

SA इरि |

श्रीमते शास्त्रिवर्याय
सत्यव्रताय धीमते
प्रेम्णा समर्प्यते इदं
पुस्तकं वेणीशास्त्रिणा

॥ श्रीराजराजेश्वरो विजयते ॥

॥ श्रीगोपालचिंतामणिविजयम् ॥

छायानाटकम्.

महामाहेश्वर भट्टश्रीमाहेश्वरतनुजनुषा
शंकरलालेन रचितम्.

श्रीकैलासवासिनां प्रख्यातप्रतापवैद्यवर्य विद्वद्वर्य
भट्टश्री विठ्ठलजिदात्मज वैद्यराजश्रीजटाशंकर
शर्मणां पवित्रनामस्मरणाय तत्सन्मित्रमंडलेन.।

श्रीजामनगरस्थ रा. प्रियतमलालस्य मनोरंजक
मुद्रायंत्रालये मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिंनीतम्.

सं. १९१८ वर्षीयकार्तिकशुक्लपूर्णिमायां चंद्रे.

मूल्य रु. १.

राजानः सुखिनो भवंतु सततं गोविप्रसंपालनै-
र्विप्रक्षत्रविशोंघ्रिजाश्च सुखिनः संत्वत्र गोरक्षया ।
सद्बोधप्रदकल्पनाः सुकवयः कुर्वंतु ताः सर्वतोऽ-
प्याकल्पं प्रसरंतु सत्करुणया गोपालचिंतामणेः ॥

॥ श्रीराजराजेश्वरो विजयते. ॥

॥ अर्पणपत्रम्. ॥

हे सन्मित्रमणे भिषग्गणमणे श्रीमज्जटाशंकर
श्रीमच्छैलसुतामहेशकरुणासंप्राप्ततत्सन्निधे ।
धैर्यौदार्यदयादिसद्गुणगणान् स्मृत्वा मुहुस्तावकान्
तुभ्यं त्वत्कवितामुपायनपदं नीत्वा कृतार्था वयम् ॥१॥
सौजन्यं निरुपाधि निर्मलतरां मैत्रीं सखे सौहृदं
वात्सल्यं सदयत्वमुत्तमतमं सौभ्रात्रमत्यद्भुतम् ।
स्मारंस्मारमनन्यतुल्यमखिलं त्वत्सद्गुणानां गणं
तुभ्यं त्वत्कृतमेवनाटकमिदं दत्वा कृतार्था वयम् ॥२॥
भक्तिर्गोष्ववतुला तथैवच सखे गोपालचिंतामणौ
निर्व्याजाविमलाऽचला च भवतश्चिंतामणीशार्चने ।
दृष्टास्माभिरतस्तदीयमहिमोत्कर्षं भवन्निर्मितं
तुभ्यं नाटकमेतदत्रभवते दत्वा कृतार्था वयम् ॥३॥

विज्ञप्तिरियं त्वदीयसहजसद्गुणगणानुभवविक्रीत
स्वांतसर्वस्वस्य त्वदीयमित्रमंडलस्य सप्रेम-
प्रणामपुष्पांजलिसमर्पणपूर्वा.

॥ श्रीराजराजेश्वरोजयति ॥

श्रीप्रस्तावना.

श्रेयःश्रियेऽस्तुवःसुज्ञाः श्रीसदाशंकरःसदा ।
विदितंचास्तु युष्माकं सद्गुणैकानुरागिणाम्॥१॥
मित्रैः पवित्रैःसच्चित्रचरित्रैरनुवासरम् ॥
श्रीमद्गोकुलगोपालचिंतामणिपरायणैः ॥ २ ॥
महाम्बानगरावासैर्गोरक्षाभ्युदयोत्सुकैः ।
परोपकारकरणप्रवीणैश्च प्रतिक्षणम् ॥ ३ ॥
अर्थितो नाटकं कर्तुं श्रीगोपालमणेर्मुदा ॥
जनोयमसकृन्मंदोप्यमंदस्नेहनिर्भरैः ॥ ४ ॥
श्रीमोंघीबाश्रीरवाजित्पुत्ररत्नेनभूभुजा ॥
श्रीमद्वाघजिता जीसी आई इतिपदस्पृशा ॥५॥
प्रेम्णा कृतः स्वप्रजैकश्रेयःप्रियहितैषिणा ॥
श्रीरवाजित्पाठशालाध्यक्षः श्रीमोरबीपुरे ॥६॥
महामाहेश्वरश्रीमद्भट्टमाहेश्वरात्मजः ॥
जनोयमकरोत्स्मृत्वाह्ययविद्याप्रदौ गुरू ॥ ७ ॥
दयामृतमयात्मानौ श्रीकेशवमहेश्वरौ ॥
तथाश्रीराजराजेशंस्वकीयकुलदैवतम् ॥ ८ ॥
आरंभंनाटकस्यास्यपूर्वसंवत्सराष्टकात् ॥

सविघ्नविमुखः सर्वे समारंभा इति स्फुटा ॥९॥
श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवंत्येवेति चापरा ॥
लोके जागर्ति लोकोक्तिस्तस्या एवानुसारतः ॥
नपूर्णतामगाद्विघ्नैर्नाटकंसमुपद्रुतम् ॥ १० ॥
संवद्वेदेषुनंदेंदु १९५४ मितवर्षे पुनश्च माम् ॥
सन्मित्रचिंतामणयः श्रीजटाशंकराह्वयाः ॥११॥
स्वपुत्ररत्नश्रीचंदूलालस्य सुगुणांबुधेः ॥
कैलासवासिनो नाम्न पवित्रमजरामरम् ॥ १२ ॥
कर्त्तुमप्रेरयन् पूर्णं तूर्णं कुर्विति नाटकम् ।
नैतावदेवकवितानिर्मितौचसहायताम् ॥ १३ ॥
अकुर्वंस्तेसहृदयाःसदयाग्रसरावराः ॥
तत्साहाय्यप्रेरणाभ्यांगुरुदेवप्रसादतः ॥ १४ ॥
बाणबाणांकभूसंख्यवर्षीयचैत्रमास्यदः ॥
शुक्लायां श्रीनवम्यां तन्नाटकं पूर्णतां गतम्॥१५॥
तद्विलोक्याखिलं पूर्णसंतोषमभजंत ते ॥
अवदंश्च दयापूर्णहृदयाःसरलाशयाः ॥ १६ ॥
वात्सल्यामृतसंपूर्णाःश्रीजटाशंकराह्वयाः ॥
चिरंजीविचंदुलालापरसंज्ञमिदं सखे ! ॥ १७ ॥
गोपालचिंतामणिसन्नाटकं विदुषांमुदे ॥

श्रीध्रुवाभ्युदयं चेदममर्त्यमूलशंकरम् ॥ १८ ॥
मुद्रापयित्वा नेष्यामि प्रसिद्धिपरमां द्रुतम् ॥
इत्युक्त्वा ते गताः श्रीमन्महांयानगरींप्रति॥१९॥
सन्मित्रचिंतामणयस्तेपि हा दैवयोगतः ॥
कैलासवासितां प्राप्ताः सदाशिवपदाश्रयाः॥२०
सर्वेभ्यो बलवद्भ्योपि दैवं हि बलवत्तरम् ॥
कैलासवासिनां तेषां प्रेमप्रेरणया तया ॥ २१ ॥
कयापि प्रेरितंश्रीमत्तदीयं मित्रमंडलम् ॥
तेषां पारोक्ष्यसौहार्दे विधातुं तन्मनोरथम्॥२२॥
पूर्णतां नयति प्रेम्णा परमेण समन्वितम् ॥
मुद्रापयित्वागोपालचिंतामणिसुनाटकम् ॥२३॥
तेन मन्ये धनं मित्रमंडलं न धनं धनम् ॥
नोपकारं च तस्याहं विस्मर्तास्मि कदाचन ॥२४॥
रसेशाचार्यवैद्यश्री मणीशंकरशर्मभिः ॥
वैद्यैःश्रीशुक्लसंज्ञैश्चश्रीविश्वनाथशर्मभिः ॥ २५ ॥
भ्रातृवात्सल्यविवशाशयैः स्नेहसुधामयैः ॥
कृतं यदत्र साहाय्यं विस्मरिष्याम्यहं न तत्॥२६।
विश्वबंधुवरझंडुभट्टसत्सूनुनाऽत्ररचितासहायिता
या न तांकथयितुं क्षमोस्म्यहं तान्छिवायशिवम-

धैर्येऽनिशम् ॥ २७ ॥

सूक्तिरंजितसमस्तशास्त्रिणा ।
शास्त्रविज्ञमणिहस्तिशास्त्रिणा ॥
दिग्दिगंतगतकीर्तिकौमुदी- ।
केशवार्यगुरुधर्मसूनुना ॥ २८ ॥
या कृताऽत्रमहती सहायिता ।
तां न वक्तुमलमस्मि केवलम् ॥
प्रार्थये तदुदयाय सर्वदा ।
शंकरं सकललोकशंकरम् ॥ २९ ॥
श्रीचंद्रचूडचरणांबुजयुग्मबंधु ।
श्रीप्रेमशंकरविदां तनयेन सद्यः ॥
भाषांतरं रचितमस्य सुनाटकस्य ।
श्रेयःश्रियेभवतु तस्य ततो महेशः ॥ ३० ॥
साहाय्यमत्र रचितं सुजनैश्च यैर्यैः ।
स्वैश्चित्तवित्तवचनैश्च वपुःक्रियाभिः ॥
तेषां सदाभ्युदयदोऽस्तु सदाशिवःश्री ।
शैलात्मजाहृदयवल्लभइंदुमौलिः ॥ ३१ ॥

किं बहुना पल्लवितेनेति विरम्यते सप्रणामसहस्रार्पणपूर्वम्

भट्टमाहेश्वरतनुजनुषा शंकरलालेन ।

॥ श्रीराजराजेश्वरो जयति ॥

यां विना नैकमप्यर्द्धं वाप्यक्षरं लिखितुं जनः ।
शक्तस्तामीशकरुणामनुक्षणमुपास्महे ॥

॥ श्रीहाटकेश्वरो विजयते ॥

શ્રી કૃપાલુ પરમેશ્વરે પોતાની અપ્રતિમ કૃપાલુતાને લીધે સર્વ લોકોને અનેક પ્રકારના લાભ, અનેક પ્રકારનાં સુખ અને અનેક પ્રકારના આનંદ આપવા માટેજ આ જગત્‌માં અનેક પ્રકારનાં રત્નો રચેલાં છે, રચાયછે અને રચાશે.

કેટલાંક રત્નો સ્થાવર હોયછે અને કેટલાંક રત્નો જંગમ હોયછે. સ્થાવરરત્નનાં મૂલ્ય કરતાં લાખ કે ક્રોડગણું અધિક જંગમરત્નનું મૂલ્ય ગણાયછે. જે કાંઇ જંગમરત્નોથી લોકોને લાભ થાયછે તેના લક્ષાંશ લાભને પણ સ્થાવરરત્ન આપી શકતાં નથીજ. અનેક પ્રકારનાં જંગમરત્નોમાં પણ ઉત્તમોત્તમ જંગમરત્ન તે માનવરત્ન ગણાયછે. માનવરત્નથી ઉત્તમ રત્ન કોઇપણ જગતમાં ગણાતુંજ નથી, એકપણ માનવરત્નથી સઘળું કુલ શોભેછે, એકપણ માનવરત્નથી સઘળી જ્ઞાતિ દીપેછે, એકપણ માનવરત્નથી આખું નગર પ્રસિદ્ધિમાં આવેછે અને એકપણ માનવરત્નથી આખો દેશ પ્રખ્યાતિ પામેછે એ કોનું અજાણ્યું છે? ઉપરનાંજ કારણોથી અનેક પ્રકારનાં અન્યરત્નોથી પોતાના ભંડારો ભરપૂર હોવાછતાં રાજાઓ, મહારાજાઓ અને રાજાધિરાજાઓ માનવરત્નોનોજ સંગ્રહ કરવામાં મનવચનકર્મથી મંડ્યા રહેછે. આવાં માનવરત્નની પ્રાપ્તિ થવી એ ઓછા ભાગ્યનું કે ઓછા પુણ્યનું ફલ નથી તેમજ એવાં માન-

વરત્નની હાનિ થવી એ ઓછાં દુર્ભાગ્યનું કે ઓછાં પાપનું ફલ નથી. કોઇ દૈવીકોપથી, કોઇ દુર્દશાના યોગથી કે કાલભગવાનની ગહનમતિના મહિમાથી આ ચાલતા દશકાગાં એટલે ૧૯૫૦ ની શાલથી આજસુધીમાં અનેક અમૂલ્ય માનવરત્નોને આપણે ખોઇ બેઠા છીયે એ ઓછા ખેદની વાત નથી. હવે પરમકૃપાલુ પરમેશ્વર માનવરત્નનીજ ચોરી કરવામાં ચુસ્ત રહેલા ચોરને યોગ્ય શિક્ષાએ પોચાડીને પોતાની કૃપાદૃષ્ટિરૂપ અમૃતની વૃષ્ટિથી પાછું જગત્માં માનવરત્નોનું દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક અભ્યુદય, અભિવૃદ્ધિ અને અભિસંરક્ષણ કરો એવી અમે દીનબંધુ દયાસિંધુ શ્રી જગદીશ્વર પાસે પ્રણામપૂર્વક પ્રાર્થના કરીયેછીયે. અને ભક્તવત્સલ ભગવાન્ ઉપરની અમારી પ્રાર્થનાને સફલ કરશેજ એવી આશા છે. તથાસ્તુ.

મિત્રો ! અમેપણ એવાંજ એક માનવરત્નનું ટુંક જન્મવૃતાંત લખીને તેનાથી થયેલા અમારાઉપર અનેક ઉપકારોનું કાંઇક આનૃણ્ય પામવા ઇચ્છીયે છૈયે. તે શ્રીમુંબઇનિવાસી સુપ્રસિદ્ધ રા. રા. વૈદ્યરાજ જટાશંકર વિઠ્ઠલજી ભટ્ટ જેનો જન્મદિવસ સંવત્ ૧૯૦૦ના આષાઢ વદિ ૨ જન્મભૂમિ શ્રીજામનગર, જ્ઞાતિ અહિચ્છત્ર પ્રશ્નોરા નાગરગૃહસ્થ યજુર્વેદ, માધ્યંદિની શાખા, ભારદ્વાજ ગોત્ર, ત્રિપ્રવર. (આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભરદ્વાજ.)તેમના પવિત્ર પિતાજી રા.રા. વૈદ્યરાજ ભટ્ટજી શ્રીવિઠ્ઠલજી શ્રી જામનગર મહારાજાના રાજવૈદ્ય હતા. તેમજ પ્રખ્યાત પંડિત હતા અને આયુર્વેદવિદ્યાના તો તે પારંગત હતા. રા. રા. વૈદ્યરાજ ઝંડુભટજી રા. રા. વૈદ્યરાજ બાવાભાઇ અને રા. રા. વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ વિગેરે વિગેરે સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યોયે. રા. વિઠ્ઠલજી ભટ્ટ પાસેથીજ આયુર્વેદ વિદ્યારૂપ સંપત્તિ મેળવેલ છે. એટલે વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇ સુપ્રસિદ્ધ પંડિત વૈદ્યરાજ-

શિરોમણિ વિઠ્ઠલજી ભટ્ટજીના પુત્ર થાય. જગત્પ્રખ્યાત વિશ્વહિતૈષિ જગદ્બાંધવ મહાશયશિરોમણિ વૈદ્યરાજ ઝંડુભટ્ટજીના તથા શ્રીરસૌષધશાલાચાર્ય રસશાલાસ્થાપક રા. રા. વૈદ્યરાજ મણિશંકર ભટ્ટજીના નાના ભાઇ થાય તેમજ રા. રા. વૈદ્યરાજ પોપટભાઇ કે જે હાલ શ્રીચૂડા તથા શ્રીવઢવાણ મહારાજાના રાજવૈદ્ય છે તેના અને રા. રા. વૈદ્યરાજ વિશ્વનાથભાઇ કે જે હાલ શ્રીમોરબી મહારાજાના રાજવૈદ્ય છે તેના મોટા ભાઇ થાય તે ઉપરથી એ પાંચે ભાઇયો કુલપરંપરાથી આરાધિત શ્રીઆયુર્વેદવિદ્યાદેવીના કૃપાપાત્ર છે એમ સિદ્ધ થાયછે. અમારા સન્મિત્ર રા રા. જટાશંકરભાઇને સં. ૧૯૦૯ના વૈશાખ માસમાં યજ્ઞોપવીત આપ્યું હતું, એતો જગત્પ્રસિદ્ધ અને શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ વાત છે કે ચક્ષૂરાગ અથવા તારામૈત્ર એ કોયને કોય સાથે બંધાયછે તે કાંઇ અનિર્વાચ્ય પૂર્વજન્મના સંબંધથીજ બંધાયછે, તેજ પ્રમાણે આ વૈદ્યરાજને શંકરલાલ માહેશ્વર સાથે અને શંકરલાલ માહેશ્વરને આ વૈદ્યરાજ સાથે અતિશય બાલ્યાવસ્થાથીજ મૈત્રીભાવ બંધાયો હતો. શંકરલાલનું મોશાલ જામનગરમાંજ હોવાથી તેમને પણ જામનગરમાં જટાશંકરભાઇની સાથેજ એકજ દિવસે યજ્ઞોપવીત આપવામાં આવ્યું હતું. યજ્ઞોપવીત આપ્યાપછી વૈદ્યરાજે અને શંકરલાલે પરમપ્રેમાર્દ્ર ભટ્ટજી પ્રેમશંકર ગોકુલજી પાસે અભ્યાસ કરવા માંડયો પણ વચમાં શંકરલાલને મોરબી જવાથી અભ્યાસ અટકી પડયો અને જટાશંકરજીયે સારસ્વત, કુમારસંભવ, કિરાત અને અમરકોશ વિગેરેનો અભ્યાસ પ્રેમશંકરજી પાસેજ કરેલ હતો. શંકરલાલે મોરબીમાં પોતાના પિતાજી પાસે અભ્યાસ ચલાવ્યો પણ જટાશંકરજી તે પાછલ રહી ગયા, એટલામાં ૧૯૧૧ ના આષાઢ સુદિ ૧૧ ને દિવસે આપણા વૈદ્યરાજનાં પરમપવિત્ર માયાલુ માતુશ્રી સૂર્યકુંવરે શ્રીકૈલાસવાસ કરતાં તેણે પોતાના પરમપૂજ્ય પિતાજીનીજ સેવામાં રાતદિવસ

રહેવા માંડયું અને કાવ્ય વિગેરેનો અભ્યાસ છોડી વૈદ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ પિતાજી પાસે કરવા માંડયો. જ્યાં જ્યાં પિતાજીનું પધારવું થાય ત્યાં ત્યાં સાથે જવું થવાથી અભ્યાસ અને અનુભવ અતિ પરિપક્વ થયાં એટલુંજ નહીં પણ પિતાજીની પરમ શ્રદ્ધાથી ભક્તિ કરવાથી પિતાજીના અનેક શુભાશીર્વાદની અને સદ્વિદ્યાની સંપત્તિ આપણા મિત્ર વૈદ્યરાજે મેળવી હતી. સંવત્ ૧૯૧૪ના આષાઢ સુદિ બીજથી જટાશંકરભાઇયે પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીની આજ્ઞાથી જગત્પ્રખ્યાત વિદ્વચ્ચક્રચક્રવર્તિ શ્રી જામનગરના રાજપંડિત શાસ્ત્રિજી શ્રીકેશવજી મોરારજી પાસે અભ્યાસ કરવા માંડયો. મોરબીવાળા શંકરલાલ કે જે સં. ૧૯૧૨ થી શાસ્ત્રિજી પાસે ભણતા હતા તેનું હવે સહાધ્યાયીપણું થયું માતૃકુલના સંબંધનો પ્રેમ પિતૃકુલના સંબંધનો પ્રેમ, પૂર્વજન્મના સંબંધનો પ્રેમ અને શ્રીગુરૂકુલમાં સહવાસના સંબંધનો પ્રેમ એમ અનેક પ્રકારના પ્રેમથી તે બન્નેનાં હૃદય પરસ્પર અત્યંત બંધાઇ ગયાં હતાં તેમાં વળી ઇશ્વરકૃપાથી અને દૈવીપ્રેરણાથી એક પ્રસંગે વિઠ્ઠલજી ભટ્ટજી, મહેશ્વર ભટ્ટજી અને શાસ્ત્રિજી શ્રીકેશવજી સાથે બેઠા હતા ને આ બન્ને મિત્રો તે વખત નલચંપૂ ભણતાહતા તેનો પાઠ લેવા ગુરૂશ્રી પાસે બેઠા અને દૈવયોગથી તેદિવસેજ "तस्यच अपर इवात्मा द्वितीयामिव हृदयं मनो वाक्कायकर्मभिरभिन्नः शालंकायनो नाम मित्रं बभूव." એવું વાક્ય આવતાંજ ગુરૂશ્રી આનંદથી બોલ્યા કે પુત્રો! તમે બેય ઉત્તમ મૈત્રીભાવ ધરાવોછો તો યાવજ્જીવિત ઉપર પ્રમાણેજ મૈત્રીભાવ રાખજો. આવું શાસ્ત્રીજીનું વચન સાંભળતાંજ બન્નેના પૂજ્યપિતાશ્રીનાં નેત્રમાં હર્ષાશ્રુ આવ્યાં અને સાથેજ બોલીઉઠયા કે ગુરૂશ્રીની આ આજ્ઞા પ્રમાણ કરી માથે ચડાવીલ્યો અને ઇશ્વરકૃપાથી અને તમારા ગુરૂશ્રીના આશીર્વાદથી તમારી મૈત્રી તમારા ગુરૂશ્રીના કહેવા પ્રમાણેજ યાવજ્જીવિત રહો એવો અમારો

પણ આશીર્વાદ છે. અને પુત્રો ! તમારા ગુરૂશ્રીના કહેવા પ્રમાણેજ પવિત્ર મૈત્રીધર્મ પાલવાથીજ આ લોક અને પરલોકનું કલ્યાણછે. ઇત્યાદિ પિતાજી તરફથી વચનો સાંભળી તે બન્ને ગુરૂશ્રીના પગમાં પડ્યા ને ગુરૂશ્રીયે આશીર્વાદ આપ્યો. આ દિવસથી પૂજ્યપિતાશ્રીરુપ અને વંદનીય ગુરૂશ્રીરુપ ત્રેતાગ્નિની સાક્ષિથી કેમ જાણે મૈત્રી બાંધી હોય તેવી મૈત્રી તેઓની બંધાણી હતી. જગત્પ્રખ્યાત ઝંડુભટ્ટજી પણ પ્રસંગે પ્રસંગે બોલતા કે મૈત્રી જો કોઇસાથે કરવી તો અમારા ભાઇ જટાશંકર અને શંકરલાલભાઇના જેવી બાંધવી ઇત્યાદિ. તેઓએ પોતાના સદ્ગુરૂવર્ય શાસ્ત્રીજીશ્રી પાસે માઘકાવ્ય, નૈષધકાવ્ય, સિદ્ધાંતકૌમુદી અને ચંપૂ નાટક વિગેરેનો સાથે અભ્યાસ કર્યો. ત્યારપછી જટાશંકરભાઇયે પોતાના પિતાશ્રીની આજ્ઞાથી આયુર્વેદવિદ્યાની ઉત્તમ સંપત્તિ મેળવવા માટે ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ વિગેરેનો અભ્યાસ ચલાવ્યો હતો. પોતાની તરફ પરમ ભક્તિ ધરાવનાર પોતાના પ્રિયપુત્રની સદ્ગુરૂશ્રીની કૃપાથી ઉત્તમ વ્યુત્પત્તિ જોઇ વિઠ્ઠલજી ભટ્ટને ઘણોજ સંતોષ થયો હતો. સં. ૧૯૧૮ ના આશુ વદિ ૧૩ ને દિવસ મધ્યાન્હે વિદ્વદ્રત્ન વૈદ્યરાજશિરોમણિ ભટ્ટજી શ્રીવિઠ્ઠલજી કૈલાસવાસી થયા તેથી પોતે અપ્રતિમ પિતૃભક્તિવાળા હોવાથી જટાશંકરભાઇ અપાર શોકસાગરમાં મગ્ન થયા પણ ધીમેધીમે શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગના પ્રભાવથી તથા પરમકૃપાળુ સદ્ગુરૂશ્રીના સદુપદેશથી શોકને દૂર કરી જગત્પ્રખ્યાત પોતાના મુરબ્બી ભાઇશ્રી ઝંડુભટ્ટજી તરફ તેણે પિતૃભક્તિ કરવા માંડી. સંવત્ ૧૯૧૯ ના પોષ માસમાં શ્રીજામનગરના મહારાજા શ્રીવિભાજીયે શ્રીભાગવતની અષ્ટોત્તરશત પારાયણ કરાવી હતી તે વખતે મહારાજશ્રીયે તથા શાસ્ત્રિજીયે મુખ્યાસનની સર્વ પ્રકારે યોગ્યતા જોઇ આપણા મિત્ર વૈદ્યરાજને મુખ્યાસન અર્પણ કરી તેનુંજ પ્રથમ પૂજન કરેલ હતું.

આજ વર્ષના ફાગણ વદિ ૪ નેં દિવસ શ્રી જુનાગઢમાં વ્યાસ શ્રી મોરારજીને ઘેર આ અમારા સન્મિત્ર વૈદ્યરાજનું લગ્ન થયું હતું. આ વૈદ્યરાજની બે સ્ત્રિયો ગુજરી જવાથી આ ત્રીજી સ્ત્રી સાથે વિવાહ હોવાથી તેના વડીલભાઇઓએ બહુ ઉત્સાહથી વિવાહની સઘળી શુભ ક્રિયાઓ કરી હતી જે અતિ વર્ણનીય હોવાથી શંકરલાલ માહેશ્વરે શ્રી જટાશંકર વિવાહચંપૂ એવા નામનું પુસ્તક રચેલ છે તેમાં સર્વ વર્ણન આપ્યું છે. વૈદ્યરાજ જટાશંકરનાં ધર્મપત્નીનું નામ મણિકુંવર હતું. તે સ્વભાવનાં સુશીલ, નમ્ર અને સ્વધર્મમાં અત્યંત પ્રીતિવાલાં હતાં. સં ૧૯૨૨ માં વૈદ્યરાજનેં ઘેર કન્યારત્નનો જન્મ થયો જેનું નામ જયાકુંવર પાડયું હતું. સર્વ ગુરૂજનોને સર્વ સ્નેહિઓને અને સર્વ સંબંધિયોને આ પુત્રી રત્નનો જન્મ પણ પુત્રરત્નના જન્મ જેવોજ આનંદ ઉત્સવકારક થયો હતો. આ સમયમાં વૈદ્યરાજના મુરબ્બિ ભાઇ રા. રા. ઝંડુભટ્ટજી તથા રા. રા. મણિશંકર ભટ્ટજીયે શ્રીજામનગરમાં વૈદ્યવિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થવા માટે રસશાળામાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે થયેલા ઔષધોનો લાભ સર્વ લોકોને મળે એવા હેતુથી રાજકોટ, મોરબી, જુનાગઢ, ભાવનગર, વઢવાણ, ચૂડા વિગેરે સ્થાનોમાં રસશાલાની શાખાઓ સ્થાપી ત્યાં ત્યાં પોતાનાં યોગ્ય માણસોને રાખ્યાં હતાં તે વખતે અમારા સન્મિત્ર જટાશંકરજીને શ્રીભાવનગરમાં રાખ્યા હતા. ત્યાં તેણે લોકપ્રિયતા થોડા વખતમાં ઘણી મેળવી હતી. સંવત્ ૧૯૨૪ માં રા. રા. વૈદ્યરાજ ઝંડુભટ્ટજી તથા રા. રા. વૈદ્યરાજ મણિશંકરજીયે અમારા સન્મિત્ર આ સદ્‌ગૃહસ્થને શ્રીમુંબઇમાં સ્થાપેલી રસશાળાની શાખાના અધ્યક્ષ કરી રાખવા માટે શ્રીભાવનગરથી બોલાવી શ્રીમુંબઇમાં રાખ્યા અને એ ભાઇની ત્યાંની પ્રજાને અનુકૂલ વર્તણુક જોઇ મુંબઇની શાખા તેમને સોંપી રા. મણિશંકરભાઇ પાછા શ્રીજામનગર આવ્યા. તે સમ-

યથીજ તે શ્રીમુંબઇવાસી થયા હતા શ્રીમુંબાઈમાં દેશી વૈદ્યવિદ્યા જાણુ-નાર એ સમયમાં તે એકજ હતા. તેણે પોતાની ચિકિત્સા કરવાની ઉત્તમ શક્તિથી ઘણાં ઘણાં લોકોને સારાં કરી દેશી વૈદ્યો ઉપર અને દેશી વૈદ્યોની વિદ્યા ઉપર જે અનાદર હતો તે દૂર કરાવ્યો હતો એટલુંજ નહીં પણ ઘણાં ઘણાં લોકોને આપણી આયુર્વેદવિદ્યાના ભક્ત કર્યા હતા. પોતાના અપ્રતિમ સૌજન્યથી વિદ્યા, વિવેક અને વિનયસંપન્ન અનેક ડા-કટરોને, અનેક હકિમોને અને અનેક સદ્ગૃહસ્થોને પોતાના પરમમિત્ર કરી લીધા હતા જેઓ સાથે તે ભાઇ નિષ્કપટ મનવચનકર્મથી ભ્રાતૃભાવથી વર્તતા હતા. ઇર્ષ્યાદેવીના પ્રભાવથી સર્વત્ર એવું જોવામાં આવતું અને જોવામાં આવેછે કે એક દરદીને ઘેર અમુક ડાક્ટર, અમુક વૈદ્ય કે હ-કિમ ઉપાય કરતો હોય ને તે દરદીને ઘેર કોયપણ કારણથી બીજો ડાક્તર બિજો વૈદ્ય કે બીજો હકિમ જાય તો તેને દેખતાંજ પ્રથમ ઉપ-ચાર કરનાર ડાકટર વૈદ્ય કે હકિમ બહુ ચીડાઇજઇ દરદી ઉપર રોષ કરે છે પણ અમારા વૈદ્યરાજ કૈલાસવાસી જટાશંકરજીમાં એ અપૂર્વ ખુબી હતી કે પોતાપાસે આવેલ દરદીને પોતાના ઉત્તમોત્તમ ઉપાયો આપતાં દૈવયોગથી સારૂં ન થાય તો પોતે ડાકટરોને વૈદ્યોને અને હકીમોને બો-લાવીને પોતાનાં કુટુંબના માણસને સારૂં કરવા માટે જેટલું અને જેવું પ્રયત્ન કરે તેટલું અને તેવુંજ પ્રયત્ન કરતા હતા. મતલબ પોતાની પાસે આવેલ રોગિ લોકો ઉપર તે પોતાનાં બાલબચ્ચાં ઉપર જેવું પ્રેમ રાખે તેવું પ્રેમ રાખતા હતા. શ્રીમુંબઇના પરમપ્રખ્યાત પ્રાચીનપુરૂષોમાં અગ્રેસર કૈલાસવાસી રા. રા. વિશ્વનાથ નારાયણ મંડલીકના દત્તકપુત્ર જે સમયે અસાધ્ય મહાવ્યાધિરુપ મધ્ય સમુદ્રમાં હતા જે સમયે તેના સગાંસંબંધિયો અને સ્નેહિયોયે તેને સારૂં થાવાની આશા છોડી દીધી હતી એટલુંજ નહીં પણ તે સમયે ઉત્તમોત્તમ ડાક્તર તરફથી પણ

આવતી સવારે આ પુત્રરત્ન નહીંજ હોય એવું કહેવામાં આવ્યું હતું તે સમયે રા. રા. વિશ્વનાથ મંડલીકના શાસ્ત્રી પાંડુરંગજીએ કહ્યું કે જ્યારે આ બાલકવિષે આપ સર્વ લોકોએ આશા છોડીછે, એટલુંજ નહીં પણ હવેથી કાંઇ ઉપાય પણ કરવાનો નથી એમ આપણા સર્વ હિતૈષિ તરફથી કહેવામાં આવેછે ત્યારે મારી વિનતિ એટલી છે કે જોકે આ ભયંકર સ્થિતિમાં છે તોપણ જામનગરના વૈદ્યરાજ જટાશંકર વિઠ્ઠલજી કે જે મારા પરમમિત્ર છે જેનું એક વર્ષ થયાં હું ઔષધ ખાઉંછું ને જેણે મને એક અસાધ્ય મહાવ્યાધિથી મુક્ત કરેલ છે તેને આ પુત્રને દેખાડીએ તો સારૂં. કારણ પ્રાતઃકાળસુધી કાંઇપણ ઉપાયવિના બેશી રહેવું એ મને ઠીક લાગતું નથી. ઇત્યાદિ શાસ્ત્રી પાંડુરંગજીનું બોલવું સાંભળી જોકે તે સમયે રાત્રિના ૧૨ વાગ્યા હતા તોપણ રા. રા. વિશ્વનાથ મંડલીકે તેજ શાસ્ત્રીને પોતાની ગાડી લૈ તેડવા મોકલ્યા ને શાસ્ત્રી ત્વરાથી આવી આ વૈદ્યરાજને રા. રા. વિશ્વનાથ મંડલીકને ઘેર તેડીજઇ ભયંકર સ્થિતિમાં પડેલ મંડલીકના પુત્રરત્નને દેખાડ્યા હતા. અમારા વૈદ્યરાજે ઇશ્વરનું અને ગુરૂનું સ્મરણ કરી ૧ માત્રા આપી જેથી ઇશ્વરકૃપાથી, ગુરૂકૃપાથી અને પૂર્વજોની પુન્યાઇથી જે સવાર શોકજનક થશે એવું ધારવામાં આવ્યું હતું તેજ સવાર પરમ આનંદજનક થયું ને ક્રમે ક્રમે રા. મંડલીકના સત્પુત્રરત્નને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું જેને અદ્યાપિ આપણે આરોગ્ય આનંદમાં જોઇએ છઇએ.

તે સમયથી મુંબઇમાં આ વૈદ્યરાજની સત્કીર્તિ ઘણીજ વધી ગઇ અને દિનપ્રતિદિન તેની ચડતી કળા થવા લાગી પોતાના મુ૦ ભાઇ વિશ્વહિતૈષિ જગદ્બાંધવ ઝંડુભટ્ટજીની સલાહથી ઉત્તમોત્તમ ડાક્તરોયે અને ઉત્તમોત્તમ હકિમોયે કંટાળીને છોડીદિધેલા દરદિયોને પણ સારા કરવા માટે તે પ્રયત્ન કરવા પાછળ રહેતા નહીં એટલુંજ નહીં પણ તેવા

ગરીબ દરદિયોને ઉત્તમોત્તમ ઔષધ અને તે પછવાડે જે જે ખોરાક ઉત્તમ ખાવો જોયે તેપણ પોતાના તરફથી આપતા હતા. આમ કરવાનું કારણ એજ હતું કે તેઓ પોતાના મુરબ્બિ ભાઇના કેવાથી સારી રીતે સમજતા હતા કે સર્વ ઠેકાણેથી નિરાશ થયેલ દરદીને જો ઇશ્વરકૃપાથી આપણું ઔષધ લાગુ પડે ને તે જીવતો રહે તો તે જેવું બીજું કોઇપણ પુણ્ય નથી. તેથીજ તેવાં દરદિયોને માટે તે મનવચનકર્મથી પ્રયત્ન કરતા અને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી તેવા તેવા ભયંકર કેસમાં પણ તેને યશ મળતો હતો.

તેણે પોતાની પવિત્ર પુત્રી બેન જયાકુંવરનું લગ્ન સં. ૧૯૩૪ ના ફાગણ માસમાં સુપ્રસિદ્ધ રા. રા. વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામના નાના પુત્ર ડાકટર પોપટભાઇસાથે ઘણા ઉત્સાહથી કર્યું હતું. સૌભાગ્યવતી બેન જયાકુંવર પોતાનાં સુશીલ માતુશ્રી મણિકુંવરની ઉત્તમ કેલવણીથી સુશીલ, સરલ અને શાંત સ્વભાવથી શોભતાં હતાં તથા સદ્વિદ્યાથી દીપી રહ્યાં હતાં. સં. ૧૯૩૭ ના જેઠ વદી ૧૨ બુધવારે આ વૈદ્યરાજને ઘેર પુત્રજન્મ થયો જેનું નામ ચંદુલાલ પાડવામાં આવ્યું હતું આ સત્પુત્રરત્નના જન્મથી વૈદ્યરાજનાં સઘળાં કુટુંબમાં, વૈદ્યરાજના સઘળા મિત્રોનાં કુટુંબમાં અને વૈદ્યરાજનાં સઘળાં સ્નેહિસંબંધિયોનાં કુટુંબમાં આનંદ ઉત્સાહ અને ઉત્સવનો પાર રહ્યો નહીં. આમ થવાનું કારણ એ હતું કે સૌ. બેન જયાકુંવરના જન્મપછી તે બેન ૧૬ વર્ષની ઉમ્મરનાં થયાં ત્યાંસુધી તેનાં માતુશ્રીને બીજું બાલક અવતર્યું નહતું અને તેથી સગાંસ્નેહી અને કુટુંબિયોયે તેને સંતાન થવાની આશા છોડી હતી પણ પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી ગુરૂજનોની આશિષોથી પૂર્વજોના પુન્યાઇથી સગાં સ્નેહિ સંબંધિ સન્મિત્રોની અનેક માનતાઓથી અને વિશ્વહિતૈષિ જગદ્બાંધવ ભટ્ટજી ઝંડુભાઇનાં કરેલ શ્રીશિવપૂજનપૂર્વક

અગણ્ય પુણ્યોથીજ તે પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી પરમ સુખમાં અને પરમ આનંદમાં ૯ વર્ષ નિર્ગમન થયાં. ઇશ્વરકૃપાથી આ વૈદ્યરાજને સુખની પરમ સીમાનો અનુભવ થયો હતો; પણ અસ્તોદયના નિયમ પ્રમાણે સંવત્ ૧૯૪૪ ના કાર્તિક વદિ ૧૦ ગુરૂવારની રાત્રિયે ૧૧ વાગે વૈદ્યરાજની રત્નજેવી પુત્રી જયાકુંવરે બાલવયમાં કૈલાસવાસ કરવાથી વૈદ્યરાજના અંતઃકરણમાં અને તેનાં સઘળાં કુટુંબનાં અંતઃકરણમાં દુઃખ, શોક અને ઉદ્વેગનો પારજ રહ્યો નહીં. સૌ બેન જયાકુંવરનું જન્મ ચરિત્ર સાવિત્રીચરિત્રમાં છે તથા સૌભાગ્યવતી જયાકુંવર એવા નામનું રા. રા. ડાકટર પોપટભાઇનાં કરેલ પુસ્તકમાં છે તેથી કોઇ અજાણ્યું નહીં હોય માટે આંહી વિસ્તાર કરવા ધારતા નથી. હજી તે દુઃખનું વિસ્મરણ થયુંજ નહોતું એટલામાં વૈદ્યરાજનાં પવિત્રપત્ની સૌભાગ્યવતી મણિકુંવરે સં. ૧૯૪૬ ના માઘ સુદિ ૮ મંગલવારે સવારના ૭ વાગે કૈલાસવાસ કર્યો. આ વૈદ્યરાજઉપર બીજું દુઃસહ દુઃખ આવી પડયું. સૌભાગ્યવતી મણિકુંવરમાં કેટલાક એવા એવા અપ્રતિમ ગુણો હતા કે જેઓનું સ્મરણ આવવાથી સાધારણ સંબંધિયોને પણ દુઃખ આવ્યા-વગર રહેજ નહીં તો પછી નિકટના સંબંધિયોને તો દુઃખ આવે તેમાં કહેવુંજ શું? તે બેનના સદ્ગુણોનું સંક્ષેપ વર્ણન તેનાં મરણસમયે થયેલા સજ્જનોના શોકોદ્ગારના શ્લોકોથી જાણવામાં આવેછે.

अद्यास्मिन् रसवेदनंदवसुधा १९४६ संख्यामितेवत्सरे ।
माघेचाद्यदलेऽष्टमी कुजयुताजाताऽतिदुःखप्रदा ॥
यस्मादत्रजटादिशंकरमहावैद्यांगना सद्गुणैः ।
सौशील्यादिभिरन्विता मणिकुमार्याख्या ययौ स्वःपदम् १

पातिव्रत्यं तदतिविमलं साऽचला चेशभक्ति- ।
स्तत्सौशील्यं स च गुणगणो हंत हा काप्यपूर्वः ॥
तन्नैर्मल्यं तदपि मनसो मार्दवं वा तदीयं ।
काद्य श्याता स्मरहरपदं संगतायांतु तस्याम् ॥ २ ॥
रसनिगमनवक्ष्मा १९४६ संमितेवत्सरेस्मिन् ।
तपसि धवलपक्षे मंगलेंवाह्नि याता ॥
शिवपदमिहवैद्यश्रीजटाशंकराणा- ।
महहमणिकुमारीसाह्वया धर्मपत्नी ॥ ३ ॥
उपरतिमुपयाता काप्यहो क्षता सा ।
हृदयविमलता साप्यद्भुता चाद्य शांता ॥
निरवधि च सुशीलं जातमाधारहीनं ।
त्वहह! मणिकुमार्यां शंभुलोकं गतायाम् ॥ ४ ॥
नयविनयविवेकाद्या गुणाःकेऽपि तस्या ।
निजपतिपदभक्त्या काद्य यास्यंति ते ते ॥
गुणिगणमणिवैद्यश्रीजटाशंभुपत्न्यां ।
शिवशिव! शिवलोकं सांप्रतंसंगतायाम् ॥ ५ ॥
समाप्तं सौजन्यं विलयमपि वात्सल्यमगम- ।
न्निराधारा जाता शिवशिव सतीधर्मसरणी ॥
क्व चास्तामास्थानं सहजमृदुलानां सुवचसां ।

प्रजावसां सतां सपदि गतत्रसां शिवपदम् ॥ ६ ॥

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઉત્તમોત્તમ અનેક સદ્‌ગુણોથી સુશોભિત પોતાનું અર્દ્ધાંગરૂપ, હૃદયના વિશ્રામરૂપ અને ગૃહના અલંકારરૂપ મનુષ્યરત્ન દુર્દશાયે લૈલેવાથી દુઃસહદુઃખનો સમય આવ્યો તેમછતાં પણ પોતાના પ્રિયપુત્રરત્ન ચિ. ચંદુલાલનાં લાલનપાલનપોષણની ચિંતામાં મન જોડી ધીરજ રાખી દુઃખમય સમયના લાંબા દિવસો નિર્ગમન કર્યા. સં. ૧૯૪૭ ના વૈશાખ વદી ૨ ને દિવસ વૈદ્યરાજે પોતાના પ્રિયપુત્ર ચિ. ચંદુલાલને તથા ચિ. શંકરપ્રસાદના પુત્ર ચિ. જુગતરામને સાથે જનોઇ આપ્યું હતું તે વખત ઉત્સાહ, આનંદ અને ધામધૂમ ઘણીજ સારી રીતે કરી હતી અને સં. ૧૯૫૨ ના વૈશાખ વદી ૪ શુક્રવારે પોતાના પ્રિય પુત્રરત્ન ચિ. ચંદુલાલભાઇનો વિવાહ શ્રીજામનગરમાં રા. રા. વ્યાસજી કેશવલાલ આદિત્યરામની પુત્રી સૌ. ગિરિજાકુંવર સાથે કર્યો તે વખત આ વૈદ્યરાજનાં મનમાંથી સર્વ દુઃખોનું વિસ્મરણ થયું અને પરમસુખનો આનંદ ઉછળી રહ્યો. બે વર્ષ ક્ષણની પેઠે પરમ સુખ અને પરમ આનંદના અનુભવમાં નિકળી ગયાં. જોકે વિશ્વવિખ્યાત વિશ્વહિતૈષિ ઝંડુભટ્ટજીનો વાત્સલ્યભાવ સર્વ ભાઇયો તરફ અપ્રતિમ હતો અને સર્વ ભાઇયોનો તેમના તરફ પૂજ્યભાવ, માન્યભાવ અને ભક્તિભાવ અપ્રતિમ હતો પણ ભટ્ટજીયે એકત્રસ્થિતિ કરી સંપ વધારી સંપની ઉન્નતિ એટલે સુધી પોચાડવી કે સોદર ભાઇયો તો શું પણ સોસો પેઢી સુધી કોય જુદા ન થાય, કોઇ અસાધ્યરોગને આધીન ન થાય અને કોઇપણ એકત્રસ્થિતિમાં રહેલ માણસ ૧૦૦ વર્ષની અંદર મૃત્યુ ન પામે, પિતા પુત્રનું કે મોટો ભાઇ નાનાભાઇનું મૃત્યુ ન દેખે અને એકત્રસ્થિતમાં રહેલા મનુષ્યોને કરજનું દુઃખ ન રહે, માત્ર રસશાળા

ઉપરજ કરજ રહે અને એકત્રસ્થિતિમાં રહેલાં મનુષ્યરત્નો એવાં પક્વવાં કે તે સર્વ લોકોને વિપત્તિની વેળામાં સહાયભૂત થાય અને સંપત્તિની વેળામાં સલ્લાહકારક થાય ઇત્યાદિ અલૌકિક વિચાર કરી તેને અમલમાં લેવા માટે કરજ વધારવું એજ આપણું પરમ શ્રેય છે એમ માની શક્તિઉપરાંત કરજ કરવા માંડયું તે વખત ઉપરના વિચારો ઉત્તમોત્તમ છતાં અને અલૌકિક છતાં પણ તેની અતિ ગહનતાને લીધે સર્વના મતભેદ થઇ ગયા ને એકત્રસ્થિતિ હવે નહીંજ થાય ને થવાનો સંભવજ નથી એવું મનાવા લાગ્યું. તે વખત ભટ્ટજી કે જે એકત્રસ્થિતિ નહીં થાય અને સંપની વૃદ્ધિ નહિ થાય તો આપણને બીજાં કષ્ટો આવી પડશે એમ દૈવીદૃષ્ટિથી દેખતા હતા તે ઉદાસ થઇ વિલાયત જવા માટે નગરથી ચાલીનિકળી ૧૯૨૮ ના શ્રાવણ માસમાં મુંબઇ આવ્યા ને વિલાત જવાની તૈયારી કરવા માંડી તે વખત સૌહૃદમૂર્તિ ભ્રાતૃભક્તિધુરંધર અમારા વૈદ્યરાજે એક દિવસ રાત્રિયે પોતાના કાકા પ્રેમશંકર ગોકુલજી તથા પોતાના પ્રિયમિત્ર શંકરલાલ માહેશ્વરને પાસે રાખી પોતાના પિતાતુલ્ય વડિલ ભાઇની એવી એવી રીતે પ્રાર્થના કરી કે જેથી ભટ્ટજીયે વિલાયત જવાનો વિચાર બંધ કર્યો ને ભટ્ટજીયે જેટલી જેટલી કલમ લખી તેતે પ્રમાણે વર્તવા માટે વૈદ્યરાજ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બંધાયા. જોકે ભટ્ટજી દૃઢ વિચારવાળા હતા અને પોતાનો કરેલ વિચાર કોઇપણ પ્રકારે છોડે તેવા ન હતા એનો સર્વના જાણવામાંજ છે, પણ જટાશંકરભાઇયે અને તેના મિત્ર શંકરલાલે અંતઃકરણથી એવોજ નિશ્ચય કર્યો હતો કે જો મુ. કોઇ પ્રકારે પોતાનો વિલાયત જવાનો વિચાર ન ફેરવે તો આપણે પણ બે જણાયે સાથે જવું પણ તેને એકલાને જવા ન દેવા તેથી છેવટમાં જટાશંકરભાઇયે કહ્યું કે જો વિલાયત જવું એજ ઉત્તમ છે તો પછી અમને બેયને સાથે તેડીજવામાં શું હરકત છે? માટે અમે બેય

આપની સાથે આવીશુંજ. આપને એકલા કદીપણ જવા દેશુંજ નહીં. અમે જાણીયે છીયે કે આપ સ્વધર્મના દૃઢ ભક્ત છો. આપને વિલાયત જવાનું પ્રયોજન માત્ર "परिम्लाने माने मरणमथवा दूरगमनं" એ વાક્ય પ્રમાણે અમે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે નથી વર્તતા તેથી ઉદાસ થઇ આ પ્રકારનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છોછો તેમજ કરવા મરજી હોયતો અમને સાથે લઇ જાવા. એટલું બોલતાં તો મૃદુલતર હૃદયવાળા જટાશંકરભાઇની આંખમાંથી અશ્રુધારા પડવા લાગી અને હૃદય ભરાઈ આવવાથી બોલવું બંધ થયું તેમજ ભટ્ટજીના નેત્રમાં પણ અશ્રુ પડવા લાગ્યાં અને પ્રેમશંકરજીયે કહ્યું કે જે સૌહૃદરસ શ્રીરામચંદ્રજીને વિષે ભરત લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નનો શાસ્ત્રમાં વાંચેલ છે અને જે સૌહૃદરસ શ્રીયુધિષ્ઠિર વિષે તેના ભાઇયોનો શાસ્ત્રમાં વાંચેલ છે તેવોજ સૌહૃદરસ આ વખતે જટાશંકરભાઇના હૃદયમાં ઝલકી રહેલ છે માટે તેના અંતઃકરણને સંતોષ કરાવવા આપે આપનો વિચાર બદલાવવોજ જોઇએ. શંકરલાલે કહ્યું કે શ્રીહર્ષચરિત્રમાં શ્રીહર્ષે પોતાના પિતાતુલ્ય મોટા ભાઇને જે વચનો કહ્યાં છે તે આ વખતે જટાશંકરભાઇનાં વચનો સાંભળતાં મુને યાદ આવેછે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

निवर्तनादेशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः। कमिवदोषं पश्यत्यार्यो ममानुगमनेन? यदि बाल इति नितरां नत्याज्योऽस्मि। रक्षणीय इति भवद्भुजपंजरं रक्षास्थानम्। अशक्त इति क्व परीक्षितोऽस्मि? संवर्धनीय इति वियोगस्तनूकरोति। अक्लेशसह इति स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि। सुखमनुभवत्विति त्वयैव सह तत्प्रयाति। महानध्वक्लेश इति विरहोऽ-

विषह्यतरः। कलत्रं रक्षत्विति श्रीस्ते निस्त्रिंशेऽधिवसति। पृष्ठतस्तिष्ठत्विति तिष्ठत्येवप्रतापः। राजकमनधिष्ठितमिति तत्सुबद्धमार्यगुणैः। न बाह्यसहायो महत इति व्यतिरिक्तामिव मां गणयति। प्रलघुपरिकरः प्रयामीति पादरजासि कोऽतिभारः? द्वयोर्गमनमसांप्रतमिति मामनुगृहाण गमनाज्ञया। कातरो भ्रातृस्नेह इति सदृशो दोषः। काचयमात्मंभारिता भुजस्यते यदेकाकी क्षीरोदफेनपटलपांडुरममृतमिव यशः पिपासति? अवंचितपूर्वोस्मि प्रसादेषु। तत्प्रसीदत्वार्यो नयतु मामपीत्यभिधाय क्षितितलविनिहितमौलिः पादयोरपतत् ॥

અર્થ—શ્રીહર્ષના મોટા ભાઇ રાજ્યવર્દ્ધને જે વખતે યુદ્ધમાં જવાની તૈયારી કરીને શ્રીહર્ષને ઘેર રહેવા કહ્યું તે વખતે પોતાના ભાઇયે કરેલ પાછા વળવાના હુકમની અત્યંત પ્રણયપીડા થવાથી શ્રીહર્ષે કહ્યું કે આપ મને આપસાથે આવવામાં કયો દોષ જુવો છો? જો બાળક છે એમ જાણી સાથે ન લઇજાતાહો તો બાળક છું માટેજ ત્યાગ ન કરવો જોઇયે, રક્ષા કરવા લાયક છે માટે ઘેર રાખવા ધારતા હો તો આપનું ભુજપંજરજ રક્ષાસ્થાન છે, અશક્ત છે એમ ધારી સાથે ન લઇજાતાહો તો આપે ક્યાં મારી પરીક્ષા કરીછે, વધારવા લાયક છે માટે ઘેર રાખવા ધારતા હો તો આપનો વિયોગજ મુને દુર્બલ કરશે, કલેશને સહન કરી શકે તેવો નથી એમ ધારતા હો તો આપ મને સ્ત્રીપક્ષમાં નાખોછો, એ આંહી સુખનો અનુભવ કરો એવું ધારતા હો તો સુખ આપની સાથેજ આવેછે, રસ્તામાં કલેશ અસહ્ય છે એમ ધારતા હો તો આપનો

વિરહ અત્યંત અસહ્ય છે, શ્રીની રક્ષા કરે એમ ધારતા હો તો આપની તલવારમાંજ શ્રી રહીછે પછવાડે કોઇ રહેવું જોયે એમ ધારતા હો તો આપનો પ્રતાપ પછવાડે રહ્યોજ છે, રાજાઓ વશ થયેલા નથી એમ ધારતા હો તો આપના ગુણોથી તેઓ બંધાયાજ છે, મોટાઓને બીજાની સહાયતા જોઇએ નહીં એમ ધારતા હો તો મને આપથી જુદા જેવો ગણો છો, થોડા માણસોથીજ જવુંછે એમ ધારતા હો તો પગની રજથી શું વધારે ભાર થાય તેમછે, બેયે જવું એ અયોગ્યછે એમ ગણતાહો તો મનેજ જવાની આજ્ઞા આપી અનુગ્રહ કરો, ભાઇનો સ્નેહ મને કાયર કરેછે એમ ધારતા હો તો મને પણ ભાઇનોજ સ્નેહ કાયર કરેછે. આપના ભુજવિષે એવું શું પેટભરાપણું છે કે ક્ષીરસાગરના ફીણ જેવું અતિ ઉજ્વલ યશરુપી અમૃતને એકલોજ પીવા ઇછેછે, કોય વખત આપે મને કૃપામાં છેતર્યો નથી તો આ સમયે પણ મારી ઉપર આપ કૃપા કરો ને મને સાથે લઇજાઓ. એમ કહી શ્રીહર્ષ રાજકુમાર પોતાના મોટાભાઇ રાજ્યવર્દ્ધનના પગમાં પડી ગયો. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ઉપરનાં શ્રીહર્ષનાં વાક્યો અને આ વખતે જે જટાશંકરભાઇ આપની પ્રાર્થના કરેછે તે વાક્યોનો અભિપ્રાય એકજ છે. ભ્રાતૃભક્તિ સરખીજ છે અને પોતાના આર્યબંધુના દુઃખની લાગણી પણ સરખીજ છે. માટે જટાશંકરભાઇની આપ તરફની ભક્તિ જોઇ આપે વિલાયત જવાનો વિચાર બંધ કરવો જોઇએ એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

વિશ્વહિતૈષિ ભટ્ટજીયે જવાબ આપ્યો કે જટાશંકરભાઇ એટલે દરજ્જે મને રોકવાને માટે કરશે એમ મારા ધારવામાં નહોતું. હું વિલાયત જવા ખુશી નથી હું વિલાયત જવાથી કાંઇ કૃતાર્થતા માનતો નથી અને મને વિલાયત જવાનો કાંઇ મોહ નથી મા્ત્ર જ્યારે આપણું જે કર્તવ્ય છે તે ન થાય તો પછી આંહી વ્યર્થ બેશી રહ્યા કરતાં વિલાયત

જઇ જેકાંઇ દેશહિતમાટે પ્રયત્ન થાય તે કરવામાં જીવિત પૂર્ણ કરવું એવા કારણથી મારો વિચાર ત્યાં જવા થયો તોપણ જ્યારે જટાશંકરભાઈ સર્વ પ્રકારે મારા મતને મળતા થાયછે તો એ વિચાર હું બંધ કરૂં છું. એમ કહી પોતાનું કર્તવ્ય કહીસંભળાવ્યું હતું જેનેમાટે જટાશંકરભાઇયે પરમપ્રેમથી કબુલાત આપી હતી. તે સમયથી ભટ્ટજી જાણતા કે જટાશંકરનો તથા શંકરલાલનો મારાતરફ ભક્તિભાવ કાંઇ જુદાજ પ્રકારનો છે. તેથી જ્યારે જ્યારે કાંઇ પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનો વેગ આવતો ત્યારે તે જટાશંકરભાઇને અને શંકરલાલને બોલાવી પોતાના ભાઇયોની તથા કુટુંબિયોની સભા ભરી તેમાં પોતાના દૈવી વિચાર પ્રકટ કરતા હતા. તેજ પ્રમાણે સંવત્ ૧૯૫૪ ના માઘ માસમાં વિશ્વહિતૈષિ ઝંડુભટ્ટજીને જ્યારે રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામની તબિયત સુધારવા ત્યાંના મહારાજાશ્રીયે શ્રીભાવનગરમાં રાખ્યા હતાં ત્યારે ભટ્ટજીયે શ્રીભાવનગરમાં પોતાના ભાઇયોની સભા કરી હતી તે વખત આ વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇ પણ ભાવનગર પોતાના સોદર ભાઇયોના સમાગમના સુખનો અનુભવ લેવા ગયા હતા. સર્વ ભાઇયો મલી કેટલાક સદ્વિચારો કર્યા. ત્યારપછી વિશ્વહિતૈષિ ભટ્ટજીયે જટાશંકરભાઇને કહ્યું કે હવેથી આપણે બે ભાઇયેતો સાથેજ રહેવુંછે, તેથી પોતાના પિતાતુલ્ય મુ. ભાઇને સંતોષ કરવા તેની આજ્ઞા માન્ય કરી શ્રીભાવનગરમાંજ બેય ભાઇ ઘણા આનંદથી સાથે રહ્યા. રા. રા. પ્રભાશંકરભાઇ કે જે ભટ્ટજીવિષે પરમ ભક્તિ ધરાવેછે તેઓને પણ આ બન્ને ભાઇયોનો સહવાસ રહેવાથી ઘણોજ આનંદ થયો, એ વાત તો કોઇની અજાણી નથી કે વિશ્વહિતૈષિ ભટ્ટજી આયુર્વેદમાં લખેલ "स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्वृतम्" એ વાક્ય પ્રમાણેજ વર્તન રાખતા હતા તેથી નડીઆદમાં

કોઇ દરદી મહાવ્યાધિગ્રસ્ત હોવાથી તેનો તાર આવતાં ભટ્ટજીયે જટા-શંકરભાઇને કહ્યું કે હું નડીઆદ થઇ શ્રીજામનગર આવીશ ને તમે જુને-ગઢ થઇ જામનગર જાજો. એ પ્રમાણે મુ. ભાઇની આજ્ઞા થવાથી જટા-શંકરભાઇ જુનેગઢ થઇ જામનગર આવ્યા. પોતાના પિતાતુલ્ય પવિત્ર આર્યભાઇ હવે થોડા દિવસમાં આંહી આવશે એવી રાહ જોવા લાગ્યા એટલામાં સંવત્ ૧૯૫૪ ના વૈશાખ વદી ૫ મંગલવારે દિવસના ૯ વાગે વિશ્વહિતૈષિ જગદ્બાંધવ મહાશયશિરોમણિ રા. રા. વૈદ્યરાજ ઝંડુ ભટ્ટજીયે શ્રીનડીઆદમાંજ કૈલાસવાસ કર્યો તે દુઃખદ ખબર તારથી તે દિવસેજ બપોરે જામનગરમાં આવ્યા આ વજ્રપાત જેવા દુઃખદ ખ-બરથી આખા ગામમાં દિલ્ગિરી ફેલાઇ રહી. ભટ્ટજીના કુટુંબમાં તો દુઃખનો પારજ રહ્યો નહીં ને અમારા મિત્ર વૈદ્યરાજ જટાશંકરજીને તો પોતાના આર્ય ભાઇઉપર અપ્રતિમ ભક્તિ હોવાથી તેના અંતઃકર-કરણમાં તો દુઃખનો દરિયોજ ઉછળી પડયો હતો. આ દુઃખ આ સમયે આ કુટુંબમાં અતિ અસહ્ય હતું. ભટ્ટજીના ઉત્તરકાર્યમાં સર્વ સ્નેહિ સંબંધિયોનો મોટો સમુદાય થયો હતો. કેટલાક તાર અને કેટલાક દિ-લગિરીના પત્રો ભટ્ટજીના ગુણાનુવાદ વાંચતાં વાંચતાં અને સાંભળતાં આ વૈદ્યરાજનું હૃદય ભરાઇ આવતું અને આંખમાંથી અશ્રુની ધારાઓ પડતી હતી. કનિષ્ઠબંધુઓએ પોતાના જ્યેષ્ઠબંધુપ્રત્યે કેવી ભક્તિ રાખવી જોઇએ તે શીખવાનું તે વખતની જટાશંકરભાઇની મનની અને તનની સ્થિતિ ઉપરથી હતું. એ કાર્યના છેલા દિવસે શ્રીરસેશ્વરમાચાર્ય રા. રા. વૈદ્યરાજ મુ. ભાઇ શ્રી મણિશંકર ભાઈયે શ્રીધન્વંતરિધામમાં પોતાન ભાઇયોની અને અતિ નિકટના સંબંધિયોની સભા કરી હવે પછી કેમ વર્તવું તેવિષે સદ્વિચાર ચાલતાં કેટલાંક ભાષણો થયા પછી અમારા અતિ મૃદુલ હૃદયવાળા વૈદ્યરાજે કહ્યું કે મુ. મણિભાઇને બે પુત્ર છે

પ્રિય ભાઇ પોપટભાઇને બે પુત્ર છે, પ્રિય ભાઇ વિશ્વનાથભાઇને ત્રણ પુત્ર છે. તો હું પણ એમ માનુંછું કે મારેપણ બેપુત્ર છે. એટલે ચિ. શંકરપ્રસાદભાઇ મારા મોટા પુત્ર છે ને ચિ. ચંદુલાલ મારો નાનો પુત્ર છે. આવાં વચનો બોલતાં તે ભાઇનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું ને બોલવું બંધ કર્યું હતું. તેટલામાં સભા સમાપ્ત થઇ અને એક માણસે જટાશંકરભાઇને કહ્યું કે આપ ઠીક બોલ્યા છો પણ કેટલાકના મનમાં એમ લાગ્યું કે એ ભાઇને સર્વ ભત્રીજાઉપર સમાન પ્રેમ રાખવો જોઇએ, અમુકજ મારો પુત્ર છે એમ કેવાની જરૂર નહોતી. જટાશંકરભાઇએ જવાબ આપ્યો કે જેના મનમાં ઠીક ન લાગ્યું હોય તેનું તે જાણે પણ હૂતો ઇશ્વરપાસે માગુંછું કે ચિ. શંકરપ્રસાદને મેં મારો પુત્ર છે એવું જેવા વખતમાં કહ્યુંછે તેનો વખત મને ઇશ્વર ફરી ન દેખાડે એટલું બોલતાં ગદ્‌ગદ વાણી થવાથી બોલી ન શકાયું. મતલબ કે સર્વ ભાઇયો ચિરંજીવી રહે ને તે સર્વને આરોગ્ય આનંદમાં મેલીને હું જાઉં એવું ઇચ્છુંછું.

એ પ્રમાણે મુ. ઝંડુભાઇના જવાથી સર્વને અત્યંત દુઃખ શોક અને ઉદ્વેગ હતો પણ જ્યારે સં. ૧૯૫૪ ના જેઠ વદી ૧૨ બુધવારે સ-વારમાં વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇના પ્રાણપ્રિય પુત્ર ચંદુલાલે માત્ર ત્રણ દિવસના જ્વરથી આ નિઃસાર સંસાર છોડી શ્રી કૈલાસતરફ પ્રયાણ કર્યું તે વખતે જે દુઃખ જે ઉદાસી અને જે સંતાપ જાતિમાં જ્ઞાતિમાં કુલ-માં કુટુંબમાં દેશમાં અને વિદેશમાં ફેલાયાં તે લખ્યા શકાય તેમ નથી. આ સમયે આ વૈદ્યરાજને તો જગત જંગલજેવું થયું, જન્મ નિષ્ફલ જેવું થયું અને જીવિત ભાર જેવું થયું. દિશાઓ સર્વ તેને શુન્ય જેવી દુઃખકારક અને સંતાપકારક જણાવા લાગી. જ્યાં જ્યાં તે દુઃખદાયક વજ્રપાત જેવા ખબરો પોહોંચ્યા ત્યાં ત્યાં સર્વ સગાંસંબંધિઓ દુઃખ અને શોકમાં મગ્ન થતાં હતાં તે સાથે હવે જટાશંકરભાઇની કેવી દશા થઇ

હશે તે ચિંતામાં વિશેષ મગ્ન થતાં હતાં. એજ પ્રમાણે મોરબીમાં, ચુડામાં અને ભાવનગરમાં તથા રાજકોટમાં સર્વે બહુ ચિંતામાં હતાં તેટલામાં તે ભાઇનાજ હાથનો લખેલ પત્ર આવ્યો તેમાં લખેલ હતું કે જગદ્બાંધવ વિશ્વહિતૈષિ મુ. ઝંડુભાઇરૂપ રક્ષામણિ જવાથી, એક જંગમ ગઢ પડી જવાથી, મોટી ઢાલ ખસી જવાથી, અને ઉત્તમ છત્ર પડી જવાથી ભાઇ ચંદુલાલરૂપ રત્ન આપણા હાથમાંથી કાલભગવાને લઇ લીધું છે. એ બાબતમાં આપણે નિરૂપાય છઇયે. હું તમને કેવી રીતે તે બાબતમાં ધીરજ આપું તેમને કાંઇ સુઝતું નથી પણ તે સાથે તમે મારી પણ ચિંતા કરતા હશો કે એનું શું થયું હશે તે ચિંતા દૂર થવા હું મારી સ્થિતિ લખું છું કે શ્રી ધન્વંતરિધામમાં ભરાયેલી ભાઇઓની સભામાં હું જે બોલ્યો હતો તે પ્રમાણે જોકે મારા નાના પુત્ર ચંદુલાલ ભાઇએ કૈલાસવાસ કર્યોછે તે અસહ્ય દુઃખ છે તોપણ મારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચિ. શંકરપ્રસાદભાઇના મુખ સામું જોઇ હું ધીરજથી શોકમય સમય નિર્ગમન કરૂંછું માટે મારાવિષે તમારે કાંઇજ ચિંતા કરવીજ નહીં એ પ્રમાણે લખેલ હતું. આ ઉપરથી સભામાં કહેલું વચન ઉપચારનું ન હતું પણ ખરાં અંતઃકરણનુંજ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. એવી મહા અસહ્ય વિપત્તિમાં પણ તે વૈદ્યરાજે પૂર્ણ ધીરજ રાખી દુઃખમય દિવસો નિર્ગમન કર્યા પણ પોતાના શિરછત્ર મુ. ભાઇ ઝંડુભાઇના અને પોતાના પરમપ્રિય પુત્ર ચંદુલાલના વિયોગથી તેને છ મહીનામાં મહાવ્યાધિ થઇ આવ્યો જેથી સર્વ સ્નેહિ સંબંધીઓએ વૈદ્યરાજના જીવિતની આશા છોડી હતી પણ તેના પ્રખ્યાત ત્રણ ભાઇઓએ ઉત્તમોત્તમ દૈવી અને માનુષી ઉપચારોથી અને ઇશ્વરીની કૃપાના આશ્રયથી એ મહાવ્યાધિથી તેને મુક્ત કર્યા હતા. જટાશંકરભાઇ તે વખત માત્ર એટલું બોલતા હતા કે હવે જીવવાનું પ્રયોજન નથી પણ માત્ર ભટ-

જીનું વાર્ષિક કાર્ય નિર્વિઘ્ન થઇ જાય તો પછી મને કાંઇ ઇચ્છા નથી. એટલુંજ નહીં પણ પોતાનું વિલ કરી પોતાનું સર્વસ્વ ચિ. શંકરપ્રસાદ ઝંડુભાઇને સોંપી દેવા પોતાના ભાઇયોને વિચાર જણાવ્યો ને તેનાં સર્વ ભાઇયોયે કહ્યું કે જે તમે વિલ કરેલ છે તેથી અમે ઘણા પ્રસન્ન છૈયે. તમારૂં અંતકરણ જેમ પ્રસન્ન રહે તેમ કરવામાં અમારૂં અંતઃકરણ પ્રસન્ન છે. આવાં ત્રણે ભાઇયોનાં વચનોથી વૈદ્યરાજ બહુ સંતોષ પામ્યા હતા. તે મંદવાડથી વૈદ્યરાજે અન્ન જમવું છોડી દઇ માત્ર દુધનોજ આહાર કરતા હતા. આવોજ ભયંકર મંદવાડ તેને ૧૯૩૨ ના કાર્તિક વદી ૬ ગુરૂવારે મેડીયેથી પડીજવાથી આવ્યો હતો ને ૧૫ દિવસ સુધી બેભાનસ્થિતિમાં રહ્યા હતા તે વખત પણ તેના ચારે ભાઇયોયે બહુ બહુ પ્રયત્નથી સાજા કર્યા હતા. ભટજીની વર્ષી કરી જ્યારે વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇ શ્રી મોરબીમાં આવ્યા ત્યારે રા. રા. વિશ્વનાથભાઇયે રા. રા. જટાશંકરભાઇને ૪-૫ મહિના રોક્યા ને ઘણીજ ભક્તિ કરી તેનાં મનને સંતોષ કરાવ્યો હતો. એ સમયમાં બધો વખત શાસ્ત્રવિચાર અને કવિતાના વિચારમાં પોતાના પરમપ્રિય મિત્ર શંકરલાલ માહેશ્વરની સાથે કાઢયો હતો. તે વખતે ચિરંજીવી ચંદુલાલ એવું ઉપનામ ગોપાલચિંતામણિનું કરી તે નાટક છપાવવું એવો વિચાર નક્કી કરેલ અને અગર મૂલશંકર એવું ઉપનામ ધ્રુવાભ્યુદયનું કરી તેપણ છપાવવું એમ વિચાર કરેલ. ઉપરનાં બેય નાટક તેઓ આદિથી અંત સુધી વાંચી બહુ સંતોષ પામ્યા હતા તેમજ બીજાં પણ જેટલાં અપૂર્વ નાટકો, કાવ્યો, અને કથાઓ શંકરલાલનાં રચેલાં હતાં તે બધાં વાંચી ગયા હતા ને પરમ સંતોષ પામ્યા હતા. તેટલામાં શ્રીભાવનગરથી રા. રા. પ્રભાશંકરભાઇયે ઘણા આગ્રહથી તેડાવવાથી તે ભાઇ ભાવનગર ગયા ને ત્યાં ૨ માસ રહી મુંબઇમાં જોકે પોતાને ગમતું નહતું તોપણ તેના મનમાં

શ્રી રસશાળાને કરજથી મુક્ત કરવી એવી બહુ ઉત્કંઠા હતી ને મુંબઇ-માંથીજ તે કામ થઇ શકે એમ મનમાં નિશ્ચય હોવાથી તેઓએ મુંબઇમાં રહેવું ધારેલ હતું આશરે ૨-૩ માસ મુંબઇમાં રહ્યા ત્યાં તેને પ્રથમ જે ઉદરનો વ્યાધિ હતો તે પાછો થયો ને દિનપ્રતિદિન તે દરદનું બલ વધવા લાગું એટલે સર્વ લોકોયે શંકરપ્રસાદભાઇને બોલાવવાનું કહ્યું પણ મુંબઇમાં તે વખત મરકી હોવાથી તેણે કહ્યું કે હું દીવાળી પછી નગર જવાનો છું. ચિ. શંકરપ્રસાદને આંહી બોલાવવા નહીં. એમ એચારફેરે સ્નેહિ સંબંધિયોયે કહ્યું ને તેણે ના પાડી ત્યારે તેને કહ્યાવિનાજ શંકરપ્રસાદભાઇને તેના ભાણેજ ચિ. ત્રંબકલાલ વિ છગનલાલ શાસ્ત્રીજીયે તાર કર્યો કે રા. રા. જટાશંકરભાઇની તબિયત બગડતી જાયછે પણ મરકીને લીધે તમને મુંબઇ તેડાવતા નથી ને પોતે દેશમાં આવવા વિચાર કરેછે પણ તેનું શરીર દેશમાં આવીશકે તેવું નથી. તેથી રા. શંકરપ્રસાદ ઝંડુભટ્ટજી એકદમ મુંબઇ ગયા ને રાજકોટ, મોરબી, ચૂડા ને વઢવાણ પત્રદ્વારા ખબર આપતા ગયા કે મુ. જટાશંકર કાકા માંદા છે એવો તાર આવવાથી હું મુંબઇ જાઉં છું. આ ખબરથી સર્વ ચિંતાગ્રસ્ત થયા ને તેને રોગમુક્ત થવા માટે જામનગરમાં રસેશધર્માચાર્ય મણિશંકરભાઇયે, વઢવાણમાં પોપટભાઇયે, મોરબીમાં વિશ્વનાથભાઇયે અને બીજા પણ જ્યાં જ્યાં જે જે સગાં હતાં ત્યાં ત્યાં તેઓએ રુદ્રાભિષેક, મહામૃત્યુંજયજપ, ત્ર્યક્ષરમૃત્યુંજયના સંપુટથી ગાયત્રીજપ અને સંપુટ ચંડીપાઠો કરાવવા માંડ્યા કેટલાકોયે ઇશ્વરપ્રાર્થના કરવા માંડી. તે સમયમાં તે ભાઇને રોગમુક્ત થવા માટે જે શ્રીમૃત્યુંજયની સ્તુતિ તે ભાઇની કરવામાં આવીછે તથા તેના મિત્ર તરફથી કરવામાં આવીછે તે બે વસ્તુ નીચે લખેલી છે, તેથી જાણવામાં આવશે. રા. શંકરપ્રસાદભાઇ મુંબઇ કાર્તિક શુદી ૧૦ શુક્રવારની સવારમાં પોહોંચ્યા જેવું મુખ જોતાંજ

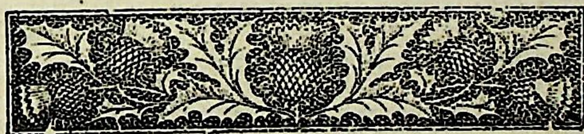
અતિ કોમલ મનવાળા વૈદ્યરાજનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારાઓ પડવા લાગી. ઘડીએક કાંઇ બોલી ન શક્યા. તેજ પ્રમાણેજ પોતાના પિતાતુલ્ય કાકાની ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ જોઇ શંકરપ્રસાદભાઇના નેત્રમાંથી પણ અશ્રુની ધારા પડવા લાગી અને હૃદય ભરાઇ આવવાથી કાંઇજ બોલી શકયા નહિ. ઘડી પછી જટાશંકરભાઇયે શંકરપ્રસાદભાઇને કહ્યું કે તમે આવ્યા એટલે હવે મારે મુંબઇમાં રહેવું નથી કારણ આંહી મરકી છે, તો તૈયારી કરો એટલે આંહીથી પ્રથમ મોરબી જઇયે ને ત્યાંથી જામનગર જાશું. શંકરપ્રસાદભાઇયે કહ્યું કે આપની ઇચ્છાપ્રમાણે કરવા હું તૈયાર છું. મરજી હોય તો આજ સાંજેજ ગાડીમાં બેશિયે માયાલુ જટાશંકરભાઇયે જવાબ આપ્યો કે તમે છેક જામનગરથી આવ્યા છો બે રાત્રિના ઉજાગરા છે ને આજેજ રાત્રિયે ચાલશું તો તમે માંદા થઇ આવશો માટે એક દિવસ વિશ્રામ લઇ સર્વ આંહીનું કામ પહોંચીલ્યો ને કાર્તિક શુદી ૧૩ ચંદ્રવારે આપણે આંહીથી ચાલશું ઇત્યાદિ વાતો કરી સંતોષ પામ્યા. શંકરપ્રસાદભાઇ આવવાથી સર્વ સગાં સંબંધિયો મળવા આવવા લાગ્યા. રા. રા. વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ તથા તેમના પુત્ર રા. રા. ડાક્તર પોપટભાઇ શંકરપ્રસાદભાઇને મળ્યા ને પુછ્યું કે શું કરવું ધારોછો? શંકરપ્રસાદભાઇયે મુ. કાકાશ્રીનો અભિપ્રાય કહીસંભળાવ્યો, વૈદ્યરાજ પ્રભુરામે તથા વૈદ્યરાજ પોપટભાઇયે કહ્યું કે શરીર હવે દેશમાં જઇશકે તેવું નથી. માટે દેશમાં જવાનો વિચાર નહિ કરશો. શંકરપ્રસાદભાઇયે કહ્યુંકે જેમ સર્વ કહેશો તેમ કરીશ. પણ કાર્તિક શુદી ૧૧ થી વિશેષ પ્રકૃતિ વૈદ્યરાજની નબળી થઇ તેથી દેશમાં જવાનો વિચાર બંધ કરી દાનપુણ્ય રૂદ્રાભિષેક શ્રીભાગવતના પાઠ વિગેરે બ્રાહ્મણો પાસે કરાવવા માંડયા અને પોતાનું જે કાંઇ કર્તવ્ય હતું તે ચિ. શંકરપ્રસાદને કહિ વૈદ્યરાજ જટાશંકરે નિશ્ચિંત થઇ પરમકૃપાળુ

પરમેશ્વરમાં મન જોડી દીધું હતું. સં. ૧૯૫૭ ના કાર્તિક શુદી ૧૩ ઉપ-રાંત ૧૪ ચંદ્રવારની રાત્રિના ૯ા નવા વાગે વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇએ સાંસારિક સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થઇ શ્રીકૈલાસવાસ કર્યો હતો. આ વૈદ્યરાજે વર્ષ ૫૬ માસ ૩ અને દિવસ ૨૭ નું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું ને તેમાં ઉપર પ્રમાણે સુખદુઃખનો અનુભવ કર્યો હતો. જન્મચરિત્ર લખવાનો હેતુ એવો છે કે ઉત્તમ પુરૂષોનાં ચરિત્રો વાંચી તે પ્રમાણે વર્તવાથી લોકો સુખી થાય અને ઉત્તમ પુરૂષોની ઉપર આવીપડેલી વિપત્તિયોને તથા ઉત્તમ પુરૂષોને મળેલાં સુખોને જોઇને લોકો વિપતિવેળાગાં વ્યગ્ર ન થઇજાય અને સંપત્તિવેળામાં ઉચ્છૃંખલ ન થઇજાય માટે તેનાં અનુકરણીય સદ્ગુણો ટુંકામાં નીચે લખું છું. આ સદ્ગૃહસ્થ કૈલાસવાસી રા. રા. વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇમાં માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ અને ગુરૂભક્તિ અદ્ભુત હતી ભ્રાતૃવાત્સલ્ય અપ્રતિમ હતું, કુટંબવાત્સલ્ય અનુપમ હતું, મૈત્રીધર્મ અલૌકિક હતો, ઉદારતા, દયાલુતા અને સરલતા નિઃસીમ હતાં, પોતાનાં સગાંસ્નેહિ અને સંબંધિયોમાં મમતા બેહદ હતી, તેણે પોતાનાં જીવનનાં વર્ષોમાં સત્પુત્રોએ માયાલુ માતાજી પ્રત્યે તથા પવિત્ર પિતાજીપ્રત્યે, સચ્છિષ્યોએ પોતાના દયાલુ સદ્ગુરૂપ્રત્યે, સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા નાનાભાઇયોએ પોતાના મોટા ભાઇયોપ્રત્યે અને મોટા ભાઇયોએ પોતાના નાનાભાઇયોપ્રત્યે, સદ્ગૃહસ્થોએ પોતાની ધર્મપત્નીપ્રત્યે અને સન્મિત્રોએ પોતાના સન્મિત્રોપ્રત્યે તથા સગાંસ્નેહિ સંબંધિયોએ પોતાનાં સગાંસ્નેહિ સંબંધિયોપ્રત્યે કેમ વર્તવું જોઇયે તે પોતે પોતાનાં હૃદયરુપ પ્રિયમિત્ર શંકરલાલ માહેશ્વર સાથે મલી રચેલા ગ્રંથોથી કહી બતાવેલ છે. એટલુંજ નહીં પણ પોતે તે પ્રમાણે વર્તી કરી બતાવેલ છે તે કોનું અજાણ્યું છે? એના હૃદયની કોમલતા એટલી બધી હતી કે કરૂણુરસનું કાવ્ય કે કથા સંપૂર્ણ તો નજ વાંચી શકે પણ કરૂણુરસનો એકાદ

શ્લોક વાંચતાંજ તેનું હૃદય ભરાઇ જતું ને આંખમાંથી અશ્રુની ધારાઓ પડવા લાગતી તેવું અમે ઘણી વખત નજરે જોયેલ છે. એમનામાં ઉત્તમોત્તમ અને સર્વેને ગ્રહણ કરવાલાયક સદ્ગુણો એ હતા કે તે પોતાના ભાઇયોમાટે પોતાના મિત્રો માટે અને પોતાનાં સગાંસંબંધિયો માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેતાં પણ સમય આવ્યે સંકોચ પામે તેવા ન હતા. પોતે ગમેતેવાં અસહ્ય દુઃખમાં મગ્ન હોય તોપણ બીજાનાં દુઃખોને દૂર કરવામાટે મનવચનકર્મથી મદદ કરવામાં કંટાળો પામતા નહીં અને પોતાની પાસે આવેલા દરદીયોની ઉપર જેવો પ્રેમ હોય તેવો પ્રેમ રાખી તનમનધનથી તેઓને સારાં કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. આ છેલ્લા ત્રણ ગુણો તેમના પિતાતુલ્ય આર્યબંધુ કૈલાસવાસી રા. રા. વૈદ્યરાજ ઝંડુભટ્ટજીયે પોતે જીવતાંજ કેમ જાણે પોતાના પરમપ્રિય નાના ભાઇ જટાશંકરભાઇને વારસામાં બક્ષીસ કરેલ હોય એમ અમો માનિયે છિયે. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર એ વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇના તેવા તેવા સદ્ગુણો સામું જોઇ શ્રીકૈલાસમાં તેના અજર અને અમર આત્માને પરમાનંદમાં મગ્ન રાખો અને કૈલાસવાસિ તે પિતાપુત્રનાં યશઃશરીર આ શ્રીગોપાલચિંતામણિવિજય નાટકની સાથે શ્રીપરમેશ્વરની કૃપાથી નિરંતર અજર અને અમર રહો. તથાસ્તુ

લી વૈદ્યરાજ જટાશંકર વિઠ્ઠલજીનું–

પરમઉપકૃત મિત્રમંડળ.

આંહી રા. રા. વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇની માંદગીની વખત થયેલાં શ્રીમૃત્યુંજય દેવનાં બે સ્તોત્રો, કૈલાસવાસી ચંદુલાલનું મરણ થવાથી થયેલ શોકોદ્‌ગારની કવિતાનું પત્ર તથા કૈલાસવાસી જટાશંકરભાઇનું મરણ થયા પછી થયેલ શોકોદ્‌ગારની કવિતાનું પત્ર તેના સદ્‌ગુણોનું સ્મરણ કરાવવામાં ઉપયોગી થશે એમ માની નીચે છાપિયે છૈયે.

श्रीमच्छैलसुतायुतार्द्धवपुषे स्वर्लोककल्लोलिनी- ।
कल्लोलामलमौक्तिकावलिलसच्छ्रीमौलये श्रीमते ॥
चंद्रोद्भासितशेखराय भगवंस्तुभ्यं नमस्कुर्महे ।
श्रीमृत्युंजय पाहि पाहि मम सन्मित्रं जटाशंकरम् ॥ १ ॥
असल्पायुषमप्यनन्यशरणं चक्रेऽत्र कल्पायुषम् ।
मार्कंडेयमुनीश्वरं भव भवत्पादांबुजैकाश्रयम् ॥
दीनानाथदयानिधान भगवन् या ते दयादृक् तया ।
श्रीमृत्युंजय पाहि पाहि मम सन्मित्रं जटाशंकरम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा संयमनीश्वरं तु महिषारूढं प्रचंडायुधं ।
पूजांते शिवलिंगमेव भयतश्चालिंग्य मूर्छां गतम् ॥
आविर्भूय ततो निहत्य च यमं योऽरक्ष आर्तं शिशुम् ।
श्रीमृत्युंजय पाहि स त्वमिह ते भक्तं जटाशंकरम् ॥ ३ ॥
गंधर्वेंद्रसुतां स्वजीवितपतिं श्रुत्वाऽल्पमृत्युं मृतां ।

नागस्याश्वतरस्य भक्तिभरतः संप्राप्तजीवां व्यधाव् ॥
गौरीनाथ मदालसां पशुपते या ते दयाहक् तया—श्रीमृत्युं.४
शंभो द्वादशवर्षमात्रपरमायुष्यं नरेंद्रात्मजं ।
रुद्राध्यायशताभिषिक्तभगवत्पादोदकप्रोक्षितम् ॥
तं दीर्घायुषमस्तदुःखमकरोद्यातेदयाहक् तया-श्रीमृत्युं०।५।
संसारार्णवतारिणी स्वजनतासंतापसंहारिणी ।
विश्वापद्विनिवारिणी जनमनश्चिंतासमुत्सारिणी ॥
कारुण्यामृतकोमलाऽमलतरायातेदयाहक्तया—श्रीमृत्युं० ६
एकस्मिन् कलशं करे मणिमयं पीयूषपूर्णं वह ।
अन्येनामृतवर्षिणा करुणया सिंचन् रुजार्तान् जनान् ॥
मृत्यून्निर्दलयन् पदापि च गदानुन्मूलयन् दुर्मदान्-श्रीमृ.७
पापानां गणनैव नास्ति सुकृतं स्वप्नेऽपि नैवाहृतं ।
भक्त्याऽकारि तवार्चनं च न मया तन्नावलोक्याखिलम् ॥
आलोक्य प्रणतप्रियत्वमचलं मृत्युंजय त्वं च ते—श्रीमृ०८
शंभो विश्वहितैषिभद्रकरुणाशंभोरनन्योपमां ।
त्वद्भक्तिं च परोपकारपरतां चानन्यतुल्यां दयाम् ॥
आलोक्यापि च तावकस्वजनतावात्सल्यमत्यद्भुतं—श्रीमृ०९
रोगार्ताः कति रक्षिता न भवता पापग्रहार्ताः कति ।
प्रेतार्ताः कति कष्टसाध्यतरदुर्व्याध्याधिमग्नाः कति ॥

जित्वा मृत्युमपीह देव करुणासिंधो तथैवाप्यमुं ।
श्रीमृत्युंजय पाहिपाहि मम सन्मित्रं जटाशंकरम् ॥ १० ॥
माता नस्त्वं त्वमसि च पिता त्वं गुरुस्त्वं पतिस्त्वं ।
त्वं सर्वस्वं त्वमसि च सुहृत्त्वं विपत्कालबंधुः ॥
इत्थं ज्ञात्वा सदयहृदय श्रीमहेशार्तबंधो ।
मृत्युं मृत्युंजय जय जटाशंकरं पाहि चामुम् ॥ ११ ॥
माहेश्वरात्मजनुषोर्द्धशशांकमौलेर्दासस्यवर्यगुरुकेशवधर्मसूनो
एषा कृतिर्मम जटाशिवमित्रमौलेर्मृत्युंजयेशपदयोःकुसुमां-
जलिः स्तात् ॥ १२ ॥

महाराजश्रीरवाजित्पाठशालैकशास्त्रिणा ।
कृता शंकरलालेन श्रीमन्मृत्युंजयस्तुतिः ॥ १३ ॥
मुनिशरनंदक्ष्मा १९५७ मितवर्षीयेकार्त्तिकेमासे ।
शुक्लदलैकादश्यां मित्रारोग्याय निर्मितास्ति शनौ ॥

॥ श्रीमृत्युंजयस्तोत्रं द्वितीयम् ॥

मृत्युंजयस्त्वमसि यो विदितस्त्रिलोक्यां ।
मृत्युं विजित्य भुवि येन निजा अनेके ॥
संरक्षिताः स इह दीनदयार्णवः श्री- ।
मृत्युंजय प्रणतपालक पालयास्मान् ॥ १ ॥
स्वल्पायुषोऽपि भगवन् शरणागतांस्त्वं ।

कल्पायुषः करुणया कृतवाननेकान् ॥
स त्वं दयामृतमयाशय ईश्वरः श्रीमृत्युंजय प्रणत० ॥ २ ॥
यस्त्वं कृपामृतघनः स्वकृपाकटाक्ष- ।
धाराभिराभिरभिषिच्य निजान् समस्तान् ॥
मृत्योर्विमोचयसिसत्वमिहाशुतोषो-मृत्युंजयप्रणत० ॥३॥
यस्यप्रभोतवदयामृतपूरपूर्ण संवीक्षणक्षणपरक्षणएवसर्वे ।
रोगाःप्रयांतिविलयंसउमापतिस्त्वं-मृत्युंजयप्रणत० ॥४॥
यः संस्मृतोऽपि सकृदार्तिधरैर्नरैस्त्वं ।
सद्यः क्षिणोषि करुणेक्षणतस्तदार्तीः ॥
सर्वाः स एव भगवंस्त्वमिहेंदुमौले-मृत्युंजय प्रणत० ॥५॥
मर्त्यो बिभेति न सदार्तिगदाकरेभ्यो ।
मृत्योरपीह कवलीकृतसर्वलोकाव ॥
यंत्वामुपास्य स उमारमणस्त्वमीशो-मृत्युंजयप्रणत० ॥६॥
यस्मिंस्त्वयि क्षणमुमारमणे मनः स्वं ।
प्रेम्णा निवेश्य मनुजा मनुजापकास्ते ॥
मृत्योर्भयंव्यतितरंति महेश स त्वं-मृत्युंजयप्रणत० ॥७॥
त्वं जन्ममृत्युजलधेरनिवारणीय- ।
व्याध्याधिनक्रझषचक्रकरालचक्रात् ॥
दत्वादयाद्दगवलोकलयावलंबं ।

मृत्युंजय प्रणतपालक पालयास्मान् ॥ ८ ॥
कालव्यालकरालवक्त्रकुहरे लीनं विहीनं गुणै-।
र्दीनं मीनमिवातिपीनमतुलैः पापैरधीनं रुजाम् ॥
शंभो शंकर कालकाल करुणापीयूषपूर्णांबुधे ।
श्रीमृत्युंजय पाहि पाहि भगवंस्त्वं मां त्वदेकाश्रयम्॥ ९ ॥
विश्वापत्तिहरैः समस्तजगतां श्रेयस्करैः सर्वदा ।
स्वीयोद्धारधुरंधरैर्निरुपमानंदार्पणे तत्परैः ॥
वीक्ष्य स्वैः करुणाकटाक्षनिकरैः प्रेमामृतांभोधरैः ।
श्रीमृत्युंजयपाहिपाहिसहसात्वंमांत्वदेकाश्रयम् ॥ १० ॥
मार्य्यः संति सहस्रशोऽतिभयदा हा संख्यसंख्यागदा।
आधीनां च शतानि संति कवलीकर्तुं समस्तं क्षणात् ॥
त्वत्तोऽन्योस्ति न रक्षकस्त्विह ततो विश्वैकरक्षामणे ।
श्रीमृत्युंजयपाहिपाहिनिखिलंविश्वेशविश्वं निजम् ॥११॥
उन्मूलयज्वरसंघमाशु सकलानुच्छिद्य चान्यान्गदान् ।
कासश्वासशिरोर्त्तिशूलकृमिरुक्शोफोदरार्शोमुखान् ॥
निःशेषामयराजमप्यतिबलंनिष्पीड्यसद्योबलात् ।
श्रीमृत्युंजय पाहिपाहि निखिलं विश्वेश विश्वं निजम् ॥१२॥
आरोग्यं वितरायुरप्यनुपमं त्वं देहिदेहि प्रभो ।
निस्तातंदसमूहमर्पय महादारिद्र्यमुन्मूलय ॥

संतापान् शमयाशुतोष भगवन् शापान्सपापांश्च नः ।
श्रीमृत्युंजय पाहिपाहि निखिलं विश्वेश विश्वं निजम् ॥१३॥

श्रीविठ्ठलात्मजनुषोर्द्धशशांकमौले-
दसिस्य वर्यगुरुकेशवधर्मसूनोः ।
एषा कृतिर्मम तु शंकरलालबंधो-
र्मृत्युंजयेशपदयोः कुसुमांजलिःस्तात् ॥ १४ ॥

मुनि शरनन्दक्ष्मामित १९५७ वर्षीय कार्त्तिक मासे ।
शुक्लदलेऽनंततिथौ चंद्रे मृत्युंजयस्तुतिर्विहिता ॥१५॥

कैलासवासि भाई चंदुलालना वियोगजन्य शोकोद्गारपत्र.

सौजन्यसुधासिंधवः सन्मित्रमणयः श्रीजटाशंकरशर्माणः- यद्यपि सत्पुत्ररत्नविरहानलज्वालाकुलानां श्रीमतामुपरि यत्किमपि तद्विषयकलेखनं नत्क्षते क्षारायतएव तथापि पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रियेति न्यायेन हृदयोद्गारमिमं लिखित्वा सत्पुत्र-विरहदुःखदूनमपि वः स्वांतं पुनर्दुःखयत्ययंजनस्तत्क्षंतव्यम् ॥

पापैः सर्वैः फलितमधुना दुर्दशा चागता मे ।
भ्रष्टं भाग्यं सुकृतमखिलं चाद्य मन्ये प्रशांतम् ॥
यत्सत्पुत्रः श्रवणसदृशः श्रीजटाशंकराणां ।

सन्मित्राणां पदमुपगतः शांकरं चंदुलालः ॥१॥
वर्षे वेदशरांकभू १९५४ परिमिते ज्येष्ठस्य कृष्णेदले
द्वादश्यां बुधवासरेऽतुलगुणो मानुष्यमुक्तामणिः
लावण्यैकनिधिः सुशीलसरलत्वौदार्यरत्नाकरः।
प्राप्तः श्रीशिवमंदिरं स्वसुकृतैः श्रीचंदुलालाभिधः२
संवद्वेदशरांकभूपरिमिते वर्षेऽतिदुःखप्रदे।
ज्येष्ठे मासिपरे दले बुधयुते हाहा तिथौ द्वादशे॥
मत्सन्मित्रजटादिशंकरसुतः सौशील्यलीलालय-
श्चंदूलाल उमासहायशरणो यातः पदं शांभवम् ३
वर्षे श्रीमन्मुनिगुणनवक्ष्मा १९३७ मिते प्राप्तजन्मा
वैशाखस्योत्तरदलगते द्वादशीशुक्रवारे॥
यस्त्वद्यावध्यखिलमकरोन्नः कुटुंबं सुखाढ्यं।
सोऽयं त्वद्याखिलमपि कुलं मज्जयत्यापदब्धौ ॥४॥

सौंदर्यसिंधुरखिलः परितोऽपि शुष्कः।
सौहार्दरत्ननिकरः प्रविकीर्ण एषः॥
सा नम्रता च सहजापि हताऽद्य मन्ये।
हा हा गते शिवपदं प्रियचंदुलाले ॥ ५ ॥
कस्यापरस्य वचनानि मनोहराणि।
स्वल्पाक्षराण्यपि गभीरतरार्थवंति॥

श्रुत्वा प्रमोदमुपयास्यति मानसं नो। हा हा.६
संगीतमद्य कुरुते श्रुतिमूलशूलं।
वाद्यध्वनिः कटुरिव प्रविभाति कर्णे॥
सर्वे रसा विरसतामधुना प्रयाता। हा हा.७
आनंदयंति नयनानि न केपि भावा।
घ्राणं न तर्पयति नः किल कोपि गंधः॥
आनंदयंति रसनां न रसाश्च केपि। हा हा.८
नो नाटकानि न कथा न कथानकानि।
नो भारतं च कविताऽऽदिकवेर्न दिव्या॥
शोकं तु नः शिथिलतां प्रभवंति नेतुं। हा हा.९
रुद्राभिषेकनिकरैः प्रजपैर्मनूनां।
श्रीपार्थिवेश्वरसहस्रसमर्चनैश्च॥
लब्धं हि रत्नमधुनाऽपहृतं विधात्रा। हा हा.१०
हे मित्रवर्य किमहं तु लिखामि धैर्यं।
धार्यं त्वयेति नहि तल्लिखनावकाशः॥
वज्रः स्फुटेदपि च हाप्यचलोपि रुद्यात्। हा हा.।
अस्मासु शंकरपदं समुपागतेषु।
यच्चंदुलालकरणीयमिहाति शोकात्॥
तद्वज्रतुल्यहृदया वयमेव कुर्मो। हा हा.१२

यो दुःखितं परमपीह जनं न शक्तः ।
संवीक्षितुं सकरुणां न कथां प्रवक्तुम् ॥
धर्त्तासि धैर्यमिह सोऽद्य कथं कथं त्वं। हा हा.१३

सन्मित्ररत्न सदयं हृदयं त्वदीयं ।
नैसर्गिकीं च परदुःखसदुःखतां ते ॥
तां तां परोपकृतितत्परतां च कालो ।
नालोक्य हाऽहरदयं प्रियचंदुलालम् ॥ १४ ॥

बुद्धिर्न बोधपदवीमवलंबते मे ।
कुत्रापि शांतिमुपयाति न हंत चेतः ॥
भग्नं मनोरथशतं मम हा समग्रं ।
हा हा गते शिवपदं प्रियचंदुलाले ॥ १५ ॥

या द्वादशी तव सुजन्ममहोत्सवेनाऽऽ ।
नंदप्रदा समभवद्भुवि सज्जनानाम् ॥
सा द्वादशी विकटसंकटदाऽद्य जाता ।
हे चंदुलालभवतीशपदं प्रयाते ॥ १६ ॥

हे चंदुलाल! कुलदीपक सद्गुणाब्धे ।
सन्मित्रमानससरोजमरालबाल ॥
चंद्रोपमं तव मुखं क्व विलोकयिष्ये ।
हा हा महेश्वरपदं त्वयि संप्रयाते ॥ १७ ॥

जीर्णारण्यसमंजगत्समभवत्सर्वाश्चशून्यादिशो
निर्विश्रामगलज्जलानिनयनान्यद्याखिलस्नेहिनाम्
आनंदप्रदवस्तुजातमखिलंजातंनिरानंददं ।
संप्राप्तेत्वयिचंदुलालसुकृतैःश्रीशंकरस्यालयम् १८
सौजन्यंतत्सहजमधुनाहंतमन्येप्रणष्टं ।
सारल्यंतद्गलितमखिलं हाहतोदारतासा ॥
लावण्यंतन्निरुपमतमंहानिरालंबनंते ।
हा हा वत्स त्वयि शिवपदं चंदुलाल प्रयाते ॥ १९ ॥
सा ते भक्तिः स्मरहरपदालंबिनी क्व प्रयाता ।
सा ते भक्तिः पितृपदयुगैकाश्रयाऽद्य क्व याता ॥
सा ते प्रीतिर्निखिलसवयोवर्गबद्धा क्व याता ।
हा हा वत्स त्वयि शिवपदं चंदुलाल प्रयाते २०
विद्याविद्येश्वरपरशिवात्प्राप्तुमिच्छन् प्रयातः ।
कैलासं वा निजपितृवरान् झंडुभट्टाभिधानान् ॥
द्रष्टुं भक्त्यागत इति जनो मन्यते साश्रु सर्वो ।
हा हा वत्स त्वयि शिवपदं चंदुलाल प्रयाते २१
द्रष्टुं श्रोतुं परमपिजनं दुःखितं ये न शक्ताः ।
सत्काव्यं वा सकरुणरसं ये च वक्तुं न शक्ताः ॥
गंतारः कां स्थितिमतिदयास्तेऽद्य ते तातपादाः ।

हा हां वत्स त्वयि शिवपदं चंदुलाल प्रयाते २२
सन्मित्राणि प्रणयनिलया बंधवस्ते समग्राः ।
स्निग्धस्वांता अपि गुरुजना धर्मपत्नी च बाला॥
कां कां दुःखस्थितिमुपगमिष्यंति तत्रैव विज्ञो ।
हा हा वत्स त्वयि शिवपदं चंदुलाल प्रयाते२३
अस्तं यातः सुकृतनिचयः सांप्रतं नः समग्रः ।
सर्वस्वं चापहृतमखिलं कालचौरेण हा नः ॥
किं ब्रूमो नः सकलमफलं जीवितं जन्म चापि ।
प्रेमाधार त्वयि शिवपदं चंदुलाल प्रयाते ॥२४॥
हा! वत्स त्वं क्वगत इति ते श्रीमणीशंकराख्या।
स्तातःखिन्नाः शुकसमभिधाः साश्रवो विश्वनाथाः
तेषां पत्न्यस्त्वयिसुतधियो मातरस्ते तदीयाः ।
पुत्राः सर्वे प्रणयनिलयाः पश्य दुःखाद्रुदंति॥२५॥
गत्वा कुत्र प्रतिदिनमहो किंनु दत्वा च हुत्वा।
जप्त्वा कं वा मनुमनुपमं किं च तप्त्वा तपो वा॥
चंदूलाल प्रणयनिलय त्वन्मुखं येन सौम्यं ।
संद्रक्ष्यामः पुनरपि वयं तद्वद प्रेमसिंधो ॥२६॥
भूयो भूयो विलपनशतान्येवमाश्रुत्य तेषां ।
तातानां च प्रणयिसुहृदां पुत्र ते निर्विरामम् ॥

धैर्यं केषां गलति हृदयान्नाननाच्चापि हाहे ।
त्याक्रंदोनो न च नयनतश्चाश्रुधाराप्यवारा ॥२७
हित्वा मर्त्यं वपुरुपगतस्त्वंतु दिव्यं स्वरूपं ।
त्यक्त्वा भौमं निलयममलं रत्नसौधं प्रविष्टः ॥
हित्वा क्षुद्रं सुखमनुभवस्युत्तमं मुक्तिसौख्यं ।
न त्वं शोच्यस्तत इह परं दुःखदस्ते वियोगः२८
माता पुण्या तव सुचरिता श्रीमणीबाभिधाना।
या कैलासं प्रथममगमत्तत्समीपे वसेस्त्वम् ॥
पुण्यस्तंभान् परशिवपरान् श्रीमतो झंडुतातान्
द्रष्टासि त्वं प्रियशिवगिरौ लालयिष्यंति ते त्वाम्
कृतिस्तवतु बालतोऽप्यमलशीलशालिन्यहो ।
ततः शिवपदे स्थितिर्घटतएव हे वत्स ते ॥
परं शिवमनुक्षणं परशिवान्वितं पूजयन् ।
परं शिवमवाप्नुहीत्यनुनिमेषमीहामहे ॥ ३० ॥
संवच्छेदशरांकक्ष्मामित१९६४वर्षेऽतिखिन्नमनसेदम् ।
आषाढपूर्णिमायां मयार्कवारे दलं लिखितम्३१

रा. रा. वैद्यराज श्रीजटाशंकरविरहजन्य शोकोद्गारपत्रम्.

सौजन्यसुधासागरेषु परमहितैषिवर्येषु सद्गुणरत्नरत्नाकरेषु

वैद्यराजश्रीमणीशंकरशर्मसु वैद्यराजश्रीपोपटभाईशर्मसु वैद्यराजश्रीविश्वनाथशर्मसु वैद्यराजश्रीशंकरप्रसादशर्मसु च श्रीमोरबीत्यपरपर्याय—श्रीमयूरध्वजपुरान्महामाहेश्वर भट्टश्रीमाहेश्वरतनुजनुषा शंकरलालेन प्रेषिताः प्रणामपुष्पांजलयः शुभाशीर्मुक्तावलयश्च यथाक्रमं समुल्लसंतुतरां नितराम्. कार्तिककृष्ण प्रतिपदि बुधे प्रभातएव तारयंत्रसमागतपत्रचारमुखादाबाल्यादेवपरिपालितोत्तमसौहृदधर्माणां प्राणाधिकप्रियतया परिपालितपरमपवित्रमित्रधर्माणां निरवधिदयामृतमयाशयतया निजौरसपुत्रनिर्विशेषीकृतरोगार्तजनानां मनोवचःकायकर्मभिः समाराधितश्रीमदुमारमणचरणानां मुनित्राणनंदेंदु १९८७ मितवर्षीयकार्तिकशुक्लचतुर्दशीचंद्रवासरशर्वरीसार्द्धयामांतसमयसमासादितश्रीसांबसदाशिवपदारविंदसामीप्यमुक्तिसुखानां मम परमपवित्रसन्मित्रप्रवराणां श्रीजटाशंकराणामुपरतिवार्तां वज्रपातप्रतिमामतिदुःसहामुपश्रुत्य, यद्दुःखं य उद्वेगो ये च संतापाःप्रभवंति मनसि मे न तान्मदीयेयं लेखीनि लेखितुं शक्ता। हा! शुष्कः सौहृदसुधासागरः पतितः कुटुंबवात्सल्यपादपो विशीर्णश्चैकमत्यमणिशैलः सांप्रतम्. हा! कदा कुत्र वा तादृशं सन्मित्रचिंतामणिं पुनर्द्रक्ष्यामहे. इदानीं जीर्णारण्यानिर्विशेषंजगत्. शून्यशून्या दिशो निःसारतरश्च संसारः प्रतिभाति मे.।

वर्षेऽयोमखनंदभूपरिमिते १९०० चाषाढमासे दले ।
कृष्णे ब्रह्मतिथौ नरेंद्रभिषजां श्रीविठ्ठलाख्याजुषाम् ॥
गेहे सूर्यकुमारिकाख्यजननीसंजातजन्मोत्सवा ।
पित्रोः पादयुगाब्जभक्तिनिरता बाल्येप्यभूवंश्च ये ॥ १ ॥
पूज्यश्रीपितृभक्तिकल्पलतिकासेवाप्तभाग्योदयाः ।
श्रीमत्केशवदेशिकेशकरुणासंप्राप्तविद्योदयाः ॥
आयुर्वेदमहासुधांबुधितलस्पर्शिप्रसन्नाशयाः ।
श्रीगौरीशपदाब्जयुग्मविलसच्चेतोमिलिंदाश्च ये ॥ २ ॥
सौजन्यामृतसिंधवः सरलतासौहार्दहार्दाश्रया ।
औदार्यप्रणयालयाः स्वजनतावात्सल्यवश्याशयाः ॥
सद्विद्याविनयादयार्द्रहृदयाः सन्मित्रधर्माश्रया ।
यावज्जीवसुमासहायपरमाधारा अभूवंश्च ये ॥ ३ ॥
वर्षे मुन्यसुनंदभू१९५७परिमिते मासेत्र हा ! कार्तिके ।
शुक्लानंततिथौ निशींदुदिवसे ते श्रीजटाशंकराः ॥
आयुर्वेदसुधाकराः सुजनतासारल्यरत्नाकराः ।
सौहार्दैकधुरंधराः शिवपदं प्राप्ताः शिवैकाश्रयाः ॥ ४ ॥
हा ! सौहार्दसुधानिधिर्निरवधिः शुष्कः समग्रोऽधुना ।
तत्सौजन्यमनन्यतुल्यममलं मन्ये निरालंबनम् ॥
हा ! तन्निष्प्रातिमं निराश्रयतया सारल्यमस्तं गतम् ।

प्राप्ते श्रीशिवमंदिरं शिवपरे वैद्ये जटाशंकरे ॥ ५ ॥
ज्येष्ठभ्रातृषु तातभक्तिभरभाङ् नान्यो नरो दृश्यते ।
हा! स्वीयेष्वनुजेषु पुत्रसमधीर्धीरश्च नैतादृशः ॥
सन्मित्रेषु च सोदराधिकतमप्रेमप्रकाश्यास्ति कः ।
प्राप्ते श्रीशिवमंदिरं शिवपरे श्रीमज्जटाशंकरे ॥ ६ ॥
झंडूभट्टपरस्वरूपमधुनाऽमुं श्रीजटाशंकरं ।
श्रुत्वा हा! विधिनाकृतं किमिदमित्याक्रंदिताऽरोऽखिलाः ॥
रोगार्ताः करुणामये च परमौदार्याश्रये स्वाश्रये ।
प्राप्ते श्रीशिवमंदिरं शिवपरे वैद्ये जटाशंकरे ॥ ७ ॥
मातापित्रोश्चरणकमलद्वंद्वभक्तिर्विशुद्धा ।
सा सा श्रीमद्गुरुवरपदांभोजभक्तिश्च नित्या ॥
भ्रातृप्रेमप्रसरपरता निस्तुला सा समाप्ता ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ ८ ॥
झंडूभट्टं परमकरुणासिंधुमौदार्यमूर्तिं ।
धैर्यस्थैर्याश्रयमुपहृतं चाद्यलोकः सशोकः ॥
चंदूलालं निजकुलमणिं मंस्यते चाद्यनष्टं ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ ९ ॥
सद्बंधूनां निरुपमतमप्रेमपीयूषपात्रं ।
भग्नं भग्ना परमविमला मित्रधर्मस्य मूर्तिः ॥

सर्वस्वं मे लयमुपगतं चार्थिनामाश्रयोपि ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ १० ॥
सन्मित्राणां परमममलं मित्ररत्नं त्वमूल्यं ।
कालस्तेनोऽहरदतिबलो निर्बलानां बलान्नः ॥
वात्सल्यं तन्निजजनगतं निर्निमित्तं प्रणष्टं ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ ११ ॥
मातापित्रोः सहजसुहृदां स्नेहसारः समग्रो ।
यस्मिन्नंतर्भवति नितरां निर्मलः सोयमद्य ॥
मैत्रीधर्मो लयमुपगतो मित्रचिंतामणीषु ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ १२ ॥
क्व श्रोतास्मो मृदुलमधुरां सस्मितां स्नेहसांद्रां ।
वाचं स्वल्पाक्षरमणिमयीं चार्थगांभीर्ययुक्ताम् ॥
दैवादद्य प्रणयनिलयेष्वार्यवैद्याग्रगेषु ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ १३ ॥
कस्मिंश्चिता विविधविषया न्यस्य सर्वा अचिंतं ।
कस्मिन् दुःखं हृदय! सदये न्यस्य भूया अदुःखम् ॥
हा! दैवात्ते प्रातिनिधिवरेष्वद्य सन्मित्ररत्ने-।
ष्वाप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ १४ ॥
उपरतमतुलं तद्भ्रातृवात्सल्यमद्य ।

प्रलयमुपगतं तच्चेतसो निर्मलत्वम् ॥
विरतिमुपगता सोदारताऽनन्यतुल्या ।
शिवपदमुपयाते श्रीजटाशंकरार्ये ॥ १५ ॥
आयुर्वेदामृतनिधितलस्पर्शिता साऽद्यनष्टा ।
सद्विद्या सद्विनयसहिता सुज्ञता सा समाप्ता ॥
काव्यज्ञत्वं तदपि गलितं सौहृदं तच्च नष्टं ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ १६ ॥
कीर्तिस्तंभः सकलसुखकृद्वैद्यविद्याधिदेव्या ।
भग्नो हा! हा नयनसुखदो जंगमः कोप्यकस्मात् ॥
नौकादंडोपिच निपतितः सच्चिकित्सैकनावः ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ १७ ॥
सद्विद्याश्रीसरसकरुणालोकपीयूषपात्रं ।
भग्नं शीर्णः स्वजनममताकल्पवल्ल्यालवालः ॥
आपन्मित्रं सकलसुहृदां हा! पवित्रं प्रणष्टं ।
प्राप्तेषु श्रीस्मरहरपदं श्रीजटाशंकरेषु ॥ १८ ॥
स्मारं स्मारं शुभगुणगणान् हा! तदीयाननेकान् ।
तद्विश्लेषे क्षणमपि धृतिं नैव धत्ते मनो मे ॥
व्यर्थं सर्वं विलपनशतं चेति चित्ते नितांतं ।
मत्वा नत्वा प्रतिदिनमिदं प्रार्थये श्रीमहेशम् ॥ १९ ॥

तैस्तैः सर्वैः सहजसुगुणैस्तुष्टचित्तः परेशः ।
श्रीगौरीशः सदयहृदयः श्रीजटाशंकरेभ्यः ॥
सामीप्याख्यां वितरतु महामुक्तिमानंदपूर्णां ।
युष्माकं च प्रतिदिनमयं शंकरः शं करोतु ॥२०॥
मुनिशरनंदक्ष्मामित १९५७ वर्षीये कार्त्तिकेमासे ।
कृष्णदले सप्तम्यां भौमे लिखितं विषादपत्रमिदम् ॥२१॥

भट्टश्रीमत्प्रेमशंकरात्मज-प्राणशंकरशास्त्रि कृता कविता.

यस्मिन् श्री करुणादिशंकरगुणाः सर्वेऽवसन्निर्मला ।
स्तत्पुत्रे निजचंदुलालधिषणो योयः स्वबंधुप्रियः ॥
मित्रस्नेहसुधाकरः सहृदयः सौजन्यरत्नाकरः ।
सोयं हंत गतोधुना शिवपदं श्रीमान्जटाशंकरः ॥ १ ॥
बहवो भिषजस्तथाप्यहो विरलो मित्र भवादृशो भिषक् ॥
अधुना प्रबला महागदा-स्त्वयि याते शिवमंदिरं सखे॥२॥
भिषजः कति संति नावनौ विदितायुर्निगमागमाशयाः ॥
विरलो भवता समो भिषङ् निजपुत्रीकृतरोगिमंडलः ॥३॥
करुणाशिवचंदुलालयोः शिवलोके भविता समागमः ॥
परिपूज्य तदन्वितः शिवं स्वकुलैक्याभ्युदयौ समर्थये:॥४॥

बहवस्तवसंति सेवका रसशाले सुखिनोऽत्र संतु ते ॥
न परं तु जटाशिवोपमस्तव भक्तो भवितास्ति चाभवत्॥५॥
स सदा शिवमंदिरं गतस्तवमन्येऽभ्युदयाभिवृद्धये ॥
करुणावरुणालयाशयं प्रणयात्प्रार्थयितुं महेश्वरम् ॥ ६ ॥
ऋणभारमपाकरिष्यति त्वरया ते परयाऽमुनार्थितः ॥
ध्रुवमेव सदा सदाशिवः प्रणतप्रार्थितपूरपूरकः ॥ ७ ॥
बहवः किल संति संतु ते भिषजोऽथापि जटादिशंकरे ॥
शिवलोकमुपागतेधुनाऽनवलंबैवभिषक्क्रियांगना ॥ ८ ॥
कवितां मधुरां सुकोमलामवलोक्यार्द्रहृदश्रुलोचनः ॥
नवनीतसुकोमलाशयं भविता कोद्य विना जटाशिवम्॥९॥
अयि शंकरलालसद्गुरो सुगुणैः स्वैरतुलैर्भवत्सखा ॥
शिवशांतिमुपैतु शाश्वतीं शिवलोके शिवयोर्दयादृशा॥१०॥

सं० १९९७ कार्तिके वदि १३ भौमे लिखितम्.

श्रीप्रेमशंकरात्मज प्राणशंकरस्य

प्रणतयः समुल्लसंतु.

श्रीजटाशङ्करविरहजन्य–शोकोद्गारपद्यानि

शास्त्रि हाथीभाईपत्रतः

जगन्ति सर्वाण्यपि नश्वराणि ।
प्रत्यागतिक्लेशयुजोऽपि लोकाः ॥
ब्राह्मादयस्तानतिशेतुमेषि ।
लोकं जटाशङ्कर! चन्द्रमौलेः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रयातमनुसर्तुमथाग्रजं स्वं ।
तं झण्डुभट्टपदवाच्यमुदारभावम् ॥
सद्यो विहाय सुहृदां प्रणयप्रबन्धं ।
यातोऽसि शाम्भवपदं त्वरया जटेश! ॥२॥

आयुर्वेदरहस्यवित्त्वमखिलं नीतं त्वयाऽनाथताम्।
साहित्याब्धिविलोडनैकरसिकत्वेनैव साकं सखे!
लोकेऽस्मिन्नपहाय बान्धवजनप्रेमप्रबन्धानहो ॥
श्रीकैलासनिकेतनं श्रितवताऽत्युच्चैर्जटाशंकर! ३

किमिति वयमतीव क्लेशभारं वहामो ।
गतवति सुहृदि त्वय्युत्तमं शम्भुलोकम् ॥
इति तु समुचितं नः प्रार्थनं शैलपुत्री– ।
पतिरुपदिशतु त्वन्मुक्तये स्वात्मबोधम् ॥४॥

तथाऽस्तु.

अथ पात्रसंवर्गणम् ।

सूत्रधारः–मुख्यनाटकाचार्यः
नटी–सूत्रधारगृहिणी.
सरस्वती–भारतीदेवी.
पान्थाः–मथुरानिवासिनो यादवाख्यवराः
वसुदेवः–श्रीकृष्णस्य पिता.
देवकी–श्रीकृष्णस्य जननी.
कीर्त्तिमत्प्रभृतयः षट्–श्रीकृष्णस्याग्रजा भ्रातरः
दासी–देवक्याःपरिचारिका चारुमती.
ब्राह्मण्यौ–सरस्वतीभारतभूम्यौ.
कंसः–श्रीकृष्णस्य मातुलः मथुराधिपतिः
केशी–कंसस्यामात्यः
दुर्मुखः–कंसस्य दूतः
उग्रसेनः–कंसस्य पिता.
प्रतिहारी–उग्रसेनस्य दासी.
द्वारपालः–उग्रसेनस्य द्वाररक्षाधिकृतः
पूतना–कपटेन लक्ष्मीवेशधरा कंसाज्ञाकरी बकासुरस्य स्त्री बकी.
ब्राह्मणः–ब्राह्मणवेशधरो बकासुरः कंसानुचरः
श्रीनारायणः–विष्णुः
मायालक्ष्मीः–पूतनैव लक्ष्मीवेशधरा.
महालक्ष्मीः–श्रीनारायणदयिता.

॥ गर्भांके पात्राणि. ॥

सूत्रधारः–नाटकाचार्यः
नटी–सूत्रधारगेहिनी.

शैब्या—महीजिद्राज्ञो महिषी.
महीजित्—औत्तराहो महाराजः
जयसेनः—जयसेना—महीजितः पुत्रः पुत्री च.
द्वारपालः—महीजितो द्वाररक्षकः
अर्थनिधिः—महीजितोऽमात्यः
अनर्थनिधिः—तस्यैव पूर्वोऽमात्यापसदः
यमः—धर्मराजः
चित्रगुप्तः—तस्यामात्यः
वक्रतुण्डः—यमदूतः
पापिनः—पञ्च पुरुषाः पञ्च स्त्रियः
धीवराः—यमुनायां मत्स्यग्राहिणस्त्रयवराः किराताः
मुनिः—जालागत श्च्यवनः
नहुषः—मथुराधिपती राजा.
गाविजातः—तस्य पुरोहितः
दौवारिकः—कंसस्य कारागाररक्षकः
सर्वे दैत्याः—बकासुरादयः सप्त.
नारदः—देवमुनिः
अक्रूरः—श्रीकृष्णस्य पितृव्यको यादवः
रामः—बलभद्रः—श्रीकृष्णाग्रजः
चन्द्रभागा—विशाखा—गोप्यौ.
श्रीदामा—श्रीकृष्णस्य सखा गोपः

॥ गर्भाङ्कपात्राणि. ॥

सूत्रधारः—नाटकाचार्यः

नटी—तस्य भार्या.

स्त्रियः—नर्मदाप्रमुखा गोत्रिरात्रव्रतचारिण्यो गवानुगाः भामिन्यः

गोपाः—त्र्यवराः

गोप्यः—त्र्यवराः

नन्दः—महागोपः श्रीकृष्णस्य पालयिता व्रजेश्वरः

यशोदा—तस्य भार्या.

नर्मदा—ब्राह्मणी दयाशङ्करस्य पत्नी.

कालचण्डः—गोघाती व्याधः कालयवनानुचरः

कर्कशा—तस्य गेहिनी.

किंकराः—कालचण्डानुचराः

दूतः—कालचण्डस्यादेशहरः

राधा—श्रीकृष्णस्यापरमिवहृदयं गोपी.

कालयवनः—यवनाधिपती राजा. (तन्मन्त्रिणश्च.)

शम्भुशर्मा—नर्मदायाः पिता.
शिवशर्मा—नर्मदायाः श्वशुरः } तयोः पत्न्यौ च.

दयाशङ्करः—नर्मदायाः पतिः

पौराः—कालयवनराजधानीनिवासिनो जना दशावराः

किङ्करः—कालचण्डस्य सेवकः

रोहिणी—बलभद्रस्य जननी.

चाणूरः—कंससेवको मल्लः

अस्तिः—प्राप्तिः—कंसस्य राज्ञ्यौ.

गोरक्षा—सकलमनोरथपूरणी उपास्यदेवता आर्यावर्तस्य.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगजाननाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

॥ श्रीसद्गुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगोपालचिन्तामणि नाटकं

विश्वेश्वरोपि भगवान् परमेश्वरोपि ।
प्रेम्णा स्वयं पशुपतित्वमलंचकार ॥
यः स्वीयभक्तजनवत्सल आर्त्तबंधुः ।
श्रेयःश्रियं दिशतु नः स दयामयात्मा. ॥ १ ॥
अचिंतितमहासंपत्समर्पणपरायणम् ॥
गोसंरक्षणसच्चितामणिं श्रेयःश्रिये श्रये. ॥ २ ॥
अमंदानंदसंदोहदोहपीयूषवर्षिणी ॥
धेनुरक्षाकामधेनुः कामग्रामप्रपूरणी. ॥ ३ ॥
संकल्पसिद्धीराकल्पं कल्पयत्वनुवासरं ॥
गोसंरक्षणसंकल्पकल्पद्रुम इलातले. ॥ ४ ॥
सत्का क्षीरनिधिं निधिं गुरुगिरां शेषं स्वतल्पीकृतं ।
स्वल्पीभूतसुरासुरोरगवधूरूपश्रियं च श्रियं ॥

यो गोपालकबालकस्तमभजद्गोपालनप्रेमतः ।
स श्रीमान् श्रियमातनोतु सततं गोपालचिंतामणिः ॥८॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण आज्ञप्तोऽस्मि श्रीयदुकुलैकरवकैरवबंधोर्धीरवीरधुरीणस्य सकलसद्गुणरत्नरत्नाकरस्य महाराजश्रीरवाजिराजस्य परमपवित्रचरित्राया मातुः श्रीमोंघीबायाश्च ज्येष्ठश्रेष्ठपुत्रेण श्रीमोरवीत्यपरपर्याय मयूरध्वजपुरपुरंदरेण प्रबलप्रतापतापतापितारिव्रातेन महाराजश्रीव्याघ्रजिता गोपालचिंतामणिविजयाभिधानं रूपकमभिनेतव्यमिति तद्गृहे गत्वा गृहिणीमाहूयामि (इत्युक्त्वा परिक्रम्य च) प्रिये ! इतस्तावत्

(प्रविश्य)

नटी—एषास्मि प्राणनाथ किमाज्ञापयसि.

सूत्रधारः—प्रिये धीरवीरगभीरतरनरपतिनिकराग्रसरेण केसी. आई.ई. इत्युपाधिधारिणा महाराजश्रीव्याघ्रजिता नरपालेनाज्ञप्तैरस्माभिरद्य महाराजश्रीरवाजिराजपाठशालाध्यक्षेण दिगंतविख्यातसत्कीर्तिकल्पलताप्रतानानां सद्गुरुवर्यश्रीकेशवशास्त्रिणां कृपापात्रेण महामाहेश्वरभट्टमाहेश्वरतनुजनुषा शंकरलालेन प्रणीतं गोपालचिंता-

मणिविजयापरपर्यायं गोरक्षाभ्युदयं नाम नाटकमभिनेतव्यमतो गीयतां प्रसंगानुरूपम्.

नटी—यथाज्ञार्यपुत्रस्य. (इति गायति.)

नानारसप्रदानैः सकलजगत्पोषिणी रम्या ॥
गौरिव हेमंतश्रीः कस्य न वंद्या च सेव्या च.॥६॥

सूत्रधारः—प्रिये सम्यक् संगीतेन रंजितानि सभ्यजनानां मनांसि भवत्या परं कथमद्यापि नोपक्रमंते शैलूषाः

नटी—आर्यपुत्र विदितपूर्वमेवार्यपुत्रस्यैतद्यत्सभायामेकमप्यक्षरं वक्तुं वहु विचारयंति विज्ञाइति. यतः

चित्तहारिचतुष्पादाश्चतुर्वर्गफलप्रदाः ॥
नानारसदुघा गावोप्येताः पीड्यंत उद्धतैः ॥७॥

सूत्रधारः—प्रिये नायमपराधस्तेषां किंत्वीर्ष्यावेशाविवशाशयायास्तेषां मतेरेव। मतिमालिन्यमुन्मूलयितुं च मरालवाहनैव प्रभवति ततस्तामेव स्मरावः

नटी—नाथ यथाज्ञा नाथस्य (इत्युक्त्वा स्मरणं नाटयति)

(सूत्रधारोऽपि स्मरणं नाटयति.)

नेपथ्ये—केन स्मृतास्म्यचलयामलया च भक्त्या।
हृद्याः क इच्छति नरो निरवद्यविद्याः॥
मालिन्यमात्मगतमिच्छति को विहातुं।

ब्रूताद्य पद्मभवसद्मत आगताहम्. ॥ ८ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य साश्चर्यानंदं)

सूत्रधारः—प्रिये स्मृतिमात्रसाध्यसान्निध्या भगवती भारती भूषयति नाट्यमंडपं तदेहि प्रार्थयावस्ताम्.

वीणापुस्तकधारिणी मणिमयालंकृत्यलंकारिणी।
जाड्यध्वांतनिवारिणी जनमनःसंतापसंहारिणी
ब्रह्मानंदविचारिणी स्वजनतासर्वापदुत्सारिणी
प्राप्तैवात्र सरस्वती भगवती विद्वत्त्वविस्तारिणी.

तदेहि कृतार्थयाव आत्मानं भगवत्या दर्शनेन (इत्युक्त्वा समीपमुपेत्योभौ प्रणमतः)

(प्रविश्य)

सरस्वती—वत्सौ दंपती युवां पूर्णाभिलाषौ भूयास्तं किमर्थं मम स्मरणं युवाभ्यां विहितं निवेद्यताम्.

सूत्रधारः—मातरीर्ष्यावेशविवशाशया दयालेशविहीनाः पापपीनाः कामदुघा अपि गाः स्वकपोलकल्पितदोषारोपैः पीडयंति तदेषामतिभूमिकामाधिरूढमपि मतिमूढतामालिन्यं मूलत उन्मूलयेसभ्यर्थना नौ.

सरस्वती—(सरोषावेशं) आः किं कामदुघाअपि पापैः पीड्यंते ? तर्हि विश्वमपि पीड्यते तैर्यतोविश्वाविश्वंभरा-

धारभूता हि गावः

गोमूलमेव किल भारतवर्षजानां ।
सत्पुत्रपौत्रधनधामधरादिकं यत् ॥
सर्वस्वमेतदखिलं तत एव तासां ।
संरक्षणं भरतभूपरिरक्षणं स्यात् ॥ १० ॥

जगदंबा अपि ताः के पीडयंति के च स्वयमेव स्वीयमश्रेयः समुपार्जयितुमिच्छन्ति. (इति वदंती परितः परिभ्रमति.)

सूत्रधारः—(साश्चर्यं) प्रिये वाणीविषयोपि मदुक्तो गोशब्दो जगन्मातुः सरस्वत्या मनसि धेनुविषयत्वेन प्रतिफलितस्ततश्च सा धेनुपीडनपरेषु पामरेषु नरेषु रोषावेशविवशेव प्रतिभाति । भवतु तदपि प्रियं नः । श्रूयते खलु मथुरामहाराजस्योग्रसेनस्य युवराजेनासुरनिकरसंसर्गाद्रचितधर्मध्वंसेन कंसेन गोब्राह्मणोन्मूलनायाज्ञप्ता अनेके निशाचरा नराकृतयः परिभ्रमंतीति ततस्तेषामपि मतिमालिन्यं भगवत्युन्मूलयिष्यतीति परमं प्रियं नस्तदेतदनंतरकरणीयाय सज्जीभवावः

(इत्युक्त्वा निष्क्रांतः सूत्रधारः सह नट्या.)

सरस्वती—(सविषादावेगं) हा वत्से भारतभूमिके क्वासि

देहि मे दर्शनं देहि मे प्रतिवचनं च (प्रविश्य.)

भारतभूमिः–(सास्त्रं) मातर्मरालवालवाहने भगवत्साश्च-रणकमलयुगलविलीनामेवमामभिषिंच करुणामृततरंग परंपराभिः

सरस्वती–(विलोक्य साश्चर्यविषादं.)

पुरा हतमहासुरावतरनीचकर्मस्फुर-
न्नराधमभरानता कृशतरा धृतार्तिज्वरा ॥
अविश्रमलवं गलन्नयननीरधाराकुला ।
कुलावनिरियं रुदत्यहह भारतक्ष्माभुजाम् ॥१.१॥

(क्षणं निरीक्ष्य) हा वत्से भारतभूमिके कोयं दशाविप-र्यासस्ते.

यत्रासन्नहहापुरावनिसुरा गोभक्तिभाजोखिला।
गोसंरक्षणलक्षणक्षणधराः सर्वे धराधीश्वराः ॥
वैश्या गोधनसज्जनास्तदितरे गोसेवकाः साधुना
गोपीडैकपरैर्नरैः परिवृता हेभारतक्ष्मेऽसि हा।१२

भारतभूमिः–(सास्त्रं) मातर्न केवलं गोपीडापरैः किंतु गोहिंसापरैरपि नरपिशाचनिकरैः परिवृतैषा मंदभागि-नीति मंतव्यं भगवत्या.

सरस्वती–वत्से गोहिंसापरैरपि नरैः परिवृतास्मीत्युक्त-

वत्सा भवसान्यदपि भयं मन्मनस्युत्पादितं । किं नास्ति लोके सकललोकश्रेयस्करी देवी सर्वभूतदया. ?

भारतभूमिः–(सनिःश्वासं) हा क्वाधुना सर्वभूतदयाया वार्तापि सा तु कृतयुगमहाराजेन सहैव तद्विरहासहेव स्वर्लोकमलंचकार.

सरस्वती–(सखेदं.)

न हा भाव्यं शांत्या न च जगति दांत्यापि परया।
न पुष्ट्या संतुष्ट्या हरहर विना भूतदयया ॥
अभावेचैतासां कथमिव दयार्द्रः स च दया– ।
सुधासिंधुः श्रीशो वद वद मनुष्येषु भविता. १३

वत्से सर्वभूतदयायाः परमेश्वरप्रसादपात्रतासाधनसाम्राज्यसिंहासनं कयालंकृतं. ?

भारतभूमिः–मातः सर्वभूतदयायाः पवित्रचरित्रा पुत्री स्वमातुः सिंहासनमहिंसैव समलंकृतवती.

सरस्वती–प्रियं नः प्रियं नस्ततस्ततः

भारतभूमिः–ततश्च तया त्रेतासमारंभादारभ्य द्वापरपर्य्यवसानपर्यंतमनुभूतं स्वकीयसाम्राज्यसुखं बहवो देवा दानवा मानवाश्च तया परमेश्वरप्रसादपीयूषपात्रतां नीताः . . . .

सरस्वती–युज्यत एवैतत् सर्वभूतदयाया दुहितुरहिंसायास्ततस्ततः

भारतभूमिः–ततश्च करालकलिकालसमागमनसमयंसमवलोक्य जराजर्जरतया तया बालामपि निजां पुत्रीं गोरक्षां जगद्रक्षां विधातुं स्वकीयसाम्राज्यसिंहासने समभिषिच्य द्वापरेण सहैव निजलोकगमनमंगीकृतम्.

सरस्वती–हा वत्से! इदानीमहिंसयापि त्वं परित्यक्तासि किम्?

भारतभूमिः–अथ किम्.

सरस्वती–निजपदमुपयाता चेदहिंसाद्य हिंसा।
प्रभवति जगति स्वं हा प्रभावं प्रकाशम्॥
द्रुततरमुपनेतुं हंत धर्मोप्यधर्म-।
प्रबलबलपरास्तः कुत्र गंता न जाने.॥१४॥

भारतभूमिः–मातर्यच्छंकसे तत्सर्वं संपन्नप्रायं भगवत्या अहिंसायाः परलोकप्रयाणसमय एव हिंसया स्वयं स्वकीय विजययात्राप्रयाणशुभमुहूर्त्ततां नीतः प्रबलवत्तया च तया स्वल्पेनैवानेहसा सकलमपि दिक्चक्रवालं स्ववशंवदतामुपनीतम्.

सरस्वती–वत्से वत्साया गोरक्षाया इदानीं का प्रवृत्तिः?

भारतभूमिः—मातः श्रुतं मया कर्णपरंपरया किल गोरक्षा तु हिंसाया निःश्टृंखलं परितः प्रसारं समीक्ष्य पुण्यारण्यशरणा संबभूवेति.

सरस्वती—हा बालाऽशरणा च किमन्यत् कुर्यात् ततस्ततः

भारतभूमिः—ततः कुमार्या गोरक्षाया दर्शनसुखं सुखप्रवृतिंचाप्यलभमाना निर्मांना दीनदीना च तद्विरहदुःखदीर्घदीर्घान् वासरान् कथं कथमपि कष्टेन निर्गमयामि. (इत्युक्त्वाऽश्रूणि मुंचति.)

सरस्वती—वत्से भारतभूमिके समाश्वासिहि समाश्वासिहि. एहि तावत्पुण्येष्वरण्येषु पुरेषु पत्तनेषु व्रजेषु ग्रामेषु च मृगयावस्तांवत्सां गोरक्षां । यतः

समूलाशेषकलुष समुन्मूलनदक्षया ।
गोरक्षया विना शून्यं पश्यामि सकलं जगत्.१९

भारतभूमिः—मातर्यथाज्ञा भगवत्याः (इत्युक्त्वोत्थाय परितः परिक्रम्य) मातर्दृश्यते शून्यमिव जगद्विना गोरक्षया न क्वापि दृष्टिपथमवतरति मे गोरक्षा किं करोमि क्व यामि. (इति विलपति.)

सरस्वती—वत्से ब्राह्मणाः खल्वमी मन्य एतेषां मानसे विलीनया भाव्यमवश्यं गोरक्षया.

भारतभूमिः–(सखेदं) मातः सदा सदुपस्करलाभलोभ-क्षोभवंतो ये गृह्णंति प्रतिदिनं गोदानानि नपुनर्यवसैरपि पोषयंति गास्तेषां मानसे गोरक्षा निवासं कुर्यादिसंभाव्यं.

सरस्वती–(अन्यतोवलोक्य) पुत्रि क्षत्रिया इमे येषां पूर्वजाः पूर्वं गोब्राह्मणार्थं प्राणानपि पर्य्यसजन् तन्मन्ये तेषां हृदये भविष्यति गोरक्षा.

भारतभूमिः–दयामयाशये मातः स कोपि व्यतीतोऽवसरो यत्र क्षत्रकुलकैरवनक्षत्रनायका गोब्राह्मणानां प्राणत्राणमात्मप्राणसमर्पणेनापि समाचरन् इदानीं विषयविषरसावेशविवशाशया धनलवलाभलोभनिःशोभना वारांगनाविलासलालसाः कास्ति गोरक्षा सांप्रतं सा जीवति न जीवति वेति न चेतसापि चिंतयंति.

सरस्वती–(अन्यतोवलोक्य) वत्से एते खलु वैश्याः निःसीमदयोदयोदधीनां येषां सर्वभूतदया सर्वजीवप्रतिपालनं च धर्मसर्वस्वं पश्य पश्य स्वधर्मकर्मतत्परा ये–

उच्चारकालसमनिःसरदात्मनीन ।
श्वासोष्मणा पवनजाः शतशोपि जीवाः ॥
नश्यंतु मेति मनसा प्रविचार्य सर्वे ।

वस्त्रांचलावृतमुखा गिरमुद्गिरंति. ॥ १६ ॥

ततो मन्ये तेषां हृदयेषु निःशंकमहिंसया सर्वभूतदयया च सहितया महितयातिहितया हि तया भाव्यं गोरक्षया.

भारतभूमिः—मातः "पथिका नैव जानंति जानंति सहवासिन" इति लोकोक्तिर्न मृषा यतोत्रभवती भवती परिचयाभावादमीषामेनानाहिंसापरान् सर्वभूतदयापरान् गोरक्षाप्रतिपालनपरांश्च मन्यते परंतु—

ते केपि वैश्या इतरे सहसाऽहिंसया सह ॥
सर्वभूतदया येषां हृदयान्न पलायते. ॥ १७ ॥

इमे तु पशुपालनवृत्तिवंशजन्मानोपि न पशुपालनपराः प्रत्युत परंपरया पशुघ्नाः

सरस्वती–(सखेदाश्चर्यं) पुत्रि कथमेते पशुपालनवृत्तयोपि परंपरया पशुघ्नाः ?

भारतभूमिः—देवि ! पशुघ्नास्तु साक्षात्पशून् घ्नंति वैश्यास्त्वेते गोचराणि गोनिवेशस्थलानि गोकुलपेयपयःसरसीश्च क्षेत्रलाभलोभतः कर्षयंति ततः क्षुधा तृषाच परासुतामुपगच्छतां पशूनां परंपरया हंतार एत एवेति मे निश्चयः

सरस्वती–पुत्रि भूमिलोभिनस्तु भूमिपाला न वैश्यास्तत्कथं वैश्येष्वेनं दोषं निःक्षिपसि?

भारतभूमिः–मातस्तेषां भूमिपालानां तादृशातिलोभकलाकौशल्यशिक्षागुरवस्तु त एव वैश्याः संति नापरे.

सरस्वती–वत्से कथं जीवदयाप्रतिपालकैरपि तैस्तादृशं नीचकर्माचरणमारभ्यते?

भारतभूमिः–जगज्जननि स्वोदरपूरणायैव ते वयं राज्यहितैषिणः कति कति न गोचराणि देवक्षेत्राणि सरसीः सरांसि च कर्षयित्वा कर्षयित्वा महत्सायद्धिः संपादितास्माभिरस्मिन् वर्षे गोगजाश्वेभ्यश्च परिमिततृणमात्रार्पणेन व्ययहानिश्च महती निर्मितेति वदंतो राजप्रियतामुपार्जयंति ॥ विचार्यमिदानीं देव्या ये स्वोदरपूरणाय गवामुदरपूरणसाधनापहरणपरायणांतःकरणास्तेषामंतःकरणेषु कथं गोरक्षा निवासं कुर्यादिति. (दीर्घमुष्णंच निःश्वस्य.)

मातर्विप्रकुलानि संप्रतिमया संवीक्षितान्यादरा।
देवं क्षत्रकुलानि चापि परितो दृष्टानि पृष्टानि च॥
दृष्टा वैश्यपरंपराः स्वजठरापूर्त्यैकबद्धादरा ।
गोरक्षा न विलोक्यते क्वचिदपि प्राणाः प्रयां-

त्यद्य मे. ॥ १८ ॥

(इति वदंती मूर्छया पतति.)

सरस्वती—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि. (इति वदंती वसनांचलेन वीजयंती तां प्राप्तसंज्ञां करोति.)

भारतभूमिः—(संज्ञामुपलभ्य) देवि मातः किमर्थं मुहुर्मुहुः संज्ञाप्रदानेन दुःसहदुःखानुभववतीं कुरुषे शृणु—

गावः कामदुघाः समस्तजगतामानंदकंदप्रदाः ।
सौभाग्यार्द्धसमृद्धिदा अनुदिनं सत्पुत्रसौख्यप्रदाः
ताःसंपीडयितुं प्रबद्धहृदयोत्कंठा नरा येऽवरा ।
स्तैर्हाभारवती न जीवितमपि स्वं धर्तुमिच्छाम्यहं

हा विनष्टैव किं गोरक्षा । गोरक्षे कासि कासि देहि मे प्रतिवचनम् हा वितीर्णविश्वविश्वंभरामंडलरक्षे गोरक्षे विना त्वया शून्यःसंसारः शून्या दिशः शून्यं चांतः-करणं मे. (इति विलपंती पुनः पतति.)

सरस्वती—वत्से भारतभूमि किमेवं कातरस्वांततां बिभर्षि.

किं ब्राह्मणा भुवि न संति हि धेनुभक्ताः।
किं क्षत्रिया अपि लसंति न धेनुभक्ताः ॥
वैश्याश्च किं जगति संति न धेनुभक्ताः ।

संत्येव किंत्विदमहो पुरमेव तादृक्. ॥ २१ ॥

अथवा को दोषः पुरस्य शास्त्रसंगसत्संगाभावस्यैवायं दोषो येनात्रस्था नरा अपि वानरा इव विवेकशून्याः स्वकीयान्यत्यावश्यकान्यपि कृत्यानि विस्मरंति ॥ भारत मंडलमिदमखिलं परिभ्रमंत्या मया पूर्वं बहुषु पुरेषु पत्तनेषु ग्रामेषु व्रजेषु खेटेषु खर्वटेषु ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः पारसीकाः किंबहुना पवित्रचरित्रवंतो यवना अपि गोपालनपरायणांतःकरणा विलोकितास्तदेहि परतः पश्यामः (इत्युक्त्वा भारतभूमिं करे ग्रहीत्वोत्थापयति.)

(उत्थाय) भारतभूमिः–(सास्रम) मातः सरस्वति !

"राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः।
राजानमनुवर्तंते यथा राजा तथा प्रजाः ॥२२॥"

इति लोकोक्तिर्न मृषा तत् परितोसुरावतारैः सन्मार्गखनन तत्परैर्भूवरैरिव भूवरैः संकीर्णानि सर्वाणि नगराणि तादृङ्नरपालपालितानां प्रजानां च मनस्सु कथं गोरक्षाप्रवेशोपि संभवेत् तद्व्यर्थमेवेदं परिभ्रमणं नावितिमे प्रतिभाति.

सरस्वती–वत्से विपत्सु धैर्यमेवधार्यमार्यैरिति मावदन्

प्राकृतनाः प्रज्ञावंतस्तद्धैर्यमेवालंब्य स्थेयं वत्सया। पश्य पश्य नानादिग्देशचंक्रमणक्रमेण प्राप्ता वयमिदानीं श्री मथुराभिधानां पुरीं या मोक्षदासु पुरीषु स्वयमद्वितीयापि द्वितीया गण्यते तदेहि तावदत्रापि वत्सां गोरक्षामन्वेषयामः

भारतभूमिः—यथा मातुराज्ञेति (परितो भ्रमति.) (दूरादवलोक्य) मातः क एते परमौदास्यदास्यमास्येषु वहंतो विषादविषावेशलास्यलीलाभवनायमानमानसाः शोकाश्रुसलिलपूरपूर्णनयना गोधनान्यग्रतः कृत्वा शकटशेतारापिताशेषभवनपरिष्करा इत एवायांति. ?

सरस्वती—वत्से एहि प्रश्नेनैव ज्ञास्यामः सर्वम्. (किंचिदग्रतो गत्वा) भद्रमुखाः के यूयं कुत्र गम्यते किं निमित्तं च भवंत औदास्यमास्येपु वहंतीति ज्ञातुमिच्छावहे वैदेशिकेआवाम् तत्कथ्यतां यदि कथनार्हम्.

सर्वेपिपांथाः—देव्यौ यादवराजधानीवासिनो यादवा वयमिदानीं मथुरां परित्यज्यान्यत्र कुत्रचिद्गंतुमिच्छामः

सरस्वती—एवमकस्मान्निजनिवासनगरीपरित्यागे किं निदानं.

पांथाः—तत्सर्वमस्मासु वृद्धोयं यादवो बुद्धिवर्मा कथयि-

ष्यति.

सरस्वती-(वृद्धंयादवमुपेत्य) आर्यवर्याः कथमस्मान्निज-कुलराजधानीनगरीमिमां परित्यज्य विदेशप्रयाणमंगीकृतं युष्माभिः

वृद्धः-महासत्यौ युवां के अपि देवते एवेति पुण्येनावर्ण्येन लावण्येन सुधाकिरा गिरा निष्प्रतिमया च प्रतिमया मे मनसि प्रतिभाति तन्निवेदयामि श्रूयतां यदि कौतुकम् अस्ति खलु महाराजस्योग्रसेनस्य ज्येष्ठः श्रेष्ठगुणः पुत्रः कंसः

सरस्वती-विदितमेतत्ततस्ततः

वृद्धः-एकदा च देवक्या अष्टमो गर्भस्त्वां हंतेति कंसमभाणीन्नभोवाणी.

सरस्वती-ततस्ततः

वृद्धः-ततश्च देवकीं केशे गृहीत्वा खड्गेन हंतुं प्रचक्रमे कंसः

भारतभूमिः-हा धिक् पापमारब्धम्.

सरस्वती-वत्से क्रूराः किमकृत्यं न कुर्वंति ? ततस्ततः

यादवः-ततो वसुदेवेन स्वपुत्रार्पणमंगीकृत्य मोचिता मृत्युमुखाद्देवकी.

सरस्वती–दीर्घदर्शिना वसुदेवेन देवकीप्राणत्राणसाधनं साधु निर्मितम् । ततस्ततः

यादवः–ततः सत्यपरिपालनपरायणांतःकरणो वसुदेवः प्रथमजं कीर्तिमंतं कंसायार्पयामास.

भारतभूमिः–हा दुःसहः सोढ आत्मजपरित्यागपरितापो वसुदेवेन.

सरस्वती–वत्से साधवः सत्यसंरक्षणाय किं किं न सहंते ? ततस्ततः

यादवः–ततः कंसोपि वसुदेवस्य तां सत्यभंगभीरुतरतां निरीक्ष्य परितुष्टस्वांतः

'प्रतियातु कुमारोयं नैवास्मादस्ति मे भयम् ॥
अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ १ '

इत्युक्त्वा पुनस्तं तनयं वसुदेवायार्पितवान्.

सरस्वती–सोयं सत्यस्य प्रभावः। ततस्ततः

वृद्धः–ततश्चैकदा दर्शनदानायागतं नारदं पूजयित्वा प्रणम्य चापृच्छत्कंसः भगवन् नभोभारत्या 'देवक्या अष्टमो गर्भस्त्वां हंते'त्युक्तं। कथं मद्भागिनेयोपि भूत्वा मां हंतेत्येतद्विषये मे महती शंका.

सरस्वती–ततः किमुक्तं नारदेन.

वृद्धः—नारदस्तु "अयि यादवकुलावतंस कंस त्वं खलु पूर्वं विष्णुना हतस्य कालनेमिनाम्नो दानवस्यावतारोसि देवक्याश्चाष्टमः पुत्रो विष्णुरेव भविता स च पूर्ववैरमनुस्मृत्य त्वां हंतैव। किंचामून् यादवान् नंदादीन् गोपांश्च देवावतारानवेहि न नरान्" इत्युक्त्वा नभोमार्गेणागच्छत्.

सरस्वती—ततस्ततः

वृद्धः—ततश्च कंसेन निजमित्रेभ्योऽसुरपुरःसरेभ्यः सर्वेभ्यो नारदोक्तं सर्वं निवेदितं। श्रुत्वा च ते 'यद्येवं तर्हि विष्णुमूलोन्मूलनाय प्रयतामहे। मुख्यं हि मूलं गावो ब्राह्मणाश्चातो गावो ब्राह्मणाश्चाहरहर्हन्तव्या इति निश्चित्य कंसाज्ञया हिंसां कर्तुं प्रवृत्ताः

भारतभूमिः—मातः! "विनाशकाले विपरीतबुद्धि" रिति लोकोक्तिर्न मृषा.

सरस्वती—वत्से एवमेव.

वृद्धः—यत्र गोब्राह्मणानां हिंसा स्यात्तत्र न क्षणमपि स्थेयमिति विचार्य परित्यक्तास्माभिर्यादवराजधानी श्रीमथुरेत्युक्तं भगवत्यै मथुरात्यागकारणम्.

सरस्वती—आर्य संतुष्टं नौ स्वान्तं युष्मद्वचनश्रवणेन वर्ततेद्यापि लोके गोरक्षा गोभक्तिश्चेत्यनुमीयते.

वृद्धः-जीवत्सु यादवेषु न ते क्षयमुपेयाताम्.

सरस्वती-तत एवानुदिनं भवतु यादवानामभिवृद्धिरिसाशासे। आर्य साधयतु भवान् सार्द्धं सार्थेन यथाभिमतं देशांतरं गंतुम् । आवामपि मथुरां विलोकयितुं साधयाव:

वृद्धः-यथाज्ञा देव्या (इत्युक्त्वा प्रणम्य निष्क्रांतः)

सरस्वती-वत्से भारतभूमिके एहि मथुरायामपि गोरक्षां मृगयावहे (इत्युक्त्वा सह भारतभूम्या निष्क्रांता)

(ततः प्रविशति षड्भिः पुत्रैर्देवक्या च सहितो वसुदेवः)

वसुदेवः-(पार्थिवेश्वरचिंतामणिपूजां विधाय कृत्वाचाभिलाषाष्टकस्तोत्रपाठम्) प्रिये पूर्णा ते पार्थिवेश्वरपूजा न वा?

देवकी-प्राणनाथ पार्थिवेश्वरपूजाभिलाषाष्टकस्तोत्रपाठश्च पूर्णः सांप्रतं तु गोपालसंतानमंत्रजप एवावशिष्टः

वसुदेवः-ममापि स एवावशिष्टो जप इसहमपि जपामि.

(इत्युभौ नेत्रे संमील्य मंत्रजपाभिनयं कुरुतः)

(ततःप्रविश्य)

दासी-(स्वगतम्) अहो इमौ तु ध्याननिमीलितेक्षणौ न किंचित्पश्यतो न किंचिद्वदतश्च कुमारकीर्तिमतएव निवेदयामि (प्रकाशम्) कुमार ! अस्मद्गृहांगणमलकुंरुतः

के अप्यदृष्टपूर्वे क्षितितलकौतुकावलोकनायावतीर्णे इव देवते ब्राह्मण्यौ वदतश्च ते 'देव्या देवक्या सहितं सपरिवारं वसुदेवमेव द्रष्टुमागते स्व' इति ततः कुमाराज्ञैव प्रमाणम्

कीर्तिमान्–अहो महद्भाग्यं (इत्युक्त्वोत्थाय त्वरिततरं गृहांगणमुपेत्य च) मातरौ कीर्तिमानहमभिवादयामि वः

ब्राह्मण्यौ–पुत्र ! कीर्तिमन् दिगंतविश्रांतकीर्त्तिर्भव.

कीर्तिमान्–मातरौ गृहाभ्यंतरमपि निजपदपद्मरजःस्पर्शेन पवित्रयिष्यथ युवां.

ब्राह्मण्यौ–वत्स बालस्यापि ते विनयेन संतुष्टे स्वः (इत्युक्त्वाभ्यंतरं गच्छतः)

कीर्त्तिमान्–(आसनपरिग्रहं कारयित्वा) मातरौ क्षणमत्रावस्थानेन कृतार्थयतमस्मद्गृहं समाप्तमंत्रजपौ मे मातापितरौ युवां संभावयिष्यतः

ब्राह्मण्यौ–यथाह वत्सः (इत्युक्त्वा उपविशतः)

एका–(सर्वतोवलोक्य) अहो बाला अप्येते बालभावसुलभमपि चापलमपहाय पूजोपहारसंभारं सज्जं कुर्वंति.

द्वितीया–न विनागण्यैः पुण्यैरेतादृशानि पुत्ररत्नानि लभ्यंते.

प्रथमा–(पुनरन्यतोवलोक्य) मातः कामधेनुमिव धेनुमि-

मामालोक्य प्रमोदपीयूषपूरे निमग्नं मनो मे.

कीर्तिमान्–मातरौ सेयं मे पित्रोः परदेवतेव नित्यपूज्यास्ति । परिसमाप्तजपावेनां पूजयिष्यतः

उभौ–तदपि दृष्ट्वाऽमंदमानंदमनुभविष्यावः

(ततः परिसमाप्तजपौ.)

देवकीवसुदेवौ–(समुन्मील्य नेत्रे दृष्ट्वा च के अप्यदृष्टपूर्वे स्त्रियौ शीघ्रमुत्थाय सरसचंदनपुष्पाक्षतैः संपूज्य च) मातरौ के युवां कुत आगते का चाज्ञा दासे मयि भगवत्योरेतत्सर्वं निःशंकमुच्यताम्. (इतिसांजलिबंधं प्रार्थयतः)

उभौ–वत्सौ ! वैदेशिके आवां नानादिग्देशदर्शनप्रसंगेन समागते यदुराजधानीमिमां मथुरां निःसंख्यपुण्यजनसंकीर्णायामप्यस्यां बहुभ्यो बहुज्ञेभ्यः सुज्ञेभ्यो युवयोर्दंपत्योर्निष्प्रतिमां सत्यपालनप्रीतिं निर्निमित्तां धर्मशीलतामनन्यसामान्यां च भगवद्भक्तिं श्रावं श्रावं श्रवणाभ्यामाभ्यामीक्षणाभ्यामपि तत्सर्वं प्रत्यक्षं वीक्षितुमिदं भवन्मन्दिरं समागते स्वो दृष्ट्वा च यथाश्रुतं सर्वं संतुष्टस्वांते स्वः

वसुदेवः–(देवकींप्रति) प्रिये.

इयं मूर्तिमती ब्राह्मी संपत्सर्वसुखप्रदा ।

क्षमा च मूर्तिमत्येषा नैकापि पामरी नरी ॥२२॥

उभे–(साश्चर्यंस्वगतं) अहो अवगते स्वः किम्? अथवोपचारवचनं घुणाक्षरन्यायात्पतितम् (प्रकाशम्) वत्से देवकि वत्सया यदिदं पार्थिवेश्वरपूजादि सत्कृत्यं क्रियते तत्कस्योपदेशेन कस्योद्देशेन च विधीयते इति ज्ञातुमुत्कंठा नौ.

देवकी–मातरौ यद्यपि स्वकृतसुकृतसंकीर्तनं स्वयं कृतं सुकृतिनां सुकृतक्षयनिदानतामुपगच्छतीति श्रूयते तथापि भगवत्योराज्ञया निवेदयामि युष्मादृशीनां महासतीनां पुरतो निरभिमानितया निवेदितं सुकृतं न क्षीणतां गच्छति किं तु श्रद्धासंपद्विशिष्टशिष्टजनवितीर्णानुमोदनजन्यानन्यसामान्यश्रद्धाभ्युदयादनुदिनोदयमवधिविधुरामभिवृद्धिमेवोपगच्छतीति मन्येहं.

उभौ–वत्से निसर्गसिद्धा श्रद्धैव ते सुकृताभिवृद्धिं विधातुं जागर्ति तन्निःशंकं निवेदय.

देवकी-भगवत्यौ मत्पाणिग्रहणमहोत्सवमये समये गगनगिरा 'देवक्या अष्टमो गर्भस्त्वां हंते' त्युक्तं कंसाय.

उभे–ततस्ततः

देवकी–ततो निशम्यैव गगनगोचरां तां गिरं मां निहंतु-

मुद्यतात्कंसान्मम प्राणनाथेन मत्प्राणत्राणाय मत्पुत्रस-मर्पणमंगीकृत्य मृत्युमुखान्मोचिताहम्.

उभे–धन्यं सौजन्यं पत्युस्ते ततस्ततः

देवकी–सत्पुत्ररत्नं हि देवानामपि दुर्लभं तादृशान्यनर्घ्याणि पुत्ररत्नानि मत्प्राणत्राणनिमित्तं मत्प्राणनाथेन मृत्यवेर्प-यितुं प्रतिज्ञा कृता सेयं दांपत्यप्रेम्णःपरिसीमा प्रकाशिता महाभागेन तेन परं धिङ् मां मंदभागिनीं याहं प्राणा-धिकत्राणार्हपुत्रप्राणार्पणमप्यंगीकृत्य प्राणिमीत्यतनुतरा-नुतापतप्तांतःकरणा कदाचित्कृपया गृहागतं भगवंतं नारदमपृच्छम्.

उभे–किं वत्सया पृष्टम् ?

देवकी–भगवन् सत्पुत्रमुखदर्शनसुखं तु देवानामपि दुर्ल-भमिति जगत्प्रसिद्धमेव ततो येन सत्पुत्रप्राप्तिः स्यात्प्रा-प्तानां च सत्पुत्राणां परिरक्षणं स्यात्तादृशं कमपि स-दुपायं भगवतां धर्मपुत्र्यै मह्यमुपदिश्य कृतार्थयिष्यसीमां दीनां पुत्रीम्.

उभे–वत्से सम्यक्प्रोक्तं ततस्ततः

देवकी–मातरौ मत्प्रार्थनाश्रवणोत्तरक्षणएव "वत्से सत्पुत्र-रत्नार्पणप्रवणं प्राप्तसत्पुत्ररत्नसंरक्षणचणं च जगति जा-

गर्ति साधनत्रयमेव प्रत्यहं श्रीपार्थिवेश्वरचिंतामणिसमर्चनपूर्वमभिलाषाष्टकपाठपरिशीलनं प्रत्यहं श्रीगोपालचिंतामणिमंत्रसहस्रजपः प्रत्यहं सकलकामदुघायाः कामदुघायाः परमया प्रीत्या पूजा चेति तदेतेषामन्यतमं विधाय संप्राप्तसर्वाभीप्सिता सत्पुत्ररत्नवती च भविष्यसी– " त्युक्त्वा भगवान्नारदो नभोमार्गमगच्छत्.

उभे–वत्से भगवता नारदेन लोकोत्तरं साधनत्रयमुपदिष्टम्। ततस्ततः

देवकी–मया तु सत्पुत्रप्राप्तिपर्य्युत्सुकया साधनत्रयमपि विशुद्धया श्रद्धया युगपदेव प्रारब्धम्.

सरस्वती–तदपि सम्यगेवाऽऽचरितम् । ततस्ततः

देवकी–ततश्च तस्यैव साधनत्रयकल्पपादपस्यैतानि षट् सत्पुत्ररत्नानि फलानि संतोषयंति स्वांतं नौ.

सरस्वती–वत्से विशुद्धया श्रद्धया कृतानि सुकृतानि न कदाचिन्निष्फलतां व्रजंति.

देवकी–मातरौ नारदोपदिष्टसाधनत्रयेण सत्पुत्रप्राप्तिस्तद्रक्षणं च जातं.

सरस्वती–तत्रापि नृशंसनिकरोत्तंसात्कंसादिति विश्वविस्मयकरःसाधनत्रयस्यैष महिमेति निर्विवादम्.

भारतभू.—वत्से भवति कालातिपातस्ताद्विधेहि धेनुपूजनं वयमपि तद्विलोक्य यास्यामः

देवकी—यथाज्ञा देव्योः (इत्युक्त्वा वसुदेवेन सह धेनुपूजां करोति) [विधाय चंदनाक्षतपुष्पैः पूजां समर्प्य पुष्पमालां विरचय्य च प्रदक्षिणामवतार्यारातिंकं बद्धांजली उभौ प्रार्थयतः]

मातः कामदुघे स्वभक्तजनतासर्वार्थसिद्धिप्रदे।
तुभ्यं देवि नमो नमोस्तु भवतीं सर्वार्थसिद्धिप्रदां
वंध्याः कत्यभवन्न पुत्रमणिभिर्युक्ता दरिद्राः कति
त्वामाराध्य नरा न राजविभवा अज्ञाश्च सुज्ञा न के. ॥ १ ॥

सरस्वती—वत्से भारतभूमि ! पश्य गोभक्त्युद्रेकमेतयोः

भारतभूमिः—मातर्यादृशी भक्तिस्तादृशमेव फलमप्यनुभूयते ताभ्यां । अपिच.

किं कल्पद्रुमकाननैः किमथवा चिंतामणीनां गणैः
किं वा स्पर्शमणीभिरत्र जगति श्रेयःश्रियंवांछतां ॥
येषां त्वं जननी प्रसादसुमुखी पुण्यैरगण्यैर्भवे ।
स्तेषां सद्म समाश्रयंति सततं कल्पद्रुमाद्याःस्वयम्

अपिच.

पीत्वा श्री यमुनाजलं सुविमलं वैडूर्यवर्यप्रभं ।
भुक्त्वा नीलमणिच्छवीनि यवसान्यानंदतस्तत्तटे।
कृत्वा तत्तटकाननानिच पवित्राणीष्टसंचारतः ।
सायं नः सुखयिष्यसीह नयनान्येषास्मदीयार्थना

देवकी–(दक्षिणाक्षिस्फुरणमभिनीय).

कनकनूपुरशोभिपदद्वया ।
कनकशृंखलया कलिता गले ॥
नयनहर्षकरी न चिरात् कदा ।
मम तु कामदुघाऽद्य भविष्यति ॥ १ ॥

नाथ नखल्विदानीमिमां वनाय मोक्तुमुत्सहते मनो मे.

वसुदेवः–देवि गवां खलु वनेषु स्वैरसंचारो यां पुष्टिं कुरुते न तां पुष्टिं गृहनिवासः कदाचिदपि कर्तुं शक्तस्तादिदानीं मोचनीयैवैषा.

देवकी–यथाज्ञा नाथस्य (इत्युक्त्वाचारुमतीमाह्वयाति).

(प्रविश्य.)

चारुमती–मातरेषास्मि किमाज्ञापयसि.

देवकी–एनां धेनुं यमुनातीरतरुखंडछायायां विमुच्य त्वरितमत्रागंतव्यम् (इत्युक्त्वातत्करेसुवर्णशृंखलामर्पयति.)

चारुमती–एहि कामदुघे एहि (इतिवदंतीशनैःशनैस्तांन-
यति)
देवकी–(कनकनूपुरेतिपठंती नेत्राभ्यामश्रूणि वर्षंती देव्यो
रग्रे तिष्ठति).
सरस्वती–वत्से देवकि किमित्येवमुन्मनायसे.
देवकी–मातर्न जाने केन कारणेनेदं मनस्यौदास्यं समु-
त्पन्नमिति परं धेनुविसर्जनक्षणत एव किमप्यनिष्टमि-
वागामि निवेदयति प्रतिक्षणं स्फुरद्दाक्षिणेक्षणं मे.
भारतभूमिः–वत्से मा चिंतां कुरु गोपालएव गोपालन-
प्रणयी भविष्यति.

(ततः सोद्वेगा प्रविश्य.)

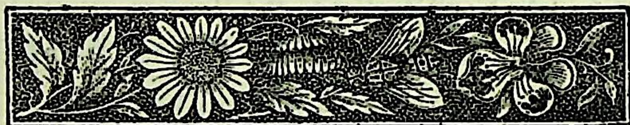
चारुमती–हा महाराजस्यानुचरौ वृकानुजवकानुजौ मम
हस्तादाच्छिद्य सुवर्णशृंखलां बलान्नयतो भूमितलकाम-
धेनुं धेनुं नः शीघ्रं धावत धावत.
वसुदेवः-(श्रुत्वा) धिग् रे मदीयां धेनुं कः करेणापि
स्पृष्टुं शक्त (इतिवदन्सखड्गोनिष्क्रांतः)
देवकी–हा धेनुर्मे कंसानुचराभ्यामसुराभ्यां बलान्नीयते
हंत फलितं मे दुर्निमित्तेन किमिदानीं करिष्यामि अथवा
प्राणानर्पयित्वा मोचयिष्यामि धेनुम्। मातरौ! अनुज्ञा-

तुमर्हथ युवां गच्छामि प्राणविनिमयं कर्तुम्.

सरस्वती—आवामपि सहैवागमिष्यावः (इत्युक्त्वानिष्क्रांताःसर्वे.)

इति श्रीमद्गोपालचिंतामणिविजये प्रथमोंऽकः॥

श्रीविठ्ठलात्मजनुषोर्द्विशशांकमौले-
र्दासस्य वर्यगुरुकेशवधर्मसूनोः।
एषा कृतिर्मम तु शंकरलालबंधो-
र्गौरीगिरीशपदयोः कुसुमांजलिः स्तात्॥१॥

॥ अथ द्वितीयोंकः ॥

(ततः प्रविशति सपरिवारः कंसः)

कंसः–प्रधानवर्य केशिन् किमद्यावधि विष्णुमूलोन्मूलनाय विहितं युष्माभिः सर्वैः ?

केशी–महाराज प्रतिपुरं प्रतिपत्तनं प्रतिग्रामं प्रतिघोषं प्रतिखेटं प्रतिखर्वटं च प्रेषिताः निर्जितसुराअसुरास्ते च प्रतिदिनोदयं निजगुणगौरवतुलितकामधेनूर्धेनूः शांत दांतस्वांतवतो ब्रह्मविदो ब्राह्मणांश्च त्रासयंति ताडयंति मारयंति च.

कंसः–साधु रे साधु केशिन् ! को विना त्वादृशममात्यं तादृशमस्मदीयाऽतिहितं कर्तुं शक्नुयात्. ?

केशी–सर्वोप्ययं महिमा महाराजस्यैव किं चान्यदपि स्वमतानुसारेण कृतमस्ति.

कंसः–किं तत्. ?

केशी–कर्षितानि गोचरस्थलानि गोपेयपयःसरांसि गोनिवेशस्थलानि च च्छायातरवोप्यनेके मूलत उन्मूलिताः पातिताश्च पाठशाला धर्मशाला गोशालाश्च। किं च वेद-

विरुद्धविचारविचरच्चेतसः पाखंडपथपंडितप्रवरनिकरा-नाहूयाहूय तदुक्तोपदेशपरंपरया शिथिलिता श्रद्धा वेदेषु वेदधर्मेषु देवेषु च ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्.

कंसः–(सपरितोषम्) केशिन् इदमपि प्रकारांतरं भगव-न्मूलभूतानां गोब्राह्मणानां विनाशस्येति सम्यक् कृतम् ततस्ततः

केशी–ततश्च मन्ये स्वल्पैरेवाहोभिर्भविष्यति भवद्वैरिणो महाविष्णोर्मूलोन्मूलनमिति.

कंसः–(सहर्षं) अमात्यवर्य ! इदानीमकुंठप्रसारवसा भव-न्मया जीवितौ द्वावप्यावाम्.

(नेपथ्ये.)

हा द्वावपि मृतौ मृतौ मारितौ मारितौ हंत क्व गच्छामि किं करोमि.

कंसः–(सोद्वेगं) को दुर्निमित्तमिदं प्रलपति (प्रकाशम्) कः कोस्ति भो दुर्वचोवक्ता (इतिवदन्खड्गमुद्यम्योत्तिष्ठति.)

(प्रविश्य.)

दूतो दुर्मुखः–कथमहो महाराजोत्रैव तिष्ठति निवेदयामि सर्वं वृत्तांतमस्मै. महाराज ! मृतौ मृतौ मारितौ मारितौ.

कंसः–(सरोषं) मूर्ख केन मारितौ कौ च मृतौ स्पष्टं

निवेदय.

दुर्मुखः—देव भवदुक्तौ द्वावपि वासुदेवेन मारितौ मृतौ च.

कंसः—(सविशेषकोपावेशम्) धिग् रे मूर्ख किमिदं प्रलपसि को वासुदेवः कौ च तेन मदुक्तौ द्वौ मारितौ स्फुटं कथय.

दुर्मुखः—(क्षणं विचार्य) महाराज क्षंतव्यम् । वसुदेवेनेति वक्तव्ये त्रा सान्मया वासुदेवेनेत्युक्तं.

कंसः—भवतु वसुदेवेन कौ मारितौ कौ च मदुक्तौ मारिताविति त्वरितं कथय.

दुर्मुखः—क्षणं विश्रम्य कथयामि.

कंसः—तथा कुरु अवहितोऽस्मि श्रोतुम्.

दुर्मुखः—विदितमेव देवस्य यद् 'वत्सौ यां सदा पूजयाति देवकी देवधेनुमिव धेनुं सा भवद्भ्यामपहर्तव्येति ' भवदुक्तौ वृकानुजबकानुजौ तामपहर्तुं प्रयत्नपरंपरापरायणावभवतामिति.

कंसः—विदितमेवैतन्मे ततस्ततः

दुर्मुखः—अद्यावधि च तद्विषये तयोः सकलाःप्रयत्नपरंपरा निष्फला एवेसेतदपि विदितमेव देवेन.

कंसः—विदितमेव ततस्ततः

दुर्मुखः—अद्य प्रातर्देवक्या संपूज्य विसर्जितां सुवर्णशृंखलानियमितां तां धेनुं यमुनातीरं नयंती देवक्या दासी चारुमती दृष्टा ताभ्याम्.

कंसः—ततस्ततः

दुर्मुखः—ततस्ताभ्यां बलाच्चारुमतीकरादाच्छिद्य गृहीता सा धेनुर्धेनुवधस्थानमुपनीता.

कंसः—चिरात्संपादितं स्वामिसमीहितं स्वस्वामिसमीहितसंपादनैकबद्धावधानाभ्यां ताभ्यां। ततस्ततः

दुर्मुखः—ततः सोरस्ताडं चारुमत्या निवेदितवृत्तांतो वसुदेवः क्रोधात्तत्क्षण एवागत्यैकेनैव खड्गप्रहारेण वृकानुजबकानुजौ प्रेषयामास यमसदनं गां च तामक्षतां स्वसदनं निनाय एवं निजधेनुभर्त्सनापराधपरिक्रुद्धेन वसुदेवेन मारितौ बकानुजवृकानुजौ मृतौ चेति निवेदयितुमेवागतोहं देवायातः परं देवः प्रमाणम्.

कंसः—(सरोषशोकावेशं) हा वत्सौ युवयोरपीदृशी दशा। धिग् रे कृतघ्न वसुदेव धिक् त्वां.

केशी—महाराज वत्सयोर्वृकानुजबकानुजयोर्मरणमुपश्रुत्य वेपते मे हृदयं न खलु यदुवंशीया विश्वासार्हाः पूर्वमेवोक्तं महर्षिणा नारदेन सर्वोपि यदुकुलोत्पन्ना देवाव-

तारा एव न नरा इति वसुदेवोपि तद्वंशजत्वाद्देवांशसंभवो विष्णुपक्षपाती चेत्यशंकमेवावगंतव्यम्.

कंसः–(सखेदं) यदाहामात्यस्तत्तथैव । कल्पपादपबुद्ध्या विषपादपः परिपोषितो यद्वसुदेवः स्वसंबंधिबुद्ध्या संरक्षितः

केशी–अलं व्यतीतविषयविषादेन नातः परं यादवेषु प्रियसुहृद्बुद्धिर्विधेया.

कंसः-कथं परिभुक्तात्मप्रमादफलः पुनः प्रमादं करिष्यामि.?

केशी–दुर्मुख ! गच्छ स्वाधिकारमशून्यं कुरु.

दुर्मुखः–यथाज्ञाऽऽमात्यस्येति (निष्क्रांतः)

कंसः–केशिन् ! वृकानुजबकानुजयोर्वसुदेवेन विहितो वधो महाव्याधिरिवानुक्षणं भिनत्ति मे सर्वाणि मर्माणि.

अगृहीत्वा ततस्तस्य वसुदेवस्य दुर्मतेः ॥
प्राणाधिकप्रियां धेनुं प्रजां वा नास्ति मे सुखम् ॥

तदेहि वसुदेवनिवासमेव त्वरितं गच्छावः

केशी–यथाज्ञा महाराजस्य । इत इतो महाराजः (इति निष्क्रांतौ केशिकंसौ)

(ततः प्रविशति सपरिवारो वसुदेवो भारतभूमिः सरस्वती च)

सरस्वती–वत्स वसुदेव ! वत्से देवकि ! दिष्ट्या वर्द्धसे का-

मधेनोरिवास्या धेनोर्लाभेन.

भारतभूमिः—कालांतकयोर्मुखादेव संरक्षितेयं धेनुर्वत्से-
नेति मन्येहं.

वसुदेवः—सर्वोप्ययं प्रभावो भगवत्योरेवेति मन्येहं.

देवकी—देव्यौ! वधस्थानगताया अस्याः पुनरागमनं भगव-
त्योराशिषैवेति निर्विवादम्.

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं चापि मेऽखिलम् ।
देव्यौ प्राणसमाया मे धेनोरस्यास्तु रक्षणात् ।२।

(इत्यश्रूणि मुंचति.)

कीर्तिमान्—देव्यौ! मातेयं मे कातरतरस्वांताऽनभिज्ञा च
तातचरणानां मे निःसीमतमगोभक्तिप्रसरेऽपि.

मां वा ममानुजान् सर्वान् प्राणानपि निजानयं
गोरक्षणार्थं नोदास्ते दातुं सर्वस्वमेव वा ॥३॥

सरस्वती—वत्स! सोयमशक्तस्य पंथाः। तातस्तु ते कराल-
करवालमात्रसहायः कालांतकयमेभ्योपि गां मोचयितुं
शक्तः का वार्त्ता वराकयोर्बकवृकपार्श्वमजनुषोः। दृष्टम-
नया दृष्ट्या वधस्थानमुपनीताया अस्या धेनोर्वधाय—

कोशादसी विनिष्क्रांतौ यावद्दनुजयोस्तयोः ।
असवोपि विनिष्क्रांतास्त्वत्तातासिप्रहारतः ॥

कीर्तिमान्—मातरौ ! मदुक्तोपि पंथा न केवलमशक्तस्य शक्तस्यापि कदाचित्सत्यपालनपाशप्रवद्धस्यावश्यमनुसरणीयतामुपयाति.

भारतभूमिः—वत्स ! यथार्थैवेयमुक्तिस्ते। नानीदृशतातजात ईदृशाविचारचारिचेताः स्यात्.

देवकी—देव्यौ ! कंपतेऽद्यापि मे हृदयं श्रवणपथासवकष्टककनिष्ठवंधुप्राणविध्वंसः कंसः किं करिष्यतीति.

देव्यौ—वत्से ! मा भैषीः। विश्वविश्वंभराश्रेयस्करी जागर्त्येव श्रेयसे ते गोभक्तिः

कीर्तिमान्—(प्रहस्य) मातः! कथमेवं पामरादपि बिभेषि.

आयात्वयं स्वयं कंसः केशी वा कंसकेशिनौ।
खड्गमात्रसहायोपि न बिभेमि किमप्यहम् ॥५॥

देवकी—वत्स ! नाहं मत्प्राणत्राणाय बिभेमि किं तु हत्वापि वृकवककनिष्ठसोदरौ संरक्षिता येयं तातचरणैस्ते धेनुस्तां यदि कंसः केशी वाऽपहरिष्यति तर्हि निष्फलमेव जन्म जीवितं च नः पुनः सर्वेषामिति बिभेमि.

कीर्तिमान्—कथमस्मासु जीवत्स्वेव कदाचिदपि संभवत्येवं भवितुं ? न खलु तद्विषये मात्रा कापि चिंता विधेया.
आयातु कंसः केशी वा गोविद्वेषी परोपि वा।

प्राणानप्यर्पयिष्यामो न तु प्राणाधिकां तु गाम्

नेपथ्ये—कः कोऽस्ति भोः! उद्घाट्यतां कपाटं महाराजः कंसो महामात्येन केशिना सहागत्य गृहांगणभूमिमिमां भूषयति.

देवकी—(सभयकंपं) देव्यौ! यदशांकि भयं तदेव संपन्नं। किमतः परं भविष्यति. ?

देव्यौ—वत्से! मा विह्वला भव गोपालचिंतामणिरेव ते निष्प्रातिमां गोभक्तिं विलोक्य साहाय्यं करिष्यति.

वसुदेवः—(सधैर्यमुत्थाय कपाटमुद्घाट्य च) अहो महाराजः स्वयमेवास्मद्गृहांगणभूमिं भूषयति। सुदिनमिदं मे। एतु एतु महाराजः

केशी—(स्वगतं) कुदिनमिदं मे इत्येववक्तव्यम् (प्रकाशम्) आर्य! अलीकवाङ्माधुर्येण खिद्यते महाराजः

वसुदेवः—सर्वत्र पापमेव पश्यंति त्वादृशाः पापा अमात्याः किमत्रालीकवाङ्माधुर्यमस्ति ?

कंसः—किमर्थमेवममात्यायापि कुप्यते.

"धातुवादे सुवर्णाशा मोक्षाशा कौलवे मते।
जामातरि च पुत्राशा तिस्र आशा निरर्थकाः"

इति लोकोक्तिर्न मृषा। अस्मत्तातपादैः पुत्रानिर्विशेषं

प्रतिदिनं पालितो लालितः पोषितोपि त्वमस्माकमेवा-श्रेयः समीहसे मुखेन च श्रवणसुखदां गिरमुद्गिरसि तदेवालीकं वाङ्माधुर्यं.

वसुदेवः—कदा कीदृशं च मया महाराजस्याऽश्रेयः समीहितमित्याबाल्यादद्यापि न स्मृतिपथमायाति ततो महाराज एव निवेदयतु तत्.

कंसः—निवेद्यते.

वसुदेवः—श्रूयते.

कंसः—गावो ब्राह्मणा वेदाश्च भगवतो महाविष्णोर्मूलं न वा?

वसुदेवः—नेति केनोच्यते । मूलमेव ते महाविष्णोः

कंसः—यानि यानि विष्णुमूलभूतानि भूतानि तानि तानि ममाश्रेयस्कराणि.

वसुदेवः—(साश्चर्यावेशं) भद्रमुख! केयं भ्रांतिस्ते? सर्वलोकश्रेयोदुघा गावो ब्राह्मणा वेदाश्च कथं तवाश्रेयोदुघाः?

कंसः—विष्णुमूलत्वात् । विष्णुर्हि मे पूर्ववैरी ततस्तन्मूलोन्मूलनाय प्रवृत्तानामस्माकं तन्मूलरक्षणपरः सर्वोपि जनोऽश्रेयस्कर एव.

वसुदेवः—कंस कंस! कोयं मतिविपर्यासस्ते? गोब्राह्मणप्रतिपालनपरायणांतःकरणानि हि यदुकुलानीति जग-

त्प्रसिद्धमेव तादृगुज्वलकुलसुधासागरसुधाकरस्य ते नेदृशोल्वणवाणीविषवर्षणमुचितं। विदितमेव च ते.

सर्वश्रेयोवहाः सर्वसुपर्वसंघसंश्रयाः।
गावस्ताःपीडयन् पापी कोऽचिरान्न विनश्यति॥

किंच–

"गतश्रीर्गणकान् द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान्
गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान् द्वेष्टि भारत"इति भगवदुक्तिरपि न ते स्मृतिपथमवतरति?

केशी–सर्वमेतद्यदुकुलसंभवानां भगवद्वचनादि मान्यं न पुनः कालनेमिनवावतारस्य महाराजस्य यतस्तस्य तु विष्णुर्वैरी.

वसुदेवः–हा हंत! दयासिंधौ विश्वबंधौ विष्णावपि वैरिबुद्धिः!! किं चित्रं वा त्वादृशामात्यमत्यनुसारानुवर्तिनां राज्ञां मतिविपर्यासे। राज्ञां प्रायः पापप्रधानाः प्रधाना एव प्रथमे वैरिणो नान्ये येषां संगाद्राजानो हितमहितमहितं च हितं सत्यमसत्यमसत्यं च सत्यं पथ्यमपथ्यमपथ्यं च पथ्यं कृत्यमकृत्यमकृत्यं च कृत्यं हेयमुपादेयमुपादेयं च हेयं विषममृतममृतं च विषं मन्यंते मंदमतयो मंदभाग्याश्च। एवमनर्थमेवार्थं दर्शयतां त्वादृशां

प्रधानाधमानां नैहिकं श्रेयो नामुष्मिकं च श्रेयः कदाचिदपि संभवति केवलं लोकधिक्कारसंदग्धा इहानुभूयानुभूयाश्रेयःपरंपराः परत्रानुभवंत्याकल्पमनल्पा निरययातनापरंपराः

केशी–(स्वगतं) महाराजस्यांतःकरणं क्षणेनैवायमार्द्रं करिष्यति (प्रकाशं) शौरे! स्वकीयस्वामिनः प्रियं हितं च स्वकीयप्राणार्पणेनापि कर्तव्यमिति सदमात्यानां सद्भृत्यानां च सनातनो धर्मस्ततोऽस्मद्धर्मानुसारेण महाराजमहावैरिणि महाविष्णौ विद्वेषं महाविष्णुमूलभूतानां च गोब्राह्मणानामुन्मूलनमाचरतामस्माकं को दोषः?

वसुदेवः–(सरोषं) धिग् रे मूढ! स्वमतिमूढतया महाराजस्यैवाप्रियमहितं चाचरसि। अथवा कस्ते दोषो महाराजस्यैव सा मूढता यतस्त्वादृशैर्मूढमतिभिः सह स्वहिताय मंत्रयते त्वादृशामुपदेशवचांसि शृणोति समनुसरति च त्वादृशाधमाधमतमामात्यमत्यान्विष्टमानिष्टमपि पंथानं.

कंसः–(सरोषं) अलमलमनल्पजल्पनकल्पनया नामात्यानुमत्या नान्येषां वाऽनुमत्या किमप्यहमाचरामि किमर्थं व्यर्थं ममामात्यममुमुपालभसे?

वसुदेवः–भो भो भोजराज! चेतश्चक्षुः समुन्मील्य किं-

चिद्विलोकय विलोकय । किं क्वापि श्रुता दृष्टाऽनुभूता वा गवां ब्राह्मणानां च हिंसा हितकरी चतुर्दशभुवनबंधौ दयासिंधौ च महाविष्णौ विद्वेषलेशावेशोपि च श्रेयस्करः? हा क्व गता ते हिताहितावलोकनकुशलता क्व विलीनं ते दाक्षिण्यं क्व प्रणष्टं च ते निगमागमानुसारित्वम्? किं भुवनत्रयीवंद्यानां गवामपि महिमानं न वेत्सि? शृणु रे राजन्.

गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।
गावो भविष्यं भूतं च गोषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
धारयंति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ।
एतासां तनयाश्चापि कृषियोगमुपासते ॥११॥
जनयंति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ।
ततो यज्ञाः प्रवर्तंते हव्यं कव्यं च सर्वशः ॥१२॥
सर्वे वेदाश्च देवाश्च तीर्थानि क्रतवोर्णवाः ।
वसंत्येव गवामंगेष्वतस्ता मंगलप्रदाः ॥१३॥

इति प्रावदन् प्राक्तना प्रज्ञावंतस्ततस्ताः प्रतिदिनं पोष्याः पूज्याः प्रणम्याश्च.

कंसः—वदंतु नाम प्राक्तनाः प्रज्ञावंतो न मे तद्वचः प्रमाणम् । युष्माकं गावो मंगलप्रदा अस्माकं पुनर्विष्णुमूल-

त्वादमंगलभदा एवेति ता हंतुमेवेहामहे वयम्.

वसुदेवः—हंत हंत! कोयमतिभूमिकामधिरूढो मतिमोहस्ते येन—

गावःकामदुघाःसमस्तजगतांशास्त्रेषुयाःकीर्तिताः
याभिः सर्वहविर्दुघाभिरखिलं भूमंडलं भूषितम्॥
अस्माकं यदुवंशजातजनुषां त्वेकं हि या दैवतं।
हा हा ता अपि हंतुमिच्छसि महामांगल्यमूर्ती-
र्मुदा ॥१४॥

कंसः—(सरोषं) अलमलमुपदेशदानदाक्षिण्येन.
गां समर्पय शीघ्रं मे श्रेय इच्छसि चेन्निजम्. ॥

देवकी—(स्वगतं) हा किमतःपरं भविष्यति!!

सरस्वती—वत्से! क्रूराशयाः किं न कुर्वंति?

भारतभूमिः—मातरेवमेतत्.

वसुदेवः—(सकोपाटोपम्)
कंस! नैवार्पयिष्यामि यद्विधेयं विधेहि तत् ॥
(इत्युक्त्वाखड्गंगृह्णाति.)

कंसः—(सभयं स्वगतं) हंतातिभूमिकामधिरूढोऽस्य कोप इदानीं । भवतु क्षणं विलंब्य कालोचितं करिष्यामि (प्रकाशं केशिनं प्रति) केशिन् पश्य पश्य वसुदेवस्ये-

मं सुहृद्धर्मं यः स्वयं सापराधोपि निरपराधेष्वप्यस्मासु-
विना कारणं कुप्यति.

केशी–(कंसस्य कर्णे) एवमेवम्.

कंसः–वसुदेव ! " पुत्रान् समर्पयिष्येस्या यतस्ते भयमुत्थितं " इति यदुक्तं भवता तत्तथ्यमतथ्यं वा ?

वसुदेवः–तत्तथ्यमेव.

कंसः–

गामर्पय विना वादं तर्हि तच्छ्रेय इच्छसि ।
सनयं तनयं नो चेत्कीर्तिमंतं समर्पय. ॥१८॥

देवकी–(स्वगतं) धन्यः कीर्तिमान् यो गोरक्षणनिदानतामुपगतः

वसुदेवः–नेति केनोच्यते (इत्युक्त्वाकीर्तिमंतं हस्ते गृहीत्वा) वत्स सकलमंगलकामधेनोर्धेनोरस्याः प्राणसंरक्षणाय त्वां त्वन्मातुलाय समर्पयामि.

कीर्तिमान्–आर्यचरणाः सज्ज एवास्त्ययं जनो गोरक्षणाय (इत्युक्त्वा खड्गं गृहीत्वोत्तिष्ठति.)

कंसः–(सभयाशंकं) प्रथमोप्ययमष्टमकृत्यं करिष्यति किम् ? (इतिविचारयंस्तूष्णींतिष्ठति.)

कीर्तिमान्–आः पापाः ! मयि जीवति गां क्रूरया दृशापि

द्रष्टुं कः शक्तः? शक्त एष मे करवालव्यालबालः खड्गः पापिनां प्राणानिलान् पातुम् (इत्युक्त्वा निष्कोशमसिं कृत्वा धावति.)

कंसकेशिनौ–(सभयं) वसुदेव! वसुदेव! किमेतत्.?

वसुदेवः–(कीर्तिमंतंबलाद्गृहीत्वा) वत्स! वत्स! नैवं कर्तुमुचितं ते। तथाऽऽचरिते त्वया मय्यसत्यवादिताऽऽविर्भूयात्सा च मे नरकप्रवेशद्वारतामुपेयात्। यतः पूर्वं 'पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितमिति' प्रतिज्ञातं मया कंसस्याग्रे। कंसोप्यष्टमाद्देवकीगर्भान्मे भयमस्तीति विचार्य मया समर्पितानपि युष्मान् षडपि सोदरान् न हतवान्। नायमल्पोस्त्युपकारो मयि कंसस्यास्य। इदानीं तु धेनोरसमर्पणेन क्रुद्धः कंसो धेनुं वा कीर्तिमंतं वा समर्पयेति मामाज्ञापयति ततोहं गोप्राणेभ्यः प्रतियच्छामि ते प्राणान्। तन्न्यस्तशस्त्रेण विनम्राशिरसा च क्षेयं त्वया महाराजस्याऽग्रे.

कीर्तिमान्–तात तात! विदितैतद्वृत्तांतोप्यद्य गोभक्तिभरावेशतया विस्मृत्यैतत्सर्वं यदकरवं बालचापलं तत्क्षंतव्यम् (इत्युक्त्वा खड्गं कोशशायिनं विधाय कंसमुपसृत्य) मातुल! मातुल! एष न्यस्तो मयाऽसिस्तवाग्रे नामितमि-

दमस्तैः समस्तैः सह मनोरथैर्मस्तकं मे तद्यथोचितमाचर

(इति वदन् विनम्रमस्तकस्तदग्रे तिष्ठति.)

कंसः–(सरोषं निष्कोशमासिंविधाय) स्मर स्मरणीयं क्षणा-न्नभविष्यसि.

कीर्तिमान्–मातुल ! न कदापि विस्मृतिमुपयाति गोपाल-नप्रणयी श्रीगोविंदः । अयि मातापितरौ ! न मन्मरणेन हृदि दुःखं विधेयं न मे किंचिन्मरणदुःखं प्रत्युतानंद एवेदानीं हृदये कोप्युज्जृंभते । प्रार्थये च प्रणतजनप्रार्थि-तप्रदं श्रीपरमेश्वरं.

भूयो भवे भवेयं चेद्भवतोरेव चात्मजः ।
प्राणाः प्रयांतु गोविप्ररक्षार्थं मे भवे भवे ॥१६॥

(इत्युक्त्वा प्रणम्य मातापितरौ मौनमालंब्य तिष्ठति.)

कंसः–अरेरे वसुदेव! वसुदेव! क्षणं विचारय विचारय । प-श्वर्थे प्रियं पुत्रमपि प्रयच्छन् न लज्जसे ?

वसुदेवः–नास्माकं गोरक्षणात्प्रियः पुत्रो न पत्नी न स-र्वस्वं नापि जीवितं च.

सरस्वती–वत्से ! भारतभूमे! दिष्ट्या वर्धसे । विजयते वत्स-स्य वसुदेवस्य हृदयमणिमंदिरे गोभक्त्या समुपास्यमाना हृष्टा पुष्टा च वत्सा गोरक्षा । विलोक्यैनामलौकिकेन लो-

चनेन कृतार्थयात्मानं.

भारतभूमिः—मातर्विलोक्य देवीं कुशलिनीं गोरक्षां कृतार्थास्मि परमेनामुच्चाटयितुं पापोयं प्रवृत्तोस्तीति महती भीतिः

सरस्वती—कोयं वराको बद्धमूलामेनामुन्मूलयितुं वसुदेवहृदयसदनात्। निर्भया भव.

कंसः—(सरोषं) केशिन् कीर्तिमतः शिरश्छित्त्वात्रानय.

केशी—यथाज्ञा (इत्युक्त्वाकीर्तिमंतंग्रहीत्वासिंनिष्कासयति.)

देवकी—हा कुलदीपक ! कथमेवमकांड एव निर्वाणमुपैष्यसि ? प्रतिपालय मामहमपि सह त्वयाऽऽगच्छामि. (इति वदंती मूर्च्छति.)

भारतीभारतभूम्यौ—वत्से देवकि! समाश्वसिहि समाश्वसिहि.

देवकी—(संज्ञामुपलभ्य) मातरौ ! गतं मे जीवनसर्वस्वं किमिव मे मनसः समाश्वासनस्थानं ? क्रूरः केशी कीर्तिमंतं गृहीत्वा गतः कां कामस्य दुर्दशां करिष्यतीति वेपते मे हृदयं.

(प्रविश्य.)

केशी—महाराज समनुष्ठितो महाराजनिदेशस्तदेतत्कीर्तिम-

तो मस्तकं (इत्युक्त्वा कंसहस्ते मस्तकमर्पयति.)

कंसः–(मस्तकंगृहीत्वावसुदेवंप्रति.) वसुदेव! पश्य पश्य गोरक्षाया गोभक्तेश्च फलमिदम्। अतः परमपि किमपि विंचार्य समर्पय धेनुम्.

वसुदेवो देवकी च–

गां तु नैवार्पयिष्यावः प्राणैः कंठगतैरपि ।
यानि देयानि दुःखानि तानि देहि न नौ भयम् ॥

कंसः–

सुषेणं भद्रसेनं च ऋजुं संमर्दनं तथा ।
भद्रं चापि हनिष्यामि यदि नार्पयितासि गां १८

सरस्वती भारतभूमिश्च–

देवकीवसुदेवौ च वत्सौ धैर्यं विधार्यताम् ।
नोपेक्षणीया गोरक्षा गोपालः शं विधास्यति ॥

(कोपाद् द्विव्यदेहे भूत्वा कंसंप्रति.)

रे कंस कर्मचांडाल हत्वापि भगिनीसुतम् ।
न लज्जसे धिग् धियं ते धिग् जनुर्जीवितं च धिक्
मृत्युस्ते देवकीपुत्रीभूताद्भूतात्मनो हरेः ।
ततस्तं प्रेषयिष्यावस्त्वरितं तव मृत्यवे ॥२०॥

पश्येदानीमेव क्षीरनीरनिधिं माप्ते आवां (इत्युक्त्वाका-

शमार्गेण निष्क्रांते)

कंसकेशिनौ—हा!! किमेतदकस्मादापतितम्! (इतिवदं-तौभयात्स्खलंतौपततौनिष्क्रांतौ.)

देवकी—हा! दुर्भाग्यवशाद्दैव्यादपि प्रयातं.

वसुदेवः—एहि देवि! एहि गोप्राणपरित्राणसमर्पितप्राणतया संपादितगोलोकालौकिकानंदस्यापि वत्सस्य कीर्तिमतो लौकिकदृशा निवापांजलीन् कर्तुं श्रीयमुनां गच्छावः

देवकी—यथाज्ञार्यपुत्रस्य (इत्युक्त्वा वसुदेवेन सह पुत्रैश्च निष्क्रांता.

॥ इति श्रीगोपालचिंतामणिविजये द्वितीयोंकः ॥

यस्य प्रेमकुमारिका सुजननी श्रीमोंघिवान्याभिधा
श्रीमाहेश्वरभट्ट उत्तममहामाहेश्वराग्र्यः पिता ।
श्रीमत्केशवशास्त्रिणश्च गुरवो मित्रं जटाशंकर–
स्तस्येयं कृतिराशु तुष्यतु तया श्रीमान् सदा शंकरः ॥

॥ अथ तृतीयोंऽकः ॥

(ततःप्रविशतिचिंतानिमग्नचेताउग्रसेनः.)

उग्रसेनः–(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) हा ! कुपुत्रताया अपुत्रतैव श्रेयसी । केन मे पापेन पापतमो मे पुत्रो जातो यो दीनाया दुःखविलीनाया देवक्या अपि षट् पुत्रान् काल इव निष्करुणो जघान। कीदृशोयं तस्य मनोमोहः कीदृशीयं तस्य क्षुद्रा बुद्धिः कीदृशी चेयं तस्याविमृश्यकारितेति बोधपदवीमेव नावतरति बुद्धिर्मे । हा ! पुत्रप्रणाशदुःखितां वत्सां देवकीं द्रष्टुमप्यपत्रपते चेतो मे कथं कथं तां समाश्वासयिष्यामि। एकस्यापि पुत्रस्य दैवनिर्मितं मरणं वीरधीरधुरीणानामपि धैर्यमेकपद एव ध्वंसयति किं पुनः षण्णां पुत्राणामकस्मादात्मसंबंधिनिर्मितानि मरणानि धैर्यस्थैर्यध्वंसं कुर्युरिति वक्तव्यम्। (स्मृतिवशात्प्रत्यक्षामिव मत्वा.) वत्से देवकि ! वत्स वसुदेव ! धन्यौ युवां धन्यौ युवयोः पितरौ धन्ये च युवयोर्जन्मजीविते याभ्यां युवाभ्यां जगन्मातुः श्रीधेनोः प्राणपरित्राणाय षण्णामपि पुत्राणां प्राणाः करालका-

लव्यालवङ्के बलितामुपनीताः। कोन्यस्तादृशं कर्तुं स्वप्नेपि शक्नुयात् (इति वदन्नश्रूणि मुंचति).

(प्रविश्य).

प्रतिहारी–देव! द्वारदेशे देवकी समागता 'तातचरणान् द्रष्टुमिच्छामि' इति वदति। ततो देवाज्ञा प्रमाणम्.

उग्रसेनः–(सखेदं स्वगतं) हा कथमिव दर्शयिष्यामि मुखं वत्सायै देवक्यै? भगवति वसुंधरे! नय मां स्वगर्भांतरे न शक्नोमि पुत्रपापेन मुखमपि दर्शयितुं देवक्यै. अथवा कान्येदानीं गतिः? कथं कथमपि धैर्यं संधार्य द्रष्टव्या देवकी (प्रकाशं) प्रतिहारि! प्रवेशय त्वरया देवकीं अहमपि तां द्रष्टुं सोत्कंठ एव.

प्रतिहारी–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा निष्क्रम्य पुनर्देवक्या-सह प्रविशति).

उग्रसेनः–(दूराद् देवकीं विलोक्य उत्थाय) एहि वत्से एहि देवकि! देहि मे दर्शनम् (इति वदन् प्रणमति).

देवकी–अलं अलं तातचरणाः! युष्माकं गर्भरूपाया ममाऽग्रे कोयं युष्माकं विनयातिरेकः? (इति वदंती हस्ताभ्यां गृहीत्वा सिंहासन उपवेशयति। स्वयं च तत्समीप उपविशति).

उग्रसेनः–प्रतिहारि! स्वाधिकारमशून्यं कुरु.

प्रतिहारी–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा निष्क्रांता).

उग्रसेनः–वत्से! पापस्य कंसस्य पापेन परितप्ताशयोहं न क्वापि शांतिं लभे। हा! स्मृतिपथमुपगतान्यपि तस्य कृत्यानि ह्रेपयंति मां। हा! धिङ्ग मे वज्रादपि कठोरं हृदयं यद् वत्सायाः षण्णामपि पुत्राणां मरणानि श्रुत्वापि न सहस्रधा विदीर्णम्. (इति वदन् मूर्छया पतति.)

देवकी–(ससंभ्रममुत्थाय पटांचलेन वीजयति).

उग्रसेनः–(संज्ञामुपलभ्य) वत्से! अलमलमायासेन दुष्पुत्रदुष्कृतदर्शनदुःखदग्धस्येयमेव दशा मे शांतिकरी नान्या (इति वदन् पुनरश्रूणि मुंचति).

देवकी–तातचरणास्तातचरणाः किमेतद्विधीयते? युष्मास्वेवं धैर्यवैधुर्यमालंबमानेषु कोऽपरो मह्यमर्पयिष्यति धैर्यं?

उग्रसेनः–(अश्रूणि प्रमार्ज्य) वत्से! जानामि सर्वं जानामि तथापि किं करोमि न बालास्ते विस्मृतिमुपयांति.

देवकी–तातचरणाः! अलमतीतविषयचिंतयाऽनागतविषयचिंतैवेदानीं विधेया.

उग्रसेनः–कासाऽनागतविषयचिंतास्तीत्युच्यताम्.

देवकी–तातचरणाः! गोप्राणरक्षणार्थे मृतानपि तान् मे पुत्रानमृतानेव मन्येहं ततो न शोचामि तान्। परमद्या-

प्यनार्द्रहृदयः कंसः पुनरपि गां गृहीतुमागमिष्यतीति श्रूयते तदवसरे गोरक्षणाय युद्ध्यन्तं लज्जामातरं मां च निहस क्रूराशयः स तस्या वधं करिष्यति चेत्तर्हि किं मृसवे समर्पितैः पुत्रैः किं गोरक्षणार्थं मृतेन मे पत्या किं च मृतयापि मया फलं? सर्वं निष्फलं। ततो भ्राता मे कंसो गोभक्तिकरो यथा स्याद् गोरक्षाकरश्च यथा स्यात्तथा तातचरणैस्तस्मै सदुपदेशो देय इति मेऽभ्यर्थना.

उग्रसेनः–(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य.) वत्से देवकि! क उपदेशं शृणोति यस्मै दीयेत? सदुपदेशश्रवणं तु तस्य श्रवणयोः शूलायते सत्संगोपि न तस्मै रोचते। हा हंताहर्निशं गोब्राह्मणपीडनपरैरसुरैः सहैव संगतिस्तस्य संवर्द्धते द्वेषश्च स्वकुल्येषु यादवेषु गोषु ब्राह्मणेषु च। तथापि यावद्बुद्धिबलोदयं तस्य हृदये गोभक्त्यभ्युदयाय यया कयापि युक्त्या प्रयतिष्ये.

देवकी–तातचरणाः! सफलास्तु युष्मन्निर्मिता सा कापि युक्तिर्गच्छाम्यहमिदानीं कारागृहं यथाकथंचित्प्राप्तनिर्गमना तातेभ्य एतन्निवेदयितुमेवागताऽऽसम् (इत्युक्त्वा निष्क्रांता).

उग्रसेनः–(स्वगतं) गता वत्सा देवकी। यस्या धेनोः संर-

क्षणाय पुत्रषट्कमपि ताभ्यां समर्पितं तामेव धेनुं यदि क्रूरः कंसो गृह्णीयाच्चेत्किमतः परं दुःखनिदानं? परं विपरीतमतिः स खलु न मद्वचनानि श्रोष्यति ततो गोभक्त्यभ्युदयकरं किमपि प्रेक्षणकं निर्माय तदभिनयदर्शनेन कंसस्य हृदये गोभक्तिरेवोत्पादनीया तद्देवसेवागृह उपविश्य रहसि सर्वं लिखामि (इति निश्चित्य प्रकाशं) द्वारपाल!

द्वारपालः–(प्रविश्य). आज्ञापयतु देवः ।

उग्रसेनः–देवसेवागृहमेवेदानीं गंतुमिच्छामि. तस्मात्तन्मार्गं दर्शय.

द्वारपालः–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा) इत इतो देवः (इति सह राज्ञा निष्क्रांतः)

(ततः प्रविशति क्षीरनीरधितीरनिषण्णा पूतना).

पूतना–(स्वगतं) राजभक्तिभरधुरंधरो हि महामात्यः केशी। तेन हि वसुदेवगृहे समागतयोः कयोश्चिद्देवतयोः कंसं प्रति—

"मृत्युस्ते देवकीपुत्रीभूताद्भुतात्मनो हरेः ।
यत्तत्त्वं प्रेषयिष्यावस्त्वरया तव मृत्यवे ॥"

इति दुःश्रवं वचनं निशम्य सचिंतेन रहस्याहूयाज्ञप्ता-

स्मि यद् 'वत्से पूतने! क्षीरसागरे शेषशायिनं नारायणं प्रति गत के अपि देवते "भगवन् त्वरया भवता देवकी-पुत्रता स्वीकार्या" इति च प्रार्थयिष्यतश्च तां। तयोः प्रार्थनया च नारायणोपि स्वयं देवकीपुत्रतां प्राप्तुं सत्वरतरो भ-विता तदवसरे गृहीतलक्ष्मीस्वरूपया त्वया त्वसन्निहि-तायां लक्ष्म्यां कयापि युक्त्या देवकीपुत्रभावविमुखो विधेयो महाविष्णुरिति' तदत्रागताहं गृहीतं च मया ल-क्ष्मीस्वरूपं इदानीमसन्निहितलक्ष्मीकमवसरं प्रतिपाल-यामि (इत्युक्त्वातीरतरुतलमाश्रित्योपविशति).

(ततः प्रविशति कश्चिद्विप्रवेषोऽसुरः)

ब्राह्मणः—(परितोवलोक्य स्वगतं.) ब्राह्मणरूपग्रहणपरतंत्र-तया न भक्षिताश्चिरान्मत्स्याः। निर्जनं चैतत्स्थलं तद-स्मिन्नेव सरसि स्नानमिषेण मत्स्याशनसुखमनुभवामि. (इति शीघ्रं सरसि समुत्तीर्य)

नारायणाय हरयेस्तु नमो नमस्ते (इत्युक्त्वा निमज्य म-त्स्यं निगीर्य च)

सर्वात्मने भगवतेस्तु नमो नमस्ते (इति पुनर्निमज्य मत्स्यं निगीर्य च)

श्री विष्णवे नम इदं मुहुरस्तु तुभ्यम्.

पूतना–(स्वगतं) कश्चिद्विष्णुभक्तो ब्राह्मणोऽयं तमुपेत्य पृच्छामि भगवद्गृहप्रवृत्तिं. (इति समीपमुपेत्य प्रकाशं) महाविप्र महाभक्तोसीति प्रतिभगवन्नामोच्चारणं रुद्धकंठतयानुमीयसे.

ब्राह्मणः–(अनाकर्णितकेन) हे कृष्ण कृष्ण भगवन् भवते नमोऽस्तु (इति वदन् मत्स्यमश्नाति.)

पूतना–(स्वगतं) विलोक्य बाह्यरंगेनैव वंचितास्मि नायं मे विजातीयः कोपि सजातीय इव प्रतिभाति (प्रकाशं) ननु भगवत्सेवकोसीति पृच्छामि केदानीं भगवद्गृहप्रवृत्तिरिति.

ब्राह्मणः–(सभयाशंकम् परावृत्यावलोक्यच) मातर्नाहं बको ब्राह्मणः पूतनामानंदेन त्वां प्रणमामि (इति वदन् प्रणमति.)

पूतना–(ससंभ्रमं) किं रे बकसेवक! महालक्ष्मीमपि मां पूतनां जानासि? धिक् त्वां निःसरास्मादस्मत्सरसः।

ब्राह्मणः–केन त्वं पूतनेत्युच्यते? पूतनामा ब्राह्मणोहं त्वामानंदेन प्रणमामीति मयोक्ते त्वया पूतनेत्यर्थो गृहीतस्ततस्तेनैवाचारेण नूनं त्वं पूतनैवासीति मे निश्चयः

पूतना–मयापि भगवत्सेवकोसीत्युक्ते नाहं बकः किं तु

ब्राह्मणः पूतनामास्मीति वदतस्तवैतेनाचारेणाहारेण च त्वमपि नूनं बक एवासीति मे निश्चयः ।

ब्राह्मणः–तर्हि अलं परस्परतः स्वस्वरूपापह्नवप्रयासेन । मातः पूतने सोहं बक एवास्मि.

पूतना–भ्रातरहमपि पूतनैवास्मि । परं कथं तवात्रागमनं ?

ब्राह्मणः–महामात्यस्य केशिनो निदेशेनाहमत्रागतोस्मि.

पूतना–महामात्येन किं कार्यमुद्दिश्य प्रेषितः ?

बकः–नारायणं प्रति गते के अपि देवते किं प्रार्थयतो नारायणश्च ताभ्यां किं कथयतीति गृहीतभगवद्भक्तब्राह्मणरूपस्त्वं सर्वं श्रुत्वात्रागच्छेति.

पूतना–(स्वगतं) महामात्यस्य सैव महती चिंता (प्रकाशं) ततस्ततः ?

बकः–ततो गृहीतब्राह्मणवेषेण श्रुतानि सर्वाणि करुणाजनकानि भारतीभारतभूम्योः प्रार्थनाशतानि.

पूतना–ततस्ततः ?

बकः–ततः संजातातुलदयोदयो दयोदधिर्नारायणः शीघ्रमेव देवकीपुत्रतामुपैष्यामीति प्रतिज्ञातवान्.

पूतना–ततस्ततः ?

बकः–ततो गते ते देवते निजं स्थानमिदानीमेव. भगवांश्च

गोब्राह्मणदुःखश्रवणखिन्नतया गतनिद्र इदानीमेव किंचिन्निद्रासुखमनुभवति.

पूतना–लक्ष्मीः किं कुरुते. ?

बकः–लक्ष्मीस्तु ब्राह्ममुहूर्त्तत्वादुत्थाय स्नात्वा स्फटिकमणिमयेस्मिन्मंदिरे निजकरकमलस्थापितं श्रीलक्ष्मीनारायणेश्वराभिधानं श्रीपार्वतीप्राणेश्वरं पूजयितुं गता. इत्येषा तत्रत्या प्रवृत्तिः। त्वया पुनः कुत आगम्यते कुत्र गम्यते च?

पूतना–अहमप्यमात्यकेशिन एवाज्ञयात्रागतास्मि. असन्निहितलक्ष्मीके समये लक्ष्मीस्वरूपया मया कयापि युक्त्या देवकीपुत्रताप्राप्तिविमुखो विधेयो महाविष्णुरित्याज्ञाऽमात्यस्य.

बकः–तर्ह्यवसरोयं ते तत्र गंतुं। तत् साधय त्वं स्वकार्यसिद्ध्यै। अहमपि निवेदयितुमिमं वृत्तांतं साधयाम्यमात्यसमीपम्. (इत्युक्त्वा निष्क्रांतौ बकीबकौ.)

(ततः प्रविशति मणिमयपर्यंकसुप्त उत्स्वप्नायमानः श्रीनारायणः श्रीमहालक्ष्मीपर्यंकोपविष्टा महालक्ष्मीवेषा पूतना च.)

श्रीनारायणः–(स्वप्नप्रलापमभिनयन्)

हे गंगे यमुने सरस्वति पयः संपीयतां यामुनम्

गोदे गोमति गौरि शाड्वलमिदं कामं समास्वाद्यताम्
सर्वाः कामदुघाः समाश्रयत रे भांडीरकाख्यं वटं
धीरे धीवरि धूसरे धवलिके हे कालि कालाक्षिके॥

मायालक्ष्मीः–(स्वगतं) स्वप्नं कमप्यमनुभवति भगवान्। भवतु श्रोतव्यमेतदपि क्षणं धैर्यमालंब्य. (इति तूष्णीं तिष्ठति.)

श्रीनारायणः–सुदामन् सुदामन्! चंद्रप्रभा दूरंगता तद्गच्छ गच्छ निवारयैनाम्.। सुबल सुबल! वहुलेयं वहुलं घनं वनं भ्रांता श्रांता च ततस्तस्याः पादसंवाहनं कुरु। स्तोक स्तोक! स्तोकं स्तोकमिंद्रनीलमणिनीलं शाड्वलकवलं गृहीत्वा प्रयच्छास्यै सुरभये। अशोक! अशोकतरुतलच्छायानिषण्णां गौरीं तूर्णं तूर्णं मत्समीपमेवोपानय न दूरस्थायां तस्यां मह्यं किमपि रोचते.

मायालक्ष्मीः–(सावेगं श्रीनारायणीयं चैलांचलमाकृष्य) प्राणनाथ! प्राणनाथ! का स्वप्नगतापि त्वामेवमायासयति? नास्त्यत्र चंद्रप्रभा बहुला सुरभिर्गौरी वा काचित् परं दुर्घटकपटघटनातिपटोः प्राणनाथस्य कपटपाटवं प्रकाशितममुना स्वप्नेन। वंचिताहं खलु मिथ्योपचारचतुरेण प्राणप्रियेण.

श्रीनारायणः–(समुत्थाय निमीलितनेत्र एव) हा गतं किमपि मनोवचोऽगम्यं रम्यं सुखं मे.

गंगे गोमति गौरि कालि कमले कालिंदि चंद्रप्रभे
क्व स्यान्मे भवतीभिरुत्तमतमानंदप्रदः संगमः।
श्रीदामन् प्रियमित्र गोकुलमिदं गोगोपगोपीकुलं
तीरं चापि कलिंदशैलदुहितुर्द्रक्ष्यामि भूयः कदा॥

(इति निमीलितनेत्र एव पठति).

मायालक्ष्मीः–(पुनःसरोषं) नाथ! नाथ! कोयमलौकिकः प्रलापो योजाग्रवदवस्थायामपि न विरमति.

श्रीनारायणः–(नेत्रे समुन्मील्य सर्वतो विलोक्य दीर्घमुष्णं निःश्वस्य च) प्रिये! निद्रामुद्रां विद्रावयंत्या त्वया व्यर्थमेवापहृतं किमप्यलौकिकं सुखं मे। परं प्रेयस्याः प्रेमपरतंत्रोयं जनो महत्यस्मिन्नपराधेऽपि किं कुर्यात्. ?

मायालक्ष्मीः–(साश्रुधारासारापातम्) त्यज्यतां पापेयमपराधिनी। रमस्व च चंद्रभागाद्याभिः सह सहस्रं वत्सराणां याः स्वप्नेपि न मुञ्चंति त्वाम्.

श्रीनारायणः–प्रिये! प्रिये! किमर्थमेवं व्यर्थमेव क्लेशाश्लेषार्ततामुद्वहसि ? मया किमप्यन्यदुच्यते त्वया किंचिदन्यदेव तर्क्यते अविमर्शवादिता हि निसर्गो मानिनी-

नामिति लोकोक्तिर्युक्तेति मन्येहम्.

मायालक्ष्मीः–(स्वगतं) अतिभूमिकामधिरूढो रोष इदानीमस्य ततः सांत्वनमेव सांप्रतं सांप्रतं (प्रकाशम्) प्राणनाथ! क्षन्तुमर्हसि मंतुमिमं दीनायास्त्वत्पदपद्मदास्या मे। ज्ञातुमिच्छामि प्राणनाथेन स्वप्नेनुभूयमानस्य कीदृशस्य सुखस्य भंगः पापया मया कृत इति.

श्रीनारायणः–प्रिये! जानास्येव यन्मथुरायां कंसेन हतं देवकीपुत्रं कीर्तिमंतं विलोक्य विषादविषोदधिमग्नया श्रीभारत्या भारतभूम्या च देवकीपुत्रो भवेति प्रार्थितोहम्.

मायालक्ष्मीः–जानाम्येव तत्सर्वं। ततः किम्?

श्रीनारायणः–ततो मया गोरक्षणाय देवकीपुत्रत्वमवश्यमंगीकर्तव्यम्.

मायालक्ष्मीः–अत्र कः संदेहो गोरक्षणमेव देवस्य परमो धर्मस्ततस्ततः?

श्रीनारायणः–प्रिये! ततो मया गोपालबालवेषेण गोपालबालैः सह गोपालनं कर्तव्यम्.

मायालक्ष्मीः–युक्तमेवैतदापि। ततस्ततः?

श्रीनारायणः–श्रीयमुनातीरे गोचारणसुखमीदृशमहम-

नुभविष्यामीति चिंतयता सुप्तेन मया तदेवालौकिकं सुखं स्वप्नेऽनुभूतम् । तत्र तानि तानि गोनामानि गृह्णन् त्वयाऽहमभुक्तपूर्णसुख एव प्रबोधितो। विचारणीयं देव्या स्त्रीस्वभावलाघवात्कीदृशं मे सुखमपहृतमिति.

मायालक्ष्मीः—नाथ ! सोयं महानपराधो मे स्त्रीनामसाम्यात् । स्त्रीस्वभावसुलभलाघवाहं तत्तत्संज्ञासु स्त्रीष्वासक्तचित्तं भगवंतं मत्वा रोषात्त्वाबोधयं । क्षंतव्यं स्त्रीस्वभावचापलमेतत्.

श्रीनारायणः—देवि ! क्षान्तमेव । किमेतदपि वक्तव्यम् ?

मायालक्ष्मीः—प्राणनाथ ! गोरक्षणमेव देवस्य धर्म इति निःसंशयं वेद्मि तथापि किंचिद्विज्ञापयितुमीहे.

श्रीनारायणः—किं तत् ?

मायालक्ष्मीः—देव ! गोरक्षणाय शंखश्चक्रं गदा पद्मं वा पृथिव्यामवतरतु करोतु च यथात्वदिच्छं गोरक्षणम्.

श्रीनारायणः—देवि ! तान्यन्यानि कार्याणि यानि मदायुधावतारेण मत्पार्षदावतारेण वा साध्यानि इदं तु मयैव स्वयं साधनीयम्.

मायालक्ष्मीः—(स्वगतं) अहो गोरक्षणे बद्धाग्रहता (प्रकाशं) नाथ ! त्वदाज्ञया त्वदायुधं त्वत्पार्षदश्च पृथि-

व्यामवतीर्य यथात्वदिच्छं कर्तुं शक्नोस्येव.

श्रीनारायणः–मदाज्ञया मदायुधावतारो मत्पार्षदावतारो वा यथामदिच्छं कर्तुं शक्त एव तथापि गोरक्षणं तु मयैव पृथिव्यामवतीर्य कर्तव्यम्.

मायालक्ष्मीः–सोयं दुराग्रहो नाथस्य यच्चतुर्दशभुवनमंडलपालकोपि केवलं गोपालबालकतामंगीकर्तुमिच्छसि।

श्रीनारायणः-चतुर्दशभुवनपालकस्यापि गोपालनाय गोपालबालकतांगीकरणं भूषणम् न तु दूषणम्.

मायालक्ष्मीः–ननु दूषणमेव न भूषणम् चिंतनीयं। चिंतनीयं चिरं चित्ते चित्तेश्वरेण मे। क्व सकललोकपाललोभनीये महामणिमयेस्मिन् लोके निवासः क्व भूलोके निवासः। क्व नानानर्घ्यतमसमस्तमणिमयालंकारधारणम् क्व गुंजापुंजालंकारधारणम्। क्व शंखचक्रगदापद्मधारणं क्व वेत्रविषाणवेणुधारणम्। क्व ब्रह्मरुद्रेंद्रप्रमुखमखभुग्भिः सह गोष्ठीरसानुभवः। क्व ग्राम्यैः पामरैर्गोपालबालकैः सह गोष्ठीरसानुभवः। क्व निखिलब्रह्मांडमंडलपरिपालन लालनपोषणचिंता क्व केवलं गोकुलगतगोकुलपरिपालनलालनपोषणचिंता। क्व नानामणिगणखचितसुवर्णपात्रेषु सुधारसनिर्विशेषस्वादीयांसि कमलासमक्रमलास-

हचरीकरकमलार्पितानि विविधानि भोजनानि क्व मृच्छिलाशिक्यभाजनेषु मलिनवल्लवीकरपल्लवपरिवेषितान्यम्लतमानि दध्योदनभोजनानि । क्व हरिचंदनांगरागः क्वानेकविधगिरिधात्वंगरागः । क्व पीतांबराद्यमूल्यदुकूलवसनानि क्व कंबलवसनानि । क्व हरिकरिनरनौकाकनकरथैः पर्य्यटनम् क्व निष्पादुकाभ्यां पद्भ्यां पर्य्यटनम् । क्व कल्पपादपनिकुंजेषु परिभ्रमणं क्व सर्जार्जुनखर्जूरतालतमालहिंतालकदंबकदंबेषु परिभ्रमणं चेति।

श्रीनारायणः–प्रिये प्रिये ! यानि यानि त्वया दर्शितानि दूषणानि तानि तानि गोपालनपरायणतया मे भूषणान्येव। गोपालनेन सर्वाण्यपि भूतलनिवासदुःखानि सुखान्येव। गोपालनं विना च सर्वाण्यपि वैकुंठवाससुखानि दुःखान्येवेति मन्येहम्.

मायालक्ष्मीः–(सरोषं) विपरीते विधौ विपरीतमेव सर्वं भासते। किं कदाचित्सार्वभौमः कोपि गोपालकतामंगीकर्तुमिच्छेद्विना विधिवैपरीत्यं ? यदि मद्वचनानि न प्रगणय्य गोपालबालकतामंगीकरिष्यसि तर्हि विषपानेनोद्बंधनेन भृगुपातेन चिताप्रवेशेन वा प्राणाँस्त्यक्ष्यामि। किं महालक्ष्मीप्राणप्रियोपि गोपालबालतां कदाचिदप्यर्हति?

(इति वदंती बाष्पवारां धारां मुञ्चति)

श्रीनारायणः–

क्षीरनिधेः संबंधाच्चित्तमरालेन मे मरालीति।
ज्ञाता या हा! सेयं बकीति निश्चीयते वचनैः॥

हा! वंचितोहं गोरक्षणाविपक्षपक्षपातिन्या निःसीमानुतापपात्रतामनुभवामि (इतिवदन् पर्य्यंकादुत्तिष्ठति).

मायालक्ष्मीः–(स्वगतम्) हा! ज्ञाताहममुना बकीति तदपसरणमेव युक्तं नचेच्चक्रेण मे शिरश्छेत्स्यति (इति पलायितुमिच्छंती क्षणं विचार्य) अथवा घुणाक्षरन्यायेनेयमुक्तिस्तदीया (प्रकाशम्) प्राणनाथ! प्राणनाथ! मद्वचनमुल्लंघ्य गोपालबालतामंगीकुर्याश्चेत्प्राणाधिकप्रियस्येष्टदेवस्य ते पार्वतीप्राणवल्लभस्य शपथः।

श्रीनारायणः–पापे! पापप्रवृत्त्यानया मया सह शतवर्षावधिर्वियोगोतिदुःखदो भवतु ते (इतिवदन्निष्क्रांतः).

मायालक्ष्मीः–हा! कृतोपि प्रयासो मे निष्फल एव जातः। इदानीं त्वरितं पलायनमेवोचितं (इति वदंती निष्क्रांता).

(ततः प्रविशति श्रीलक्ष्मीनारायणेश्वरं स्तुवंती महालक्ष्मीः)

महालक्ष्मीः–

श्रीशैलराजतनयाहृदयाधिनाथ

श्रीशंकर ! प्रणतवत्सल ! हे कृपालो !
मां पाहि पाहि मम पाहि च जीवितेशम्
नित्यं दयामृतमयाशय ! दीनबंधो ॥
देवाधिदेव ! करुणाकर ! दीनबंधो !
भक्ताभिवांछितसमर्पणबद्धबुद्धे ! ।
हे शैलजाहृदयवल्लभ ! सांब ! शंभो !
मां पाहि पाहि मम पाहि च जीवितेशम् ॥

श्रीनारायणः–(प्रविश्य कर्णं दत्वा साश्चर्यम्) कुतोत्राप्यागता लक्ष्मीः ! न तस्या गोरक्षणविमुखवृत्तेर्मुखमपि विलोकनीयम् । कथं च भगवंतं श्रीभवानीवल्लभं न प्रणम्य गंतव्यम् ? भवत्वत्रैव क्षणं स्थित्वा गतायां तस्यां श्रीमहेश्वरं प्रणम्य देवकीपुत्रतां गंतुं प्रस्थास्ये (इति वदन् तिष्ठति).

महालक्ष्मीः–

हे पार्वतीहृदयदेव ! सदा मदीया
बुद्धिर्मदीयहृदयेशपदैकबद्धा ।
भूयात्कदापि न तदाशयतो विरुद्धा
शंभो ! त्वदीयदययेति परार्थना मे ॥

श्रीनारायणः–(स्वगतं) मन्ये पश्चात्तापमेषाऽनुभवति.

महालक्ष्मी:-

अनुजनुर्मम मानसमीश ! हे
हृदयदैवतदैवतमस्त्विदम् ।
मयि च तस्य दयार्द्रमतेर्दया-
दृगनुवासरमुल्लसतु प्रभो: ॥

श्रीनारायण:-(स्वगतं) अन्यादृशैवाऽस्या: कोमलतरा सूक्ति:

महालक्ष्मी:-

सर्वत्र तस्य विजयाभ्युदयोदयो मे
नाथस्य नाथ ! भवतो भवतु प्रसादात् ।
विश्वाधिनाथ ममनाथविपक्षिपक्ष-
च्छेदश्च तेऽस्तु दययाऽनुदिनं दयाब्धे ॥
लोकोत्तरो भवतु कोपि यश:प्रकाश:
प्राणप्रियस्य मम देव ! दयादृशा ते ।
तस्यांघ्रियुग्ममरा: प्रणमंतु नम्रा
इंद्रादयोप्यनुदिनं शुभभक्तियुक्ता: ॥

श्रीनारायण:-क्षणेनैवेयं काप्यन्या जाता !!

महालक्ष्मी:-(सबाष्पं दंडवत्प्रणम्य).

आबाल्यतोद्यदिवसावधि यत्त्वदीयं

शंभो! मनोवचनकर्मभिरेकरूपैः ।
आराधनं शिव! मया कृतमस्ति तेन
प्राणप्रियस्य विजयाभ्युदयो ममाऽस्तु ॥

श्रीनारायणः–(प्रकाशं).
हेशर्वरीरमणमौलिमणेऽद्रिकन्या-
प्राणप्रिय! प्रणतवत्सल! विश्वबंधो! ।
अस्या मनस्तु भवतो निकटेस्ति यादृक्
तादृक् सदा भवतु देव! मम प्रियायाः ॥

(इति वदन् प्रणमति).

महालक्ष्मीः–(साश्चर्यानंदं) अहो किं प्राणनाथः प्राण-नाथ प्राणनाथ! प्रणमति पदपद्मदासी ते.

श्रीनारायणः–सदैव मद्विचाराविरुद्धविचारा भूयाः ।

महालक्ष्मीः–(स्वगतं) अन्यादृशोयमाशीःप्रकारो, भवतु क्रमेण ज्ञास्यामि (प्रकाशम) भगवन्ननुदित एव भगवति भास्वति क गम्यते प्राणनाथेन ?

श्रीनारायणः–देवि! विदितमेव देव्या यद्गोरक्षणाय देवकीनंदनत्वमंगीकृत्य नंदव्रजे गोपालबालकत्वं स्वीकार्यं मया.

महालक्ष्मीः–प्राणनाथ! यद्येवं तर्हि मयापि श्रीनंदनंदनं

त्वामाराधयितुं कयापि गोपालबालिकया भाव्यम् तदनुजानीहि मां सह गमनाय.

श्रीनारायणः–(साश्चर्यं स्वगतं) कथमेषा क्षणात्पूर्वं किमप्यन्यदवदत् सांप्रत च किमप्यन्यद्वदति (प्रकाशम्) देवि! "यर्हि गोपालबालत्वं स्वीकर्त्तासि स्वयं प्रभो। तर्हि त्यक्ष्याम्यहं प्राणान् विषेणोद्बंधनेन वा" इति कृतप्रतिज्ञायास्तवेदानीमिदं वचनमाश्चर्यं कुरुते.

महालक्ष्मीः–प्राणनाथ! कदा वा मयैवमुक्तम्?

वाराही नारसिंही च याहं प्रीत्या पुराऽभवं।
तस्या गोपालबालत्वे विरुद्धा स्यात्कथं मतिः?॥

इति चित्ते चित्तेश्वरेण चिरं चिंतनीयम्। किं च.

आबाल्यतोऽद्यदिवसावधि जीवितेश!
स्वप्नेपि नास्ति भवतो विमुखी मतिर्मे।
साक्ष्यत्र सोऽयमचलेंद्रसुतासहायः
श्रीशंकरः सकललोकगुरुर्दयाब्धिः॥

(इत्युक्त्वा सास्त्रं श्रीनारायणपादयोः पतति).

श्रीनारायणः–(साश्चर्यं स्वगतं) किमेतत्? केयं माया मामपि मोहयति? (प्रकाशम्) देवि! यद्येवं तर्हि सर्वज्ञः स एव देवो मदीयां भ्रांतिमपाकरिष्यति.

(नेपथ्ये).

श्रीमन्नारायण ! स्वीयां प्राणप्रियतमां रमां ।
मावमन्यस्वैकरूपां मनोवचनकर्मभिः ॥
मायालक्ष्मीस्वरूपा सा पूतनोक्तवती पुरा ।
गोरक्षणविरुद्धं तत्सर्वमित्यवधारय ॥

श्रीनारायणः–(स्वगतं साश्चर्यं) सर्वज्ञेन जगद्गुरुणा शंकरेण मूलत एवोन्मूलिता मे मनोभ्रांतिः (प्रकाशम्.)

हर हर हर हा हा पूतना पापिनी सा
प्रणयिनि ! शयनस्था त्वत्स्वरूपानुरूपा ।
अकृत कपटमेतत्तेन जातोऽपराधी
त्वयि हृदयसमायां किं करोमि क्व यामि ॥

(इतिरुदन्नश्रूणि मुंचाति.)

महालक्ष्मीः–प्राणनाथ! प्राणनाथ! किमेतत्कोयमपराधः? पापायास्तस्या वचसा यदि भ्रांतिर्जाता तेन न प्राणनाथोऽपराधी किं तु सैवापराधिनी ! न तद्विषयं मन्मनसि किमप्यौदासीन्यम् वर्तते ततो न प्राणनाथेनाप्येतद्विषयमौदास्यं धार्यम्.

श्रीनारायणः–(सनिःश्वासं) प्रिये ! न केवलं भ्रांतिमात्रेणापराधी भ्रांतिभूताभिभूतेन मयान्यदपि ते महद-

पराद्धं.

महालक्ष्मीः–नाथ ! किं तत् ?

श्रीनारायणः–प्रिये ! गोरक्षणविरुद्धान्यक्षराणि श्रुत्वा रोषात्.

गोरक्षणविरुद्धांधबुद्धेर्वर्षशतावधिः ।
त्वया सह्यास्तु विरहो दुःसहो दुःखदश्च ते ॥

इत्युक्तम्

महालक्ष्मीः–हा हतास्मि याहं क्षणमपि प्राणनाथविरह-दुःखं सोढुमक्षमा सा कथं शतं वर्षाणि प्राणनाथविरहं सहिष्ये. (इत्युक्त्वा मूर्छया पतति.)

श्रीनारायणः–(सास्रं) प्रिये ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि. (इतिवदन् पटांचलेन वीजयति.)

महालक्ष्मीः–(संज्ञामुपलभ्य) प्राणनाथ ! अलमलमायासेन विरम विरमास्मात्परिश्रमात्.

श्रीनारायणः–क इवात्र परिश्रमो ? मज्जामि लज्जाब्धौ महापराधमिममात्मनः स्मारं स्मारं किं करोमि क यामि ? (इतिवदन्नश्रूणि मुंचति.)

महालक्ष्मीः–प्राणनाथ ! शापप्रदानेपि न प्राणनाथस्य दोषः किं तु ममैवापराधः ।

श्रीनारायणः–कथमिव ?

महालक्ष्मीः–पूतना मद्रूपं गृहीत्वा गोरक्षणविरुद्धान्यक्षराणि वक्तुं शक्ताभूत्तदेव पूर्वसंचितस्य कस्यचित्पापस्य विलसितं मे। अन्यथा गृहीतमद्वेषायाः पूतनाया अंतःकरणमपि गोरक्षणप्रेमप्रवणमेव स्यात्ततो युक्तमेव कृतं नाथेन.

श्रीनारायणः–पतिव्रताशिरोमणे ! प्राणप्रिये ! शोभत एवैवं वक्तुम् नैसर्गिकेणामुना ते सारल्येन प्रसन्नोहं जन्मत एकादशवर्षावधि त्वया सह सहवाससुखं तादृशमर्पयिष्यामि यत्स्मरणानंदेनापि शेषाणि विरहवर्षाणि क्षणमिव निर्गमिष्यंति । किं च तव महापराधिनीं पूतनां प्रथममेव प्रणाशयिष्यामि.

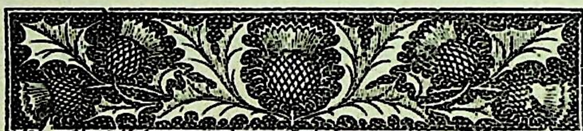
महालक्ष्मीः–महाननुग्रहोयम् (इत्युक्त्वा प्रणमति.)

श्रीनारायणः–प्रिये ! देवकीजठराज्जन्म गृहीत्वाहं श्रीगोकुले श्रीनंदयशोदानंदनतामंगीकरिष्यामि त्वयापि च श्रीगोकुले वृषभानुनंदिन्या भाव्यं तदेहि परमेश्वरं प्रणिपत्य प्रस्थास्यावहे.

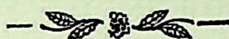
महालक्ष्मीः–यथाज्ञा प्राणनाथस्य. (इत्युक्त्वा भगवता सह निष्क्रांता.)

इति श्रीमत्केशवकृपाकल्पवल्लरीपल्लवायमाने गोपालचिंतामणिविजयनाम्नि नाटके तृतीयोंकः

श्रीमत्सूर्यकुमारिकासुजननीश्रीविठ्ठलेशःपिता
यस्यभ्रातरउत्तमोत्तमगुणाःश्रीझंडुभट्टादयः ॥
श्रीमत्केशवशास्त्रिणश्चगुरवोमित्रंकविःशंकर
स्तस्येयंकृतिराशुतुष्यतुतयाश्रीमान्सदाशंकरः॥

॥ अथ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(गर्भांकः)

(ततः प्रविशति केशिनऽमात्येन सह नाटकशालायां कंसः).

कंसः—केशिन् ! अप्सरसो विदेशीया नाटकानि बहून्यभिनयन्ति तद् द्रष्टव्यं वत्सेन ताभिरभिनीतमेकं नाटकमिति पितृपादैराज्ञप्तोऽहमिदानीं । ततोत्र प्राप्तोस्मि । परं केनाशयेन तातपादैरेवमाज्ञप्तोऽहमिति न जाने.

केशी—(बद्धांजलिरुत्थाय) राजाधिराज ! निखिलेप्यत्रानिवलये त्वदीयो हितैष्यस्मत्कुटुंबं विना नान्योस्तीति निःशंकमवगंतव्यम्.

कंसः—जानाम्येव । ततः किम् ?

केशी—तेन हि तातपादा अपि ते रिपुपक्षपातिन इति मंतव्यम्.

कंसः—नैतत्संभवति पितृपादानाम्.

केशी—एवं चेन्नाटकमेव तदीयमाशयं निवेदयिष्यति यद्दर्शनायाग्रहात्तातपादैराज्ञप्तो महाराजः ।

कंसः—भवतु विलोक्य विचारयिष्यावः । इदानीं प्रेक्षण-

परैर्नरैर्नरेश्वरैश्च संकुलं स्थलमिदं तदादिश्यन्तामभिनयोपक्रमायाप्सरसः ।

केशी–यथाज्ञा देवस्य । सूत्रधार ! (इत्युक्ते)

सूत्रधारः–आज्ञापयत्वमात्यः ।

केशी–सर्वे प्रेक्षणकप्रेक्षकाः समागतास्तत्प्रारभ्यतां प्रासंगिकम्.

सूत्रधारः–यथाज्ञामात्यस्य. (इत्युक्त्वा नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) प्रिये ! इतस्तावत्.

(प्रविश्य)

नटी–प्राणनाथ ! एषास्म्याज्ञापय माम् ।

सूत्रधारः–अभिनवनाटकालोकनलालसानेतान्लोकान संगीतेन रंजय.

नटी–यथाऽऽज्ञाऽऽर्यपुत्रस्य । (इत्युक्त्वा गायति.)

जयतु जयतु सोयं बालगोपालचिंता-
मणिरनुदिनमिंद्रोपेंद्ररुद्रादिवंद्यः ।
स्मृतिपथमुपयातोपीह यश्चिंतितार्थान्
वितरती हि समस्तान् स्वाश्रितेभ्य क्षणार्द्धात् ॥

केशी–मंगलश्लोक एव निवेदयति गोपालबालभक्तिभरपरतां प्रेक्षणकस्य.

कंसः–भवतु । ततोपि किम् ?

सूत्रधारः–प्रिये! सम्यग्गीतं परं मुखमुद्रा ते कथमुदासिना लक्ष्यते ?

नटी–नाथ ! जानास्येव दुर्भिक्षप्रभावादप्राप्तभक्षणयोः पुत्रीपुत्रयोर्दीनदीनां मुखमुद्रां स्मारं स्मारं मनो मे परमौदास्यदास्यमुद्वहति.

सह्यैव वृश्चिकफणींद्रमृगेंद्रदंष्ट्रा-
जन्याखिलायुधनिपातभवातिपीडा ।
सह्यैव सा नरकगापि परंत्वसह्यं
दुःखं क्षुधार्तशिशुवक्त्रविलोकनोत्थम् ॥

(नेपथ्ये)–सूत्रधारकुटुंबिनि! साधूक्तं साधूक्तं 'परंत्वसह्यं, दुःखं क्षुधार्तशिशुवक्त्रविलोकनोत्थम्' (इतिपठति).

सूत्रधारः–प्रिये ! महीजिन्नाम्नो महीमहेलस्य महेलाया. शैब्याया इयमुक्तिः श्रूयते । तदेह्यनंतरकरणीयाय सज्जीभवावः (इत्युक्त्वा निष्क्रांतौ).

(ततः प्रविशति खिन्नया शैब्यया सहितो राजा महीजित्.)

शैब्या–प्राणनाथ !

सह्यैव वृश्चिकफणींद्रमृगेंद्रदंष्ट्रा
जन्याऽखिलायुधनिपातभवा च पीडा ।
सह्यैव सा नरकगापि परंत्वसह्यं

दुःखं क्षुधार्तशिशुवक्त्रविलोकनोत्थम् ॥

(इति वदंती नेत्राभ्यामश्रूणि मुंचति.)

राजा—प्रिये ! युक्तैवोक्तिस्ते । दैवायत्ते किं विधेयम् ?

शैब्या—नाथ ! सर्वं स्वायत्तमेव । किं दैवायत्तम् ? प्रथमं तावत्प्राप्तसाम्राज्यपदयोरप्यावयोरौरसपुत्रमुखदर्शनसुखविरहः किं दैवकृतः ? नैव । किंतु पूर्वकृतैरेवास्मत्कर्मभिः कृतः ।

राजा—प्रिये ! सत्यमेवेदं वचस्ते.

शैब्या—इदानीं पुत्रीकृत्य पालितौ लालितौ पोषितौ चेमौ जयसेनाजयसेनावन्ननिमित्तं साश्रुगतं कलहायेते एतदप्यस्मत्कृतानां पूर्वकर्मणां फलं न दैवस्य दोषः ।

राजा—(स्वगतं) हा ! मया पुत्रीकृतयोरपि तयोरन्ननिमित्तं कलहो ? हंतेदानीं गताभ्युदयप्रत्याशा (प्रकाशम्) देवि ! स्वीकरोत्यंतःकरणं मे देव्या वचस्तथ्यताम्.

शैब्या—पुत्रौ जयसेनाजयसेनौ विनान्नं कलहायेते एतदस्मत्पूर्वकृत्यस्यैव परिणामः । प्रजा हि राज्ञां परमा संततिः सापि दुर्भिक्षभयपीडिता प्रणाशमुपयास्यति साऽप्यस्मत्कृतानामेव पूर्वकृतानां परिणतिः ।

राजा—एवं खलु । क्वेदानीं मे वत्सौ ? तावेव द्रष्टुमीहे.

(ततः प्रविशति जयसेना जयसेनश्च).

जयसेनः–(सास्त्रं) जयसेने ! त्वमेवेमां पूरिकां प्राश्य किंचित्क्षुधः शांतिं कुरु.

राजा–वत्स ! उचितमेतन्मत्पुत्रस्य ते.

जयसेना–भ्रातर्भ्रातर्नाहमेनामुपयोक्ष्यामि त्वमेव तां भुंक्ष्व। परमया क्षुधाक्रांतं मुखकमलं ते.

राजा–पुत्रि ! त्वयापिवचनेनानेन मत्पुत्रीत्वमलंकृतम्.

जयसेनः–जयसेने ! क्षुधितायां त्वयि कथमहमेनां भोक्ष्यामि? नैव भोक्ष्यामि.

जयसेना–भद्रमुख ! अहं खलु ज्येष्ठा स्वसा। कथं कनिष्ठे भ्रातरि क्षुधिते त्वय्यहमेनां खादितुमुत्सहे ? प्रयांतु नाम प्राणा नाहं भोक्ष्ये (इति पूरिकां दूरतः क्षिपति).

जयसेनः–प्रियस्वसर्जयसेने ! अन्नं हि देवता ततस्तस्या अनादरोपि दोषाय। तदेहि तां मात्रे समर्पयावः (इति पूरिकामादाय मातृसमीपमुपेत्य) मातर्मातर्नैनां पूरिकां जयसेना स्वादते विना मया। नाहं च तया विना स्वादे। तत उभाभ्यामनादृतायामस्यां मातृचरणैरादरः कर्तव्य इति प्रार्थना मे.

राजा–(स्वगतं) उज्जीविताभ्युदयप्रत्याशेदानीं मे (प्रकाशम्) प्रिये ! अन्ननिमित्तं कलहोप्ययमनयोः प्रशंसनीयतमोऽलौकिकतमश्च। ईदृशः कलह एवायमेतयोर्मे भविष्यच्छ्रेयःश्रियं

निवेदयति.

शैब्या—प्राणनाथ ! यद्यप्ययं कलहो न लौकिकः किंत्वलौकिकस्तथापि यत्र राजकुमारयोरप्यन्ननिमित्तमीदृशी स्थितिस्तर्हि वराक्या अस्मत्प्रजायाः पुत्राणां पुत्रीणां चान्नार्थं स्थितिः कीदृशी भविष्यतीति चिंतनीयम्। तादृशस्थितौ च क उपालभपात्रमित्यपि विचार्यम् (इतिवदंत्यश्रूणि मुंचति.)

कंसः—केशिन् ! केशिन् ! नियुतं गोधूमशालितंडुलमुद्गानां गोण्यो महाराजाय महीजिते प्रष्यंताम्.

केशी—(सांजलिबंधमुत्थाय) महाराज प्रेक्षणकमेतत्.

कंसः—विस्मृतमेतन्मया.

राजा—प्रिये ! मदीयराष्ट्रस्यैतादृशदुर्दशास्थितौ मदीयः प्रधान एवोपालंभपात्रम्.

पशुधन मधनं प्रोक्तं धनमर्धं धान्यमेव धनमखिलम् ।
अतिधनमेतत्रितयं विद्या भूः शोभनं मित्रम् ॥

इतिप्राकृतनप्राज्ञजनप्रज्ञाप्रज्ञातं निर्णयमनादृत्य ताम्ररौप्यसुवर्णशकलमात्रधनबुद्धिनाल्पबुद्धिना येन प्रतिवर्षं समुत्पन्नानि धान्यानि विक्रीय विक्रीय निर्धान्यकणः कृतः सर्वोपि मे देशः । सांप्रतं तदीयलोभप्रभावात्सर्वेषां वदनेभ्यः पततं बाष्पतारां धारां सर्वत्र पश्यामो न केषामपि सदनेभ्यः पततीं

धान्यधारां पश्यामः। नैतावदेव क्षत्रियोप्यहं दुर्बुद्धिना तेन वृत्त्या वैश्यतां नीतः। क्षत्रियकुलशिरोमणेर्मे प्रजापरिपालनमेव परमोधर्मः। किं मे धान्यविक्रयजन्यधनचयसंचयेन प्रयोजनं? दुष्टस्य तस्य मेदसैवेदानीं पोषणीया मया प्रजा। (क्षणं विचार्य निःश्वस्य च सास्रं) देवि! किमन्योपालंभेन? निर्बुद्धिरहमेवोपालंभपात्रं नान्यः कश्चित्। येन मया प्रधानपदानर्होऽपि जनः प्रधानपदे स्थापितो निर्दयतमहृदयस्य तस्यैवानुमत्या प्रतिवर्षं नवनवान् करान् निःक्षिपता मया निर्धनधान्यवसनाशनाः कृता निजाः प्रजाः। पिशिताशनावतारेण तेन भक्षिता अपि धनलवलाभलोभांधलोचनो नाहमपश्यं निजाः प्रजा अजा इवातिकरुणकरुणं क्रंदमाना अपि। नैतावदेव गोचरस्थलानि गोनिवेशस्थलानि गोपेयपयःस्थलान्यपि धनलोभात्तेन दुष्टेन कर्षितान्यपि बुद्धिमांद्यान्ममैवैतदपथ्यामितिनावागमम्. अलमिदानीमेतदतीतविषयस्मरणानुतापेन प्रबुद्धोहमिदानीं सर्वं समंजसमेव करिष्ये। कः कोस्ति भोः (इत्युक्ते).

द्वारपालः–(प्रविश्य) आज्ञापयतु देवः।

राजा–गच्छ शीघ्रमतिवृद्धमर्थनिधिनामानंकुलक्रमागतममात्यमिहानय.

द्वारपालः—यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा निष्क्रम्य क्षणात्पुनःप्रविश्य) देव! एषोऽमात्यः।

अर्थनिधिः—(प्रविश्य) जयतु जयतु देवः (इतिवदन् प्रणमति).

राजा—आर्य अर्थनिधे! इहास्यताम् (इत्यासनमर्पयति).

अर्थनिधिः—महाराज! अलमलमत्युपचारेण किंकरपरमाणौ। यदाज्ञापनीयं तदाज्ञाप्यताम्.

राजा—आर्य! दुष्टस्यानर्थनिधेः संगदोषेण निर्धनधान्यकणः कृतो मया मदीयो निखिलो देशः। पुत्रनिर्विशेषा मे प्रजा विना धान्यैः प्राणांतकंठा वर्तते। तदमी मे कोशा अमी चालंकाराः किं बहुना सर्वस्वमपि समर्पयामि युष्मभ्यं तत्सर्वमपि समर्पयित्वा द्वीपांतरेभ्यो दिगंतरेभ्योपि धान्यान्येव सत्वरतरं कयापि युक्त्या संपाद्य यावन्मदागमनं पुत्रनिर्विशेषं प्रजाः पोषणीया अनर्थनिधिश्च पापपापः काराग्रहकुंटुंबी विधेयो यद्बुद्धिपरिणतिरियं दुर्दशा मे देशस्य.

अर्थनिधिः—महाराजेन क्व गम्यते?

राजा—अहं खल्वनया प्रियया सह गंतुमिच्छामि भगवतः श्रीयमदेवस्य संयमिनीं नाम नगरीम्.

अर्थनिधिः—किमर्थमस्मिन् विषमतमसमये तत्र गंतव्यम्? विना महाराजेन निःशृंखलः खलु भविता सकलोपि लोकः। तत्सत्यां

दुष्कालशांतौ गंतव्यमिति मेऽभ्यर्थना.

राजा—कुलपरंपराप्राप्तामात्यपदेषु मे तातचरणनिर्विशेषेषु युष्मासु लोकव्यवस्थावलोकपरेषु नैषा शंकापि भवति। अस्ति किञ्चिदिदानीमेव लोकसाक्षितनयाद्देवान्मे ज्ञातव्यं ततो गमिष्यामि.

अर्थनिधिः—सुखं गम्यतां महाराजेन। महाराजप्रताप एवात्र तिष्ठति प्रजापालनाय। निमित्तमात्रमयं जनस्तथापि न काचिच्चिंता चेतसि तद्विषयिणी विधेया महाराजेन.

राजा—निश्चितमेव चेतस्तद्विषये मे.

अर्थनिधिः—अनर्थनिधिः किमर्थं कारागारे निक्षेपणीयः ?

राजा—आर्य! दुर्बुद्धिना तेन सकलोपि देशो मे रंकरंकदशां नीतस्तस्य कारागारावासोऽत्यल्पैव शिक्षा। प्राणांतशिक्षामेवार्हति पापोयम्। ततः प्राणांतदंड एव देयस्तस्मै.

अर्थनिधिः—(सांजलिबंधं) महाराज! क्षम्यतां क्षम्यताम्। भृत्यकृत एकोपराधो भर्त्रा सोढव्य इति धर्मो वः।

राजा—आर्य! नास्यास्त्येकोऽपराधः किन्त्वनेके.

अर्थनिधिः—सत्स्वप्यनेकेष्वप्यपराधेषु नायं देवेन हंतव्यो यतः सकललोकनिंद्येन स्वेन कर्मणैवायं हतः किमतः परं हंतव्यः?

राजा—आर्य! यद्येवमार्यस्यैवाग्रहस्तर्हि न तस्मै प्राणांतो दंडो

योजनीयः परं कारागारावासी तु यावन्मदागमनं विधेय एव.

अर्थनिधिः—महाराज! महाराजेन पूर्वं प्रधानपदे स्थापितस्य तस्य नैतदपि कर्तुं समुचितं ततो यावन्महाराजागमनं निर्व्यापारः स्वगृह एव यथा स्थास्यति तथा करिष्यामि। न ततोधिकं कर्तुं मे मनः प्रभवति.

राजा—(स्वगतं) अहो सज्जनानामजातशत्रुता काप्यद्भुतैव ययायं स्वकीये परमवैरिण्यपि न वैरिबुद्धिं बध्नाति। नैतावदेव मयाज्ञप्तोपि न तस्यात्याहितं कर्तुं प्रवर्तते (प्रकाशं) आर्याः! यथायुष्मदिच्छं युष्माभिस्तद्विषये कर्तव्यम्.

अर्थनिधिः—महाराजेन महानयमनुग्रहः कृतः

राजा—आर्याः ! प्रजाविषये (इत्यर्द्धमुक्त्वा साश्रुलोचनो विरमति).

अर्थनिधिः—महाराज! एषा प्रजा मे बहिश्चराः प्राणाः। प्राणार्पणैरपि तां सदामंदानंदानुभववतीं कर्त्तुं यतिष्य इति निःसंशयलेशमवगंतव्यं देवेन.

राजा—आर्याः! अनेन वो वचनेन प्रणष्टा मे सर्वापि प्रजाविषयिणी चिंता तद्यं प्रयाणप्रणामः (इत्युक्त्वा सह देव्याऽऽकाशमार्गेण निष्क्रांतः).

अर्थनिधिः—जयतु जयतु महाराजः (इति वदन् निष्क्रांतः प्रधानोर्थनिधिः).

(ततः प्रविशति चित्रगुप्तेनानुगतो धर्मराजः)

यमः—(सिंहासनमधिरुह्य) सखे चित्रगुप्त ! काति संत्यद्य पापिनः?

चित्रगुप्तः—देव ! संति दश महापापिन एव देवेन दंडनीयाः ।

यमः—तर्हि क्रमत आहूयंतामत्र.

चित्रगुप्तः—यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा) वक्रतुंड ! समानीयतां पापी.

वक्रतुंडः—यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा निष्क्रम्य पुनः पापिना सह प्रविशति.)

यमः—(पापिनं विलोक्य) चित्रगुप्त ! विलोक्यतां किमस्य पातकम् ?

कंसः—केशिन् ! किमत्र दर्शनीयं केवलं मनउद्वेगकरमेव सर्वं दृश्यते.

केशी—यथाऽऽह महाराजस्तथापि पित्राज्ञानुरोधान्नावत्परिसमाप्ति विलोकनीयमेव.

कंसः—नेति केनोच्यते ? विलोक्यते.

चित्रगुप्तः—(क्षणं पत्राणि विलोक्य) भगवन् ! कृषीवलः पूर्वमयमासीत्.

यमः–ततस्ततः ?

द्वारपालः–(प्रविश्य) भगवन् ! सपत्नीको महीजिन्नामा राजा द्वारि तिष्ठन् देवदर्शनाय स्पृहयति । ततः परं देवाज्ञैव प्रमाणम्.

यमः–(साश्चर्यं) किं महीजिन्महाराजो द्वारि तिष्ठति ? चित्रगुप्त ! शीघ्रतरमेव सपत्नीकं तं समानयात्र.

चित्रगुप्तः–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा बहिर्निष्क्रम्य नृपेण सह प्रविशति.)

राजा–जयतु जयतु देवः श्रीधर्मराजः (इति वदन् प्रणमति.).

यमः–महीमहेंद्र ! पूर्णाभिलाषो भूयाः ।

शैब्या–नमःश्रीकर्मसाक्षिपुत्ररत्नाय (इति वदंती प्रणमति.)

यमः–वत्से ! पवित्रपातिव्रत्यप्रभावात्प्राप्ताभ्युदया भूयाः । चित्रगुप्त ! पवित्रचरित्राभ्यामाभ्यां दपंतीभ्यामासनं समर्प्यताम्.

चित्रगुप्तः–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा सौवर्णसिंहासनं ताभ्यामर्पयति.)

(राजा सपत्नीको यमराजाज्ञया सिंहासनमधितिष्ठति).

यमः–महाराज ! प्रजापालनरूपं स्वधर्मकर्म परित्यज्य किमर्थमत्रागमनं कृतं महाराजेनेति ज्ञातुमीहे.

राजा–(सांजलिः सिंहासनादवतीर्य) कर्मसाक्षिसूनो ! नास्ति

म औरसी संततिः किं चौरसनिर्विशेषा प्रजापि मे सांप्रतं दुष्कालद्वादश्या परिपीड्यते। कस्य कीदृशस्य च मे पूर्वजन्मकृतस्य दुष्कृतस्य फलमिदमिति प्रष्टुं केन सुकर्मणा चौरससंततिमुखदर्शनसुखप्राप्तिः सुभिक्षसुखामृतमहोदधिनिमग्नता च भवेदिति च प्रष्टुं श्रीमतां चरणमूलमुपागतोऽस्मि (इति वदन् दंडवत्प्रणमति.)

कंसः–केशिन् ! महीजित्प्रश्नोत्तरेण वयमप्यौरससंततिप्राप्तिसाधनं श्रोष्यामः पितृचरणैरेतदर्थमेवाहमेतद्दीक्षितुमाज्ञप्तोऽस्मीति मन्येऽहम्.

केशी–(स्वगतं) हा! रूपकनिरूपणेनायं धर्मप्रीतिर्भविष्यति। सति च तथा हता एवाधर्मपक्षपातिनो वयं (प्रकाशं) महाराज ! ममाप्येवं प्रतिभाति.

यमः–राजन्! युष्मत्प्रश्नोत्तरं प्रसंगपतितैतत्कर्मसमाप्त्यनंतरं करिष्यामि। सांप्रतं स्वस्थतया सिंहासनमलंकुरु.

राजा–यथाज्ञा देवदेवस्य (इत्युक्त्वा तथा करोति.)

यमः–चित्रगुप्त ! प्रोच्यतामस्य कृत्यम्.

चित्रगुप्तः–कृषीवलेनामुना कृषिकर्मक्षमक्षमालाभलोभेन गोचरस्थलानि गोपेयपयःसरांसि गोविश्रामस्थलानि च यावज्जीवं कृष्टानि.

यमः–(सक्रोधं) दुष्ट दुष्ट ! गोचरस्थलमेव त्वया कर्षणीयमवलोकितं नान्यत् ? पापतमेन तेनात्मकर्मणा निरययातनानियुतान्यनुभव वर्षनियुतपर्यंतम् । गच्छ, मा दर्शय मुखं ते मह्यम्.

पापी–(सकंपः साश्रुवदनो रुदन् वक्रतुंडेन ताडितो निष्क्रांतः)

(ततः प्रविशति द्वितीयः पापी.)

यमः–चित्रगुप्त ! निवेद्यतां कृत्यान्यस्य.

चित्रगुप्तः–(पत्राणिविलोक्य) भगवन्नयं मरुमंडलाधिपतेः प्रधानोऽभूत् । वैश्यवंशजन्मनाप्यमुना स्वोदरभरणपरायणांतःकरणेन बलाद्गोचराण्येवापहृत्यापहृत्य कृषीवलेभ्यः कृष्टुं समर्पितानि तदुत्पन्नधनैरायवृद्धिं प्रदर्श्य राजप्रियता संपादिता.

यमः–(सक्रोधं) धिग्रे कर्मचांडाल ! कुलपरंपराधर्मं परित्यज्य स्वोदरपूरणाय गोचराण्येवापहृतानि स्वभर्तुरप्यश्रेय एवाचरितम् ? याहि यावच्चंद्रदिवाकरं दुःसहतमाः क्रमात्सर्वा एव निरययातना भुंक्ष्व.

पापी–(यमकिंकरैः कषाभिस्ताड्यमान आक्रंदमानो निष्क्रांतः)

(ततः प्रविशति तृतीयः पापी.)

यमः–चित्रगुप्त ! त्वरयोच्यताम्.

चित्रगुप्तः—देव! गुर्जरनिवासिनानेन स्वक्षेत्रे पतंत्या धेनोर्दृष्टौ वज्रिक्षीरं निक्षिप्य बलादंधीकृता धेनुः ।

यमः—(सक्रोधम्)

धिग् धिग् रे कर्मचांडाल मा ते दर्शय मे मुखम् ।
वक्रतुंडास्य नयने स्फोटय प्रतिवासरम् ॥

केशी—(कंसंप्रति) महाराज! दृष्ट इदानीं युष्मत्पितृचरणानामाशयः? एतन्नाटकदर्शनेन गोभक्तिमंतं भवंतं कर्तुमिच्छंति ते.

कंसः—केशिन्! मा सचिंतो भव। तादृशनाटकशतदर्शनमपि न मां गोभक्तिमंतं कर्तुं शक्तम्.

राजा—प्रिये! अस्मत्प्रधानेनानर्थनिधिनाप्येता एव यातनाः सर्वा भोक्तव्याः । यतस्तेनापि यावज्जीवमीदृशान्येव कृत्यानि कृतानि.

राज्ञी—तद्गति प्रियं मे। परं तत्संसर्गदोष आर्यपुत्रमपि स्प्रक्ष्यतीति वेपते मे हृदयम्.

राजा—प्रिये! माभैषीः। नीचनीचतमैतत्संसर्गदोषनिवारणक्षमप्रायश्चित्तं धर्मराजादेवाववुध्य करिष्यामि.

(ततः प्रविशति चतुर्थः पापी.)

यमः—(सरोषं विलोक्य) चित्रगुप्त! कीदृक्कर्मायं पापीत्युच्यताम्.

चित्रगुप्तः—देव! अवंतीषु ब्राह्मणोयमुपस्करलाभलोभाद्गाः प्रतिगृह्य न तास्तृणैरपि संभावयामास ततस्ताः क्षुधातृषाशीतातपवातवर्षाभिश्च यावज्जीवं दुःखान्येवान्वभवन्.

यमः—(सरोषावेशं) धिग्रे पठितमूर्ख! गोमहिमानं पश्यन्नप्यंधो जातः? स्वकर्मफलं भुंक्ष्वेदानीम्। वज्रतुंड! क्षुधातृषाशीतातपवातवर्षाभिश्चायं यावज्जीवमनुभवत्वसह्यानि दुःखानि.

पापी—हा! तात! हा मातः! (इत्युच्चै रुदन् निष्क्रांतः)

(ततः प्रविशति पंचमः पापी.)

यमः—चित्रगुप्त! कथ्यतामेतस्य पापम्.

चित्रगुप्तः—देव! मातापित्रोः स्वप्नेप्यनेन नाज्ञा पालिता। प्रत्युत प्रतिदिनं तयोरंतःकरणं नानाविधक्लेशैः संतापितम्.

यमः—(दंतैरोष्ठौ संपीड्य) नीच कृतघ्नशिरोमणे! स्वकर्मणानेन रौरवमहारौरववेदना अनुभव.

पापी—हा! दुःसंगत्या न कृता मया पित्रोः परिचर्या. (इति रुदान्निर्गतः)

केशी—महाराज! मत्संगत्या न त्वं पित्रोराज्ञां पालयसीति दर्शयितुं पितृचरणैरेतत्प्रेक्षणकप्रेक्षणायाज्ञप्तो महाराज इति मन्येऽहम्.

कंसः—कपोलकल्पनेयं ते न मे रोचते.

यमः—प्रवेश्यतामन्यः पापी.

(ततः प्रविशति प्रथमा पापिनी.)

यमः—चित्रगुप्त! पापाया अस्या उच्यतां कृत्यानि.

चित्रगुप्तः—(पत्राणि विलोक्य) महाराज! नानया कदाचिदपि श्वश्रूश्वशुरयोः सपर्या स्वप्नेपि निर्मिता। न सत्यवचनं स्वप्नेप्युक्तं। नात्मप्राणनाथपादपद्मपरिचर्यापि स्वप्नेपि कृता। केवलं निष्कारणलवैः क्लेशशतैः संतापितानि संततं तेषां स्वांतानि कुटिलकटुतमासत्यवचनविषविषमज्वालामालाभिः।

यमः—पापे! पापे! दुराचारे! स्वैः कुत्सैस्तैरमंगलैः।
रौरवे नरके तिष्ठेर्यावच्चंद्रदिवाकरम् ॥

पापिनी—हा दुष्टानामसतीनां संगत्या मयेदं कृतं परं दुःखं तु मयैव भोक्तव्यम्. (इति वदंती निष्क्रामति.)

केशी—देव! पितृचरणानां न केवलं मय्येव रोषः किंतु महाराजमहिष्योरस्तिप्राप्त्योरुपर्यप्यस्ति रोष इति पापिनीप्रवेश एवायं निवेदयति.

कंसः—केशिन्नलं कुतर्कैः। मन्ये एव मन्ये ते भ्रांतिपिशाचावेशविवशं सर्वं विपरीतमेव पश्यति.

केशी—(स्वगतं) रुष्ट इदानीं महाराजस्ततः प्रतिक्षणं नैवं वक्तव्यम् (प्रकाशं) युक्तैवोक्तिर्महाराजस्य.

(ततः प्रविशति द्वितीया पापिनी.)

यमः—चित्रगुप्त ! निवेदयास्याः कृत्यानि.

चित्रगुप्तः—देव ! जन्मतः प्रभृत्यनृतभाषणपरयानया कटुकटुभिर्वचनविषकवलैर्व्याकुलीकृतानि सतां कुलानि पतिवंचनं स्वकुलवंचनं चाऽविरतं रचितम्.

यमः—(सक्रोधम्)

पापे ! पापैरीदृशैस्ते वास आचंद्रभास्करम् ।
कुंभीपाकेऽत्र भविता मा मे दर्शय ते मुखम् ॥

पापिनी—हा ! बाल्यादेव नीचनीचकुलटाकुलसंगतिविषलतिकायाः परिचयस्यायं परिणामः (इतिवदंती रुदंती निष्क्रांता).

शैब्या—प्राणनाथ ! संतुष्टं मे स्वांतं दुष्टाया अस्या उचितदंडप्रदानप्रदर्शनेन.

राजा—देवि ! उचितदंडप्रद एव भगवान् दंडधर इति लोकप्रसिद्धिः ।

(ततः प्रविशति तृतीया पापिनी).

यमः—चित्रगुप्त ! निवेदयास्याः कृत्यम्.

चित्रगुप्तः—(पत्राणि विलोक्य) भगवन् ! क्षेत्रपालिकयानया क्षेत्रपतिता बह्व्यो गावस्ताडिता निर्दयतरया रयाद्धावंत्यो दंडप्रहारैः पाषाणप्रहारैश्च.

यमः—निर्दये निर्दयैः कृत्यैस्त्वदीयैस्त्वं निरंतरम् ।
निर्दयैस्ताडिता पीडामनुभूयाः शतं समाः ॥

पापिनी—हा ! अज्ञानात्कृतमपि दुष्कृतमसह्यतमदुःखप्रदं भवतीतीदानीमेव ज्ञातं मया। किमिदानीं कर्तव्यं मया (इति विलपंती निष्क्रांता).

(ततः प्रविशति चतुर्थी पापिनी).

यमः—प्रधान ! प्रोच्यतां.

चित्रगुप्तः—देव ! हुंकारतुंकारप्रकरैर्दुर्वचोभिरेतया श्वशुरयोर्ननंदृणां पत्युश्च स्वांतं संतापितम्.

यमः—पापे ! पापेऽतिपापेन तेन भुक्त्वात्र यातनाः ।
पंचानुभूया जन्मानि शुनीनां निर्जने वने ॥

पापिनी—हा ! हतास्मि मंदभाग्या कथमेतद्भोक्तुं शक्यम् (इति वदंती रुदंती च निष्क्रांता).

(ततः प्रविशति पंचमी पापिनी).

यमः—प्रधान प्रधान ! प्रोच्यतां त्वरया कृत्यान्यस्याः ।

चित्रगुप्तः—देव देव ! प्रतिनिमेषोन्मेषं चानया नयानभिज्ञया स्वपतिवंचनपूर्वकं परपुरुषेष्वेव संचारिताः पापा दृष्टयः ।

यमः—दुष्टे ! दुष्टेन कृत्येन तेन तेऽनुदिनोदयं ।
दृष्टिमुत्पाटयिष्यंति वज्रतुंडास्तु वायसाः ॥

गच्छ मा दर्शय ते मुखं मे.

पापिनी–हा! हंत किं करोमि क्व गच्छामि न तदानीमीदृक्परिणामं परपुरुषेषु पापदृष्टिप्रेषणमस्तीत्युपदिष्टं केनापि (इत्याक्रोशंती निष्क्रांता).

यमः–प्रधान! वर्तत इदानीं कोऽप्यवशिष्टः पापः पापा वा?

चित्रगुप्तः–देव! नास्ति। परिसमाप्तमेतत्कृत्यं.

यमः–(महीजितं विलोक्य) राजन्! त्वदीयेनाऽप्रतिमेन प्रजापालनप्रेम्णा परितुष्टस्वांतस्तुभ्यमदर्शनीयमपि दर्शयिष्यामि.

महीजित्–महाननुग्रहः।

यमः–चित्रगुप्त! तच्चित्रमत्रानय यन्मयाऽद्यदिनाच्छतवर्षेभ्यः पूर्वं ज्येष्ठशुक्लाष्टमीमध्याह्ने समालिखितम्.

चित्रगुप्तः–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) देव! सोयं चित्रपट (इत्युक्त्वा धर्महस्ते समर्पयति).

यमः–(चित्रपटं प्रसार्य) वत्से! शैब्ये! वत्स! महिजिद्दीयतामत्र दृष्टिः। किं तत्र दृश्यते?

शैब्यामहीजितौ–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा सादरं विलोकयतः)

कंसः–(चित्रपटं विलोक्य) अहो केशिन्! निर्जनमरण्यमिव दृश्यते निरानंदकरम्.

केशी–महाराज! प्रारंभादेव किमिवानंदकरं दर्शितमाभिः?

शैब्या–प्राणनाथ ! महाराजस्य चित्रकलाकौशल्यं किमप्यद्भुतमिव प्रतिभाति । दीयतामितोदृष्टिः ।

भीष्मग्रीष्मप्रचंडांशुप्रतप्तमभितो वनं ।
निश्छायमधिकम्लानदलपल्लवसत्फलम् ॥

राजा–प्रिये ! एवमेतद्दीयतामितोपि दृष्टिः । इयं खलु वनसरिन्निःसलिललेशा चंडकरखरतरकरप्रपातचंचच्छिलाकणतयांगारकणगणांचितेवोभयतटाऽतिनीरसतृणगणतया प्राप्तजरापलितेव प्रेक्ष्यते.

शैब्या–नाथ ! मृगमरीचिकाभ्रांतमनसो दूराद्यापततस्तृषाशुष्ककंठोष्ठतालुरसनान् पथिकान् निवारयंत इवामी जलपक्षिणः पक्षपरिभ्रमणसंज्ञया दीनदीनमुखाः परितो डयंते.

राजा–प्रिये ! ईदृशस्थले तु दुष्कालशत्याऽप्यशोषणीयसलिलं महासरः कारयितव्यम्.

शैब्या–अनर्थनिधौ जीवति प्रधाने दुष्करमेतत्.

राजा–मृतप्राय इदानीं स मंतव्यः ।

शैब्या–जीवतु वा स स्वयं तस्य तु दुर्बुद्धिरेव म्रियताम्.

राजा–(निपुणं निर्वर्ण्य) प्रिये ! प्रिये ! पश्य पश्य । सद्यः प्रसूतामेनां धेनुं सवत्सां विदारकांतर्गतं पुरुषमात्रपेयं पयः पातुं प्रवृत्तां निवार्य कोप्ययं पापः स्वयं पिबति.

शैब्या–प्राणनाथ ! युक्तमुक्तम् दीनेयं तृषार्ता बाष्पकुलाकुलाक्षी व लक्ष्यते। किंजातीयेनामुना पापेन भाव्यम् ?

राजा–वस्त्रैराकृत्या च वैश्याधम इव कश्चिल्लक्ष्यते.

शैब्या–अथ किम् । अनर्थनिधेः सजातीयेन केनचिद्भाव्यम् । को वान्यस्तादृशं पापं कुर्यात् ?

राजा–(स्मृतिमिवाभिनीय) प्रिये न जानामि केन कारणेनेदं मन्मनसि परमौदास्यमुत्पद्यते.

वेपते हृदयमश्रुकलाभिः पूर्यते नयनयुग्ममजस्रम् ।
तापमेति च सुदुःसहमात्मा वीक्ष्य चित्रमिदमद्य मदीयः॥

(इति वदन् मूर्छया पतति.)

कंसः–अतिकरुणावान् खल्वयं राजा.

केशी–अतिकातरतरस्वांत एवायमिति वक्तव्यम्.

शैब्या–प्राणनाथ ! प्राणनाथ ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि चित्रमेतत्. (इति वदंती चैलांचलेन वीजयति.)

राजा–(संज्ञामुपलभ्य)

अलमलमलमेतच्चित्रचित्रावलोकै-
र्नयमय ! नय नेदं वीक्षितुं वास्मि शक्तः ।
किमपि किमपि चित्ते दुःखमुत्पद्यते मे
विरत इह ततोस्मात् तत्क्षमस्वापराधम्. ॥

यमः—राजन्नातःपरं किमपि विलोकनीयं किं तु श्रोतव्यमेव.

राजा—अवहितोस्मि श्रोतुम्.

यमः—राजन्! येन वणिजा सा पिबंती गौस्तृषार्ता स्वप्राणपरिरक्षणाय निवारिता स एव केनापि पुण्यकर्मणा महीमहेंद्रतां गतोसि असह्यतममनपत्यताद्दुःखं यदनुभवसि स्वौरसापत्यप्रतिमाश्च ते प्रजाश्च प्रतिवर्षं यद् दुर्भिक्षेण पीड्यंते तत्सर्वं तवैव पूर्वजनुःकर्मणः फलम्.

राजा—भगवन्! कतमेन कर्मणा तद्दोषमार्जनं भवेत्तदुच्यताम्.

यमः—राजन्! प्रतिपुरपत्तनपुटभेदनग्रामखेटखर्वटघोषं रच्यंतां विशाला गोशालाः। रक्ष्यंतां गोचरक्षेत्राणि। बध्यंतां सर्वत्रानुक्रोशपरिसरं विलसच्छायातरुमालिकाः पानीयशालिकाः। प्रतिदिनं दीयंतां गोधनेभ्यः पायसापूपमोदकमुद्गादीनि नैवेद्यानि। समर्च्यंतां च परमदेवता इव प्रतिप्रभातं गंधाक्षतपुष्पैः परममंगलवर्षिण्यो गावः। किं च दूरेस्तु गोताडनवार्त्ता परं गास्त्रासयितुं दंडमपि य उद्यच्छेत्तमपि करच्छेददंडेन योजयिष्याम इति सर्वत्र घोष्यंताम्। ततोऽस्मिन्नेव वर्षे सत्पुत्रमुखदर्शनसुखमनुभविष्यसि न च कदाचित्तव देशे दुर्भिक्षभीतिर्भविष्यतीति निःशंकमवेहि.

राजा—भगवन्! गृहीतमनुशासनं शिरसा। अद्यैव स्वपुरं गत्वा

तत्सर्वमहं करिष्ये. (इत्युक्त्वा प्रणमति.)

शैब्या—भगवन्! परमोनुग्रहः (इति प्रणमति.)

यमः—वत्सौ! साधयतं स्वराजधानीम्.

राजा—यथाज्ञाधर्मराजस्य. (इत्युक्त्वा सह राज्ञ्या निष्क्रांतः)

केशी—महाराज! दृष्टम्? किंकरस्य तर्कः सत्योऽसत्यो वा?

कंसः—दृष्टं सर्वं शेषमपि दृष्ट्वा यथार्हं करिष्यामः।

यमः—चित्रगुप्त! समानय विमानम्.

चित्रगुप्तः—यथाज्ञा देवस्य (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) देव! सज्जं विमानम्.

यमः—(विमानमारुह्य) विमानवर! श्रीमथुरापुरीपरिसरे श्रीयमुनातीरमुपसर त्वरया.

कंसः—केशिन्! किमिदं यमो मथुरामागच्छति किम्?

केशी—रूपकमेतन्न सत्या मथुरा (धर्मराजश्चित्रगुप्तेन सह विमानमारुह्य निष्क्रांतः)

कंसः—केशिन्! पश्य नाटकशालायामेवेयं श्रीयमुना सवनोपवना दर्शिता नाटककलाकुशलाभिराभिः।

केशी—देव! युक्तमुक्तं देवेन दृश्यते ते ते रम्याः सर्वे यमुनाप्रदेशाः।

(ततः प्रविशंति धीवराः)

वृद्धः—वत्साः ! समाकर्षत समाकर्षत जालम्.

(सर्वे आकर्षंति । क्षणं विश्रम्य) अद्य खलु कश्चिन्महामकरो निपतितो बहवो वा मत्स्या निपतितास्तेन बलादाकृष्टमपि जालं न निःसरति.

वृद्धः—वत्साः ! संभूय बलं कुरुत (सर्वे तथा कुर्वंति).

कंसः—केशिन् ! धीवराः खलु मत्स्यान् गृहीतुमागता इव दृश्यंते नेदमपि किंचिद्रम्यम्.

केशी—देव ! प्रारंभादद्यावधि किमाभिर्नाटके रम्यं दर्शितम्?

(ततः प्रविशति जाले मत्स्यैः सह पतितो मुनिश्च्यवनः समाधिस्थः).

सर्वे—(सकौतुकं विलोक्य) भो भो मनुष्याकृतिर्मत्स्योयमभुक्तपूर्वोऽद्य लब्धः प्रहर्षस्थानमिदम् (इतिनृत्यंतः सतालं कोलाहलं कुर्वंति.)

मुनिः—(अतिकोलाहलात्समाधेरुत्थाय सरोषम्.) पापाः! किं कोलाहलं कुरुत ? किमेतत् ?

वृद्धः—(समीपमागत्य निर्वर्ण्य च) दुष्टास्तूष्णीं तिष्ठत तिष्ठत नायं मानवाकृतिर्मत्स्यः किं तु कश्चित्तपस्वी दृश्यते (सर्वे सभयं तूष्णीं तिष्ठंति).

कंसः—केशिन् ! कुतो जाले मुनेरागमनम् ?

केशी—देव ! श्रुतं मया पुराणे च्यवनः पूर्वं यमुनाजले षष्ठि वर्षसहस्राणि तपश्चचारेति। कायस्तेनैवामुना भाव्यमिति मे तर्कः।

मुनिः—दुष्टाः ! किमर्थममी मत्स्या गृहीताः।

वृद्धः—(सकंपम्) भगवन् ! मत्स्यमारिणः खलु वयं धीवरा अस्माकमेते जीविका। भगवान् पुनरज्ञानतो जालपतितो गृहीतस्तत्क्षंतव्यम्। गच्छतु च भगवान् यथेष्टम्.

मुनिः—पुनर्मत्स्यानाममीषां का दशा भविष्यति ?

वृद्धः—भगवन् ! तान् विक्रीय कुटुंबपोषणं करिष्यामः।

मुनिः—तर्हि ममापि विक्रयो विधीयताम्। न खल्वहं सहचरानेतान् विहाय क्वापि गमिष्यामि.

वृद्धः—मुनिवर्य ! कस्त्वां गृह्णीयात् ?

मुनिः—अत्रत्यो राजैव मां गृहीष्यति परं प्रथममेतान् विमुच्य मद्वचसा राजा वक्तव्यो यमुनाजलान्निःसृतश्च्यवनस्त्वामाह्वयतीति.

वृद्धः—यथाज्ञा भगवतः (इत्युक्त्वा मत्स्यान् जले विमुच्य निष्क्रांतः।).

(ततः प्रविशति धीवरेणानुगम्यमानो राजा नहुषस्तत्पुरोहितो गविजातश्च.)

नहुषः—भगवन्नभिवादयामि मथुराधीशोऽहम्.

मुनिः—राजन् ! दीर्घायुर्भव.

नहुषः—काऽऽज्ञा भगवतः ?

मुनिः—मन्मूल्यमर्पयित्वाऽस्मै मां गृहाण.

नहुषः—यथाज्ञा मुनिराजस्य। धीवर ! ब्रूहि किं मुनिमूल्यमर्पया-मीति ?

मुनिः—मम मूल्यं तु त्वयैव वक्तव्यम् । न धीवरेण.

नहुषः—भगवन् ! तथा करिष्यामि । ग्रामदशकं दास्यामि.

मुनिः—नहि नहि ममायं निष्क्रयः ।

नहुषः—तर्हि ग्रामशतं दास्यामि.

मुनिः—नैतदपि मे योग्यं मूल्यम्.

गविजातः—(स्वगतम्) मुनिसदृशं यदस्ति तदहं वेद्मि परं 'नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादिति' नीतिः । तन्मौनमेव वरम्.

नहुषः—तर्हि सहस्रं ग्रामान् दास्यामि.

मुनिः—राजन् ! नात्मप्रशंसां कर्तुमिच्छामि परं मद्योग्यं किमपि दीयताम्.

नहुषः—भगवन् ! समग्रं राज्यमपि युष्मदर्थं निषादेभ्यो दास्यामि.

मुनिः—राजन् ! समग्रमपि राज्यं नाहमर्हामि । मंत्रिभिः सह वि-

चार्यं किमपि मत्सदृशं दीयताम्.

कंसः—निर्दयः खल्वयं मुनिः । समर्पितसर्वस्वो राजा किमतःपरं कुर्यात् ?

केशी—देव ! तादृशक्रूरस्वभावा एव ब्राह्मणाः । तत एव देवेन ब्राह्मणोन्मूलनायाज्ञप्ता दैत्या इति युक्तमेव कृतम्.

कंसः—तादृशमंत्रिसंपत्परिणामोयम्.

नहुषः—(अपवार्य पुरोहितं प्रति) भगवन् ! गविजात ! किमतः परं दातव्यम् । संक्रुद्धोयं मुनिस्त्रैलोक्यमपि दग्धुं शक्तः स मां दह्यादित्यत्र किं वक्तव्यम् ? ततोऽस्मात्त्रायस्व मां संकटात् (इति वदन् प्रणमति.)

गविजातः—राजन् ! माभैषीस्तोषयिष्याम्यहं तं मुनिप्रवरम् । अनर्घ्याः खलु जगत्पूज्या ब्राह्मणास्तेषां नास्ति किमपि मूल्यम् (कर्णे) एवमेतम्.

नहुषः—(सहर्षमागत्य प्रणम्य च).

उत्तिष्ठ विप्रर्षिशिरोमणे ! त्वं क्रीतोसि मूल्येन मयैकधेन्वा ।
एतत्तु मूल्यं परमं त्वदीयं मन्ये हृदा ब्रह्मविदां वरिष्ठ ॥

(इत्युक्त्वा प्रणमति.)

मुनिः—

उत्तिष्ठाम्येत्र राजेंद्र समं क्रीतोस्मि तेऽनघ ।

गोभिस्तुल्यं न पश्यामि पवित्रं परमं भुवि ॥

किराताः—(सखेदं) हा हताः स्मः। एतेन ब्राह्मणेन ग्रामदश-कादारभ्य समग्रं राज्यमपि न गृहीतं गृहीता च केवलमिदानीमेका गौः। हा! दुःखद एवायं दिवसो न एतस्य मुनेः प्रसंगात् (इति वदंतोरुदंति.)

कंसः—कुतस्तादृशं भाग्यं किरातानां स्याद्येन राज्यं मुनिः स्वमूल्यत्वेन स्वीकुर्यात्.

केशी—यथाह देवः। किराता एतन्मात्रमेवार्हंति.

मुनिः—महाराज! नहुष! जानासि खलु गवां माहात्म्यमिति संतुष्टं स्वांतम्.

स्वयंभुवा सर्वमंगलदुघा गावः सृष्टा एतासां दर्शनं स्पर्शनं पूजनं च पराः श्रेयःपरंपराः सृजति। किं च ये गवां शीत-वातातपत्राणं कुर्वंति तेपि सर्वदुःखविनिर्मुक्ता आत्यंतिकं किमपि सुखमनुभवंति। तृणान्यन्नानि च ये गोभ्यः प्रयच्छंति ते राजाधिराजाः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरंपरामुखविलोकनसुखसुधानिमग्ना भवंति। शृणु प्राकृतनानि वाक्यानि.

तेनाग्नयो हुताःसम्यक् पितरश्चैव तर्पिताः।
देवाश्च पूजिताः सर्वे यो ददाति गवाह्निकम् ॥
आदिर्गावो हि यज्ञस्य मध्ये चांते च पार्थिव।

क्षरंति ता हि देवानां क्षीराज्यममृतं सदा ॥
तस्माद्गावः प्रदातव्याः पूजनीयाश्च नित्यशः ।
स्वर्गस्य जंगमा ह्येताः सोपानानीह निर्मिताः ॥

तदेका गौर्दीयतामेतेभ्यः किरातेभ्यः.

नहुषः—यथाज्ञा मुनिवर्यस्य (इत्युक्त्वा सवत्सां गामानीय) किराता एतन्मुनेरस्यं मूल्यं गृह्यताम् (इत्युक्त्वार्पयति.)

वृद्धः—पुत्रकाः! आजन्मतोऽद्यावधि पापेन क्षयमुपनीतामिदं वयो मया तदद्यैनामस्मै ब्राह्मणायैवार्पयाणि युष्माकं संमतिश्चेत्.

किराताः—आर्याः! सानंदमनुमोदामहे वयम्। यथाभिमतं कुरुत.

वृद्धः—भगवन्! भवादृशां भव्यानां संभाषा दर्शनं स्पर्शनं स्मरणं च पावनमेवेति शुश्रुम। तच्च सर्वं भवद्भिः सहास्माकं जातमिदानीं गामिमां गृहीत्वा कृतार्थान्नः करिष्यंति भवन्त इत्याशास्महे.

मुनिः—

एष वः प्रतिगृह्णामि गामेनां मुक्तकिल्बिषाः ।
निषादा गच्छत स्वर्गं मत्स्यैः सार्द्धं जलोद्धृतैः ॥

(इत्युक्त्वा गां प्रतिगृह्णाति.)

किराताः—परमनुगृहीता वयम्.

(इतिदंडवत्प्रणमंति.)

मुनिः—

यन्मया सुकृतं किंचिन्मनोवाक्कर्मभिः कृतम्।
दुःखार्त्ता जंतवस्तेन सर्वे संतु सुखावहाः॥

(इतिसूर्यमभिप्रणम्यवदति.)

(आकाशे.)

धन्यस्त्वं भृगुवंशमौक्तिकमणे धन्या दयादृक् च ते
धन्यो गोमहिमा च निस्तुलतमो यस्य प्रसादादमी।
हित्वाऽऽजन्मकृतानि दुष्कृतशतान्यापूर्णपुण्योच्चया
आरोहंत्समरावतीं जलचरैः सार्द्धं मुदा धीवराः॥

(इति वदन् विमानेनावतरति चित्रगुप्तेन सहितो धर्मराजः)

यमः—भगवँश्च्यवन! गोप्रदानपुण्यपरिपाकेन निष्कल्मषानमूनमरावतीं नेतुमागतोस्मीत्यनुजानीहि मां तां गंतुम्.

च्यवनः—भगवन्! धर्मराज! सर्वैः कुटुंबैः सहेमान् स्वर्गं प्रापयेति मे प्रार्थना.

यमः—प्रार्थनेति न वक्तव्यं मदीयेयमाज्ञेति वक्तव्यम्। यथायुष्मदाज्ञं कर्तुमत्राहितोस्मि.

चित्रगुप्तः—भगवन्नेतेषां कर्मणां का गतिर्विधेया?

यमः—मित्र! श्रीयमुनातीरवासिभिर्धीवरैः श्रीयमुनातीरे षष्टिवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा निर्गताय मुनिवर्याय श्रीच्यवनाय

श्रद्धया गौरिका दत्ता तेनागण्येन पुण्येनागण्यान्यप्यमीषा-
मपुण्यानि नष्टानीति लिख्यताम्.

चित्रगुप्तः—(तथैव लिखित्वा) भगवन्! जलचराणाममीषां कर्माणि संति तेषां किं कर्तव्यम् ?

यमः—चित्रगुप्त! महामुनेर्भगवतश्च्यवनस्यानुग्रहेण सहवासप्रभावेण च मुक्ता मत्स्याः स्वकर्मभ्य इति लिख्यताम्.

चित्रगुप्तः—यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा तथा लिखित्वा दर्शयति.)

यमः—(विलोक्य मुद्रया मुद्रयति) एत धीवरा एत धीवरा एत सह कुटुंबैः।

(इति धर्मराजेनोक्ते)—

मुनिः—

धीवरा अमरकांतकांतयो धीवरीभिरमरीभिराश्रुते।
व्योमयानमधिरोढुमागतास्ते च दिव्यवपुषोंबुजंतवः॥

तेनातीव प्रमोदामहे.

यमः—(तैश्च सर्वैः सह च्यवनं प्रणम्य) भगवन् गच्छामि.

मुनिः—गम्यतां शिवाःसंतु वः पंथानः (सर्वे आकाशमार्गेण गच्छंति).

नहुषः—भगवन्! अप्रतिमः किल ब्राह्मणानां महिमा क्षणसंग-

मेन पापपीवरा धीवरा अपि स्वर्गं गताः ।

मुनिः—राजन्नायं मदीयो महिमा किंतु जगद्वंद्याया गोरेवायं महिमा। जानात्येव महाराजो गवां महिमानम्.

गावः प्रदक्षिणीकार्या वंदनीयाश्च नित्यशः ।
मंगलायतनं गावः सृष्टा ह्येताः स्वयंभुवा ॥

इत्यादि बहुबहूक्तो महिमा भगवता व्यासेन.

नहुषः—भगवन् ! व्यासप्रसादाच्छ्रुतोपि महिमा युष्मत्प्रसादाद्दृष्टः

मुनिः—राजन् ! किं ते प्रियं करवाणि ?

नहुषः—भगवन् ! भवत्प्रसादान्मत्स्या धीवराश्च स्वर्गं गताः। ममापि यशो न प्रणष्टम्। किमतः परं प्रियं मे ? तथापीदमस्तु.

गाः पूजयंतु मनुजाः परिपालयंतु
प्रेम्णा परेण विषये मम सर्व एव ।
भक्तिश्च मे भवतु गोषु समस्तवंद्या
स्वात्माश्रितार्थितसमर्पणतत्परासु ॥

मुनिः—राजन् ! तथास्तु (इतिवदन् निष्क्रांतः ।)

नहुषः—भगवन् ! गविजात ! भवत्कृपयैव त्राता वयं सपरिवारास्तद्राजधानीं पुनर्मे पवित्रय पादपद्मरेणुभिः ।

गविजातः—यथाभिरुचितं महाराजाय (इत्युक्त्वा सह राज्ञा

निष्क्रांतः ।)

सूत्रधारः—भो भो भोजकुलमंडलावतंस कंस !

श्रीगोरक्षणतत्परा द्विजवराः सर्वे धराधीश्वरा
वैश्याः शूद्रवराः परेऽपि च नरा गोभक्तियुक्ताशयाः ।
सर्वेषां च सहायदो भव विभो त्वं सर्वभूमीश्वरो
गावः कामदुघाश्च संतु भवता संरक्षिता नः सदा ॥

इतिनःप्रार्थना (इत्युक्त्वा प्रणमति.)

केशी—महाराज ! दृष्टं नाटकं ? मया यदुक्तमारंभसमय एव तत्सत्यं नवेति विचार्यम्.

कंसः—(सरोषमुत्थाय) अपसरत दुष्टा अप्सरसो मम पूर्ववैरिणो विष्णोर्मूलभूतानां गवां ब्राह्मणानां च भक्तिं कारयितुं वः प्रयत्न इति ज्ञातं मया । निःसरत नगराद्बहिर्न चेत्प्राणांतदंडपात्रतां यास्यथ.

केशी—क्षम्यतां क्षम्यतां राजन् ! निरपराधाः खल्वेताः कस्यचित्प्रेरणया ताभिरभिनीतं रूपकमिदम्.

कंसः—(स्मृतिमभिनीय) पितापि मे ममैवाहिताकांक्षी तद्वध्य एव मया खड्गेनानेन. (इत्युक्त्वोत्तिष्ठति.)

दौवारिकः—(प्रविश्य) देव ! देवक्या बालकः प्रसूतोऽतःपरं देवः प्रमाणम्. (इत्युक्त्वा प्रणमति).

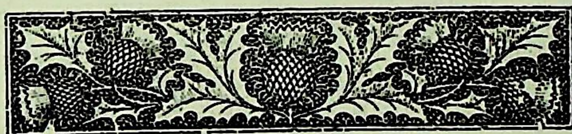
कंसः–केशिन्! गच्छ पितरं मे कारागारावासं कुरु त्वर-याऽहमपि देवक्या अष्टमं गर्भं हंतुं गच्छामि.

केशी–यथाज्ञा देवस्य बद्धमेवतं विद्धि. (इत्युक्त्वानिष्क्रांतः)

कंसः–गतः केशी! त्वरितं गच्छाम्यहं देवक्याः सूतिकागृहम्
(इति वदन् स्खलन्मौलिर्निष्क्रांतः)

इति श्रीमत्केशवकृपाकल्पवल्लरीपल्लवायमाने गोपालचिंतामणिविजयनाम्नि नाटके चतुर्थोऽङ्कः

माहेश्वरात्मजनुषोऽङ्कशशाङ्कमौले
र्दासस्यवर्यगुरुकेशवधर्मसूनोः ।
एषाकृतिर्मम जटाशिवमित्रमौले-
र्गौरिगिरीशपदयोः कुसुमाञ्जलिःस्तात् ॥

॥ अथ पंचमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति सोद्वेगः सपरिवारः कंसः)

कंसः—केशिन्! देवा अप्यसत्यवचनसेवाजुषो भवंतीत्यद्यैव ज्ञातम्.

केशी—महाराज! कथमिव?

कंसः—पामरैस्तैर्देवक्या अष्टमो गर्भस्त्वां हंतेति मृषैवोक्तम्। यत्प्रत्ययेन मया क्रूरक्रूरतरनरकरणीयं भागिनेयवधरूपमकृत्यमपि कृत्यमिव कृतम्। देवक्या त्वद्यनिशीथे पुत्री प्रसूता.

केशी—महाराज! पुत्रीति न विश्वसनीया सापि हंतव्यैव. यतो बहुमायामयो विष्णुः केनापि प्रकारेण त्वद्वधं करिष्यत्येव.

कंसः—केशिन्! सत्यं तत एवाहं दीनदीनायाः करुणकरुणं रुदंत्या अपि देवक्या हस्तादाच्छिद्य चरणयोर्गृहीत्वा तां बालिकां शिलापृष्ठे समपोथयं यावत्तावन्मद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो दिवंगताऽष्टभुजा कापि देव्यदृश्यत.

केशी—(साश्चर्यम्) किमेतदापतितं!! ततस्ततः?

कंसः—ततो दिव्यालंकारा दिव्यांबरा दिव्यांगरागा दिव्यमाल्यमालिनी च सायुधाऽष्टमहाभुजा सा मां प्राह.

केशी—देव! किमाह?

कंसः—

किं मया हतया मंद जातः खलु तवांतकृत् ।
यत्र कुत्राऽपि पूर्वारिर्मा हिंसीः कृपणान् वृथा ॥

इति सरोषं मामुक्त्वा गगन एवांतर्हिताऽभूत्.

केशी—राजन्! जातेपि तस्मिन्न ते भयम् । यतोऽमराः समरभीरवः क्षेमशूराश्चेति नाविदितं देवस्य.

किं करिष्यति हरोपि हरिर्वा
किं चिरंतनमुनिश्च विरंचिः ।
पामराः किमपरेऽप्यमरावा
शौर्यधैर्यजलधेस्तव दुःखम् ॥

तथापि न खलूपेक्षणीया अणीयांसोप्यरय इति नीतिस्ततो विष्णुमूलोन्मूलनाय प्रयतामहे.

कंसः—साधु अमात्य! साधु । तथा कुरु.

केशी—राजन्! तथैव करिष्यामि परं बकीवकौ प्रेषितौ मया भगवन्मंदिरं प्रति ताभ्यां च तत्रत्या का प्रवृत्तिरुपलब्धेति ज्ञात्वाऽनंतरं तदनुरूपं करिष्यामः ।

(ततः प्रविशति बकः ।)

बकः–जयतु जयतु महाराजोऽमात्यश्च. बकोहं प्रणमामि.

कंसः–आगच्छ बक! कुशलं ते?

बकः–देवप्रसादादेव.

केशी–वत्स! स्मृत एवागतोसीत्यतीव संतुष्टं मे स्वान्तम्। वद का प्रवृत्तिरुपलब्धा.?

बकः–देव! अमात्य! इतो गतयोस्तयोर्दिव्यस्त्रियोर्मध्य एका भूदेवी द्वितीया भारती देवी चासीत्.

केशी–ततस्ततः?

बकः–ताभ्यां देवकीपुत्रतां गंतुं प्रार्थितः परमेश्वरस्तदीयां प्रार्थनामंगीचकारेति भगवद्भक्तवेषधारिणा मया सर्व मुपलब्धं वृत्तम्.

केशी–तदीयोत्साहभंगाय प्रेषिता सा कापि त्वया दृष्टा न वा?

बकः–आमात्य! अच्छोदे सरसि स्नातुमवतीर्णेन मया सा दृष्टा। गता च सा भगवन्मंदिरम्। मन्ये साप्यधुनैवागमिष्यति.

बकी–(प्रविश्य) जयतु जयतु महाराजोऽमात्यश्च.

कंसः–एहि पूतने! एहि। अस्ति कुशलंते ?

पूतना—देवप्रसादेन कुशलं मे.

केशी—वत्से! का वा वासुदेवस्य प्रवृत्तिरुपलब्धा त्वया?

पूतना—आर्या अमात्यवर्याः! युष्मदाज्ञया क्षीरसागरं गतया मया मायालक्ष्मीरूपेण बहुबहूक्तं वासुदेवाय न त्वयाऽवतारो गृहीतव्य इति तथापि न तेन मद्वचनं गृहीतम्। किंच क्वचिद्यमुनातीरनिकटे गोपालबालभावमंगीकरिष्यतीति मया भगवद्वचसा निश्चितम्। ततः परं देव एव प्रमाणम्.

केशी—(नेत्रे निमील्य क्षणं विचार्य च) देव! मन्ये वसुदेवेन देवकीपुत्रः कस्यचिद्गोपस्य गृहं प्रापितस्तत्पुत्री चात्राऽऽनीतेति.

कंसः—(सहासम्) केशिन्नतिभूमिकामारूढा ते भ्रांतिः। निगडनिबद्धस्य कारागाराभ्यंतरनिक्षिप्तस्य नक्तं दिनमप्रमत्तै रक्षकैः परिरक्षितस्य च कथमिव वसुदेवस्य बहिर्गमनं संभवेत्? अलमलमाकाशकुसुमकल्पयाऽनया कल्पनया.

केशी—(सोद्वेगं स्वगतम्) धिग् राजसेवापिशाचीं या नक्तंदिनं रक्तं पिबत्येव सेवकानाम्। प्रयत्नपरंपरयोपास्यमानापि न कदाचिद्यशः समर्पयति। परंत्वपयशःसमूहं तु पदे पदेऽभ्यर्पयति। पितैव मेऽत्रोपालंभपात्रं येन बा-

त्यादेवाहमीदृशस्य हिताहितानभिज्ञस्य सेवायां नियुक्तः। केदानीमन्या गतिः? स्वकृतस्य स्वेनैव कर्मणः फलं भोक्तव्यं यावज्जीवम् (प्रकाशम्) महाराज! युक्तमुक्तं महाराजेन वृद्धत्वस्खलितमेतत्। काऽतः परमाज्ञा महाराजस्य ?

कंसः–देव्या यदुक्तं तव पूर्ववैरी क्वचिज्जातस्तस्य प्रतिक्रिया क्रियतामद्य.

केशी–नाथ! नैतद्विषये कापि चिंता विधेया। पूतनोक्त्यनुसारेण यमुनातीरपरिसर एव क्वापि गोपकुटुंबे समुत्पन्नेन तेन भाव्यम्। ततोऽनुयमुनातीरमनुदिवसमनिर्दशा निर्दशाश्च बालाः पुरग्रामव्रजाकरेषु हंतव्याः। ब्राह्मणानां गवां च हिंसा तु प्रथमत एव प्रारब्धा तेन विष्णोर्निर्मूलताऽवश्यंभाविनीति मतिर्मे.

कंसः–युक्तमुक्तममात्येन.

केशी–पूतने! गच्छ निर्दशानानिर्दशांश्च बालान् मारयितुम्.

पूतना–यथाज्ञाऽमात्यस्य (इतिनिष्क्रांता.)

केशी–बकासुरतृणावर्त्तासुरशकटासुरवत्सासुरव्योमासुराघासुरवृषभासुराः! यात यात त्वरया पुरग्राम-

घोषव्रजाकरेषु बालान्निहंतुम्। स्वाभिमतभूमिकाग्रहणेन महाराजस्याभिमतं संपादयत। न महाराजो युष्मत्कृतं साहाय्यं कदापि विस्मरिष्यति। ब्राह्मणा गावश्च प्रतिपथं पीडनीया यतस्ते ताश्च विष्णोर्मूलमिति नाविदितं वः।

सर्वेदैत्याः–(सहैवोत्थाय) आर्याः ! युष्मदाज्ञानुसारेण सर्वं कर्तुं गतानेवास्मानवेत (इत्युक्त्वा प्रणम्य निष्क्रांताः)

केशी–महाराज ! गता एते करिष्यंसविशंकं सर्वत्र सद्यः प्रसूतबालकानां क्षयम्। कोऽतः परोस्ति महाराजस्य निदेशः ?

कंसः–केशिन् ! महाराजस्योग्रसेनस्य किं त्वया कृतम् ?

केशी–महाराजस्याज्ञोत्तरक्षणमेव कारागारावासी विहितः शृंखलाचरणश्च.

कंसः–साधु कृतम्। इदानीं निष्कंटकं मे राज्यम्। पीडयिष्ये देवावतरान् यादवान्। तद्याहि मत्पितृपक्षपातिनो यादवान् सर्वान् गृहीतुम्.

केशी–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा प्रणम्य निष्क्रांतः).

कंसः–गतः केशी तदहमपि परममित्राणां मे बाणासुरद्विरदभौमासुरजरासंधादीनामनुमतिं पत्रद्वारा गृहीत्वा

यादवानुन्मूलयितुं प्रयतिष्ये (इत्युक्त्वाऽऽकाशमार्गेण-निष्क्रांतः)

(ततः प्रविशति नारदः कंसश्च.)

कंसः–महामुने ! देवा अप्यवितथवचनरचनया नरान् मोहयंतीत्यद्यैव मया ज्ञातम्.

नारदः–राजन् कथमिव ?

कंसः–देवैरुक्तं देवक्या अष्टमो गर्भस्त्वां हंतेति तदसत्यमेव जातम् । किं च देववचःप्रत्ययेन मया व्यर्थं देवक्याः पुत्रा हता इति खिद्यते चेतः ।

नारदः–(स्वगतम्) नाधुना देवानां पक्षो गृहीतव्यः (प्रकाशम्) वत्स ! न खलु देवत्वं जात्यायत्तं ज्ञानायत्तं वा किंतु सद्गुणायत्तमेव । ये सद्गुणवंतस्ते देवा ये चासद्गुणवंतस्ते पूर्वदेवा इति मंतव्यम्.

कंसः–युक्तमुक्तं मुनिराजेन.

नारदः–वत्स ! क्व गताः सर्वेऽपि ते पार्श्ववर्तिनः ?

कंसः–देवर्षे ! देवकीप्रसूतां पुत्रीं पादयोर्गृहीत्वा यावच्छिलायामपोथयं तावन्मद्धस्तादुत्पत्य काप्यष्टभुजा देवी भूत्वा.

किं मया हतया मंद जातः खलु तवांतकृत् ।

यत्र कुत्राऽपि पूर्वारि–र्मा हिंसीः कृपणान् वृथा

इत्युक्त्वांऽतर्हिता.

नारदः–(साश्चर्यमिव) राजन् ! देव्यास्तस्या वचनात्क-चित्ते पूर्ववैरी जात इति तु निश्चीयते । ततस्ततः ?

कंसः–अथ किम् ? तत एव पुरग्रामखेटखर्वटघोषव्रजेषु प्रेषिता लीलादलितदेवाः पूर्वदेवाः किंकरा मे । ते च सर्वत्रानिर्दशान् निर्दशांश्च बालान् भक्षयिष्यंति गोब्राह्मणहिंसां चाचरिष्यंति येन विष्णोर्निर्मूलताऽवश्यंभाविनी.

नारदः–(प्रहस्य स्वगतम्) विपरीते विधौ विपरीतमेव सर्वं प्रतिभातीति लोकोक्तिर्न मृषा (प्रकाशम्) राजन् ! पराहितकरी केनेयं तुभ्यं बुद्धिर्वितीर्णा ?

कंसः–मुनिवर्य ! परमहितैषिणाऽमात्येन केशिनैव.

नारदः–वत्स ! तर्हि निहतप्रायस्ते पूर्ववैरीति ते निश्चयः ?

कंसः–कात्र शंका ? जाताया देवकीपुत्र्या व्यतीतान्येकादशवर्षाणि द्वादशवर्षीयश्चाऽयं द्वितीयो मासो वर्तते.

नारदः–राजन् ! क्व गत इदानीं ते परमहितैषी केशी ?

कंसः–भगवन् ! न वैरिणो निर्बला अप्युपेक्षणीया इति विष्णुमूलोन्मूलनाय पूर्वं गतानां च मे किंकराणां प्रवृत्त्युपलब्धये प्रस्थितः । प्रस्थितस्य च तस्य प्रयातान्यद्य पंच दि-

नानि परं मम तु तेन विना तानि पंचसमासमानि जातानि । क कदा वा तं परमहितैषिणममात्यं मे द्रक्ष्यामि । कुशली वा मेऽमात्यः । क संति च मे परमहितकारिणः पूर्वं गताः सर्वे किंकरा इति सर्वं भगवत एव परावरज्ञानिनां प्रमुखस्य मुखतो ज्ञातुमीहे.

नारदः—(स्वगतम्) जीवत्यस्मिन् गोब्राह्मणसुराणां पीडोपशांति र्न भविष्यति तदमुं त्वरितं महापराधिनं विधायभगवद्वध्यतापात्रं करोमि (प्रकाशम्) राजन् ! ज्योतिर्विदामयं विषयस्तथापि तवानुरोधात्पंचांगपत्रं विलोक्य यथाकथंचित्कथयिष्यामि.

(इतिपंचांगपत्रं प्रसार्य विलोकयति.)

कंसः—(विलोक्य) भगवन् ! विचित्रमेतद्वः पंचांगपत्रम् नास्त्यत्र विघ्नवैरी देवो लक्षलाभान्विता सिद्धिर्बुद्धिश्च.

नारदः—राजन् ! गोब्राह्मणपीडनप्रवृत्तानां कुशलप्रवृत्तिविलोकने न विघ्नवैरिणो देवस्य किमपि प्रयोजनम् । लक्षलाभान्विता सिद्धिर्बुद्धिश्च तेभ्यो भयादेव दूरं पलायते । किंच देववैरिणां युष्माकं किं देवैः प्रयोजनम् ?

कंसः—(सहर्षम्) साधु मुनिवर्य साधु ! निर्दैवतमेव मे पंचांगं रोचते.

नारदः-(स्वगतम्) यादृशं रोचते ते तादृशमेव ते सद्यः पंचांगं भविष्यति (प्रकाशम्) तत एव तादृशं पंचांगपत्रं त्वदग्रे प्रसारितम्.

कंसः-कोन्यस्तादृश इंगितज्ञःस्यात् (पुनर्निपुणं निर्वर्ण्य) भगवन्! तिथिवासरयोगकरणनक्षत्राण्यपि नात्र पंचांगपत्रे विलोक्यंते.

नारदः-तत्पंचांगं ज्योतिर्विदामेव नास्माकम् । किंच ता अपि तत्तदधिष्ठात्र्यः संति देवतास्ततो न तासामपि त्वदग्रे प्रयोजनम् । किं बहुना.

तिथ्यात्र किं किमथवा वद वासरेण ।
योगेन किं किमथवा करणेन कार्यम् ॥
ऋक्षेण किं सकलमेव हि भूतमर्थं ।
भूपाल तुभ्यमुपदेक्ष्यति पत्रमेतत् ॥

कंसः-भूतार्थज्ञान एव मे प्रयोजनं नान्यत्र.

नारदः-तर्हि पृच्छ्यताम्.

कंसः-भगवन्नितः प्रथमं प्रस्थितायाः पूतनायाः का प्रवृत्तिरिति विलोकय.

नारदः-पत्रं परिवृत्य दर्शयति.

कंसः-(विलोक्य).

अतसीकुसुमाभकांतिना ।
मृदुलारक्तसुपादपाणिना ॥
शिशुना स्तनपेन केनचि- ।
न्निहता शेत इयं तु का ? मुने ! ॥

नारदः–राजन् ! निमित्तमात्रमेतद्विलोकनीयम् । त्वया पृष्टं पूतनायाः का प्रवृत्तिरिति मया पत्रे विलोकिते काचित्स्त्री मृता दृश्यते तेन केनाचिच्छिशुना पीतप्राणेत्यनुमीयते.

कंसः–भगवन्नेदमनुमानम् । साक्षादियं पूतनैव दृश्यते। हा! सकलभूतलबालकरक्तपानव्यसिनिनि ! तवापि रक्तपानममुना बालेन कृतम्? हा ! धिग् दैवम्.

(इति निःश्वासं मुंचति)

नारदः–राजन् ! न विद्वांसोऽतीतं शोचंति.

कंसः–(धैर्यमालंब्य) मुनिराज ! युक्तैवोक्तिस्ते अग्रतो दर्शय.

नारदः–(पत्रं परावर्तयति.)

कंसः–अहो ! कोपि महोत्सवः प्रवृत्तो दृश्यते । एकतो गोपा आनंदतः सालंकाराः परिभ्रमंति अन्यतो गोप्यश्च नृत्यंत्यो गायंत्यः क्रीडंत्यश्चानंदानिर्भरा दृश्यंते.

(अन्यतो विलोक्य साश्चर्यम्.)

प्रेंखोलनेन मृदुलांघ्रिहतं सभांडं ।
तेनैव हंत शिशुना विपरीतमेतत् ॥
विध्वस्तचक्रमपतच्छकटं किमेत–।
द्देवर्षिवर्य ! वद किं वदतीह चित्रम् ? ॥

नारदः–मन्ये केनचिच्छकटनिविष्टेनासुरेण भाव्यम्.

कंसः–(स्मृतिमभिनीय) आः स्मृतं स्मृतं शकटासुरः खल्वयं शकटादविदूरे निष्प्राणो दृश्यते ! हा ! शकट शकट ! तवाप्येषा दशा ? मुने ! ततोप्यग्रतो दर्शय.

नारदः–यथाभिरुचितं वत्साय (इत्यग्रतो दर्शयति.)

कंसः–(विलोक्य.)

तृणावर्तः सोयं भुवि निपतितो हाऽद्य गगना–
द्विशीर्णस्कंधांसो दलितनिखिलांगोत्र निरसुः ।
अयं बालस्तस्योरसि च विभयो रिंखति मुदा
हसन् मन्येऽयं मे मृतिभयकरो न्वत्र भविता ॥

(इति वदन् बाष्पं मुंचति.)

नारदः–(स्वगतम्) सत्यमेवानुमानं ते (प्रकाशम्) राजन् ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि.

कंसः–मुने ! दर्शयाग्रतोपि.

नारदः–यथाभिरुचितं ते. (इत्यग्रतो दर्शयति.)

कंसः–(विलोक्य साश्चर्यम्) मुने! मुने! किमेतत्? जृंभमाणस्यास्य मुखे विश्वमपि निखिलं दृश्यते। मन्ये कश्चिदैंद्रजालिक एवायं बालक इति। तन्मातापि भयभीतेव विलोक्यते.

नारदः–एवमेव राजन्नेवमेव.

कंसः–(विलोक्य)

नवनीतचोरमेनं भंक्त्वा दधिमंथभाजनं भयतः।
वेगात्पलायमानं तमनुद्रवतीह तन्माता॥

(अग्रतो दृष्ट्वा) अहो गृहीत एवात्र चपलो बालो दाम्ना उलूखले बद्धश्च गोप्याप्यबलया। तन्मनो! निर्भयं भव विलोकितमिदानीं तदीयं बलम्.

नारदः–(स्वगतम्) मूर्ख! सोयं प्रेम्णा बद्धोस्ति न दाम्ना (प्रकाशम्) राजन्! युक्तमुच्यते महाराजेन.

कंसः–वर्द्धतेग्रतोपि द्रष्टुमाकांक्षा मे। तद्दर्शय.

नारदः–(पत्रं परावर्तयति.)

कंसः–(विलोक्य)

यमलार्जुनयोर्दिविस्पृशो–
र्दृढबद्धोलुखलोंऽतरं गतः॥
अयमाशु बभंज तावुभौ।

कुत एतद्बलमद्भुतं शिशोः ॥

(पुनर्विलोक्य) अहो! कौचिद्देवौ स्तुवीत एनं बालकम्
(पुनरग्रतो विलोक्य) अहो बहूनि वत्सयूथानि चारयंति गोपालबालकास्तपनतनयातीरे तत्रापि द्वयोर्गोपालपरिवृढयोर्विचित्राणि चरित्राण्यालोक्यंते.

नारदः—अथ किं? एवमेतत्.

कंसः—ननु दर्शयाग्रतोपि.

नारदः—ननु यथेच्छा ते (इति पत्रं परावर्त्यदर्शयति).

कंसः—अहो! किमेतत्?

गृहीत्वैव सलांगूलं प्रपदोर्युगलं त्वयम् ।
भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे वत्सं पोथयति स्वयम्।

कथमयं वत्सपालकोऽपि भूत्वा वत्समारकतामंगीकुरुते? (निपुणं विलोक्य) आ! ज्ञातं ज्ञातम्। नायं वत्सो वत्साकारोऽपि तु वत्सासुरः प्राणांतं गतो विलोक्यते। हा वत्स वत्सासुर! त्वमप्यस्मदर्थमिमां दशां गतोसि? (इतिवदन् रोदिति.)

नारदः—राजन्! नेयं कातरतरनरता शोभते ते.

कंसः—(धैर्यमवलंब्य नेत्रे विमृज्य) भगवन्नवहितोस्म्यग्रतो विलोकयितुम्.

नारदः–पश्येदमपि विचित्रं चरित्रम्.

कंसः–(सादरं विलोक्य.)

हा हा बकोयमधुना शिशुनाऽमुनैव ।
तुंडे विपाट्य निहतोऽतिबलोऽबलेन ॥
आनंदतः कुसुमवृष्टिकिरोऽमरेंद्रा–
स्तं च स्तुवंति बत गोपगणा अपीमे ॥

तदेतान् हन्मि (इत्युत्थातुमिच्छति.)

नारदः–चित्रमेतत्.

कंसः–विस्मृतमिदं मया । हंत ! बकस्यापि न कुशला प्रवृत्तिरित्यनुमीयते.

नारदः–राजन् ! संपूर्णं विलोक्य विचारयिष्यावः

कंसः–युक्तैव मुनेरुक्तिः । परिवर्त्यतां पत्रम्.

नारदः–तथा (इति पत्रं परावर्त्तयति.)

कंसः–(विलोक्य) सुंदरोयं योजनविस्तृतो महासर्पाकृतिर्गिरिवर्यस्तस्येयं सुंदरी दरी तस्या अमी सानंदं निःसृत्य साश्चर्यमिव पीतांबरधरममुं पूर्णप्रेमाश्रुवृष्टिभिर्दृष्टिभिः पश्यंति किमेते ? (निपुणं विलोक्य) हंत!! नायं गिरिः किं तु सर्पाकृतिरघासुरोयं प्रोषितप्राणः शेते सखे सखे! त्वमपि बकीबकावनुगतोसि? त्वयापि गोपाल-

बालकोयं न पारितो जेतुम् ? अथवा सगोगोपकुलं गोपकुमारममुं गिलता त्वया कृतं सर्वं मदीयं कार्यं परं मदीयमंदभाग्यमहिम्ना सर्वं निष्फलतां नीतमनेन चपलेन गोपालबालेन.

नारदः—राजन्नितोपि दीयतां दृष्टिः ।

कंसः—मुने ! दृष्टिप्लुष्टिकरमेतन्मे । अमी पापा अघासुरं हत्वाऽमंदानंदाशया यमुनापुलिने दध्योदनं भुंजते. (पुनर्विलोक्य) वत्सान् ! व्योममार्गेणापहरता विघ्नितमेषां भोजनसुखं विधात्रा.

नारदः—यथाह राजा.

कंसः—(पुनर्विलोक्य) भगवन्नितो वत्सांस्ततो वत्सपालांश्चापहरता विरंचिना विरचितमविस्मरणीयं साहाय्यं मे.

कवलपाणिरयं यमुनातटे ।
प्रतिवनं भ्रमति स्वयमेकलः ॥
स्वजनवत्सवियोगविशीर्णधीः ।
प्रतिगिरि प्रतिकुंजमविश्रमम् ॥

तेन संतुष्टं स्वांतं मे.

नारदः—राजन् ! दीयतामितो दृष्टिः

कंसः—(विलोक्य सोद्वेगम्) हंत कोप्यप्रतिमः प्रतापोऽस्य

गोपालबालकस्य.

समर्प्य वत्सान् सहवत्सपालै-।
श्चतुःकिरीस्था चरणौ स्पृशन् सन् ॥
क्षमापयत्येष चिरं विरंचि-।
श्चिरंतनोप्येनमहो कुमारम् ॥

नारदः-एवमेतद् दीयतामितो दृष्टिः।

कंसः-(साश्चर्यं विलोक्य.)

कालाहिमस्तकशतेषु धृतांघ्रिपद्मो ।
नृत्यं विधत्त इह निर्भय एष बालः ॥
नागांगनाः प्रणयतः प्रणमंति चैनं ।
स्वप्राणनाथपरिरक्षणमात्रकामाः ॥

भगवन्! कोयं नागः ?.

नारदः-राजन्! सोयं कालियो नागः।

कंसः-अहो यो नागांतकादपि न बिभेति सोपीमां दशां-प्रापितोऽनेन बालेन.

नारदः-राजन्! कोऽत्रसंदेहः। विलोक्यतामिदमपि.

कंसः-(विलोक्य).

भांडीरकाख्यवटतस्त्वविदूर एव
कोयं किशोरमपहृत्य पलायतेऽमुम् ?।

स्कंधस्थितेन बत तेन हतश्च मुष्ट्या
वज्राहताद्रिरिव कः पतितश्च भूमौ ? ॥

(निपुणंनिर्वर्ण्य) हा प्रलंबासुरोऽयं मयपुत्र एव दृश्यते। वत्स! कथं तवापीयं दशा ?

नारदः—कंस ! कंस ! अलं विषादेन चित्रमेतत् । विलोक्य तामन्यतोपि.

कंसः—(विलोक्य) भगवन् ! तालवनमेतद्रासभरूपैरसुरैर्व्यसुभिर्व्याप्तं विलोक्यते। सज्ञातिबांधवो मित्रं मे धेनुकासुरोप्यमूभ्यां गोपकिशोराभ्यां निधनं नीतो यतः सगोगोपालकावेतावत्र हर्षतो विहरतः।

(किंचिदविदूरे विलोक्य) अहो गोपालबालस्यास्य गोभक्त्यतिशयो यतोत्र गोधनमखिलं कवलीकुर्वन् दवानलोपि. (इत्यर्द्धोक्ते) देवर्षे ! दिव्याक्षराणां पंक्तिरप्यत्र दृश्यते । किमेतस्या हार्दम् ? निवेदय ।

नारदः—(विलोक्य) राजन् ! ज्वालाजालाकुलं दावानलं विलोक्य कृष्णेन यदुक्तं तदत्र लिखितमस्ति । श्रूयतां यदि कौतुकम्. ।

"यदि गोष्वचला भक्तिर्यदि प्राणाधिकाप्रियाः ।
गावो मे यदि सर्वस्वं गावो मे यदि दैवतम् ॥

तर्हि दावानलो लीनो मन्मुखे भवतु क्षणात् ॥"

कंसः—इत्युक्त्वा दवानलमपि निःशेषं पपौ? अद्भुतोयं चमत्कारः। परमः पूर्वपक्षी गोपालबालोयं मे यो दुःसहान्यपि दुःखानि स्वीकुर्वन् विष्णुमूलभूतानां गवां रक्षणाय दीक्षित इव लक्ष्यते.

नारदः—राजन्! विलोक्यतामेतत्.

कंसः—(विलोक्य) मुनिवर्य!

मेघैर्व्याप्तमिदं नभो घनघनैर्विद्युल्लतालंकृतै ।
रासाराः परितः पतंति न मही निम्नोन्नता लक्ष्यते
गोपा गोप्य इतस्ततो निजशिशूनाच्छाद्य दीनान्निजै-
रंगैर्बाष्पमुखाः सुखाश्रयकृते धावंति वर्षाहताः॥

गोकुलान्यपि च वत्ससंकुला- ।
न्याकुलानि करकातिवृष्टिभिः ॥
कुर्वते नु परितः पलायनं ।
स्वाश्रयाय पुलकांचितान्वहो ॥

कृतमिंद्रेण मे महत्साहाय्यम्.

नारदः—अत्र कः संदेहः? परमितोऽपि विलोक्यताम्.

कंसः—(विलोक्य साश्चर्यम्) हा! किमेतत्.

छत्रीकृत्य क्षितिधरममुं हंत गोवर्द्धनाख्यं ।
हस्तेनायं कमलमृदुना कोपि गोपालबालः ॥
गोपान् गोपीरपि च निखिलं गोकुलं नष्टवर्षा-।
तंकं हर्षामृतजलनिधौ मग्नमेषः करोति ॥

(पुनर्विलोक्य) नैतावदेव.

इंद्रोप्ययं सभयविस्मय एनमत्र ।
प्रेम्णा प्रणम्य पतितो गलितस्मयः सन् ॥
तत्पादपद्मनिकटे मुकुटं निधाय ।
प्रत्यग्ररत्नजटितं स्तुतितत्परोस्ति ॥

(अग्रतोवलोक्य) नैतावदेव। कांचने सिंहासने तमेव गोपालबालं स्वयमिंद्रोपि कामधेनुपयोभिरैरावतकरोद्धृतैर्मन्दाकिनीपयोभिश्चाभिषिंचति । हंत कोयं कालविपर्यासो यत्र देवा अपि गोपालबालसेवापरायणा भवंति.

नारदः—दृश्यतामेतदपि दर्शनीयम्.

कंसः—(विलोक्य साश्चर्यानंदं स्वगतम्.)

केयं माया कथमयमिहानेकतामेक एव ।
प्राप्तः प्रावृड्घनघनरुचिर्बालगोपालवेषः ॥
राकाचंद्रोज्वलतरशरद्रात्रिव क्वेऽत्र रम्यां ।
गोपीवृंदैः सह निरुपमां रासलीलां विधत्ते ॥

सत्यं न सार्वभौमा अपि परमानंदपारावारस्यास्य बिंदुमप्यनुभवंति (प्रकाशम्) भगवन्नेवं निर्मर्यादोयं गोपालबालः प्रचंडदंडपात्रतामनुभविष्यति.

नारदः—वत्स चित्रमेतद्। विलोक्यतामन्यदपि.

कंसः—(विलोक्य.)

वृषभमतिमदाढ्यं हंत हंति प्रसह्य।
प्रबलमिह विषाणे संप्रगृह्यातिवीर्यः॥
हयमयमपि हेषात्रासिताशेषघोषं।
यमसदनममंदानादरं हा निनाय॥

(निपुणं निर्वर्ण्य) हा हंत!! किं वृषासुरकेशिनावपि बालेनानेन निहतौ? सखे! केशिन्! केशिन्! केयं ते विपरीता दशा.? (इति वदन् मूर्च्छया पतति.)

नारदः—राजन्! समाश्वसिहि.

कंसः—भगवन्! कोयं दुष्टचित्रकारो येनेदृशानि मिथ्या चित्राणि चित्रितानि? प्राणांतदंडपात्रं मे स चित्रकारः।

नारदः—राजन्नैतानि मृषा चित्राणि किं तु भूतार्थान्येव चित्राणि ततो न चित्रकारस्यापराधः।

कंसः—महामुने! किं सर्वाण्यपि चित्राणि भूतार्थान्येव? तर्हि क्वास्ति स गोपालबालो येन मे सर्वेपि पुरुषा नि-

हताः ?

नारदः–(स्वगतम्) गोब्राह्मणहिंसानिरतोयं त्वरया यमातिथिर्यथास्यात्तथा विधेयम् (प्रकाशम्) राजन् ! नायं गोपालबालः किं तु देवक्या अष्टमः पुत्रस्त्वत्तो बिभ्यता वसुदेवेन स्वमित्रस्य नंदस्य गृहे गुप्तं स्थापितः कन्यां च तस्याऽऽनिनायात्र याऽष्टभुजा दिवं गता ततो न देवा असत्यवादिन इति मंतव्यम्.

कंसः–(स्मृतिमभिनीय) हा ! केशिनापि स्वबुद्ध्याऽयमर्थ ऊहितः परं न मया तद्वचः कर्णे कृतम्। हंत हंत केशिन् ! केशिन् ! कोन्यस्त्वादृशो मे मंत्री भविष्यति (इति वदन् रोदिति.)

नारदः–(स्वगतम्) अत एव यत्र मंत्री तत्रैव त्वयाऽपि त्वरया गंतव्यम् (प्रकाशम्) राजन्नतीते न शोकः कार्यो धीरेण.

कंसः–(सकोपम्। निष्कोशमसिं गृहीत्वा) धिग् रे वसुदेव ! धिक् त्वामेष न भविष्यसि (इत्युक्त्वा हंतुमभिधावति.)

नारदः–(उत्थाय) राजन् ! राजन्नैतत्कर्तव्यम्। वसुदेवे हते न तत्पुत्रोऽत्रागमिष्यति. जीवति तु वसुदेवे पितृस्नेहादवश्यमागमिष्यति ततो नाधुनाऽयं हंतव्यः.

कंसः--मुने ! सप्तमुक्तं देवकीवसुदेवौ पुनः कारागारवासिनौ विधाय तयोः पश्यतोस्तत्पुत्रौ हनिष्यामि.

नारदः-राजन् ! गम्यत इदानीम् । निवेदितं सर्वं त्वदपेक्षितं पत्रेणानेनातः परं महाराजस्य मनोवृत्तिरेव प्रमाणम् (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

कंसः-भगवान्नारदोपि गतो बहूपकृतं तेन सर्वभूतार्थवृत्तनिवेदनेन मे.

संबंधिनोपि कुटिला वसुदेवतुल्या ।
भूमौ भवंति कृतिवाग्हृदयेषु भिन्नाः ॥
पापं परं परिणतौ स्फुटतां प्रयाति ।
प्रायः कुरोग इव गोपित ईदृशानाम् ॥

भवतु चाणूराद्यैः सह विचार्य वसुदेवपुत्रयोरानयनार्थमक्रूरमेव प्रेषयिष्यामि (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

इति श्रीमत्केशवकृपाकल्पवल्लरीपल्लवायमाने गोपालचिंतामणिविजयनाम्नि नाटके पंचमोऽङ्कः

स्मरहरपददासो विठ्ठलेशात्मजन्मा ।
विबुधमणिगुरुश्रीकेशवार्यैकशिष्यः ॥
परमशिवपरश्रीझंडुभट्टानुजन्मा ।
स्वकृतिकुसुममालां श्रीशिवायार्पयामि ॥

॥ अथ षष्ठोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति रामकृष्णाभ्यामुपास्यमानोऽक्रूरः)

अक्रूरः—वत्सौ ! बहुकालाभिलषितोर्थ आप्त इदानीं मया.

श्रीकृष्णः—आर्य ! अपि कुशलं नौ मातापित्रोर्यादवानां च.

अक्रूरः—वत्स ! जीवति कंसे कुतः कुशलाशापि यादवानाम्.

बलभद्रः—आर्य ! कथमेवं स्ववंशीयेष्वपि द्वेषमाचरति पापः कंसः ?

अक्रूरः—वत्स ! नारदोपदेशेन देवतावतारानेव यादवान् गणयति न नरान् स्वयं च कालनेम्यवतारः प्राग्विष्णुना हतोत्रापि देवकीपुत्रत्वमुपगच्छता विष्णुनैव वधं प्राप्स्यतीति कृतनिश्चयो विष्णुमूलभूतानि भूतानि गोब्राह्मणादीनि विष्णुभक्तान् यादवांश्च पीडयतितरां नितराम् ।

श्रीकृष्णः—आर्या ! आर्याणामत्रागमनं केनोद्देशेन जातमिति ज्ञातुमीहे ।

अक्रूरः—वत्स ! गतेह्नि समागतेन श्रीनारदेन श्रीमदीयं स-

वंचरितं कंसाय निवेदितं ततः क्रुद्धेन तेन धनुर्यागविलोकनव्याजेनात्र समानीतौ रामकृष्णौ कुवलयापीडेन हस्तिना चाणूराद्यैर्मल्लैश्च घातयिष्यामीति निश्चित्य युवयोरानयनायाहमाज्ञप्तो देवकीवसुदेवौ च पुनः कारागारे निक्षिप्तौ। स्वकीयः पितोग्रसेनोपि कारागारावासः कृतः। पीडयति प्रतिक्षणं गोब्राह्मणकुलानि यादवांश्च। किंचायुतं गावोऽधर्मेण हृतास्तासां च किं करिष्यतीति न बोधपदवीमवतरति बुद्धिर्मे.

श्रीकृष्णः–आर्य ! अवश्यमेव मया तत्रागंतव्यम् ।

पित्रोर्न बंधनमसह्यतमं मनो मे ।
नाप्यौग्रसेनमपि यादवपीडनं वा ॥
हाहा ! तथा व्यथयतिस्म यथानुवेलं ।
गोपीडनं कृतमपुण्यतमेन तेन ॥

तदेतावौ यशोदानंदौ मथुरागमनाय प्रार्थयामहे ।

बलभद्रः–एवमेतत् । तयोः संमतिमंतरा न पदात्पदमपि गंतुं शक्यत आवाभ्याम् ।

अक्रूरः–युक्तमुच्यते युवाभ्याम् । एत गच्छामः (इतिनिष्क्रांताः).

(ततः प्रविशतो गोप्यौ.)

चंद्रभागा–सखि ! विशाखे ! श्रुतं मयातिक्रूरोऽक्रूरो हृदयसर्वस्वं नः सर्वासां श्रीनंदनंदनं मथुरां नेष्यतीति.

विशाखा–श्रुतं मयाप्येतत्.

चंद्रभागा–किं तद्विषये श्रीवृषभानुनंदिनीप्रमुखा अपि न कमपि प्रतीकारं करिष्यंति ? न माता यशोदा न तातो नंदो वा तं निवारयिष्यंति ?

विशाखा–चंद्रभागे ! श्रीराधिकाप्रमुखाभिः सर्वाभिः श्रीमथुराप्रयाणनिवृत्तये तथातथा प्रार्थितं यथा वज्रोपि स्फुटेत्पर्वतोपि रुद्याच्च। मात्रा श्रीयशोदया तातेन श्रीनंदेन च बहुबहुप्रकारैर्निवारितः श्रीनंदकुमारो 'निरवधिवात्सल्यरसपीयूषपूरपूर्णमानसौ मातापितरौ मे परमप्रेमपीयूषपूर्णस्वांता गोप्यश्च न खल्वहं युष्माकं संमतिमंतरा मथुरां प्रयास्यामीति निश्चितचित्ततां स्वीकृत्य परित्यज्य चोद्वेगवेगमभिनवातिथितया विष्णुरूपस्यास्य तातस्याऽक्रूरस्य मनोविनोदायास्यां रात्रौ नाटककलाकुशलाभिरप्सरोभिरभिनीयमानं प्रेक्षणकं सर्वैर्युष्माभिर्विलोकनीयं तदनंतरं च यथायुष्मत्संमति करिष्य' इत्युक्तवान्.

चंद्रभागा–वचनेनानेन प्रयाणपराङ्मुखः श्रीकृष्ण इति

मे प्रतिभाति। ततस्ततः ?

विशाखा–तदधुनाहं मातुर्यशोदाया आज्ञया गच्छामि सर्वा अपि गोपीः प्रेक्षणकप्रेक्षणायामंत्रयितुम् ।

चंद्रभागा–साधयतु भवत्यहमपि नंदराजपरममित्रस्योपनंदस्य गृहं गृत्वा निवेदयाम्येतद्वृत्तम् (इतिनिष्क्रांते).

(ततः प्रविशति गोपगणावृतो नंदो गोपीगणावृता यशोदा रामकृष्णसहितोक्रूरश्च.)

श्रीकृष्णः–श्रीदामन् ! प्रेक्षणकप्रेक्षणायागतैः सर्वैर्गोपवृंदैर्गोपीवृंदैश्च संकीर्णोयं सभामंडपस्तदाज्ञापय सूत्रधारं नाटकप्रयोगारंभाय.

श्रीदामा–यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा) सूत्रधार ! प्रारभ्यतां प्रेक्षणकम् ।

सूत्रधारः–यथाज्ञाभगवन्मित्रस्य (इति नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) प्रिये ! इतस्तावत् ।

नटी–(प्रविश्य) को नियोग आर्यपुत्रस्य ?

सूत्रधारः–प्रिये ! भगवतः श्रीकृष्णस्याज्ञया गोभक्त्यभ्युदयं नाटकमभिनेतव्यं तद्रंजय समाजसमागतमनांसि प्रसंगानुकूलेन संगीतेन.

नटी–यथाज्ञार्यपुत्रस्य (इति गायति.)

श्रेयस्तनोति धनधान्यसुपुत्ररत्ना
न्यानंददानि वितरत्यपि हंति रोगान् ।
सर्वान् क्षणात्परममोक्षमपीह धत्ते
गोभक्तिरत्र कुरुतेऽभ्युदयं न कं कम् ॥

नेपथ्ये—साधु सूत्रधाराप्रिये ! साधु । गोभक्तिरत्र कुरुतेऽभ्युदयं न कं कम् (इति पठति.)

सूत्रधारः—(साश्चर्यम्) प्रिये ! कालयवननगरनिवासिनीनां विलासिनीनां वृंदं गोत्रिरात्रव्रतनिमित्तं स्वपूजितां गां नदीतीरं नयति तस्यायं गीतध्वनिः श्रूयते । तदेहि तदुत्तरकरणीयाय सज्जीभवावः (इत्युक्त्वा निष्क्रांतौ नटीसूत्रधारौ.)

(ततः प्रविशति गंधाक्षतपूष्पपुजितां सुवर्णनूपुरां सुवर्णशृंगीं सुवर्णश्रृंखलां च गामनुगच्छन् कामिनीसमूहः ।)

स्त्रियः—

मातः कामदुघे नमोनम इदं तुभ्यं मुहुः कुर्महे
त्वं मातापितरौ त्वमेव च गुरुस्त्वं दैवतं त्वं गतिः ।
त्वं सर्वस्वमिहासि नः प्रतिदिनं त्वं पालयास्मान्निजैः
प्रेमालोलविलोकनैरनुपमैः सर्वं कुटुंबं च नः ॥ १ ॥

अयि कामदुघे ! जगतां जननि ! त्वमिव त्वमसीह धरावलये ॥
निजभक्तजनार्थितपूर्तिविधौ प्रणयिन्यचलातुलवत्सलता ॥

गोपाः–अहो ! भक्त्यतिशयोऽमूषाम्.

गोप्यः–संतोषयति श्रवणेंद्रियाणि नः श्रीगोमहिमगीतमिदम्.

नंदः–कालयवनपुरेपीदृशी गोभक्तिरिति परमं विस्मयकारणम्.

अक्रूरः–आर्य ! धर्मचर्यायां सर्वत्र स्वातंत्र्यं प्रजानां विना कंसराज्यम्.

स्त्रियः–(पुनर्गायंति.)

अये मातर्मातः सुरभि! भवतीं सद्गुणवतीं ।
परप्रेम्णोपास्य क्षणमपि जना भूमिवलये ॥
अपुत्राः सत्पुत्रा अनिशमधना निस्तुलधना ।
अविद्याः सद्विद्यामृतरसजुषः संति नहि के ? ॥

मातर्जगज्जननि कामदुघे निपीय ।
स्वच्छं पयो मणिनिभं सरितोऽतिरम्यम् ॥
भुक्त्वा च नीलमणिनीलमलं तृणं त्वं ।
नेत्राणि नस्तु सुखयेस्त्वरया निजानाम् ॥

(इतिसभक्त्युद्रेकंप्रणमंति.)

यशोदानंदौ–अहो ! साक्षात्कामधेनुरेवेयं धेनुर्नेत्रानंदं जनयति नः

गोपा गोप्यश्च–एतासामिव गोभक्तिः केषां मनोरथपूरान्न पूरयेत्?

नेपथ्ये–

लोकाः पलायत पलायत निर्विलंबं।
मत्तेभकुंभतटपाटनपंडितोयम्॥
निर्भिद्यपंजरमभेद्यमभिक्रुधांधः।
सिंहोऽधुनाऽतिविकटोग्रसटोभ्युपैति॥

स्त्रियः–हा! किं कर्तव्यम्? क्व गंतव्यम्? कोधुना धेनुमिमां प्रचंडपंचाननाद्रक्षिष्यति.?

(ततः प्रविशति प्रचंडतरनखरः केसरी.)

नंदाक्रूरौ–(युगपत्खड्गमुद्यम्य सक्रोधमुत्थाय) धिग्रेपाप! मुंच धेनोः पंथानं न चेन्न भविष्यसि.

श्रीकृष्णः–आर्यौ! प्रेक्षणकमेतत्।

नंदाक्रूरौ–विस्मृतमेतदावाभ्याम्। (इत्युक्त्वोपविशतः).

(स्त्रियः सर्वाः सभयं पृथक्पृथग्रथ्यासु प्रद्रुत्य निष्क्रांताः)

यशोदा–गोप्यः! कंपते मे हृदयं श्रीधेनुदेव्यास्तद्भक्तिमतीनां च सतीनां किं भविष्यतीति चिंतया.

गोप्यः–देवि! मा चिंतां कुरु गोभक्तिरेव ता रक्षिष्यति.

(ततः प्रविशति पाशबद्धा धेनुर्नंदा कालचंडो व्याधस्तत्पत्नी

कर्कशा तत्किंकराश्च.)

नर्मदा–(सास्रं सांजलिबंधम्) भ्रातः कालचंड ! विज्ञापयामि किल मुंचेमां सर्वदेवमयीं गोमातरम्.

कालचंडः–किमियं ते माता ? नार्य्यास्ते धेनुः कथं माता. ?

नर्मदा–न केवलं ममैवेयं माता किंतु सर्वस्य जगतोप्येषैव माता.

कालचंडः–कथं पशुजातेरप्यस्याः सर्वस्य जगतोपि मातृत्वं संभवेत्.

नर्मदा–शृणु कालचंड !

विना गव्यानि हव्यानि कव्यानि च भवंति नो ।
भव्यैर्हव्यैश्च कव्यैश्च विना यज्ञा भवंति किम् ? ॥
यज्ञाभावे कुतो वृष्टिर्वृष्ट्यभावे कुतो जगत् ? ।
ततो जगज्जनन्येषा हव्यकव्यप्रवर्षिणी ॥
धेनुः स्वभक्तजनताकामधेनुरनुक्षणम् ।
पूजनीया वंदनीया पालनीया शुभेप्सुभिः ॥
सर्वेषां सुखवर्याणामास्पदं परमं हि गौः ।
इत्युक्तं धर्मशास्त्रेषु सर्वेष्वपि मुनीश्वरैः ।

तन्मुंच जगन्मातरमिमां गां सकललोककल्याणाय तव च कल्याणायेति प्रार्थना मे.

कालचंडः–तादृशानि वचांसि त्वार्यप्रजानां मान्यानि न वयं

ताद्दशानि वचांसि सत्यानि मन्यामहे.

नर्मदा–मा संतु मान्यानि ते तानि वचनानि परं यस्मै लाभाय गृहीतेयं त्वया धेनुस्ततो द्विगुणं चतुर्गुणं वा धनं गृहीत्वा मुच्यतामेषा.

कालचंडः–कोर्पयिष्यति चतुर्गुणं धनं?

नर्मदा.–शंभुशर्मा मे श्वशुरः शिवशर्मा च मे पिता ततश्चतुर्गुणं ततोप्यधिकं वा मदुक्त्या तुभ्यं दास्यति.

कालचंडः–न सर्वेपि त्वादृशा विचारविकला ये निरर्थं पश्वर्थे चतुर्गुणं धनमर्पयेयुः।

नर्मदा–यदि न विश्वासस्ते चित्ते तर्हि–

गृहाणेमं तारानिकररुचिरं हारममलं।
महामूल्यं रत्नांगदयुगमिदं नूपुरयुगम्॥
इदं नानारत्नोज्वलमपि नमामि प्रणयत–।
स्ततस्त्वं मुंचेमां भुवनजननीं मंगलदुघाम्॥

(इत्युक्त्वा सर्वाण्याभरणान्यंगेभ्य उत्तार्य तदग्रे स्थापयति.)

कालचंडः–न वयं धनाभिलाषिणो रंकाः। संति मे महाराजसमर्पितानि बहूनि भूषणानि.

कर्कशा–रे रे मूर्ख! किमनया धेन्वा? गृहीत्वा रत्नाभरणानि परित्यज्यतामेषा.

कालचंडः—रंडे रंडे ! त्वमेव मूर्खा नेदं गोमूल्यम्.

नर्मदा—दासवर्य ! यदि नैतद्गोमूल्यं तर्हि त्वमेव यन्मूल्यं कथयिष्यसि तदप्यर्पयिष्यामि.

नंदः—धिग् निष्ठुरतां व्याधस्य.

अक्रूरः—ईदृशैरेव पापैर्दुर्दशां नीतास्माकं भारतभूमिः ।

गोप्यः—धन्या खलु नर्मदा या कालप्रतिमात्कालचंडादपि न बिभेति.

गोपाः—धिगूरे कर्मचंडाल कालचंड ! कस्त्वं प्रणयात्मार्थयंतीम् ब्राह्मणपुत्रीं न प्रगणय्य गां पाशान्नमुंचसि ? एष न भविष्यसि (इत्युक्त्वोद्यतदंडा उत्तिष्ठंति.)

श्रीबलभद्रः—प्रियमित्राणि मे सुदामस्तोकप्रमुखा गोपा अलमावेगेन प्रेक्षणकमेतत्.

गोपाः—विस्मृतमिदमस्माभिः (इति पुनरुपविशंति.)

कालचंडः—किं पुनस्त्वं गोमूल्येनान्यदर्पयिष्यासि ?

नर्मदा—

रम्या हर्म्यावलिरनुपमा कोशपंक्तिः समग्रा ।
ग्रामान् क्षेत्राण्यपि मम पितुर्मत्पतेश्चापि सर्वम् ॥
सर्वस्वं ते वितरितुमहं दास शक्तास्मि गां चेत् ।
पाशान्मुक्तां रचयति भवान्नात्र संदेहलेशः ॥

नैतावदेव यावज्जीवं च नोपकारं ते विस्मरिष्यामि.

कालचंडः—न मे ग्रामैर्न क्षेत्रैर्न कोशैर्न सर्वस्वेन च ते प्रयोजनम्। अस्ति ममापि तत्सर्वं महाराजप्रसादेन। मांसविक्रयिणो वयं मांसेनैव नः प्रयोजनम्.

नर्मदा—दासवर्य ! यद्येवं तर्हि—

मां निहत्य सहसाऽसिनाऽमुना बालचंद्रमिव बालकं च मे ।
प्राप्तमांस उरुपाशयंत्रितां लोकमातरमिमां विमुंच गाम् ॥

इति मे सप्रणामं प्रार्थना.

(इति वदंती व्याधस्य पादयोः पतति).

गोप्यः-(सस्नेहास्रम्) धन्यासि नर्मदे ! धन्यासि.

कालचंडः—किं वृथा प्रलपसि ? जानासि महाराजं कालयवनम् ?

नर्मदा—जानामि योस्या नगर्य्या अधिपतिः ।

कालचंडः—तर्हि तदर्थमियं मया गृहीता । न खलु महाराजो राक्षसो येन मनुष्यमांसमपि खादेत् । तद्गच्छ नचेत्पश्यंत्यास्ते किंकरा मे गामेनां हनिष्यंति । को वा कालयवनाज्ञामुल्लंघयितुं शक्तस्तत्पलायस्व पलायस्व.

नर्मदा-(सास्रं सांजलिबंधं च) भ्रातः कालचंड! प्रथमं मामेव घ्नंतु किंकरास्त इति प्रार्थना मे.

कालचंडः—नैवं कदाचिद्भविष्यत्यपेहि पापे ।

नर्मदा–(पुनः सप्रणामम्) भ्रातर्भ्रातः क्षमस्व क्षमस्व नालंकारैर्न सर्वस्वेन नापि मत्प्राणैर्मत्पुत्रस्यापि च प्राणैर्मोक्तुं शक्यते त्वया धेनुस्तर्हि कोप्यस्ति धेनुमोक्षोपायो न वा? अस्ति चेन् निवेद्यतां नास्ति चेन्न जीवत्यां मयि त्वं तवानुचरा वा गोवधं कर्तुं शक्तास्त्वां द्वित्राँश्च तेऽनुचरान्निहत्य प्राणांस्त्यक्ष्यामि तदनंतरं यद्भावि तद्भविष्यतीति निःशंकमवगंतव्यम् (इत्युक्त्वा बद्धकच्छा तदीयमेव निष्कोशमसिं गृह्णाति.)

कालचंडः–(स्वगतम्) क्रुद्धेयं कालिकैव दृश्यते निःसंशयं हन्तुं शक्तैव द्वित्रान् पंचषान् वा पुरुषान् त्यक्तजीविताशेति प्रतिभाति। किमिदानीं कर्तव्यम्? (क्षणं विचार्य प्रकाशम्) नर्मदे नर्मदे! राजनियोगानुगे मयि नैवं रोष उचितस्ते यद्युपायांतरमेव पृच्छसि तर्ह्यस्त्येक एव गोमोक्षोपायो नान्यः।

नर्मदा–निवेद्यतां क उपायः?

कालचंडः–कथयिष्याम्यहं परं न त्वं स्वीकरिष्यसि.

नर्मदा–अवश्यमेव करिष्यामि निःशंकमुच्यताम्.

कालचंडः–(स्वगतम्) अहो! पतिव्रतायाः प्रभावो येन नास्यां मनसापि पापं कर्तुं प्रभवाणि किं पुनर्वचसा वपुषा च (प्रकाशम्) नर्मदे! यदि मद्गृहे भोजनं करिष्यसि तर्हि गामिमां मोक्ष्यामि.।

नर्मदा–(स्वगतम्) हा ! क्व ब्राह्मणकुले जन्म क्व च नीचनीचस्यास्याऽऽजन्मनोऽद्यावध्यसंख्यगोवधविधायिनो गृहे भोजनम् ? भवतु लोकमातेयं मे श्रेय एव करिष्यति (प्रकाशम्) भ्रातः कालचंड ! यद्येवमेव तवाग्रहस्तर्हि छिन्धि धेनुपाशान् चरतु च सा निर्भया यवसं पिबतु च पानीयम् । त्वद्गृहे भोक्तुमियमेषा स्थितास्मि.

कालचंडः–(सहर्षं गोपाशाँश्छित्वा तस्यै यवसं पानीयं चार्पयति).

कर्कशा–धिगूरे मूर्खाधिराज ! महामूल्यमणिमंडनानि परित्यज्य गृहक्षेत्रग्रामादीन् परित्यज्य सर्वस्वं च तत्पत्युः परित्यज्य किमेतद्याचितं ? कस्त एतावता लाभः? (इतिवदंती पाणिपादप्रहारैस्ताडयति.)

गोपाः–काप्यद्भुतैव गोभक्तिरस्याः ।

गोप्यः–दुष्करमेतदुररीकृतं नर्मदया.

नंदाक्रूरौ–धिक्कालयवनराज्येधिकारिजनांध्यं येनैवं निरपराधापि प्रजा पीड्यते.

कालचंडः–मूर्खाधिराजपुत्रि ! त्वमेव मूर्खमूर्खा नाहम् । ब्राह्मणीयं स्वीयं धर्मं परित्यज्यास्मद्गृहे भोजनं करिष्यति सोयं मे परार्धपरिमितसुवर्णलाभतोऽप्यधिको लाभोस्तीति न त्वं वेत्सि येनैवं जल्पसि.

नर्मदा—कालचंड ! नाहमेवं रहसि त्वदन्नं भोक्ष्यामि । त्वदीय-किंकरद्वारा महाराजं कालयवनं निवेदय येन महाराज्ञो मच्छ्वश्रूश्वशुरौ मन्मातापितरौ सकुटुंबौ मदीयं प्राणनाथं दयाशंकरं पंडितांश्चान्यान् प्रख्यातान् सह नीत्वाऽत्रागच्छतु । पश्यत्सु तेषु सर्वेष्वहं त्वद्गृहपरिपक्कं भोक्ष्यामि.

कालचंडः—(सहर्षम्) प्रियं नः प्रियं नः (इत्युक्त्वा पत्रिकां लिखित्वा महाराजाय दातुं दूतकरेऽर्पयति.)

दूतः—(स्वगतम्) मुक्त इदानीमहं महाकालीकरकलितकराल करवालव्यालमुखात् (प्रकाशम्) यथाज्ञा भर्तुः (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

अक्रूरः—अहो ! नर्मदाया धर्मशास्त्रेपि प्रावीण्यम्.

नंदः—एवमेव । गुप्ते हि पुण्यपापे अनुदिनमेधेते प्रख्यापिते च ते प्रतिक्षणं क्षयमुपयात इति विचार्यैव तया बहुजनसमक्षं त्वदन्नं भोक्ष्यामीत्युक्तम्.

गोप्यः—यशोदे ! न केवलमियं कमलकोमलांगी कोमलां सामोक्तिमेव वक्तुं कुशला । निग्रहेपि प्रवीणतरेति प्रतिभाति.

यशोदा—कोत्र संदेहः ? क्रोधात्कालीकरालतामुररीकृत्य करे करालः करवालो गृहीतोनया यदा तदा चक्षुषी

उन्मीलिते दुष्टस्य कालचंडस्य.

राधा—तस्या धैर्यं शौर्यं धर्मधुरंधरत्वं च वीक्ष्य परमेश्वरः करोतु तस्या अभ्युदयम्.

नेपथ्ये—जयति जयति महाराजः कालयवनः। (सर्वे ससंभ्रमं पश्यंति.)

(ततः प्रविशति सकुटुंबेन शंभुशर्मणा शिवशर्मणा दयाशंकरेण शिष्टैश्चान्यैर्मंत्रिभिश्च सहितः कालयवनः).

कालयवनः—(सिंहासनमधिरुह्य) शंभुशर्मन्! शिवशर्मन्! दयाशंकर! मंत्रिणः! प्रधानाः! शिष्टाश्च इत इत उपविशतोपविशत.

सर्वे पौराः—यथाज्ञा महाराजस्य (इत्युक्त्वोपविशंति)

कालचंडः—महाराज! महाराज! परमो मे भाग्योदयोयं येन मदंगणभूमिं महाराजः स्वपदपंक्त्या भूषयति.

कालयवनः—कालचंड! न यदमात्यैर्न सामंतैर्न मंत्रिभिर्न सेनापतिना न कोशाधिपतिना न पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरादिग्भागाधिकारिभिश्चाद्यावधि कृतं तत्त्वयेदानीं निर्मितं यद् ब्राह्मणी स्वधर्मं परित्याजिता। ततः प्रियात्प्रियतरस्त्वं मे.

कालचंडः—सोऽयमनुग्रहस्ते।

कालयवनः—पुत्रि नर्मदे! ब्रूहि ते वक्तव्यम्.

नर्मदा-(उत्थाय) अयि मान्या महाराजाः ! अयि पूज्यौ पितरौ सेव्यौ श्वशुरौ प्राणसर्वस्व प्राणनाथ ! सर्वे च पौरजानपदाः ! श्रूयतां मंदभाग्याया मे वृत्तांतम् । अद्य खलु गोत्रिरात्रव्रतसमाप्तिनिमित्तं तद्व्रतकारिण्यः सर्वा वयं गामिमां वनाय मोक्तुमासीमांतमनुयाताः । राजचत्वरमनुप्राप्तास्वस्मास्वकस्माद्राजसिंहः पंजरमुक्तः समापतत् । सिंहस्य शब्दश्रवणेनैव सर्वा मे स्वसारो गां विमुच्य पृथक् पृथक् प्रतोलीषु विलीना धेनुरप्येषा त्रासतरलितनेत्रा मद्धस्तगतां शृंखलां संछिद्य पलायिता । ततोहं च हृतसर्वस्वेव भयात्कंपाच्च तदीयां पदपंक्तिमनुसृत्येमां भूमिं यावदागता तावत्पाशबद्धां गां हंतुं चैनमुद्यतायुधं सानुचरं कालचंडमपश्यम् । दृष्ट्वैतन्मनसि मे यःदुखं यद्भयं यदौदास्यं यश्च विषादः समभून्न तद्वक्तुं शक्तास्मि । यथाकथंचिद्धैर्यं संधार्य प्राप्तं कालं प्रतिबोद्धुं प्रार्थितोयं कालचंडो नाभरणप्रदानेन न गृहग्रामक्षेत्रप्रदानेन न च मच्छ्वशुरसर्वस्वप्रदानेन न मत्पितृसर्वस्वप्रदानेन न मत्प्राणप्रदानेन न चास्य मे बालकस्यापि प्राणप्रदानेन गोवधान्निवृत्तस्ततः करालमिमं करवालं गृहीत्वा " कालचंड ! कोप्यस्ति धेनोरस्या मोक्षोपायो यदि तर्हि ब्रूहि । न चेत्त्वां त्वदीयांश्चाहं त्वदीयेनैव करवालेन हंतुं सन्नद्धपरिकरास्मि

प्रणष्टप्राणायां च मयि यद्भावि तद्भवतु" इत्युक्ते तेनोक्तं "यदि मद्गृहे भोजनं करिष्यसि चेद् गामिमां मोक्ष्याम्यन्यथा केनापि प्रकारेण न मोक्ष्यामि" इति । ततोऽस्याः कामधेनोः प्राणत्राणाय तदीयमन्नं भोक्ष्यामीति विदितं भवतु सर्वेषां युष्माकम्.

सर्वे–(नेत्रेभ्योऽश्रूणि मुञ्चन्तः) धन्यासि पुत्रि! धन्यासि.

कालयवनः–पुत्रि! ब्राह्मणधर्मं परित्यज्यास्यान्नं भुक्तवतीं त्वामौरसपुत्रीनिर्विशेषं पालयिष्यामि लालयिष्यामि पोषयिष्यामि च.

नर्मदा--नैतदर्थं प्रयासोयं मे.

नंदः–धिक्कालयवनं यो नर्मदाया ईदृशीं गोभक्तिं विलोक्य "तुष्टोहमाज्ञापयामि त्वदीयान्नभोजनमंतरापि मुच्यतां गौः" इति मृदुमंजुलोक्तिरसज्ञां रसज्ञां न कुरुते.

अक्रूरः–यद्येवं ब्रूयाच्चेत्किं तस्य कालयवनत्वम्?

राधा–(स्वगतम्) धन्या खलु नर्मदा या गोप्राणत्राणायाकृत्यमपि कृत्यमिव कर्तुं हर्षात्प्रवर्तते.

कालयवनः–कालचंड! त्वरस्वानय भक्ष्यं भोज्यं च.

कालचंडः–यथाज्ञा महाराजस्य । गत एव किंकरो महानसे तदाहर्तुम्.

नर्मदा–श्वशुरौ पितरौ च न मया युष्माकं पूजा कृता न भक्तिः कृता बालभावाच्च प्रत्युत युष्मदाज्ञोल्लंघनमेव मुहुर्मुहुः कृतं तत्क्षंतव्यम्। एते मे चरमाः प्रणामाः।

शंभुशर्मशिवशर्माणौ–(सास्रं) पुत्रि! मा शोकं कुरु। कृतं सर्वं त्वया गोप्राणत्राणमाचरंत्या कुलीनकामिनीकृत्यम्.

नर्मदा–(मातरं श्वश्रूं च प्रति) मातरौ! बालकोयं युवाभ्यामतः परं पालनीयः पोषणीयश्च.

श्वश्रूमातरौ–पुत्रि! मा चिंतां कुरु। बालकोयं नौ बहिश्चराः प्राणाः किंचेयमप्रतिमा गोभक्तिस्ते तस्य सर्वदा कुशलं करिष्यति.

नर्मदा–प्राणनाथ! एषा मे चरमा प्रणतिः। गर्भवत्याःश्रीकामदुघायाः प्राणत्राणकृतेऽकृत्यमपि कृत्यमिवाचरंती भवदीयपदपद्मपरिचर्यायामयोग्यतां गमिष्यामि तथापि न मानसं मे त्वच्चरणयुगलं स्वप्नेपि विस्मरिष्यति। जन्मांतरेपि तवैव सहधर्मचारिणी भविष्यामि।

दयाशंकरः–प्रियतमे! त्वया तु श्रीगोदेवीप्राणत्राणमाचरंत्या समुद्धृतं कुलद्वयं कृतं च सर्वं कुलीनकांताकृत्यं तादृग्सृज्यतामौदासीन्यं श्रीकामदुघैवेयं ते मनोऽभिलाषान् पूरयिष्यति.

(ततः प्रविशति वस्त्रच्छन्नं भोजनपात्रं गृहीत्वा किंकरः)

किंकरः—महाराज! भोजनमेतत्.

कालयवनः—स्थापयैतत्पीठोपरि.

किंकरः—यथाज्ञा देवस्य (इति पीठकोपरि भोजनपात्रं स्थापयति.)

नर्मदा—(स्वगतम्) हा ! किं कर्तव्यमिदानीमथवा कामदुघैवेयं धर्मं मे रक्षिष्यति. (प्रकाशम्)

यदि कामदुघेऽसि पूजिता भगवत्प्रीतिसकामया मया ।
कुरु तर्हि तथा यथा वृथा न भवेज्जन्म च जीवितं च मे ॥

(इति गां प्रणम्य) पौरा जानपदाश्च गोप्राणसंरक्षणाय न सर्वस्वत्यागो न प्राणत्यागोपि गणनीय इति विचार्य सर्वेषां युष्माकं समक्षमहं स्वधर्मं परित्यज्यैतदन्नमुपयोक्तुमीहे.

पौराः—पुत्रि ! न त्वया स्वधर्मस्त्यज्यते किंतु स्वधर्मः संरक्ष्यत एव तेन मोदामहे.

नर्मदा—

अभक्ष्यमपि मे भक्ष्यं यदि गौ रक्ष्यतेमुना ।
तद्भक्ष्यमपि मेऽभक्ष्यं येन गौर्नैव रक्ष्यते ॥

(इत्युक्त्वाभोजनभाजनवस्त्रमपाकरोति.)

पौराः—

द्राक्षाम्रजंबूकदलीफलाढ्यं यद्भाजनं वीक्ष्यतएवमेतत् ।

सपानपात्राणि च दुग्धपूर्णान्यहो ! किमप्यद्भुतत्वाद्भिभाति॥

(इति वदन्तः साश्चर्याः पश्यन्ति.)

कालचंडः—(विलोक्य सक्रोधं) मूढमूढ ! किमेतदानीतम् ?

किंकरः—यदाज्ञप्तं भवता तदेवानीतम्। मांसोदनपूर्णं भोजनभाजनं सुरापूर्णानि च पानपात्राणि.

कालचंडः—अंध ! पश्य पश्य क्वास्ति मांसोदनं सुरापात्राणि च.

किंकरः—(विलोक्य) आश्चर्यमेतत्कर्कशयैव मह्यमेतद्दत्तं किं पुनरेतज्जातम्.

कालचंडः—(क्रोधात्) धूर्त ! मा मृषाभाषणं कुरु। पक्षपातस्त्वया नर्मदायाः कृतस्तन्न जीविष्यसि (इति पादप्रहारं कुरुते.)

कालयवनः—कालचंड ! अलं व्यतीतविचारेण द्वितीयं पात्रमानीयताम्.

कालचंडः—कर्कशे ! त्वमेव महानसान्मांसोदनं पानपात्राणि च मदिरापूर्णान्यानय.

कर्कशा—यथाज्ञा भर्तुः (इत्युक्त्वा भोजनपात्रमानीय नर्मदाया अग्रे स्थापयति.)

नर्मदा—" यदि कामदुघेसि पूजिते " (इति पुनः पठित्वा पात्रवस्त्रमपाकुरुते तावत्पात्रं फलैः पूर्णं पानपात्राणि च क्षीरपू-

र्णानि भवंति.)

कालचंडः—(कोपात्) पापे पापे ! कर्कशे ! कर्कशेव त्वं या नर्मदायाः पक्षपातात्पत्युरपि मे वचनं न कुरुषे । तदद्य न भविष्यसि. (इत्युक्त्वा दंडेन प्रहरति.)

कर्कशा—पाप पाप ! किं निरपराधामपि मां प्रहरसि? त्वमप्यद्य न भविष्यसि (इति वदंती प्रतिप्रहारं कुरुते.)

कालयवनः—कालचंड ! मा कस्यापि विश्वासं कुरु । त्वमेव महानसान्मांसोदनसुरापात्राणि चानय निरावरणं च तत्पात्रं नर्मदाया अर्पय.

कालचंडः—यथाज्ञा देवस्य (इत्युक्त्वा मांसोदनपात्रं सुरापात्राणि चानीय सर्वेभ्यो दर्शयति.)

कालयवनः—(व्याधहस्तात्स्वयं गृहीत्वा) पुत्रि नर्मदे ! एहि गृहाणैतत्.

नर्मदा—यथाज्ञा प्रजापितुर्महाराजस्य (इत्युक्त्वा) "अयि कामदुघेसि पूजिता" (इति प्रकाशं पठंती पात्रमादातुं गच्छति.)

कालयवनः—(साश्चर्यम्) अहो ! किमिदं यथायथा नर्मदा मन्निकटमायाति तथातथा.

फलतामुपयाति मांसमप्यखिलं मद्यमिदं च दुग्धताम् ।

अपराधलवो न किंकरेस्त्वपराधिन्यपि नास्ति कर्कशा॥
कोप्ययं नर्मदाया एव प्रभावः (इत्युक्त्वा नर्मदां प्रणमति.)

कालचंडः—नर्मदे ! नैव गां मोक्ष्यामि यत्त्वं भोजनं करिष्यामीति प्रतिज्ञाय इंद्रजालं कुरुषे येन मांसमपि फलायते मद्यमपि दुग्धायते । तत्पश्यंत्या एव ते गां हन्मि (इत्युक्त्वा खड्गं गृह्णाति.)

नर्मदा—(कालचंडस्य करं गृहीत्वा) अये मूढ हृदयहीन ! पश्यन्नप्यंधतां कथं वहसि? नैतदिंद्रजालम् । अस्या एव कामदुघाया एषः प्रभावः । या मद्धर्मरक्षणाय मत्प्रार्थनया मांसं फलं कुरुते मद्यं दुग्धं कुरुते सा मत्प्रार्थनया सिंहशरीरं धृत्वा युष्मान् सर्वान् भक्षयितुमपि शक्ता परं सर्वभूतदयार्द्रहृदयाहं न तथा कर्तुमीहे । ईदृक्प्रभावानामपि कामदुघानां पालनं पोषणं लालनं च न विधाय तासां हननं विधीयते भवता । कस्त्वादृशः पापी कस्त्वादृशः क्रूरः कस्त्वादृशश्च कृतघ्नः । धिक् ते बुद्धिं धिक् ते जन्म धिक् ते जीवितं च । मूढ ! चिंतय चिरं चेतसा येयं गौर्हतापि त्वया ते वृत्तिं समर्पयति सा पालिता पोषिता लालिता च न किं ते वृत्तिं समर्पयिष्यति ? यदि नाधुनापि मद्वचसि विश्वासस्तर्हि प्रत्यक्षमनुभूतेप्यस्याः प्रभावे कथं मूढतामुद्वहसि ? दुर्लभतमं मानुष्यं जन्म संप्राप्य

किं त्वया सुकृतं कृतं ? हा ! निरर्थं जन्म जीवितं च ते ।
तदतः परमपि किमप्यात्महितं विचारय विचारय !

कालचंडः—(स्वगतम्) सत्यमेवेयं वदति निष्फलमेव मे जन्म जीवितं च पापैः कर्मभिः कृतम् । तदलमिदानीं तादृशैरकृत्यैः कृत्यैः (प्रकाशम्) मातर्नर्मदे ! नर्मदे !

त्वं मे गुरुस्त्वमसि मे परदैवतं त्वं ।
मातासि मे त्वमसि मे च पिता त्वमेव ॥
सर्वस्वमप्यसि ततः प्रणमामि तुभ्यं ।
जन्मांधताद्य गलिता मम ते वचोभिः ॥
पाशाः प्रयांतु विलयं सकला ममामी ।
भस्मीभवंतु सकलानि ममायुधानि ॥
शिष्योस्मि ते तत इहानुदिनं करिष्ये ।
गोसेवनं प्रणयतः किल यावदायुः ॥

(इत्युक्त्वा पादयोः पतति.)

नर्मदा—यद्येवं तर्हि भाविनी ते श्रेयःपरंपरा ।

कालयवनः—(सिंहासनात्समुत्थाय.)

हेनर्मदेऽखिलसतीकुलमौलिरत्न ।
त्वां गामिमां च मुहुरादरतो नमामः ॥
नातः परं तु मम कोप्यखिलेपि देशे ।

गां हंतुमुद्यतकरो भविता मनुष्यः ॥

नर्मदा—महाराजाधिराज ! इदानीं परमाभ्युदयवृद्धिर्भवित्री ते.

नंदाक्रूरौ—फलिता पुत्र्या नर्मदाया गोभक्तिकल्पलता.

गोप्यः—दिष्ट्या वर्द्धसे देवि नर्मदे !

गोपाः—किं गोभक्तिस्तादृशी कदापि निष्फला भवति ?

नर्मदा—(श्वश्रूश्वशुरौ मातापितरौ च प्रणमति.)

श्वशुरौ पितरौ च—(सास्रम्) वत्से ! निःसीमतरां सौभाग्यपरंपरामनुभूयाः ।

कालयवनः—वत्से नर्मदे ! गामिमां गृहीत्वा विविधवाद्यगीतैः संभूषयस्व भुवनम् । वयमपि सर्वे यावत्त्वदीयभवनांगणमनुयास्यामः ।

नर्मदा—महाराज ! अलमलमत्युपचारेण पुत्रिकायां मयि । यदि तादृशी मयि प्रीतिर्महाराजस्य तर्हि.

ग्रामे पुरेपि नगरेपि च कोपि देशे
गां पीडयेन्न मनसा वचसा क्रियाभिः ।
राजंस्त्वदीय इति घोषय डिंडिमेन
त्वं चेन्मदीयहितमिच्छसि कर्तुमद्य ॥

कालयवनः—पुत्रि ! यथात्वदीयेच्छं दुंदुभिस्वनेन घोषयिष्यामि । किंचेदृशपरमपवित्रचरित्रावलोकनसंतुष्टो ग्रामशतं पुत्री-

धिया पारितोषिकमर्पयामि। अयि मंत्रिणः प्रधानाः! पौरा जानपदाश्च सर्वे गीतवादित्रघोषेण गोसहितां पुत्रीं तद्गृहं प्रापयत.

पौरा जानपदा मंत्रिणः प्रधानाश्च—यथाज्ञा महाराजस्य!

कालचंडः—आर्ये नर्मदे! सदुपदेशस्यानृण्यं तु सुवर्णपूर्णार्णवमेखलावलयेनापि न कर्तुं शक्यं तथापि मन्मनःसंतोषायेमां स्वीकरिष्यसीत्याशासे (इत्युक्त्वा रत्नावलीं पादयोरर्पयति.)

नर्मदा—भद्रमुख! नेयं मे प्रीतिकरी। तत इयमिमेलंकाराश्च मया त्वत्पुत्रायार्प्यंते। मत्प्रीतिजनकं किमस्तीति जानास्येव तादृशं चेदर्पयिष्यसि तर्हि द्वाभ्यां पाणिभ्यां प्रतिग्रहीष्यामि.

कालचंडः—(क्षणं विचार्य) मातर्नर्मदे! इतः प्रभृति परित्यज्यते मयेयं नीचनीचवृत्तिस्तेन मद्वंशजा अपि सर्वे गोसेवामेवाश्रयिष्यंतीति प्रतिज्ञा मे.

नर्मदा—(सहर्षाश्रुपातम्) भद्रमुख! रत्नावलीनियुतमिदं मह्यं त्वया समर्पितमिति मन्येहम्.

(नेपथ्ये गीतध्वनिं वाद्यध्वनिं श्रुत्वा सानंदं सर्वेप्युत्तिष्ठंति)

नर्मदा—भवंतु सर्वेषां पराः श्रेयःपरंपराः (इत्युक्त्वानिष्क्रांता.)

कालयवनः—गता देवी नर्मदाहमपि तदाज्ञानुसारेण डिंडिमेन घोषयामि (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

श्रीकृष्णः—(सिंहासनादुत्थाय) पितरौ ! गोपाः ! गोप्यश्च ब्राह्मणपुत्र्यापि नर्मदया एकस्या गो रक्षणाय किं कृतं तद्दृष्टं भवद्भिः? सांप्रतं पापेन कंसेनान्यायेनार्जितानां-निधनाय निबद्धानां च गवामयुतस्य रक्षणाय गंतव्यं न वेति भवद्भिरेव वक्तव्यम्.

यशोदानंदौ—गोरक्षणाय गंतव्यं वत्स ! वत्सेन सत्वरम्।
श्रीगोरक्षैव ते रक्षां करिष्यति न संशयः ॥

श्रीकृष्णः—महाननुग्रहोयम्.

गोप्यः—

हेश्रीकृष्ण त्वमसि भगवन् प्राणतोऽपि प्रियो न-।
स्त्वद्विश्लेषः क्षणपरिमितोप्युग्रदुःखप्रदो नः ॥
सत्यप्येवं व्रज कुरु गवां रक्षणं चेति वच्मः ।
श्रीगोरक्षा भवतु भवतो रक्षणे जागरूका ॥

श्रीकृष्णः—गोभक्तिधुरंधरतामुद्वहंतीनां भवतीनामेवमेवे-दानीं वक्तुं शोभते !

गोपाः—

हेसन्मित्रशिरोमणेऽखिलजगद्गोपालचिंतामणे ।
चेतश्चंदन नंदनंदन गवां रक्षा विधेया द्रुतम् ॥
गत्वा तत्र सखे,त्वया सह वयं सर्वे च शूरा अमी ।

आयास्यंति भवद्वियोगजमहादुःखं न सोढुंक्षमाः नैतावदेव गवां रक्षणलक्षणस्वधर्मसंरक्षणार्थमपि ते त्वया सहागंतुमीहंते वयमपि चेहामहे.

श्रीकृष्णः–(सपरितोषम्) प्रियं नः प्रियं नः। श्रीदामन्! प्रभातप्राया रजनी तातपुरःसरान् वृद्धान् शकटस्थान् पुरस्कृत्य यात यूयं मथुरां वयमपि रथेन द्रुतमेवागमिष्यामः।

यशोदानंदौ–वत्सा अप्सरसः परमं परितोषमाप्तानि मनांसि नश्चमत्कारसारशालिना भवतीभिराभिनीतेनानेन प्रेक्षणकेन (इत्युक्त्वा ताभ्यः पारितोषिकमर्पयतः) (अप्सरसः सप्रणामं गृहीत्वा निष्क्रांताः)

गोप्यः–अयि प्राणसर्वस्व! पुनरविलंबेन दर्शनदानानुग्रहं करिष्यसीति प्रार्थना नः (इत्युक्त्वा निष्क्रांताः)

श्रीदामा–आर्याः सज्जानि शकटानि तत्सत्वरमारोहतारोहत.

नंदादयः–सन्मित्राक्रूर! वत्सौ बलभद्रश्रीकृष्णचंद्रौ! गम्यतेऽस्माभिः (इति निष्क्रांताः)

श्रीकृष्णबलभद्रौ–मातः! प्रयाणप्रणाम एष नौ (इति यशोदां प्रणमतः)

यशोदा–(सास्रम्) वत्सौ! शिवाः संतु युवयोः पंथानः।

श्रीकृष्णबलभद्रौ–मातरत्रभवत्या भवत्या एष आशीर्वाद एव रक्षामणिर्नः (इत्युक्त्वा निष्क्रांतौ.)

अक्रूरः–मातर्यशोदे ! पुत्रनिर्विशेषस्य तेऽक्रूरस्यायं प्रयाणप्रणामः ।

यशोदा–वत्स ! कुशलमनुपथमनुभूयास्त्वदाधीनमिदानीमनयोर्वत्सयोः कुशलम् (इतिवदंत्यश्रूणि मुंचति.)

अक्रूरः–मातर्जगद्रक्षादीक्षितयोरेतयोर्न काचिच्चित्ते चिंता विधेया (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

यशोदा–रोहिणि ! गतौ रथस्थौ वत्सौ साक्रूरौ न रथो न तद्ध्वजो न तद्रजश्चापि दृश्यते । तदेहि तयोर्मंगलाय श्रीसर्वमंगलाधीश्वरमेव तन्मंदिरे स्थित्वा प्रार्थयावहे ।

रोहिणी–यथाह प्रियसखी । एहि श्रीमहेश्वरमंदिरं यावः (इति निष्क्रांते.)

इति श्रीमत्केशवकृपाकल्पवल्लरीपल्लवायमाने गोपालचिंतामणिविजयनाम्नि नाटके षष्ठोऽङ्कः ।

परमशिवपरात्मश्रीमहेशात्मजन्मा ।
विबुधवरगुरुश्रीकेशवार्यैकशिष्यः ॥
नयविनयमयात्मश्रीजटाशंभुमित्रं ।
स्वकृतिकुसुममालां श्रीशिवायार्पयामि ॥

॥ अथ सप्तमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति सोद्वेगः कंसश्चाणूरश्च.)

चाणूरः–महाराज ! को निदेशो देवस्य ?

कंसः–सखे ! श्रुतं मया मथुराया आगतेन वसुदेवपुत्रेण विनापराधं राजकीयो रजको व्यापादित इति.

चाणूरः–श्रुतं मयाप्येतत् । ततस्ततः ?

कंसः–धनुर्यागस्थलं प्रविश्य तालत्रयपरिमितौन्नत्यं धनुरपि लीलया द्विधा कृतम् ।

चाणूरः–(सखेदम्) बह्वेतद्बालचापलं तेन कृतम् । ततस्ततः ?

कंसः–ततस्तदीयान् रक्षकान् मत्प्रेषितानपरांश्च सहस्रशो योधान् मुहूर्तमात्रेण धनुःशकलमात्रेणायुधेन बलभद्रकृष्णचन्द्रौ जघ्नतुः । श्रुत्वैवैतन्नैति निद्रा माम् ।

चाणूरः–निःशृंखलमेतत्तयोर्बालचापलं तावेवनिःसीमानुतापपात्रतामनुभविष्यतः । ततस्ततः ?

कंसः–ततश्च श्वः प्रभाते नागायुतबलेन कुवलयापीडेन तौ घातयिष्यामि । यदि कदाचित्ततोपि मुक्तौ भवेतां तौ तदा भवद्भिरप्रतिमल्लैर्मल्लैर्मल्लयुद्धेन हंतव्यावित्ति मे

निदेशः ।

चाणूरः—(स्वगतम्) हा ! प्राप्तः कालः (प्रकाशम्) महाराज ! नैतद्विषये चिंता विधेया हतावेव ताववेहि (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

कंसः—गतश्चाणूरस्तदहमपि शयनाय शयनागारमुपैमि (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

(ततः प्रविशति नंदो रामकृष्णौ च)

नंदः—वत्सौ ! युवाभ्यामद्य महाराजस्य समीपे नागंतव्यम् ।

रामकृष्णौ—कुतो नागंतव्यम् ?

नंदः—श्रुतं मया कुवलयापीडो नाम मदोन्मत्तो हस्ती सज्जीकृतोस्ति युवां निहंतुम् । वज्रसाराश्चाप्रतिमल्ला मल्लाअपि युवां हंतुं सज्जाः संतीति.

रामकृष्णौ—आर्याः ! तर्हि युष्माभिः पूर्वं गंतव्यं वयं च पश्चादागमिष्यामः ।

नंदः—पश्चादपि नागंतव्यमिति मेऽभ्यर्थना.

रामकृष्णौ—तातपादाः ! आवयोरागमनं विना कथमित्र गवामयुतं दुःखमुक्तं भविष्यतीति विचिंत्यम् ।

किंच—

गोभक्तिराजनुरिहास्ति विनिर्मिता चे- ।

तत्किं नौ करिष्यति करी मदिरामदांधः ॥
मल्ला अपि प्रबलबाहुबलावलेपा- ।
रक्षामणिर्जयति नः किल धेनुरक्षा ॥

नंदः-यद्यपि वत्सौ ! युवाभ्यामाबाल्यात्प्राणनिर्विशेषं परिशीलिता गोरक्षा रक्षामणिर्जागर्त्यैत्र तथापि न मे मनो धैर्यस्थैर्यमुपैति.

(इत्युक्त्वाऽश्रूणि मुञ्चति.)

श्रीकृष्णः-तात ! तात ! किमेतत् ? धैर्यधीनिधयो यूयमपि धैर्यं परिहरिष्यथ तर्हि बाला वयं कथं धैर्यं धारयिष्यामः? ततः श्रीमद्भिस्तु धैर्यं संधार्य बालेभ्योऽस्माभ्यं धैर्यमर्पणीयम् । शृणुत मे मतम् ।

मातरं पितरं प्राणप्रियानपि च सोदरान् ।
प्राणांश्च धेनुरक्षार्थं त्यजतो नास्ति मे भयम् ॥

नंदः-वत्स ! धन्योसि खलु धन्योसि ।

बलभद्रः-अयि तातपादाः !

गोरक्षाभ्युदयार्थं तृणमिव जीर्णं हि जीवितं मन्ये
अन्येषां तु कथा का ये सति बत जीवने सुखाय स्युः

नंदः-वत्स ! युक्तैवेयमुक्तिः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठभ्रातुस्ते तथापि.

क युवां कमलातिकोमलौ ।
क च नागायुतसारवान् करी ॥
इति मोहमुपैति मानसं ।
न च धैर्यं वहतीह किं ब्रुवे ॥

(इति वदन् मूर्छया पतति.)

रामकृष्णौ-तातचरणाः ! समाश्वसित समाश्वसित (इति वदंतौ पटांचलेन वीजयतः)

नंदः-(क्षणात्संज्ञामुपलभ्य) वत्सौ !

धनं धान्यं च राज्यं च यशोदामपि मामपि।
गवां प्रतिनिधित्वेन हंतु राजेति मेऽर्थना ॥

(इति वदन् पुनर्मूर्छति)

श्रीकृष्णः-आर्य ! अतिभूमिं गतो वत्सलभावः पीडयति तातम् । किं कर्तव्यमिदानीम् ?

बलभद्रः-कृष्ण ! कृष्ण ! मा चिंतां कुरु । तातोऽक्रूर एवात्राऽऽहूयतां स एवैनमाश्वासयिष्यति.

श्रीकृष्णः-श्रीदामन् ! गच्छार्यमक्रूरमाह्वय.

श्रीदामा-यथाज्ञा प्रियवयस्यस्य (इति द्रुतं गच्छति.)

नंदः-(प्रतिबुध्य) हा प्रियमित्र ! अक्रूर ! किमेतत्त्वयाऽत्रास्मानानयता कृतम् ? (इति प्रलपति).

(ततः प्रविशति श्रीदाम्नाऽनुगतोऽक्रूरः)

अक्रूरः–(ससंभ्रमम्) कथमयं धैर्यसागरोपि शुष्यति?

श्रीकृष्णः–आर्याः! वात्सल्यस्यैवायं प्रभावः।

अक्रूरः–अपि आर्याः! समाश्वसित समाश्वसित.

नंदः–(नेत्रे समुन्मील्य) अहो प्रियमित्रं मेऽक्रूर आगतः?

(धनं धान्यं च राज्यं चेति पुनः पठति.)

अक्रूरः–आर्याश्चित्तं समाधाय श्रूयतां वचो मे.

नंदः–एष समाहितचित्तोऽस्मि.

अक्रूरः–युवयोर्दंपत्योरेकपुत्रं श्रीकृष्णं रोहिणीवसुदेवयोरेकपुत्रं च बलभद्रं रथेनात्रानयतो ममापि मनसि युष्माकमिव जाता चिंता तत्रापि प्रयाणाऽवसरे श्रीयशोदारोहिण्योर्व्रजविलासिनीनां च तां तां दशां विलोक्य हंतु नाम रोषाविष्टः कंसः सकलत्रपुत्रमित्रपरिवारं मां न पुनरेतौ कमलदलकोमलांगावंधयोर्नयनायमानावधनयोर्धनायमानौ नृशंसस्य कंसस्य समीपमुपनेयौ। न नेष्यामि चेदग्रे गतानां नंदादीनां का दशा भवित्री? गवामयुतस्य च गोपालचिंतामणिमेनमंतरा कः पालनं करिष्यतीतिविचारविचरच्चेतस्कतया यथाकथंचित् प्राप्तोहं मध्याह्ने श्रीयमुनातीरम्।

नंदः—युज्यते चिंतानिमग्नस्यैवं मंदा गतिः । ततस्ततः ?

अक्रूरः—ततश्च यद्भवतु तद्भवतु । अत्र मध्यान्हसंध्यामुपास्य श्रीरामकृष्णौ तु पुनर्गोकुलमेव नेयौ । मथुरां गत्वा सकुटुंबेन मया वसुदेवेन नंदाद्यैर्गोपैश्च गोशालागोपुराग्रे स्थित्वा स्वप्राणैर्गोप्राणा रक्षणीया इति निश्चितम्.

नंदः—अक्रूर ! अक्रूर ! धन्योसि सम्यग्विचारः कृतः । ततस्ततः ?

अक्रूरः—ततो वत्सौ युवाभ्यां रथ एव स्थेयमहं संध्यामुपास्य त्वरितमागमिष्यामीत्युक्तावेतौ " आर्या ! युष्मदाज्ञया रथ एव स्थास्यावो न रथादवतरिष्यावो निश्चिततया संध्या देवी समुपास्यताम् " इत्यूचतुः ।

नंदः—युक्तमुक्तं ताभ्याम् । ततस्ततः ?

अक्रूरः—ततश्च श्रीयमुनायां निमग्नोहं उभावप्येतौ सवस्त्रौ सालंकारावंतर्जलेऽपश्यम्.

नंदः—बालबुद्धिरेषा तयोः । ततस्ततः ?

अक्रूरः—दृष्ट्वा च बलवती बालभावसुलभा चपलतेति विचिंत्य झटित्युन्मज्य रथचिंतया रथ एव चक्षुराक्षिपं यावत्तावद्यथापूर्वमेव रथे स्थितावेनावद्राक्षम्.

नंदः—(स्वगतम्) इदमाश्चर्यम् । (प्रकाशम्) ततस्ततः ?

अक्रूरः—भ्रांतिरेव ममोपालंभपात्रं कथं विनयसंपन्नशिरोमणी एतावदविनयलेशमपि कर्तुमुत्सहेयाताम् इति मनसि निश्चित्य पुनरघमर्षणाय श्रीयमुनाजले निमग्नोऽहं यावत्तावत्तत्रैवांतर्जले भगवंतं शेषशायिनं सपरिवारमपश्यम्.

नंदः—मित्रमणे ? रामकृष्णदर्शनं तु रामकृष्णाकारदृष्टितया ते संभवति परं भगवतः शेषशायिनो दर्शनं त्वतर्कितमेव ते संपन्नम् । चित्रमेतत् । ततस्ततः ?

अक्रूरः—ततः सरोमांचप्रपंचेन हर्षाश्रुवर्षान्वितलोचनयुगलेन मया सप्रणयं सांजलिबंधं यथाबुद्धिबलं कृतस्तुतिः स्तुतिश्रवणसंतुष्ट इव सपरिवारो भगवानंतर्हितः । अहं च परिसमाप्य मध्याह्नकृत्यं श्रीरामकृष्णाधिष्ठितं रथमगच्छम् ।

नंदः—अहो ! भाग्यशालिता प्रियमित्रस्य मे । ततस्ततः ?

अक्रूरः—ततश्च रथारूढोहमभिज्ञाभ्यामिवैताभ्यां 'आर्याः ! एतावता विलंबेनार्यैर्व्रियति भूमौ जले च किमप्यद्भुतं साक्षात्कृतमिति मनो नौ शङ्कते' इतिपृष्टोऽहं 'सर्वाद्भुतसागरौ युवां दृष्टवता मया किमिवाद्भुतं न दृष्टम्' इत्युक्त्वा मनोवेगेन रथेन मथुरामेवागच्छम् ।

नंदः-तेन कस्ते निश्चयः ?

अक्रूरः-श्रूयतां मे निश्चयः ।

साक्षान्नारायणं कृष्णमवेहि त्वमसंशयम् ॥
शेषं चसाक्षाद्रामाख्यमवतीर्णं निजेच्छया ॥

ततो न गजशतान्न मल्लसहस्रान्न कंसानियुताद्वा बालयोरेतयोस्ते भयमस्तीति निश्चित्य वयोवृद्धगोपगणपरिवृतस्त्वं मया सहैव राजद्वारमेहि एतौ च वयस्यैर्गोपैः सह पश्चादागच्छतामिति मतम्.

नंदः-प्रियमित्र ! यथार्थैवेयमुक्तिस्ते। मयाप्यनुभूतस्तदीयः कश्चिद्दिव्यः प्रभावः पश्चिमदिगीशसदनान्निवृत्तेन वयोवृद्धैर्गोपैः सह श्रीगोलोकं साक्षात्कृतवता तदिदानीं स्मृतिमुपयातम् । तदेहि निश्चितचित्ता गच्छामः (इत्युक्त्वा नंदोऽक्रूरेण गोपैश्च वृद्धैः सह निष्क्रांतः)

बलभद्रः-भद्रमुख ! तात आर्येणाक्रूरेण वृद्धैश्च गोपैःसह गतः । तदतः परं किमस्ति कर्तव्यम् ?

श्रीकृष्णः-आर्याः ! श्रीगोपेश्वरदर्शनपूजनमंतरा न मे चेतसः शांतिस्तत्कुत्रापि श्रीपार्वतीप्राणनाथस्य दर्शनं पूजां च विधायानंतरं कर्तव्यं करिष्यामः ।

बलभद्रः-वत्स ! श्रुतं मयाऽत्राप्यस्ति निकट एव श्रीया-

देवकुलेश्वराख्यस्य श्रीपार्वतीहृदयदयितस्य मंदिरमिति

श्रीकृष्णः—यद्येवं तर्हि तत्र गत्वा संपूज्य परमकृपालुं परमेश्वरं तदनंतरं राजसमीपं गमिष्यामः।

बलभद्रः—वत्स ! प्रियं मे प्रियं मे एहि गच्छामः (इत्युक्त्वा श्रीरामकृष्णौ सवयोभिर्गोपैःसह निष्क्रांतौ).

(ततः प्रविशति कारागारस्थितौ देवकीवसुदेवौ सक्रोधः कंसश्च).

वसुदेवः—देवकि ! रामकृष्णौ नंदादिभिः सहात्रागतौ धनुश्च ताभ्यां भग्नमिति मया स्वप्ने दृष्टम्।

देवकी—नाथ !

कमलांतरकोमलांगकांतौ।
क्व सुतौ तौ क्व धनुश्च वज्रकल्पम्॥
कथमेव हि संभवेच्छिरीष-।
प्रसवाग्रेण तु खंडनं शिलायाः॥

तत्स्वप्नेन विप्रलब्धं स्वांतं वः।

वसुदेवः—भवतु श्रीगोरक्षैव नः श्रेयसे भविष्यति।

नेपथ्ये—रे ! रे ! मंदमते ! नाद्यापि ते गोरक्षायां श्रद्धाशैथिल्यं ? विचारय विचारय किं ते गोरक्षया श्रेय आचरितमिति.

वसुदेवः–कंसस्येव स्वरः श्रूयते.

देवकी–(सभयम्) हा ! किमतःपरं भविष्यति ?

वसुदेवः–मा चिंतां कुरु भगवती कामदुघैवास्ति नः शरणम् ।

कंसः–(प्रविश्य) वसुदेव ! वसुदेव ! महापराधपरंपराकारिण्यपि त्वयि संबंधनैकट्यात्स्निह्यति हृदयं मे । तच्चरमं मे वचनं शृणु.

वसुदेवः–(उत्थाय) अहो महाराजः ? इत इत आस्यताम् (इत्यासनं समर्पयति).

कंसः–(आसने समुपविश्य) वसुदेव ! गताःषड्भिः पुत्रैः सहैका पुत्री यावज्जीवमनुभूतं ज्ञातिसंबंधिबांधवावियोगदुःखदुःसहं कारागारकुटुंबित्वं वलितं वपुः पलितं शिरो गलितं च मुखाद्दंतजालं तथापि दुराग्रहं न दूरीकुरुषे कीदृशीयं ते मूर्खता ?

वसुदेवः–महाराज ! तव पादप्रसादेषा मे मूर्खतापि श्रेयस्करी.

कंसः–अश्रेयस्करीति वक्तव्यम् । नंदगृहे न्यासीकृतौ ते तनयौ रामकृष्णावत्र गतेऽह्न सायं समागतौ याभ्यां मदीयेष्टदैवतस्य शिवस्य धनुर्भग्नम् । धनुषो रक्षकाश्चानेके

निहताः । ईदृशं महापराधमपि न प्रगणय्य प्रार्थयामि त्वदीयां धेनुं मह्यमर्पयेति येन सकलदुःखमुक्तः सुखपरंपरामनुभविष्यसि.

वसुदेवः—न हि सप्राणे मयि सप्राणायां देवक्यां च तद्भविष्यति। गोरक्षातः प्राप्ता दुःखपरंपरापि मे सुखपरंपरैव.

कंसः—(सरोषम्) कोऽस्ति भोः? समानय मुसलं येन दुष्टयोरनयोः शिरसी विभिद्य गां हरिष्यामि.

दुर्मुखः—(प्रविश्य) देव ! गृह्यतामेतन्मुसलम् (इत्युक्त्वा मुसलमर्पयति.)

कंसः—(सहसा गृहीत्वा सुवर्णवलयालंकृतं रुधिरार्द्रं च विलोक्य) दुर्मुख ! दुर्मुख ! कुत एतदासादितम् ?

दुर्मुखः—देव ! सहसा मुसलमानयेति देवेनाज्ञप्तेन मया रंगमंडपाद्गृहीतं द्वितीयमपि तादृशमेव तत्रास्ति.

कंसः—(स्वगतम्) हा !! अयुतगजबलो हतः कुवलयापीडः कृष्णेन । इदानीं चाणूरमुष्टिकावेव मे वसुदेवनंदननिकंदनायावशिष्टौ.

दुर्मुखः—महाराज ! मा विचारय तावुभावपि न भविष्यत इतः परमेकस्यैवास्य प्रहारेण.

कंसः–(स्वगतम्) दुर्निमित्तांतरमेतत् (प्रकाशम्) मूर्ख ! कावुभौ इतः परं न भविष्यतः ?

दुर्मुखः–ननु भणामि एकस्यैवास्य मुसलस्य प्रहारेण देवकीवसुदेवावुभावपि न भविष्यत इति । तत्प्रहर मा विलंबस्व.

कंसः–दुर्मुख ! नेदानीं प्रहरिष्यामि । चाणूरमुष्टिकयोर्वज्रकल्पमुष्टिप्रहारपरंपरापरासुतां प्राप्तौ स्वपुत्रौ विलोक्य स्वयमेव न भविष्यतः। किं प्रहारेण?। तदेनौ गृहीत्वा मल्लमंडपमानय (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः.)

दुर्मुखः–आर्यौ ! राजाज्ञानुसारेण त्वरितं मल्लमंडपो गंतव्यो युवाभ्याम्.

देवकी–हा ! किमतः परं भविष्यतीति वेपते मे हृदयम्.

वसुदेवः–प्रिये ! जानास्येत्र.

गोविप्रगुरुपूजायाः कर्ता कश्चिन्नरः क्वचित् ।
न दुर्गतिमवाप्नोतीत्यतो धैर्यं समाश्रय ॥

देवकी–जानाम्येव तत्सर्वं तथापि स्त्रीस्वभावसुलभेन भयेन विस्मरामि.

दुर्मुखः–किं मिथो वार्तया विलंब्यते ? न महाराजः कालक्षेपं क्षमिष्यति.

वसुदेवः–(स्वगतम्).

समास्ति यदि गोरक्षा प्राणेभ्योपि गरीयसी।
तदा करोतु कल्याणं श्रीशः श्रीरामकृष्णयोः॥

(प्रकाशम्) दुर्मुख ! एहि गच्छावः (इत्युक्त्वा निष्क्रांतौ देवकीवसुदेवौ सह दुर्मुखेन).

(ततःप्रविशत्युद्विग्नः कंसः).

कंसः–(स्वगतम्) हा ! ! चाणूरो मुष्टिकोरिष्टः शलस्तोशलकश्च ताभ्यां द्वाभ्यां मृत्युमुखं नीताः । किमद्य कर्तव्यम् ? (क्षणं विचार्य) गावो ब्राह्मणाश्च विष्णोर्मूलं तदुन्मूलनेन च विष्णोरुन्मूलनं सुकरमित्समासशिरोमणेः केशिनो मतम् । तत्प्रथमं विष्णुमूलोन्मूलनमेव कर्तव्यम् । कोस्ति भो मामकीनः ? (इत्याह्वयति).

श्रीकृष्णः–(प्रविश्य) अयमहमस्मि तावकीनः ।

कंसः–(अनालोक्यैव) हन्येतां प्रथमं रामकृष्णौ ततः परं देवकीवसुदेवौ ततः परं नंदादयो गोपा अपि नीयंतां वध्यस्थानम्.

श्रीकृष्णः–(स्वगतम्) अहो पापप्रियता मातुलस्य मे. (प्रकाशम्) किमहो विस्मृत्स मूलम् । (इत्यर्द्ध उक्ते).

कंसः–साधु वत्स ! साधु । विस्मृतं मया मूलं विष्णोः । स-

न्यकू स्मारितं त्वया प्रथमं गावो ब्राह्मणाश्च हंतव्याः। तेन नष्टमूलवृक्षवत्स्वयमेव निर्मूलो विष्णुर्नंक्ष्यति.

श्रीकृष्णः-(स्वगतम्) अहो ! रोषावेशविवशाशयताऽस्य यया निकटस्थितमपि मामसौ न जानाति न च मदुक्तं पूर्णं श्रृणोति (प्रकाशम्) ननु ब्रवीमि कथं विस्मृत्य मूलमखिलश्रेयसामहिंसां हिंसामेव श्रेयस्करीं मन्यसे ?

कंसः-(पृष्ठतो नावलोक्य) कस्त्वमहिंसापक्षपाती परकीयोपि मदीय इव वदसि ?

श्रीकृष्णः-नाहं परकीयस्तावकीनस्तावकीनश्रेयइच्छुश्च.

कंसः-ब्रूहि सत्वरतरं मामकीनेषु कस्त्वं भो ! मृषापंडितंमन्यतया मामप्युपदेष्टुमिच्छसि ?

श्रीकृष्णः-यद्येवं तर्हि श्रूयताम् ।

कंसः-श्रूयते.

श्रीकृष्णः-

चाणूरमुष्टिकारिष्टशलतोशलकांतकृत् ।
गजस्य हंता हंताऽहं श्रीकृष्णो गोकुलप्रियः
यस्तावकीनेषु भागिनेयेष्वष्टमोस्मि.

कंसः-(सभयावेगं स्वगतम) कुतोऽत्र सप्तमेपि मंचे श्रीकृष्णस्यागमनम् ? (प्रकाशम्) एहि कृष्ण एहि परिष्वज-

स्व माम् ।

श्रीकृष्णः–परमेण प्रेम्णाऽऽलिंगिष्यामि तदा.

कंसः–कदा?

श्रीकृष्णः–यदा गोब्राह्मणेषु पूर्णभक्तिर्भविष्यसि.

कंसः–तर्हि परस्मिन् जन्मनीति वक्तव्यम् ।

श्रीकृष्णः–(स्वगतम्) अहो दुराग्रहग्रहग्रस्तताऽस्य (प्रकाशम्) मातुल! मातुल! गोब्राह्मणभक्तिरेव श्रेयस्करी ते न तद्विरोधः ।

कंसः–जानामि त्वं खलु विष्णुरूपः । स्वमूलदृढीकरणाय प्रयतसे.

श्रीकृष्णः–मातुल! न ममैव गोब्राह्मणभक्तिर्मूलं किं तु समस्तस्य ब्रह्मांडमंडलस्यापि सैव मूलम् । ततस्त्वयाऽपि स्वमूलमिति मत्वा गोब्राह्मणभक्तिः संरक्षणीया । दूरेऽस्तु वा गोभक्तिः परं अन्यायापहृतं गवामयुतं किमर्थं पीड्यते? किंबहुना.

मम वा मम पित्रोर्वा नंदादीनां च गोदुहाम् ।
प्रतियच्छ गवां प्राणान् प्राणैरथैश्च भूपते ॥

कंसः–नैवं कदापि भविष्यति प्रथमं गवां प्राणाँस्ततो युवयोः प्राणानंतरं च देवकीवसुदेवनंदादीनां प्राणानपहरि-

ष्यामि.

श्रीकृष्णः–(स्वगतम्) नायं सामदानभेदसाध्यस्ततोऽत्र निग्रह एव युक्तः (प्रकाशम्) मातुल ! मातुल ! पुनरपि प्रार्थयामि.

यदि जीवितुमिच्छा ते भोक्तुं च राज्यमुत्तमम्।
तर्हि मोचय गाः शीघ्रं न चेत्त्वं न भविष्यसि ॥

कंसः–कृष्ण ! कृष्ण ! नाहं बकी बको वा। कंसः खल्वहं शृणु ममापि प्रार्थनाम्।

यदि जीवितुमिच्छा ते भोक्तुं च सुखमुत्तमम्।
देवकीपूजितां धेनुं तर्हि सत्वरमर्पय ॥

श्रीकृष्णः–(सरोषम्) न वयं जीवंतो यदुकुलकलंकाय गामर्पयिष्यामः।

कंसः–न वयमपि जीवंतो गा मोचयिष्यामः।

श्रीकृष्णः–इदानीं युद्धमेव नौ शरणम्।

कंसः–सज्ज एवास्ति युद्धायापि मे कालकरालः करवालः

श्रीकृष्णः–सज्जैव ममापि त्वादृशपामरपरमाणुपरिमर्दनपटीयसी चपेटा.

कंसः–तर्हि युद्धक्षमां भूमिमवतरावः।

श्रीकृष्णः–भवतु। न चरमां भवत इच्छां निवारयाम एहि

मंचादवतरावः ।

(इति निष्क्रांतौ श्रीकृष्णकंसौ.)

(ततः प्रविशतः अस्तिः प्राप्तिश्च.)

अस्तिः—हा ! प्राणनाथ क्व गतोसि ? कथं प्रतिवचनमपि प्रियतमायै न वितरसि ?

प्राप्तिः—हा ! जीवितवल्लभ ! यत्र गंतुं ते वांछा तत्रैवावामप्यागंतुमाज्ञापय.

देवकी—नाथ ! स्त्रीणां विलापः श्रूयते तेन कंपते मे हृदयम्.

वसुदेवः—अथ किम् । तत्रापि राजद्वारेऽस्मिन्समये स्त्रीविलापः किमप्यमंगलमेव निवेदयति । तथापि संधार्य धैर्यं क्षणं श्रुत्वा निश्चिनुवः ।

देवकी—यथाज्ञाऽर्यपुत्रस्य.

अस्तिः—हा यदुकुलसुधासिंधुसुधांशो ! हा ! गोब्राह्मणप्रतिपाल ! गोपालचिंतामणे ! हा ! यशोदानंदनंदन हा ! देवकीवसुदेवहृदयसर्वस्व श्रीकृष्ण ! (इत्युक्ते.)

देवकी—हा ! हतास्मि वत्सस्य श्रीकृष्णस्यैव किमप्यसाहितं श्रूयते.

हांहावत्स ! द्विजसुरगवां क्वास्यनन्याश्रयाणां ।

प्राणत्राणप्रवण! विफलं जीवितं त्वां विना मे।

(इतिमूर्छया पतति.)

वसुदेवः–

श्रीकृष्णेऽर्कैस्तमित इह हा हंत लोकोऽखिलोंधः।
कर्तव्यं न स्फुरति किमपि प्राणितेनाऽद्य किं मे?॥

(इति वदन् मूर्छया पतति).

दुर्मुखः–(सखेदम्) आर्यौ ! समाश्वसितं समाश्वसितं (इति पटांचलेन वीजयति).

देवकी–(संज्ञामुपलभ्य) भद्रमुख ! किमर्थं संज्ञामुपलंभयसि नौ? दुःखदुःखायाः संज्ञाया विसंज्ञैव सुखकरीनौ.

अस्तिः–भागिनेय ! भागिनेय ! स्वकीयं मातुलत्वर्यमप्येवं निर्दयं मारयतस्ते हृदये दयोदयोपि नाभूत् ? हा ! प्राणनाथ ! भोजकुलभूषण ! मत्तमातंगायुतबलस्यापि ते निर्बलाद्बालाद्भागिनेयादेषा परिणतिः ? (इतिवदंती मूर्छया पतति).

प्राप्तिः–

हृदयप्रिय कंस भूपते परलोकं समुपस्थिते त्वयि।
विधवा मथुरा वयं च हा जगदेतत्परिशून्यतांगतम् ॥

(इतिवदंती मूर्छया पतति.)

वसुदेवः–(साश्चर्यम) देवि ! किमप्यन्यदेव श्रूयते.

देवकी–हा ! किं मे भ्रातुः किमप्यनिष्टमिव श्रूयते ? हा हतास्मि (इति वदंती मूर्छया पतति)

दुर्मुखः–(स्वगतम्) हा महाराजः श्रीकृष्णेन यमपुरीं प्रति प्रेषितः तदतःपरं हरिणप्लुतेन पलायनमेवोचितं न चेन्महाराजकिंकरं मत्वा मामपि श्रीकृष्णो यमपुरीं प्रेषयिष्यति (इत्युक्त्वा पलायते).

वसुदेवः–प्रिये! देवकि ! धैर्यं धारय धैर्यं धारय बलवती भवितव्यतेति नाऽविदितं ते.

देवकी–(संज्ञामुपलभ्य) प्राणनाथ ! जानाम्येवैतत्तथापि भ्रातृवात्सल्यं मां पीडयति.

भ्रातः कंस महीमहेंद्रमुकुटालंकाररत्नावली– ।
सद्दीपावलिभिर्नितांतमसकृन्नीराजितांघ्रेऽधुना।
त्यक्त्वाराज्यमकंटकं स्वसुहृदोप्येतानकस्मान्निजान् ।
कुत्र त्वं तु गतोसि हा न हि विना त्वां देवकी स्थास्यति ॥

(इत्युक्त्वा पतति.)

वसुदेवः–(स्वगतम्) अहो भ्रातृवात्सल्यं देवक्याः (प्रकाशम्) देवकि ! अलं प्रलापेन समाश्वासय सुरपुरप्रभातिथेर्महाराजस्य महिष्यावेते.

अस्तिप्राप्ती–(आकर्ण्य) अहो ! किमावुत्तो वसुदेव आर्या देवकी चात्रागछतः ? हा दुर्दर्शमेतत् । कथं भ्रातृशोकपरितप्तामार्यां देवकीमाश्वासयिष्यावः (इति पुनर्मूर्छया पततः)

देवकी–वत्से ! वध्वौ ! समाश्वसितं समाश्वसितं दुर्लंघ्यः खलु नियतिनियमो रोदनैः शिरस्ताडनैर्विलापशतैर्वा न दृश्यते प्रोषितप्राणः प्राणी प्राणिभिरिति लोकप्रसिद्धमेव.

वसुदेवः–वत्से ! वत्से ! अलमलमतिरोदनेन विपत्सु धैर्यमेव धार्यमार्यकुलवधूभिरिति नाविदितं वां.

अस्तिप्राप्ती–आर्या आर्या ! आर्ये आर्ये ! प्रणामोयमस्तिप्राप्त्योर्न मुखमपि दर्शयितुं प्रभवावस्तैस्तैरस्मत्प्राणनाथस्य कृत्यैर्महाराजस्य.

देवकीवसुदेवौ–वत्से ! नैतद्विषयविचारश्चैतस्यापि कदाचित्कर्तव्यः शृणुतं प्राक्तनानां प्रज्ञावतां निश्चयम् ।

सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता ।

परो ददाति कुबुद्धिरेषा ॥

ततोऽस्मत्कृतैरेवास्मभ्यं दुःखं दत्तं न महाराजेन तत-स्तद्विचारं परित्यज्य महाराजस्य पारलौकिकहितकर-णायैव सज्जे भवतम्।

अस्तिप्राप्ती—यथाज्ञा आर्ययोः। (इत्युक्त्वा निष्क्रांते).

वसुदेवः—गते महाराजमहिष्यौ? हा तयोर्वैधव्यदशादर्श-नदुःखं दुनोति माम्।

देवकी—अथकिं नाथ! ये पूर्वं सर्वेषां शूरसेनानां देशा-नां नाथत्वमनुभूयेदानीमनाथतामनुभवतः किमतः परं दुःखम्?

वसुदेवः—देवकि! समुत्कंठते द्रष्टुं दृष्टिर्मे सकललोकदृष्टि-सुधांजनं श्रीकृष्णं बलभद्रं च.

देवकी—नाथ! ममापि मनस्ताभ्यां किमपि वक्तुं स मुत्कं-ठते.

वसुदेवः—किं वक्तुमुत्कंठते?

देवकी—जन्मदुःखी परमपवित्र आर्य उग्रसेनो बंधनान्मो-क्तव्यः स्वराज्ये पुनरभिषेच्यश्च.

वसुदेवः—साधु देवि! साधु एतावदेव वक्तव्यमन्यद्वा वर्तते ते वक्तव्यम्?

देवकी–वर्ततेऽन्यदपि किमपि वक्तव्यम्.

वसुदेवः–किं तत् ?

देवकी–नाथ ! दीनयोरनाथयोरास्तिप्राप्त्योर्मनोरथः पूरणीय इति.

वसुदेवः–शोभते श्रीकृष्णबलभद्रजनन्यास्ते तादृशी दयार्द्रता.

(ततः प्रविशतो बंधनमुक्तेनोग्रसेनेन सह श्रीकृष्णबलभद्रौ.)

श्रीकृष्णः–आर्य ! मोचितोयमार्यो बंधनादिदानीं कारागारस्थितौ पितरौ बंधनान्मोचयिष्यावः

बलभद्रः–अथ किम् ? प्रथममिदं नः कर्तव्यम्.

उग्रसेनः–वत्सौ ! नाद्यापि तौ मोचितौ ? एतमेतं मल्लमंडपांतर्गामिना पथा कारागारं गच्छेम.

श्रीकृष्णबलभद्रौ–यथाज्ञार्यचरणानाम् (इति सर्वे परिक्रामंति.

उग्रसेनः–(मल्लमंडप एव विलोक्य सहर्षम्) वत्सौ पश्यतम्.

मूर्ताविवापरौ श्रद्धाधर्मौ वां पितराविमौ ॥
देवकीवसुदेवौ वां दर्शनायात्र तिष्ठतः ॥

श्रीकृष्णबलभद्रौ–(सहर्षाश्रुधारासारम्.)

सुदिनमद्य यदत्रपरेश्वरी-।
परशिवाविव लोचनगोचरौ ॥
सकरुणौ जननीजनकाविमौ ।
प्रबलपुण्यचयाद्भवताश्चिरात् ॥

(इतिवदंतौ दंडवत्प्रणमतः)

देवकीवसुदेवौ-(हर्षाश्चर्यविस्मयैः स्तब्धाविव तिष्ठतः)

उग्रसेनः-वत्स! वसुदेव! वत्से! देवकि!

मूर्तौ प्रसादौ शिवयोरिवैतौ ।
युष्मत्सुभाग्यामरवृक्षपोतौ ॥
चिंतामणी पश्य सितासितांगौ ।
सुतौ त्वदीयाविह रामकृष्णौ ॥

देवकीवसुदेवौ-(सानंदाश्रुपातमुभावालिंग्य स्वगतम्).

बालकल्पलताजालच्छायातलनिषेवणम् ।
पुत्रांगालिंगनं मन्ये सुधासिंध्ववगाहनम् ॥

आर्यचरणाः! युष्माकं पुण्यानामाशिषां च प्रभावो येन कुशलिनौ श्रीरामकृष्णाविदानीं पश्यावः ।

उग्रसेनः-युवाभ्यां प्राणेभ्योऽप्यधिकं रक्षिताया गोरक्षाया एवायं प्रभावः ।

श्रीकृष्णः-(पित्रोश्चरणयोः शृंखलां विलोक्य सखेदम्) अ-

यि मातापितरौ ! धिङ् नौ यदर्थं युवाभ्यामीदृशानि दुःसहानि दुःखानि सोढानि। कोऽस्तिभोः ! छिद्यंतां निगडबंधनानि.

वसुदेवः—वत्स ! नाधुना निगडमुक्तिः कर्तुं युक्ता ।

श्रीकृष्णः—कथमिव ?

वसुदेवः—वत्स ! मुच्यंतां प्रथमं कंसेन बद्धा अयुतं गावस्तदनंतरं मोचयास्मान् ।

श्रीकृष्णबलभद्रौ—प्रियंनः प्रियंनः। यदुवंशमुक्तामणीनां तातचरणानामेवमेव शोभते। तथा कुर्वः। कोस्तिभोः मुच्यंतां महाराजस्योग्रसेनस्याज्ञया कंसेन बद्धा अयुतं गावः ।

देवकीवसुदेवौ—वत्सौ ! न केवलं ता मोचयितुमिच्छावः किं तु सर्वाः समलंकृत्य नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमिच्छावः ।

श्रीकृष्णबलभद्रौ—यथेच्छा श्रीमतोस्तथा कर्तुं सज्जा एवावाम् ।

उग्रसेनः—वत्सौ ! सम्यङ् निर्धारितमेतत्.

देवकीवसुदेवौ—तर्हि श्रीयमुनायास्तीरे गत्वा सुपात्रेभ्यस्ताः सोपस्कराः समर्पयिष्यामः ।

श्रीकृष्णबलभद्रौ–अयि मातापितरौ ! इत इतः (इति हस्तं गृहीत्वा निष्क्रांतौ).

उग्रसेनः–गतौ वत्सौ देवकीवसुदेवाभ्यां सह श्रीयमुनातीरमहमपि सर्वा गाः सुवर्णशृंगीः सुवर्णशृंखलाः सुवर्णनूपुराः सवत्सास्तत्र प्रेषयामि (इत्युक्त्वा निष्क्रांतः)

(ततः प्रविशति सरस्वती भारतभूमिश्च).

सरस्वती–वत्से ! भारतभूमिके दिष्ट्या वर्धसे चिरात्फलितेनात्ममनोरथेन.

भारतभूमिः–मातः ! सोऽयं भगवत्या एव प्रभावो यद्यत्रभवती भवती प्रणतजनपारिजातं परमेश्वरं नाप्रार्थयिष्यत्तर्हि नाभविष्यदीदृशं सुदिनं कदाचिदिति निर्विवादम्.

सरस्वती–वत्से ! का तवेतः परं वाञ्छा ?

भारतभूमिः–मातस्तदा पुत्रमरणदुःखदूनाया वत्साया देवक्याः सा दीनदीना मुखमुद्रा नाद्यापि लोचनपथादपसरति तदिदानीं श्रीकृष्णमुखचंद्रदर्शनजन्यानन्यसामान्यसुखसिंधुमग्नां देवकीं द्रष्टुमिच्छामि.

सरस्वती–वत्से ! तर्हि देवकी त्विदानीं श्रीकलिंदनंदिनीतीरे सह भर्त्रा ब्राह्मणेभ्यो गाः समर्पयतीति श्रुतं

मया गंधर्वमुखात्.

भारतभूमिः–मातस्तर्हि तत्रैव गत्वा देवकीमुखदर्शनसुखमनुभवावः ।

सरस्वती–वत्से ! तथा कुर्वः (इति परितः परिक्रम्याग्रतो विलोक्य च) दिष्ट्या वर्धसे देवि ! दिष्ट्या वर्धसे.

पश्यायं वसुदेव उन्नतमना गोभूहिरण्यादिकं ।
विप्रेभ्यः प्रददाति देवकसुता चेयं गवां पूजनम् ॥
विप्राणां च करोति रामसहितः श्रीकृष्ण एषःस्वयं
पादांभांसि दधाति गोद्विजनुषां भक्त्या नते मूर्द्धनि ॥ ? ॥

भारतभूमिः–अहो भाग्यमस्मन्नयनानां येषामतिथिरिदानीं भगवान् प्रणतजनपारिजातः श्रीनंदनंदनो जातस्तदेहि तत्समीपं गच्छावः ।

सरस्वती–यथा वत्साया इच्छा (इत्यग्रतो गत्वा) वत्से ! देवकि ! वत्स ! वसुदेव ! अपि कुशलं युवयोः ? स्मर्यते कदाचिच्चिरपरिचितो जनः ?

वसुदेवो देवकी च–(सहर्षमुत्थाय) देव्यौ ! नमो वां भगवत्योर्दर्शनेन कृतार्था इदानीं वयम् । एकादशभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं भगवत्योर्दर्शनमभूत् । इदमीदृशं च सुदि-

नमस्माकं भगवत्सोः कृपयैव (इति वदंतौ प्रणमतः)

सरस्वती–वत्सौ ! सोऽयं गोरक्षायाः प्रभावः ।

भारतभूमिः–सस्समाह भगवती.

श्रीकृष्णबलभद्रौ–मातरौ ! प्रणमावः ।

सरस्वतीभारतभूम्यौ–विपरीतमेतत् । सर्वेषां युवामेव प्रणम्यौ । किंचावयोः प्रार्थनया बहुबहूनि दुःखान्यनुभूय पुनरुज्जीविता गोरक्षेयम् ।

(ततः प्रविशति गोरक्षा).

गोरक्षा–सस्समाह भगवती भारती भारतभूमिश्च.

याहं निष्ठुरमानसैः प्रतिपथं संपीडिता पामरै– ।
र्विक्रुष्टापि च ताडिता प्रतिदिनं निंद्योक्तिभिर्निंदिता
निर्जीवेव निरुत्सवाऽतिभयतो लीना सतां मानसे
दीना दुर्बलदुर्बला भगवता नीताऽद्य सा पुष्टताम्

(इति वदंती श्रीकृष्णचरणकमलयोर्दंडवत्प्रणमति)

श्रीकृष्णः–

यस्या एव दयादृशाऽहमजयं वत्सं बकं केशिनं ।
दावाग्निं धनदानुगं कुवलयापीडं च मल्लान् बहून्
कंसं मत्तमतंगजायुतबलं दोर्लीलया सा स्वयं ।
गोरक्षाऽभ्युदयाय संभवतु नः सर्वार्थचिंतामणिः

(इत्युक्त्वा श्रीकृष्णबलभद्रौ प्रणमतः.)

गोरक्षा–भगवंतौ ! विपरीतमिदं तथापि लोकसंग्रहार्थं भवद्भ्यां विधीय त इदमिति वदामि प्रतिदिनं मद्वृद्धाभ्युदयौ भूयास्तमिति.

देवकीवसुदेवौ–अहो साक्षाद्भगवती गोरक्षा दर्शनं ददातीति मद्भाग्यं नः (इति वदंतौ प्रणमतः.)

गोरक्षा–पुत्रीभूतेन परमेश्वरेण पराः सुखपरंपरा अनुभूयास्तं.

सरस्वती–वत्से ! गोरक्षे ! अपि कुशलं ते ?

गोरक्षा–(उत्थाय) अहो माता सरस्वती ? प्रणमामि मातर्भगवत्याः प्रसादेन कुशलं मे.

सरस्वती–वत्से ! इयं भारतभूमिर्विना त्वया शून्यमिदं समग्रं जगदपश्यत् । जीवितं च सक्तुमैच्छत् ।

गोरक्षा–मातर्भारतभूमिके ! एहि एहि परिष्वजस्व माम्

(इति वदंती सानंदास्तं परिष्वजति.)

वसुदेवः–मातर्गोरक्षे ! के इमे देव्यौ इति ज्ञातुमीहे ।

गोरक्षा–आर्य !

एषा श्रीभारती देवी सैषा भारतभूमिका ॥
आभ्यामुभाभ्यां गोरक्षा रक्षितास्मि दयाद्दशा ॥

देवकीवसुदेवौ-(सानंदाश्चर्यम्) मातर्भारति! मातर्भारतभूमिके! पूर्वमपि दर्शनदानेन नौ कृतार्थीकृत्य समाश्वास्य प्रस्थिताभ्यां भगवतीभ्यामिदानीमेकादशभिर्वर्षैर्दर्शनं दत्तं ततो मन्ये भवतीभ्यामेव नः सर्वं श्रेयः संपादितम् ॥

सरस्वती-वत्सौ! युवयोः श्रेयः सर्वं युष्मदीयनिर्मलहृदयालयस्थयाऽनया गोरक्षयैव संपादितम्.

गोरक्षा-ममापि श्रेयस्ताभ्यामेव संपादितम्.

श्रीकृष्णः-अयि मातापितरौ! सांप्रतं युवयोश्चरणबंधनं दुःखाकरोति नस्तद्बंधनच्छेदायाज्ञापयतं नः।

बलभद्रः-यथाह श्रीकृष्णः।

उग्रसेनः-वत्सौ! वत्सयोर्युक्तैवोक्तिः।

वसुदेवः-वत्सौ! ये ये नः परमोपकारिणो ये ये चास्मद्दुःखैर्दुःखिताः संति तान् दुःखमुक्तान् विधाय मया बंधनमुक्तेन भाव्यम्.

गोरक्षा-धन्यार्यस्य कृतज्ञताशालिनी बुद्धिः

सरस्वती-वसुदेव! यदुवंशभूषणस्य ते भूषणमिदमाचरणम्.

भारतभूमिः-आर्य! भवादृशैरेव नररत्नैः रत्नगर्भाहम्.

श्रीकृष्णबलभद्रौ–उच्यतां के केऽस्माकं परमोपकारिणः ? तेषामानृण्यं प्रथममुपगंतव्यम् ।

वसुदेवः–इम आर्या उग्रसेना एव येऽस्मदर्थं राज्यभ्रष्टतां कारागारावासितादुःखं चानुभूतवंतस्ततस्तेषामुपरि पुनरभिषेकः कर्तव्यः

श्रीकृष्णः–कृतप्राय एव श्रीमतामेष निदेशः। अन्यदप्याज्ञाप्यताम्.

वसुदेवः–बहिश्चराः प्राणा इव परमित्र हृदयं परमं मित्रं नंदगोपोपि परमोपकारी नस्ततस्तस्याप्यानृण्यमवश्यं गंतव्यम् ।

(ततः प्रविशति सगोपालो नंदगोपः)

नंदः–चिरादयं मूर्त्तं मे हृदयं वसुदेवो द्रष्टव्य इति सुवर्णसूर्यं प्रभातम् (अग्रतोगत्वा) अहो देवक्या रामकृष्णाभ्यां च सहितो वसुदेवोऽत्रैव तिष्ठति । भवतु श्रृणुमः कः प्रसंगश्चलति (इति किंचिद्दूरे तिष्ठति.)

श्रीकृष्णः–अयि मातापितरौ ! श्रृणुतं नौ निश्चयम्.

वसुदेवः–श्रृणोमि.

श्रीकृष्णः–

जन्मदौ हि पितरौ युवां तु नौ ।

पोषकौ तु पितराविमावुभौ ॥
श्रीव्रजेशगृहिणीव्रजेश्वरौ ।
विस्मरिष्यति कथं नु तावयम् ? ॥

बलभद्रः–यावज्जीवमविस्मर्योपकारावेव तौ मातापितरौ.

नंदः–बलभद्रस्य घटते वक्तुमेतत् परं श्रीकृष्णस्यैतद्वचो भ्रामयति मनो मे.

वसुदेवः–ततस्तावपि यावज्जीवमावामिव युष्मत्तः पुत्रसुखमनुभवतामिति मेऽभ्यर्थना.

नंदः–

धन्योसि धन्योसि सुमित्ररत्न !
श्रीशूरसेनात्मज ! पुण्यपुंजैः ॥
दृष्टोद्यदिष्ट्या जयिनात्मजेन ।
युक्तो वियुक्तो निखिलारिवृंदैः ॥

वसुदेवः–प्रियमित्र ! नंद ! नंद ! स्मृतमात्र एव प्राप्तोऽसीति दीर्घजीवितां द्योतयति (इत्युक्त्वा गाढमालिंगति).

मंदारमकरंदांबुबिंदवो नंदयंति माम् ॥
किंवा पीयूषलहरी लगत्यंगेषु लीलया ॥

(इति सानंदबाष्पबिंदुस्यंदिनौ तिष्ठतः)

श्रीकृष्णः–तात ! यावज्जीवमविस्मर्योपकारौ युवां नः

पितरौ.

बलभद्रः—यथाह श्रीकृष्णः ।

नंदः—गंभीरं युवयोर्वचनं भ्रामयति मां किमनयोक्त्या स-
कुमिच्छति युवयोर्मनो माम् (इति वदन् रुदति).

श्रीकृष्णबलभद्रौ—नहि नह्यार्य ! स्वप्नेप्येवं शंकनीयम्.

वसुदेवः—युवयोरेवेमौ पुत्रौ जन्मनिमित्तमात्रमावाम्.

गोरक्षा—आर्य ! प्रतिगोपि भिन्नानि स्वरूपाणि निर्माय
रासक्रीडां कृतवतस्तेऽथवाऽऽब्रह्मस्तंबपर्यंतं सचराच-
रप्राणिनामंतर्बहिः परितः प्रकाशमानस्य ते वसुदेव-
नंदयोर्गृहे पुत्रसुखप्रदानं कमियायासं करिष्यति ?

श्रीकृष्णः—गोरक्षे ! स्वीकृतं ते वचनम् । उभयोर्गृहे वासं
विधायोभयोः स्वांतसंतोषं करिष्यामि.

बलभद्रः—गोरक्षे ! श्रीकृष्णादृता सरणी मयाप्यनुसरणी-
यैव.

नंदवसुदेवौ—परमोऽनुग्रहोयम्.

गोरक्षा—तेन युवयोरुपकारं मन्येऽहम् ।

श्रीकृष्णबलभद्रौ—मान्यौ मातापितरौ ! कोऽतः परं
निदेशो वाम् ?

देवकीवसुदेवौ—(सबाष्पपूरपातम्) वत्सौ ! युवां दृष्ट्वा

स्मृतिपथमुपयांति गोप्राणत्राणहेतवे हताः षट् पूर्वजा युवयोः सोदरास्तेषां दर्शनार्थमुत्कंठंते च नौ चक्षूंषि.

श्रीकृष्णबलभद्रौ—यद्येवं मातापित्रोर्वाञ्छा सन्निहितैवेयं श्रीगोरक्षा चिंतामणिः

असुभ्योऽपि वसुभ्योऽपि गोरक्षा नौ प्रियास्ति चेत्
उज्जीविता इहायांतु तर्हि नौ ते षडग्रजाः ॥

(इत्युक्त्वा गोरक्षायै प्रणमंति.)

षट्पुत्राः—(आकाशादवतीर्य) चिरान्मातापित्रोश्चरणकमलानि दृश्यंते (इत्युक्त्वा मातापित्रोश्चरणकमलेषु प्रणमंति.)

देवकीवसुदेवौ—(सहर्षाश्रुपातं सर्वानालिंग्य) वत्साः ! प्रणमत भगवत्यै गोरक्षायै यस्याः प्रभावेण युष्मानक्षतांगान् पश्यामः ।

कीर्तिमत्प्रमुखाः सर्वे—नमः स्वकीयजनरक्षणदीक्षादक्षायै भगवत्यै गोरक्षायै (इत्युक्त्वा प्रणमंति.)

गोरक्षा—वत्साश्चिरंजीयास्त चिरंजीयास्त । निजानुजकरयुगलकल्पतरुच्छायानिस्तापाः । किंच गोरक्षाया अपि रक्षादीक्षादक्षौ युष्माकं भ्रातरावेतौ प्रणमत । (सर्वे तत्समीपं गच्छंति) (श्रीकृष्णबलभद्रौ प्रेम्णा समालिंगंति.)

सरस्वती—धन्याः श्रेयःपरंपराः ।

भारतभूमिः–विजयिनि श्रीगोरक्षाभ्युदये किं किं दुर्लभम् ?

श्रीकृष्णः–मातापितरौ ! किमस्तीदानीं पादशृंखलाच्छेदने विलंबः ?

देवकी–वत्सौ ! भ्रातुः कंसस्य महिष्यौ स्वकीयप्राणनाथमरणदुःखिते स्तः । ततस्तयोर्मनोरथः पूरणीयः ।

श्रीकृष्णः–मातुराज्ञयेदानीं नाऽदेयं कस्मैचित्किंचिदपि तत्प्रार्थयतामार्थितं मातुलान्यौ मे ।

अस्तिः प्राप्तिश्च–(प्रविश्य सांजलिबंधम्) भद्रमुखभागिनेय ! केशिप्रमुखदुष्टजनसंसर्गपातकप्रकरतिमिरांधीकृतलोचनो यानि दुष्कृतानि कृतवान् प्राणनाथो नस्तेभ्यः सर्वेभ्यः पातकेभ्यो मुक्तो भवतु नौ प्राणनाथः ।
(इति वदंत्यौ साश्रुपातं प्रणमतः)

श्रीकृष्णः–मातुलान्यौ ! मातुलान्यौ ! नाविदितं युवयोर्यद्गोरक्षैकैवास्मिन् कराले कलिकाले कामान् पूरयितुं कामदुघा । तद्गोरक्षाभ्युदयकरं किमपि विधीयतामद्येति ।

अस्तिः प्राप्तिश्च–

ये संति हेमनिधयो हृदयप्रियस्या–।
स्माकं तथैव मणिमौक्तिकरत्नकोशाः ॥

श्रीकृष्ण ! तांस्तु निखिलान् द्विजधेनुरक्षा
संपोषणाय भवतश्चरणेऽर्पयावः ॥
(इत्युक्त्वा श्रीकृष्णचरणकमले जलमर्पयतः)

नेपथ्ये–

श्रीकृष्ण! गोपालनबद्धबुद्धे!
दयांबुधे त्वां प्रणमामि भूयः ।
गोब्राह्मणानां तव च प्रसादा
दुपैमि वैकुंठसुखानि भोक्तुम् ॥

सर्वेऽपि–(साश्चर्यम्) अहो कंसस्येव मेघनादगंभीरः स्वरः श्रूयते (इति परितो विलोकयंति.)

कंसः–(विमानमारुह्य.)

क्वाहं पापो विरचितमहापातको निर्दयश्च ।
क्वेदं विष्णोः पदमनुपमं पुण्यपुंजैकलभ्यम् ॥
प्राप्तं तच्चाप्यतुलसुखदं यन्मयायं प्रभावो ।
गोविप्राणां तव च भगवंस्तद्भवद्भ्यो नमोस्तु ॥
(इत्युक्त्वाऽऽकाशमार्गेण गच्छति । सर्वेपि सानंदं पश्यंति.)

अस्तिःप्राप्तिश्च–भगवन् ! अनुगृहीते स्वः ।

देवकीवसुदेवौ–वत्सौ ! (इत्यर्द्धमुक्त्वा) श्रीपरमेश्वरौ ! (इत्युक्ते.)

श्रीकृष्णबलभद्रौ–मान्यौ ! मातापितरौ ! पूर्वोक्तमेव संबोधनं शोभते श्रीमतोमुखकमले तत्तथैव वक्तव्यम् ।

देवकीवसुदेवौ–

इदानीं छिद्यतां पादशृंखला दुःसहार्तिदा ॥
कृतौ कृतार्थौ वत्साभ्यामावां पूर्णमनोरथौ ॥

श्रीकृष्णबलभद्रौ–(सहर्षमुत्थाय स्वहस्ताभ्यां शृंखलां छित्तः।)

सरस्वती–(सानंदमुत्थाय) वत्से ! गोरक्षे ! वत्से ! भारतभूमिके !

येनाऽकारि समस्तभूमिवलये राज्यं तु निष्कंटकम्
गोरक्षारिपवोऽखिलाश्चनिहताःसंतश्चसंतोपिताः
गोरक्षापरमादरा इह नराः सोयं समस्तार्थदः।
श्रीकृष्णो भुवनत्रये विजयते गोपालचिंतामणिः
तत्प्रार्थ्यतां सर्वैः स्वं स्वं वांच्छितम्.

गोरक्षा–

प्रणतपाल ! दयालुशिरोमणे !
निलयमर्पय मह्यमनामयम् ।
इह भवामि न यत्र च पूर्ववत्
परमदुःखवती खलपीडिता ॥

श्रीकृष्णः—गोरक्षे ! सर्वापिभारतभूमिस्तत्रापि तद्वासिनां चतुर्णां वर्णानां हृदयानि चतुर्णां वर्णानामपि यदुवंशीयानामस्मद्वंशजानां हृदयानि ते यावच्चंद्रदिवाकरं निर्भयानिवासभूमिः। 'गोब्राह्मणप्रतिपालके' सनन्यसामान्यबिरुदशालिनस्ते न त्वां प्राणव्ययेऽपि हृदयाद्बहिर्निःसारयिष्यंति.

गोरक्षा—परमोनुग्रहोयम् (इत्युक्त्वा प्रणमति.)

सरस्वती—वत्से! भारतभूमिके! किंते भूयः प्रियं करोमि?

भारतभूमिः—किमतः परमपि मे प्रियं कर्तव्यम् ?

गोरक्षाभ्युदयोऽभवन्मयि महान् गोपालचिंतामणे— ।
दैवस्याभ्युदयश्च निस्तुलसुखा गोभक्तिभाजो जनाः ॥
गोविप्रद्विष आशु नाशमभजत् कंसश्च मुक्तिं गतः— ।
पित्रोश्चिंतितपूर्त्तयश्च दयया गोपालचिंतामणेः ॥

तथापीदमस्तु.

राजानः सुखिनो भवंतु सततं गोविप्रसंपालनै—
र्विप्रक्षत्रविशोंघ्रिजाश्च सुखिनः संत्वत्र गोरक्षया
सद्बोधप्रदकल्पनाः सुकवयः कुर्वंतु ताः सर्वतोऽ—
प्याकल्पं प्रसरंतु.संत्करुणया गोपालचिंतामणेः

(इति सर्वे निष्क्रांताः)

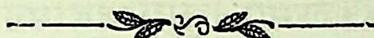
संपूर्णोयंश्रीमत्केशवगुरुकृपाकल्पवल्लरीपल्लवायमाने श्री गोपालचिंतामणिविजयनाम्नि नाटके सप्तमोऽङ्कः ॥

कृत्यानया रचितया प्रणतप्रियः श्री- ।
शैलाधिराजतनयापतिरस्तु तुष्टः ॥
भूयाच्च मय्यधिगतोत्तममोक्षलक्ष्म्योः ।
श्रीकेशवेश्वरमहेश्वरयोर्दयाद्दृक् ॥
माहेश्वरात्मजनुषोर्द्दशशांकमौले- ।
र्दासस्य वर्यगुरुकेशवधर्मसूनोः ॥
एषा कृतिर्मम जटाशिवमित्रमौले- ।
र्गौरीगिरीशपदयोः कुसुमांजलिः स्यात् ॥
संवद्बाणेषुनंदक्ष्मामितेऽब्दे चैत्र उज्वले ।
पक्षे नवम्यां च बुधे पूर्णं करुणया गुरोः ॥

गोपालबालचिंतामणिविजयाख्यं तु रूपकं भवतु
कैलासवासिने ते सर्वाभ्युदयप्रदं नित्यम् ॥
यः श्रीविठ्ठलभट्टसूनुरनिशं श्रीचंद्रचूडाश्रयो ।
यः श्रीकेशवशास्त्रिधर्मतनयः श्रीझंडुभट्टानुजः ॥
योयं शंकरलालमित्रमधुना सोहं जटाशंकरः ।
कुर्वे श्रीगिरिजागिरीशपदयोः सत्काव्यपुष्पां-
जलीन्. ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ आनोभद्रा लिख्यते. ॥

आनोभद्राःक्रतवोयन्तुविश्वतो दब्धासोऽअपरीतासऽउद्भिदः ॥ देवानोयथासदमिद्वृधेऽअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे।१॥देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतान्देवानांरातिरभिनोनिवर्त्तताम् ॥ देवानांसख्यमुपसेदिमाव्वयन्देवानऽआयुःप्रतिरन्तुजीवसे ॥ २ ॥ तान्पूर्व्वयानिविदाहूमहेव्वयम्भगम्मित्रमदितिन्दक्षमस्रिधम् ॥ अर्य्यमणंव्वरुणंसोममश्विनासरस्वतीनः सुभगामयस्करत् ॥ ३ ॥ तन्नोव्वातोमयोभुव्वातुभेषजंतन्मातापृथिवीतत्पिताद्यौः ॥ तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विनाशृणुतन्धिष्ण्यायुवम् ॥ ४ ॥ तमीशानंजगतस्तस्थुषस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसेहूमहेव्वयम् ॥ पूषानोयथाव्वेदसामसद्वृधेरक्षितापायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥ स्व-

स्तिनऽइंद्रोव्वृद्धश्श्रवाःस्वस्तिनःपूषाव्विश्ववेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्द्दधातु ॥ ६ ॥ पृषदश्वामरुतःपृश्निमातरः शुभंयावानोव्विदथेषुजग्मयः ।अग्निजिह्वामनवःसूरचक्षसोव्विश्वेनोदेवाऽअवसागमन्निह ॥ ७ ॥ भद्रङ्कर्णेभिःश्रृणुयामदेवाभद्रम्पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬसस्तनूभिर्व्यशेमहिदेवहितंयदायुः ॥ ८ ॥ शतमिन्नुशरदोऽअन्तिदेवायत्रानश्चक्राजरसन्तनूनाम् ॥ पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानोमध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्म्मातासपितासपुत्रः ॥ व्विश्वेदेवाऽअदितिःपञ्चजनाऽअदितिर्ज्जातमदितिर्ज्जनित्वम् ॥ १० ॥ दीर्घायुत्वायबलायवर्चसेसुप्रजास्त्वायसहसाऽअथोजीवशरदःशतम् ॥ ११ ॥ द्यौःशान्तिरन्तरिक्षᳬशान्तिःपृथिवीशान्तिरापःशान्तिरोषधयःशान्तिः ॥ व्वनस्पतयःशान्तिर्व्विश्वेदेवाःशान्तिर्ब्रह्मशान्तिःसर्व्वᳬशान्तिःशान्तिरेवशान्तिःसामाशान्तिरेधि ॥ १२ ॥ इतिश्री याजुषं शान्तिसूक्तम्. ॥

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्रीशङ्करलाल माहेश्वरविरचित

॥ श्रीगोपालचिंतामणि ॥

छायानाटकनुं

ગુજરાતી भाषान्तर.

वैद्यं संसाररोगाणां सर्वविद्याप्रदायकं ॥
नमामि करुणायुक्तं शंकरं लोकशंकरं ॥
सद्गुरुं विबुधैर्वंद्यं त्रिरूपं शोभितं गुणैः ॥
प्रेम्णा करुणयायुक्तं शंकरं प्रणमाम्यहं ॥

॥ श्रीशिवो जयति. ॥

શ્રી કૈલાસવાસી સૌજન્યસુધાસાગર પરમપ્રિય ચિ. ભાઇ ચંદુલાલ જટાશંકર વૈદ્યરાજ !

તમારી અપ્રતિમ માતૃભક્તિથી, નિરૂપમ પિતૃભક્તિથી અને અચલ શિવભક્તિથી અમે પરમ સંતોષ પામીને ગોપાલચિંતામણિનું ભાષાંતર શાસ્ત્રિજી પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર પાસે કરાવી તમને અર્પણ કરીયે છૈયે. આ પુસ્તક વાંચવાથી અને વિચારવાથી લોકોના મનમાં જે સદ્બોધ જાગ્રત થાય, સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય અને જે કાંઇ ગોભક્તિમાં પ્રીતિ થાય તે પુણ્યનું ફલ પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર શ્રી કૈલાસમાં તમને અર્પણ કરો અને તમારૂં પવિત્ર નામ આ પુસ્તકસાથે અજર અને અમર રહો એવું અમે પરમેશ્વરપાસે પ્રણામપૂર્વક માગીયે છૈયે. તે અમારી પ્રાર્થનાને ઇશ્વર સફલ કરો. **તથાસ્તુ.**

તમારા પવિત્ર પિતાજી વૈદ્યરાજ

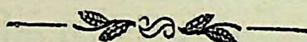
જટાશંકર ત્રિકમજીનું મિત્રમંડલ.

ચંદુલાલ જટાશંકર.

श्रीमातृभक्तिरचला रचिता मनोवा-
क्कायक्रियाभिरनिशंप्रणयेन येन ।
आबाल्यतोऽद्यदिवसावधि वत्स स त्वं
श्रीचंदुलाल यशसासि चिरायुरेव ॥ १ ॥
श्रीतातपादहृदयं सदयं सदैवं
संतोषितं नयमयाचरणैश्च भक्त्या ।
येनादराज्जनकवत्सल वत्स स त्वं
श्रीचंदुलाल यशसासि चिरायुरेव ॥ २ ॥
औदार्यमप्रतिममुत्तममार्यधार्यं
धैर्यं तथा सरलता च सुशीलता च ।
चित्ते धृता निरुपमाऽत्र च येन स त्वं
श्रीचंदुलाल यशसासि चिरायुरेव ॥ ३ ॥
श्रीसांबशंकरपदांबुजयुग्मभक्तिः
प्रेम्णात्वयाविरचिता चिरमीशतुष्ट्यै ।
येनप्रशस्यतरशीलधरेण स त्वं
श्रीचंदुलाल यशसासि चिरायुरेव ॥ ४ ॥
ते ते गुणा अनुपमाश्च निसर्गजाश्च
स्वांतेऽस्फुरन्नयमये तव यस्य केपि ॥
चेतश्चमत्कृतिकराः सुहृदां स च त्वं

श्रीचंद्रुलाल यशसासि चिरायुरेव ॥ ५ ॥
दिव्यं वपुस्तव लसत्यचलेंद्रकन्या-
प्राणप्रियस्य निकटे शशिखंडमौलेः ।
एतद्यशोवपुरिहास्त्यजरामरं ते
प्रेमार्द्रमानवविलोचनपात्रपेयम् ॥ ६ ॥
त्वां विश्वबंधुवरविश्वहितैषिवर्य-
श्रीझंडुभट्टकृतभक्तिवशो महेशः ।
तत्प्रार्थनार्चनशतैः परितुष्टचित्त-
स्तद्बंधवे तनयरत्नमदाद्दयालुः ॥ ७ ॥
कैलासवासमुपगच्छति झंडुभट्टे
त्वामप्युमासहचरोऽनयदात्मलोकम् ।
पित्रोः सदाशिवपदास्पदयोश्च झंडु-
भट्टस्य शंकरसरूपिण ईशलोके ॥ ८ ॥
आनंददो भव मनोहरदिव्यरूपः
श्रीमत्सदाशिवपदार्चनतत्परःसन् ॥
इत्यर्थये शिवमिदं च यशःशरीरं
वत्स त्वदीयमजरामरणं सदास्तु ॥ ९ ॥

॥ श्रीः ॥

ગોપાલચિન્તામણિ નાટકનું ભાષાંતર.

નાંદી.

વંશતતિલકા.

વિશ્વેશ તોય ભગવાન્, પરમેશ જેહ;
પ્રેમે ધરે પશુપતિત્વ, સદૈવ જેહ.
તે દેવ ભક્તજનવત્સલ, દીનબંધુ;
કલ્યાણ નિત્ય કરજો, કરુણા સુ સિંધુ.

અનુષ્ટુપ્.

અચિંતિત મહા સંપત્, કરે કલ્યાણ જે ખરું;
ગોરક્ષારૂપ સચ્ચિંતા–મણિ આશ્રય હું કરું.
અગંદાનંદસંદોહ–રૂપ અમૃત વર્ષતી;
ધેનુરક્ષા કામધેનુ, કામના સર્વ પૂરતી.
સંકલ્પ સિદ્ધિની સાથે, જેથી યશ ઘણો મળે;
ગોસંરક્ષણ સંકલ્પ, કલ્પદ્રુમ ધરાતળે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

છોડી ક્ષીરસમુદ્ર શેષ અહિની, શય્યા મૃદુને તજી,
જેનાં રૂપસમાન રૂપ ન મળે, તે લક્ષ્મી કાંતા તજી;
જે ગોપાલનસાઠ બાલક થયા, ગોપાલના શ્રી ધણી,
તે કલ્યાણ કરો સદૈવ જગતું, ગોપાલચિંતામણિ.

(નાંદી થઇ રહ્યા પછી.)

સૂત્રધાર—અતિ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. કેમકે શ્રી યદુકુળરૂપ કૈરવોના ચંદ્રરૂપ અને ધીર વીરમાં અગ્રેસર એવા સર્વ સદ્ગુણ-રૂપ રત્નોના રત્નાકર મહારાજાશ્રી રવાજી તથા પરમ પવિત્ર ચરિ-ત્રવાળાં માતુશ્રી મોંઘીમાના જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ પુત્ર મોરબી મહા-રાજા કે જેણે પ્રબલ પ્રતાપના તાપથી શત્રુસમૂહને તપાવેલ છે એવા ઠાકોર શ્રી વાઘજી બહાદુરના વિજયરાજ્યમાં રચાએલ "ગોપાલચિંતામણિ વિજય" નામનું નાટક મારે આજે શ્રી ગોપાલભક્તના સમાજમાં ભજવી બતાવવું છે. તેથી ઘેર જઇને મારી પ્રિયાને બોલાવું (એમ કહી પરિક્રમણ કરીને) પ્રિયે! આંહી આવ.

નટી—(પ્રવેશ કરીને) પ્રાણનાથ! હાજર છું. શી આજ્ઞા કરો છો?

સૂત્રધાર—પ્રિયે! ધીર વીર અને ગંભીર રાજાઓમાં અગ્રેસર કે. સી. એસ. આઇ, એ ઇલકાબને ધારણ કરતા **મહારાજા વાઘજી** બહાદુરે પોતાની માયાલુ માતુશ્રીની આજ્ઞાથી સ્થાપેલ મહારાજા શ્રી રવાજીરાજ પાઠશાળાના અધ્યાપક તથા જેની સત્કીર્તિરૂપ કલ્પલતાનો વિસ્તાર દિગંતમાં વિખ્યાત છે એવા સદ્ગુરૂવર્ય શ્રી કેશવજી શાસ્ત્રીનાં કૃપામૃતના પાત્રરૂપ અને પરમ શિવભક્ત ભટ્ટ માહેશ્વરના પુત્ર શંકરલાલે બનાવેલ "ગોપાલચિંતામણિ વિજ-ય" એવા બીજા નામવાળું "ગોરક્ષાભ્યુદય" નામનું નાટક આજે આપણે પ્રયોગરૂપે કરી બતાવવું છે માટે પ્રસંગાનુસાર ગાયન કર.

નટી—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. (એમ કહી ગાયછે.)

ગીતિ.

નાના રસપ્રદાને, સકલ જગત્પોષિણી રમ્યા ;

ગો સમ હેમંતથી, કોને નહિ વિશ્વમાં નમ્યા ?

સુત્રધાર—પ્રિયે ! તેં તારાં સુંદર ગાયનથી સભ્ય જનોનાં મન રંજિત કર્યાછે. પરંતુ હજુ સુધી પાત્રો શરૂવાત કેમ કરતાં નથી ?

નટી—આર્યપુત્ર ! આપ જાણોછો કે–સભામાં એક પણ અક્ષર બોલવામાં સુજ્ઞ પુરૂષો બહુ વિચાર કરેછે. કેમકે—

અનુષ્ટુપ્.

ચિત્તહારી ચાર પાદે, ચતુર્વર્ગફલપ્રદા ;
નાનારસદુધા ગૌને, પીડેછે ઉદ્ધતો સદા.

સૂત્રધાર—પ્રિયે ! આ અપરાધ કાંઇ તેઓનો નથી પરંતુ ઇર્ષ્યાના આવેશથી પરવશ થયેલી તેઓની બુદ્ધિનોજ છે અને મતિનું મલિનપણું ઉખેડવાને "હંસવાહિની" જ સમર્થા છે માટે આપણે તે સરસ્વતીનું સ્મરણ કરીએ.

નટી—નાથ ! જેવી આપની આજ્ઞા. (એમ કહી સ્મરણ કરેછે.)

(સૂત્રધાર પણ સ્મરણ કરેછે.)

(નેપથ્યમાં)

વસંતતિલકા.

માલિન્ય કોણ મતિનું તજવા ચહેછે,
વિદ્યા પવિત્ર વળી કોણ બધી ચહેછે ;
કોણે કર્યું સ્મરણ નિર્મલ ભક્તિ લાવી,
આ હું સ્વયંભુસદને થકી અત્ર આવી.

સૂત્રધાર—(નેપથ્યતરફ જોઇ સાનંદાશ્ચર્ય) પ્રિયે ! સ્મૃતિમાત્રસાધ્ય સાંનિધ્યવાળાં ભગવતી ભારતી નાટ્યમંડપને શોભાવેછે માટે ચાલ આંપણે તેની પ્રાર્થના કરીએ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

વીણાપુસ્તકધારિણી મણિગયાલંકારસંધારિણી,
જાડ્યધ્વાંતનિવારિણી જનમનઃ સંતાપસંહારિણી ;
બ્રહ્માનંદવિચારિણી સ્વજનને આપત્તિથી તારિણી,
આવ્યાં અત્ર સરસ્વતી ભગવતી વિદ્વત્ત્વવિસ્તારિણી.

માટે તે ભગવતીનાં દર્શનથી આપણા આત્માને કૃતાર્થ કરીએ.
(એમ કહી પાસે જઇ બન્ને પ્રણામ કરેછે.)

સરસ્વતી—(પ્રવેશ કરીને) વત્સ દંપતી ! તમારી આશા પૂર્ણ થાઓ. શામાટે તમે મારૂં સ્મરણ કરેલ છે તે કહો.

સૂત્રધાર—હે માતાજી ! ઇર્ષ્યાવેશથી પરવશ આશયવાળા, દયાલેશથી વિહીન, પાપથી પુષ્ટ પુરૂષો કામદુધા ગૌને પણ સ્વકપોલકલ્પિત દોષારોપથી પીડા કરેછે માટે તેઓની અસંત મૂઢપણાની ગલિનતાને મૂળથીજ આપ ઉખેડી નાખો એ અમારી પ્રાર્થના છે.

સરસ્વતી—(રોષાવેશસહિત) અરે ! શું કામદુધાઓ પણ પાપીઓથી પીડાયછે ? ત્યારે તો આખું વિશ્વ તેઓએ પીડાયછે. કેમકે વિશ્વ અને વિશ્વંભરના આધારભૂત ગાયોજ છે.

વસંતતિલકા.

છે ગાયથીજ સહુ આર્યતણું અરે રે,
સત્પુત્ર પૌત્ર ધન ધાન્ય ધરા વિગેરે ;
સર્વસ્વ ગાય ગણી રક્ષણ જો કરાય,
રક્ષા ખરી ભરતભૂતણી તે ગણાય.

જગત્‌ને પૂજવા યોગ્ય તે ગાયોને પણ કોણ પીડા કરેછે અને કોણ પોતેજ પોતાનું અકલ્યાણ કરવા ઇચ્છેછે ?
(એમ કહેતાં ચારે કોર ફરેછે.)

સૂત્રધાર-(સાશ્ચર્ય) પ્રિયે! વાણીને કહેનારો પણ મારો કહેલો ગો શબ્દ જગન્માતા સરસ્વતીના મનમાં ગાયોના વિષયરૂપે સમજાયોછે માટે તે ગાયોને પીડનારા પામર નરોના ઉપર રોષાવેશથી વિવશ થયાં જણાયછે, અસ્તુ. એ પણ આપણને પ્રિયછે. એમ સંભળાયછે કે-મથુરાના મહારાજ ઉગ્રસેનના યુવરાજ અસુરસમૂહના સંગથી ધર્મધ્વંસ કરનાર કંસે ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું નિકંદન કરવામાટે ફરમાવેલા અનેક નિશાચરો મનુષ્યાકૃતિ ધારણ કરીને ફરેછે, તો તેઓનાં મતિમાલિન્યને પણ ભગવતી મટાડશે તે આપણું પ્રિયછે માટે હવે પછીના કર્તવ્યસારૂ ચાલ આપણે સજ્જ થઇએ.

(એમ કહી નટીસહિત સૂત્રધાર નિકળી જાયછે)

સરસ્વતી—(વિષાદના વેગસહિત) હા વત્સે ભારતભૂમિ ! ક્યાં છો ? મને દર્શન દે અને મને ઉત્તર આપ.

ભારતભૂમિ—(પ્રવેશ કરી અશ્રુસહિત) હે માતાજી હંસવાહિની ! આપનાં ચરણ કમલમાં રહેલી આ પુત્રીને કરૂણામૃતતરંગ પરંપરાથી સિંચન કરશો.

સરસ્વતી—(જોઇને આશ્ચર્ય અને વિષાદસહિત)

શિખરિણી.

હણાયેલા પૂર્વે, અસુર અવનીમાં અવતરી,
કરે કર્મો ભૂંડાં, નર અધમનો ભારજ ધરી ;
બહુ પીડા પામી, કૃશ થઇ મુખે હા હરિ કહી,
રૂવે આંસુ પાડી, નિશદિન અરે ભારતમહી.

(થોડીવાર જોઇને) હા વત્સે ભારતભૂમિકે ! શો આ તારી દશાનો ફેરફાર.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જ્યાં પૂર્વે સહુ બ્રાહ્મણો પણ અરે, ગોભક્તિવાળા હતા,
રાજાઓ સહુ ધેનુરક્ષણ કરી, સદ્ધર્મને પાળતા ;
વૈશ્યો ગોધનવાન શૂદ્રકરથી, ગોમાતસેવા થતી ;
ગોપીડાકર લોકથી ભરતભૂ, તે આજ થાયે છતી.

ભારતભૂમિ–(રૂદન કરતાં) હે માતાજી! કેવળ ગોપીડા કરનારથીજ નહિ પણ ગોહિંસા કરનારનરપિશાચસમૂહથી વિંટાયેલી આ મંદભાગ્યવાળી પુત્રી છે એમ જાણવું.

સરસ્વતી—વત્સે! ગોહિંસા કરનાર નરોથી વિંટાયેલી છું એમ કેહેતાં તેં મારા મનમાં એક બીજો ભય ઉત્પન્ન કરેલ છે કે શું જગત્માં સર્વ પ્રાણિનું કલ્યાણ કરનારી દેવી “ સર્વભૂતદયા ” નથી ?

ભારતભૂમિ—(નિઃશ્વાસ નાખતાં) હા! અત્યારે સર્વભૂતદયાની વાત પણ ક્યાં છે! તે તો મહારાજ સત્યયુગની સાથેજ તેનો વિરહ સહન ન થવાથી જાણે સ્વર્ગ લોકને શોભાવેછે.

સરસ્વતી—(સખેદ.)—

શિખરિણી.

નથી શાંતિ ક્યાંયે, નહિ જગતમાં દાંતિ પણ હા,
નથી પુષ્ટિ તુષ્ટિ, હરિ હરિ વિના ભૂતજ દયા ;
અભાવે તેઓના, ક્યમ કરિ જનોનાં મનવિષે,
દયાના સિંધુ શ્રી, પરમ શિવ આવીજ વસશે ?

વત્સે! સર્વભૂતદયા સ્વર્ગમાં ગયા પછી પરમેશ્વર પ્રસાદના પાત્રપણાના સાધનરૂપ સામ્રાજ્યનું સિંહાસન કોણે શોભાવ્યું ?

ભારતભૂમિ—હે માતાજી! સર્વભૂતદયાનાં પવિત્ર ચરિત્રવાળાં પુત્રી, “ અહિંસા ” એ પોતાની માતાનું સિંહાસન શોભાવ્યું.

સરસ્વતી—એ બહુ સારૂં થયું. આપણને પ્રિય થયું. પછી ?

ભારતભૂમિ—પછી ત્રેતાયુગના આરંભથી માંડી દ્વાપરયુગના અંત સુધી તેણે પોતાનું સામ્રાજ્ય સુખ ભોગવ્યું અને તેણે ઘણા દેવો, દાનવો અને માનવોને પરમેશ્વરના પ્રસાદરૂપ અમૃતના પાત્રપણાંને પોચાડયા.

સરસ્વતી—સર્વભૂતદયાની પુત્રી અહિંસાને તે ઘટેછે. પછી પછી ?

ભારતભૂમિ—ત્યારપછી કરાલકલિકાલના આગમન સમયને જોઇને જરાજર્જરિત થયેલાં તે "અહિંસા" એ પોતાની બાલક પણ પુત્રી "ગોરક્ષા" ને જગત્‌ની રક્ષા કરવાને પોતાનાં સામ્રાજ્ય સિંહાસન ઉપર અભિષેક કરી દ્વાપરયુગની સાથેજ પોતાના લોકમાં જવું સ્વીકાર્યું.

સરસ્વતી—હા વત્સે ! હગણાં અહિંસાથી પણ તું તજાયેલી છે ?

ભારતભૂમિ—તેમાં શું કહેવું ? એમજ છે.

સરસ્વતી— શિખરિણી.

અહિંસા જાવાથી, જગતપર હિંસાજ વધશે,
પછી તે પોતાના, અતિશય પ્રભાવે પ્રકટશે ;
અધર્મે જીતેલો, પ્રબલ બલથી, ધર્મ સઘળે,
ન જાણું કયાં જાશે, હરિ હરિ હવે સ્થાન ન મળે.

ભારતભૂમિ—હે માતાજી ! જે આપ શંકા કરોછો તે હાલ થવા માંડયું છે. ભગવતી અહિંસાના પરલોકપ્રયાણ સમયનેજ હિંસાએ પોતે પોતાની વિજયયાત્રાના પ્રયાણનું શુભ મુહૂર્ત્ત ગણ્યું અને પ્રબલ બલવાળી તે હિંસાએ થોડાજ સમયમાં સકલ દિક્‌ચક્રવાલને પોતાને વશ કરી લીધું.

સરસ્વતી—વત્સે ! વત્સા ગોરક્ષાની હમણાં શી ખબર છે ?

ભારતભૂમિ—હે માતાજી ! મેં કર્ણપરંપરાથી સાંભળ્યુંછે કે હિંસાનો ચારે કોર નિઃશૃંખલપ્રસાર જોઇને ગોરક્ષા તો પુણ્યારણ્યને શરણ થયેલ છે.

સરસ્વતી—હા ! બાલક અને અશરણ બીજું શું કરે, પછી ?

ભારતભૂમિ—પછી કુમારી ગોરક્ષાનાં દર્શન સુખને કે સુખરૂપ ખબરને ન પામતી, માનથી હીન અને દીન થયેલી હું તેના વિરહ દુઃખથી બહુ લાંબા થયેલા દિવસોને કોઇ પણ પ્રકારે મહાકષ્ટથી કાઢું છું. (એમ કહી રૂદન કરેછે.)

સરસ્વતી—વત્સે ભારતભૂમિ ! ધીરજ રાખ, ધીરજ રાખ. ચાલ આપણે ગામોમાં, બજારોમાં, પુણ્યારણ્યોમાં, શેહેરોમાં, રાજધાનીમાં અને નેહગાં પુત્રી ગોરક્ષાને ગોતીએ.

અનુષ્ટુપ્.

દક્ષા ઉખેડવાને જે, સમૂલ સહુ પાપને ·
ગોરક્ષાની વિના શૂન્ય, જણાયે વિશ્વ આ મને.

ભારતભૂમિ—હે માતાજી ! જેવી આપની આજ્ઞા (એમ કહી ચારેકોર ફરીને) માતાજી ! ગોરક્ષાવિના જગત્ શૂન્ય જણાયછે. કયાંય ગોરક્ષા મારી દૃષ્ટિએ આવતી નથી. શું કરૂં કયાં જાઉં ? (એમ વિલાપ કરેછે.)

સરસ્વતી—વત્સે ! આ બ્રાહ્મણો છે એમ જણાયછે. તેઓનાં મનમાં જરૂર ગોરક્ષા સંતાયેલી હશે.

ભારતભૂમિ—(સખેદ) હે માતાજી ! હમેશાં સારા ઉપસ્કરના લાભના લોભથી ક્ષોભ પામેલા તેઓ પ્રતિદિવસ ગોનાં દાનો લેછે પરંતુ તે ગાયોને ખડથી પણ પોષણ કરતા નથી તેઓના મનમાં ગોરક્ષા નિવાસ કરે એ અસંભવિત છે.

સરસ્વતી—(બીજી તરફ જોઇને) પુત્રિ! આ ક્ષત્રિયો છે. જેઓના પૂર્વજો પ્રથમ ગાયો અને બ્રાહ્મણોને માટે પોતાના પ્રાણને પણ છોડી દેના હતા તેઓના હૃદયમાં ગોરક્ષા હશે.

ભારતભૂમિ—હે દયાગય ચિત્તવાળાં માતાજી! તે કાળતો ચાલ્યો ગયો કે જેમાં ક્ષત્રિયકુળકૈરવ વનના ચંદ્રરૂપ રાજાઓ પોતાનાં પ્રાણોનું અર્પણ કરીને પણ ગાયો અને બ્રાહ્મણોનાં પ્રાણનું રક્ષણ કરતા હતા. હમણાં તો વિષયવિષરસના આવેશથી પરવશ ચિત્તવાળા, ધન લવ લાભના લોભથી ન શોભતા અને વારાંગના વિલાસના લાલચુ તેઓ હાલમાં ગોરક્ષા ક્યાં છે? તે જીવેછે કે નથી જીવતી? એપણ ચિત્તમાં વિચારતા નથી.

સરસ્વતી-(બીજી તરફ જોઇને) વત્સે! આ વૈશ્યોછે. નિઃસીમ દયાના ઉદયમાં સમુદ્રરૂપ તેઓનો સર્વભૂતદયા અને સર્વ જીવ પ્રતિપાલન એ ધર્મ સર્વસ્વ છે. જો જો સ્વધર્મકર્મપરાયણ જેઓ—

વસંતતિલકા.

ઉચ્ચાર કાળ સમ નીકળનાર એવો,
નિઃશ્વાસનો પવન તેથી હજાર જીવો;
પામે ન નાશ મન એમ વિચાર રાખે,
વસ્ત્રેથી ઢાંકી મુખ શબ્દ સમસ્ત ભાંખે

માટે હું જાણુંછું કે તેઓનાં હૃદયોમાં નિઃશંક અહિંસા અને સર્વ ભૂતદયાની સાથે અતિ હિતરૂપ તે ગોરક્ષા હોવી જોઇએ.

ભારતભૂમિ—હે માતાજી! **पथिका नैव जानंति जानंति सहवासिनः ॥** "પથિકો કશું ન જાણે, જાણેછે સહવાસિઓ" એ લોકવાણી ખોટી નથી. જેથી આપ પૂજ્ય માતાજી પરિચયના અભાવથી તેઓને અહિંસાપરાયણ, સર્વભૂતદયાપરાયણ અને

ગોરક્ષાપરાયણ માનોછો. પરંતુ—

અનુષ્ટુપ્.

તે વૈશ્યો અન્ય જેઓનાં, દયાથી પૂર્ણ ચિત્તથી;
સર્વભૂતદયાસાથે, અહિંસા ખસતી નથી.

આ તો પશુપાલનવૃત્તિવાળાઓના વંશમાં જન્મેલા છતાં પણ પશુઓનું પાલન કરતા નથી પણ ઉલટું પરંપરાથી પશુઓને હણનારાઓ છે.

સરસ્વતી—(સખેદાશ્ચર્ય) તેઓ પશુપાળવૃત્તિવાળા છતાં પરંપરા-પશુઘ્ન કેવી રીતે છે?

ભારતભૂમિ—દેવિ! પશુઘ્ન લોકો તો સાક્ષાત્ પશુઓને હણેછે અને આ વૈશ્યો તો ગાયોને ચરવાનાં ગોચરો, ગાયોને બેસવાનાં સ્થાનકો અને ગાયોને પીવાનાં પાણીનાં તળાવોને ખેતરના લાભના લોભથી ખેડાવેછે તેથી ભૂખ અને તરસથી પ્રાણ છોડતાં પશુઓને પરંપરાથી તે વૈશ્યોજ હણનારા છે, એમ મારો નિશ્ચયછે.

સરસ્વતી—પુત્રિ! ભૂમિના લોભવાળા તો રાજાઓછે, વૈશ્યો નથી. ત્યારે વૈશ્યોઉપર એ દોષ કેમ નાખેછે?

ભારતભૂમિ—માતાજી! તે રાજાઓને તેવા અતિ લોભ કલાકૌશલ્યના શિક્ષાગુરૂ તે વૈશ્યોજ છે, બીજા નથી.

સરસ્વતી—વત્સે! જીવદયાપ્રતિપાલક તે વૈશ્યો પણ તેવું નીચ કર્માચરણ કેમ કરેછે?

ભારતભૂમિ—હે જગજ્જનનિ? પોતાના ઉદરપૂરણને માટેજ તેઓ આપણે રાજ્યના હિતૈષી છીએ એમ જાણી કેટલાંક ગોચરો, દેવને અપાયેલ ખેતરો અને તળાવોને ખેડાવી ખેડાવી આ વર્ષમાં અમે મોટી આવક વધારી આપીછે તથા ગાયો, બળદો, હાથી,

ઘોડા ઇત્યાદિ પશુઓને માપેલ વજનથીજ ખડ આપીને આ વર્ષમાં ખર્ચ કમી કરેલ છે એવું કહીને રાજાઓનાં પ્રિયપણાંને સંપાદન કરેછે. હવે દેવિ ! એ વિચારવું જોઇયે કે જેઓ પોતાનાં પેટ ભરવાગાટે ગાયોના ઉદરપૂરણનાં સાધનોને હરી લેવાગાં તત્પર અંતઃકરણવાળા છે તેઓના અંતઃકરણગાં ગોરક્ષા કેમ નિવાસ કરે ? (દીર્ઘ અને ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને)—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

માતા ! બ્રાહ્મણનાં કુળો ફરિફરિ, જોયાં બધાં આદરે,
એ રીતે વળી સર્વ ક્ષત્રિયકુળો, પૂછ્યાં તપાસ્યાં અરે ;
જોઇ વૈશ્યપરંપરા ઉદરને, પોતાતણાં જે ભરે,
ગોરક્ષા નજરે પડી ન મુજને, આ પ્રાણ જાયે અરે.

(એમ કહી મૂર્છાથી પડી જાયછે.)

સરસ્વતી—વત્સે ! ધીરજ રાખ ધીરજ રાખ. (એમ કહેતાં વસ્ત્રના છેડાથી પવન નાખતાં તેને સંજ્ઞા લાવી ઉઠાડેછે.)

ભારતભૂમિ—(સંજ્ઞા પામીને) હે માતાજી ! શા માટે વારંવાર સંજ્ઞાપ્રદાનથી દુઃસહ દુઃખના અનુભવવાળી મને કરોછો ? સાંભળો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ગાયો કામદુધા સમસ્ત જગને, આનંદ કંદપ્રદા,
સત્સૌભાગ્ય સમૃદ્ધિદા પ્રતિદિને, સત્પુત્રસૌખ્યપ્રદા ;
તેને જે નર સર્વદા હૃદયમાં, ઇચ્છા ધરે પીડવા,
તેનો ભાર સહી સ્વમસ્તકવિષે, ઇચ્છું નહિં જીવવા.

અરે હાય ! શું ગોરક્ષા નાશ પામી ? હે મા ગોરક્ષા ક્યાં છો ક્યાં છો મને ઉત્તર આપ, હા સમસ્ત જગત્ અને ભૂમંડલની રક્ષા કરનાર હે ગોરક્ષા ! તારાવિના સંસાર શૂન્ય છે, દિશાઓ શૂન્ય

છે અને મારૂં અંતઃકરણ પણ શૂન્ય છે. (એમ વિલાપ કરતી ફરીને પડેછે.)

સરસ્વતી—વત્સે ભારતભૂમિ! શું આવાં અસંત બીકણ અંતઃકરણપણાંને ધારણ કરેછે?

વસંતતિલકા.

શું બ્રાહ્મણો ન જગમાં સહુ ધેનુભક્ત,
શું ક્ષત્રિયો પણ બધા નહિ ધેનુભક્ત;
શું વૈશ્ય સર્વ જગમાં નથી ધેનુભક્ત,
છે ધેનુભક્તિથકી આ પુર તો વિરક્ત.

અથવા આ શેહેરનો શો દોષ. શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગના અભાવનોજ આ દોષ છે જેથી આ શેહેરના નરો પણ વાનરોની પેઠે વિવેકહીન થઇને પોતાનાં અત્યાવશ્યક કૃત્યોને પણ ભૂલી જાયછે. આ આખાં ભારતવર્ષને ફરતાં મેં પ્રથમ ઘણાં શેહેરો, રાજધાનીઓ, ગામો, નેહો, ખેટો (ખેડુઓના રહેઠાણ) અને ખર્વટો (પર્વતની તળેટીમાં વસેલાં ગામો) માં બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો, પારસી લોકો, વધારે શું કહું? પવિત્ર ચરિત્રવાળા યવનો પણ ગાયોના પાલનપરાયણ અંતઃકરણવાળા જોયા હતા. માટે ચાલ બીજે સ્થળે જોઇએ. (એમ કહી ભારતભૂમિને હાથ પકડીને ઉઠાડેછે.)

ભારતભૂમિ—(ઉઠીને રૂદન કરતાં) હે માતા સરસ્વતિ!

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ॥
प्रजास्तदनुवर्त्तते यथा राजा तथा प्रजाः ॥

એ લોકવાણી ખોટી નથી જેથી ચારેકોર અસુરોના અવતારરૂપ, સન્માર્ગને ખોદવામાં તત્પર ભૂવર જેવા રાજાઓથી સર્વ નગરો સંકીર્ણ છે અને તેવા રાજાઓથી પાલન થતી પ્રજાઓનાં મન-

માં ગોરક્ષાનો પ્રવેશ કેમજ સંભવે? માટે આ આપણું ફરવું વ્યર્થ છે એમ મને જણાયછે.

સરસ્વતી--વત્સે! "આર્યોએ વિપત્તિમાં ધીરજ રાખવી" એ રીતે પ્રાચીન બુદ્ધિવાનોએ કહેલું છે તો પુત્રીએ ધૈર્યનું અવલંબન કરીને રહેવું. જો જો અનેક દિશાઓના દેશમાં ફરતાં આપણે અત્યારે મથુરા નામની પુરી પાસે આવ્યાં છીએ, કે જે મથુરા પોતે અ-દ્વિતીયા છે તોપણ મોક્ષ આપનારી પુરીઓમાં દ્વિતીયા ગણાયછે માટે ચાલ આંહી પણ પુત્રી ગોરક્ષાને ગોતીએ.

ભારતભૂમિ--જેવી માતાજીની આજ્ઞા. (એમ કહી ચારેકોર ફરતાં છેટેથી જોઇને) હે માતાજી! મુખ ઉપર પરમઔદાસ્યનાં દાસ્યપ-ણાંને વહન કરતા, વિષાદના આવેશની નૃત્યલીલાનાં મંદિરભૂત મનવાળા અને શોકાશ્રુના પાણીના પૂરથી પૂર્ણ નેત્રવાળા, ગાયો નાં ધણને આગળ કરીને જેઓએ સેંકડો ગાડાંઉપર અશેષ ઘ-રનો સરસામાન નાખેલ છે એવા આ કોણ આ તરફ આવેછે?

સરસ્વતી—પુત્રિ! ચાલ પ્રશ્ન કરીને સર્વ જાણીએ. (કાંઇક આગળ જઇને) હે ભદ્રમુખો, તમો કોણ છો, ક્યાં જાઓ છો અને તમો શા કારણથી મુખ ઉપર ઔદાસ્યને વહન કરોછો એ જાણવા અમે બન્ને પરદેશી ઇચ્છીએ છીએ માટે જો કહેવા યોગ્ય હોય તો કહો.

સર્વ પાંથો--હે દેવિ! યાદવરાજધાની (મથુરા)માં રેહેનારા અમે સર્વ યાદવો છીએ અને અત્યારે મથુરા છોડીને બીજે કયાંક જવાને ઇચ્છીએ છીએ.

સરસ્વતી—આમ અકસ્માત્ પોતાની નિવાસનગરી છોડવાનું શું કારણ?

સર્વ પાંથો--તે સર્વ અમારામાંના આ વૃદ્ધયાદવ નિવેદન કરશે.

સરસ્વતી—(વૃદ્ધયાદવ પાસે જઇને) હે આર્યવર્ય! કેમ અકસ્માત્ પોતાના કુળની રાજધાની આ નગરીને છોડી તમોએ વિદેશ-પ્રયાણ અંગીકાર કરેલ છે?

વૃદ્ધયાદવ—હે મહાસતી! તમે બન્ને અતિ પુણ્યવાળાં અવર્ણ્ય લાવણ્યથી, અમૃતને ઝરતી વાણીથી અને નિષ્પ્રતિમ કાંતિથી કોઇ દેવતા હો એમ મારા મનમાં જણાયછે માટે આપને જો કૌતુક હોય તો હું નિવેદન કરૂંછું તે સાંભળો. મહારાજ ઉગ્રસેનનો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો જ્યેષ્ઠ પુત્ર કંસ છે.

સરસ્વતી—તે જાણવામાં છે. પછી ?

વૃદ્ધયાદવ—એક દિવસ તેને આકાશવાણીએ કહ્યું કે દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે.

સરસ્વતી—પછી ?

વૃદ્ધયાદવ—પછી કંસે દેવકીનો ચોટલો પકડી ખડ્ગથી મારવા માંડ્યું.

ભારતભૂમિ—હા ધિક્! પાપ આરંભ્યું.

સરસ્વતી—વત્સે! ક્રૂર મનુષ્યો શું અકૃત્ય કરતા નથી! પછી ?

વૃદ્ધયાદવ—પછી વસુદેવે પોતાના પુત્રો આપવાનું કબુલ કરીને મૃત્યુના મુખમાંથી દેવકીને છોડાવી.

સરસ્વતી—દીર્ઘદર્શી વસુદેવે દેવકીનાં પ્રાણરક્ષણનું સાધન બહુ સારૂં કર્યું. પછી ?

વૃદ્ધયાદવ—પછી સત્યપરિપાલનપરાયણ અંતઃકરણવાળા વસુદેવે પોતાનો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો કીર્ત્તિમાન નામનો પુત્ર કંસને આપ્યો.

ભારતભૂમિ—અહો! વસુદેવે દુઃસહ પુત્રપરિત્યાગનો પરિતાપ સહન કર્યો.

સરસ્વતી—વત્સે! સાધુ પુરૂષો સત્યનાં રક્ષણમાટે શું શું સહન કરતા

નથી ? પછી ?

વૃદ્ધયાદવ—પછી કંસે પણ સત્યભંગભીરૂતાને જોઇ પ્રસન્નચિત્ત થઇ.

અનુષ્ટુપ્.

આ કુમાર લઇ જાઓ, તેનાથી ભય ના મને ;
તમારો આઠમો ગર્ભ, છે મૃત્યુરૂપ કંસને.

એમ કહી તે પુત્રને વસુદેવને પાછો આપી દીધો.

સરસ્વતી—તે સત્યનોજ પ્રભાવ. પછી ?

વૃદ્ધયાદવ—પછી એક દિવસ દર્શન દેવાને આવેલા નારદ મુનિને પૂજન કરી પ્રણામ કરીને કંસે પૂછ્યું કે હે ભગવન્ આકાશવાણીએ કહ્યું કે-'દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે' તો મારો ભાણેજ થઇને પણ મને મારશે તે વિષયમાં મને મોટી શંકા છે.

સરસ્વતી—પછી નારદે શું કહ્યું ?

વૃદ્ધયાદવ—નારદે કહ્યું કે-હે યાદવ કુલાવતંસ કંસ! તું પૂર્વે વિષ્ણુએ હણેલા "કાલનેમિ" નામના દાનવનો અવતાર છો અને દેવકીનો આઠમો પુત્ર વિષ્ણુજ થશે અને તે પૂર્વજન્મનું વૈર સંભારી તને મારશેજ. વળી આ યાદવો તથા નંદ આદિ ગોપાલો એ સર્વને દેવના અવતાર જાણજે. મનુષ્ય જાણીશ નહિ. એમ કહી નારદ આકાશમાર્ગે ચાલ્યા ગયા.

સરસ્વતી—પછી, પછી ?

વૃદ્ધયાદવ—પછી કંસે પોતાના અસુર આદિ સર્વ મિત્રોને નારદનું કહેલું સંભળાવ્યું. તેને સાંભળી તેઓએ " જો એમ હોય તો વિષ્ણુના મૂળને ઉખેડવા પ્રયત્ન કરીએ. ગાયો અને બ્રાહ્મણો એ વિષ્ણુનું મુખ્ય મૂળ છે માટે ગાયો તથા બ્રાહ્મણોને હમેશાં મારવા" એમ નિશ્ચય કરીને કંસની આજ્ઞાથી હિંસા કરવા માંડી.

ભારતભૂમિ—માતાજી! "વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ" એ વાણી ખોટી નથી.

સરસ્વતી—વત્સે! એમજ છે.

વૃદ્ધયાદવ—જ્યાં ગાયો અને બ્રાહ્મણોની હિંસા થતી હોય ત્યાં ક્ષણએક પણ ન રહેવું એમ વિચારી અમે યાદવરાજધાની શ્રી મથુરા છોડી દીધી. આ મથુરા છોડવાનું કારણ ભગવતીને કહ્યું.

સરસ્વતી—આર્ય! તમારાં વચન સાંભળીને અમારૂં મન સંતુષ્ટ થયું છે, હજી લોકમાં ગોરક્ષા અને ગોભક્તિ છે એમ અનુમાન થાયછે.

વૃદ્ધયાદવ—યાદવો જીવતાં તે ક્ષય નહિ પામે.

સરસ્વતી—તેથીજ પ્રતિદિવસ યાદવોની અભિવૃદ્ધિ થાય એમ આશા રાખુંછું. આર્ય! તમે હવે તમારા સાથની સાથે જે દેશાંતર જવા ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ. અમે પણ મથુરા જોવા જઇએ છીએ.

વૃદ્ધયાદવ—જેવી દેવીની આજ્ઞા. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

સરસ્વતી—વત્સે ભારતભૂમિકે! ચાલ્ય આપણે મથુરામાં પણ ગોરક્ષાને ગોતીએ. (એમ કહી ભારતભૂમિસાથે નિકળી જાયછે.)

(ત્યારપછી છપુત્રો અને દેવકીસહિત વસુદેવ પ્રવેશ કરેછે.)

વસુદેવ—(પાર્થિવેશ્વર ચિંતામણિની પૂજા અને અભિલાષાષ્ટક સ્તોત્રનો પાઠ કરીને) પ્રિયે! તમારી પાર્થિવેશ્વરપૂજા પૂર્ણ થઇછે કે નહિ.?

દેવકી—પ્રાણનાથ! પાર્થિવેશ્વર અને અભિલાષાષ્ટક સ્તોત્રનો પાઠ પૂર્ણ થયો છે, હવે તો ગોપાલસંતાન મંત્રનો જપમાત્ર બાકી છે.

વસુદેવ—મારે પણ તે જપજ બાકી છે માટે હું પણ તે મંત્રનો જપ કરૂં છું. (એમ કહી તે બન્ને આંખ વીંચીને મંત્ર જપેછે.)

દાસી—(પ્રવેશ કરી સ્વગત) અહો, આ બન્ને તો નેત્ર વીંચીને ધ્યાનમાં

બેઠાં છે તે કાંઇ જોતાં કે બોલતાં નથી માટે કુમાર કીર્ત્તિમાનનેજ નિવેદન કરૂં (પ્રકાશ) કુમાર! ધરાતલનાં કુતૂહલ જોવાને અવતરેલી કોઇ બે દેવતા હોય તેવી બે બ્રાહ્મણીઓ આપણા ઘરનાં આંગણાંને શોભાવેછે અને કહેછે કે–દેવી દેવકી સાથે સપરિવાર વસુદેવનેજ જોવા માટે અમે બે આવેલ છીએ. હવે જેવી કુમારની આજ્ઞા.

કીર્ત્તિમાન—અહો! મોટું ભાગ્ય. (એમ કહી ઉભા થઇ તુરતજ આંગણામાં જઇ) હે માતાજી! હું કીર્ત્તિમાન પ્રણામ કરૂં છું.

બન્ને બ્રાહ્મણી—પુત્ર કીર્ત્તિમાન! દિગંત વિખ્યાત કીર્ત્તિવાળો થજે.

કીર્ત્તિમાન—હે માતાજી! ઘરની અંદર પણ અમારાં ઘરોને આપ આપના ચરણકમલરજના સ્પર્શથી પવિત્ર કરશો.

બન્ને બ્રાહ્મણી—વત્સ! બાલક છતાં પણ તારા વિનયથી સંતુષ્ટ છીએ. (એમ કહી ઘરની અંદર પ્રવેશ કરે છે.)

કીર્ત્તિમાન—(આસન નાખી આપીને) હે માતાજી! ક્ષણવાર આંહી બેસી અમારાં ઘરને કૃતાર્થ કરો. મંત્રજપ સંમાપ્ત થયા પછી મારાં માતપિતા આપની સંભાવના કરશે.

બન્ને બ્રાહ્મણી—જેમ વત્સ કહેછે. (એમ કહી બેસેછે.)

એક બ્રાહ્મણી—(ચારે તરફ જોઇને) અહો! બાલક છતાં પણ આ સર્વ (બાલકો) બાલ્યભાવસુલભા ચપલતાને છોડી દઇ પૂજાના ઉપસ્કરની સામગ્રી તૈયાર કરેછે.

બીજી—અગણ્ય પુણ્ય વિના આવાં પુત્રરત્નો મળતાં નથી.

પ્રથમા—(ફરી બીજી તરફ જોઇને) હે માતાજી! કામધેનુ જેવી આ ગાયને જોઇને પ્રમોદામૃતના પૂરમાં મારૂં મન નિમગ્ન થયુંછે

કીર્તિમાન—હે માતાજી! આ ગાય મારાં માતપિતાને પરદેવતાની પેઠે નિત્ય પૂજ્ય છે. જપની સમાપ્તિ કર્યાપછી તેઓ તેનું પૂજન કરશે.

બન્ને બ્રાહ્મણી—તેને જોઇને અમં દાનંદનો અનુભવ કરશું.

દેવકી વસુદેવ—(જપ સમાપ્ત થયે નેત્ર ઉઘાડીને અદૃષ્ટપૂર્વા બન્ને સ્ત્રીઓને જોઇ તુરત ઉભાં થઇ સરસ ચંદન, પુષ્પ અને અક્ષતથી પૂજા કરીને) હે માતાજી! આપ કોણ છો, ક્યાંથી પધારોછો અને આ દાસના ઉપર બન્ને ભગવતીની શી આજ્ઞા છે એ નિઃશંક થઇને ફરમાવો. (એમ કહી હાથ જોડી ઉભાં રહેછે.)

બન્ને બ્રાહ્મણી—હે વત્સ! અમે બન્ને પરદેશી છીએ નાના દિગ્દેશના દર્શન પ્રસંગથી આ યદુરાજધાની મથુરામાં આવ્યાં છીએ. અસંખ્ય પુણ્યવાળાં મનુષ્યોથી સંકીર્ણ પણ આ નગરીમાં ઘણા સુજ્ઞ અને બહુજ્ઞ પુરૂષો પાસેથી તમો બન્ને દંપતીની નિષ્પ્રતિમસત્યપાલનમાં પ્રીતિને, નિર્નિંગિત્તા ધર્મશીલતાને અને અનન્ય સામાન્યા ભગવદ્‌ભક્તિને કાનેથી સાંભળી આ નેત્રોથી પણ સર્વ પ્રત્યક્ષ જોવાને આ તમારા મંદિરમાં આવેલ છીએ અને જેવું સાંભળ્યું હતું તેવું સર્વ જોઇ અમારાં અંતઃકરણમાં બહુ સંતોષ થયોછે.

વસુદેવ—(દેવકીને) પ્રિયે!—

અનુષ્ટુપ્.

આ મૂર્ત્તિધારિણી બ્રાહ્મી, સંપત્ સુખતણી ઝરી;
ક્ષમા મૂર્ત્તિમતી આ છે, નથી પામર સુંદરી.

બન્ને બ્રાહ્મણી—(સાશ્ચર્ય સ્વગત) અહો! શું આપણને ઓળખ્યાં અથવા તેનાં વિવેકવચનો ઘુણાક્ષર ન્યાયથી લાગુ પડ્યાંછે? (પ્રકાશ) વત્સે દેવકી! તેં જે આ પાર્થિવેશ્વર પૂજન આદિ

સત્કૃત્ય કરાયછે તે કોના ઉપદેશથી અને કયા ઉદ્દેશથી કરાયછે તે જાણવાની અમને ઉત્કંઠા છે.

દેવકી—હે માતાજી! જોકે પોતે કરેલાં સુકૃતનું સંકીર્તન પોતેજ કરેલ હોય તો તે સુકૃતિઓનાં સુકૃતના ક્ષયનું કારણ થાયછે એમ સંભળાયછે તો પણ આપ બન્ને ભગવતીની આજ્ઞાથી નિવેદન કરૂં-છું. કેમકે આપ જેવાં મહાસતીઓની આગળ નિરભિમાનપણાંથી નિવેદન કરેલ સુકૃત ક્ષીણપણાંને પામતું નથી પણ શ્રદ્ધા સંપત્થી વિશિષ્ટ શિષ્ટજનોએ કરેલાં અનુમોદનથી ઉત્પન્ન થયેલ અનન્ય સામાન્ય શ્રદ્ધાના અભ્યુદયથી પ્રતિદિવસ ઉદય પામતું તે સુકૃત અવધિ વિનાની અભિવૃદ્ધિનેજ પામેછે એમ હું માનુંછું.

બન્ને બ્રાહ્મણી—વત્સે! તારી સ્વભાવસિદ્ધ શ્રદ્ધાજ તારાં સુકૃતની અભિવૃદ્ધિ કરવાને જાગેછે માટે નિઃશંક થઇ નિવેદન કર.

દેવકી—હે ભગવતી! મારાં પાણિગ્રહણના મહોત્સવ સમયે આકાશ-વાણીએ કંસને કહ્યું કે " દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે."

બન્ને બ્રાહ્મણી—પછી પછી ?

દેવકી—પછી તે આકાશવાણીને સાંભળી મને મારવાને તૈયાર થયેલા કંસથી મારા પ્રાણનાથે મારાં પ્રાણરક્ષણમાટે મારા પુત્રો આપ-વાનું અંગીકાર કરીને મૃત્યુના મુખમાંથી મને છોડાવી.

બન્ને બ્રાહ્મણી—તારા પતિનાં સૌજન્યને ધન્ય છે, પછી ?

દેવકી—સત્પુત્રરત્નો તો દેવોને પણ દુર્લભ છે. તેવાં અમૂલ્ય પુત્રરત્નોને મારાં પ્રાણરક્ષણમાટે મારા પ્રાણનાથે મૃત્યુને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે દાંપત્ય પ્રેમની પરિસીમા તે મહાભાગે પ્રકાશિત કરેલ છે પરંતુ મને મંદભાગિનીને ધિક્કાર છે કે જે પ્રાણથી પણ અધિક રક્ષણકરવા યોગ્ય પુત્રોના પ્રાણને અર્પણ કરવાનું અંગીકાર કરીને

જીવુંછું. આ રીતે અનુતાપથી તપ્ત અંતઃકરણવાળીએ (મેં) કોઇ દિવસ કૃપા કરી ઘેર પધારેલા ભગવાન્ નારદ મુનિને પુછ્યું.

અન્ને બ્રાહ્મણી—પુત્રિ! તેં શું પુછ્યું ?

દેવકી—હે ભગવન્ ! સત્પુત્રનું મુખદર્શન તો દેવોને પણ દુર્લભ છે એ વાત જગત્પ્રસિદ્ધ છે જેથી સત્પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય અને પ્રાપ્ત થયેલ સત્પુત્રોનું સંરક્ષણ થાય તેવા કોઇ પણ સારા ઉપાયનો આ આપની પુત્રીને સદુપદેશ કરીને આ દીન આપની પુત્રીને કૃતાર્થ કરશો એમ આશા રાખુંછું.

અન્ને બ્રાહ્મણી—ઠીક પુછ્યું, પછી ?

દેવકી—હે માતાજી! મારી પ્રાર્થના સાંભળ્યા પછી તુરતજ "વત્સે સત્પુત્રને અર્પણ કરનાર, અને પ્રાપ્ત સત્પુત્રનું સંરક્ષણ કરનાર જગત્માં ત્રણ ઉત્તમ સાધન છે. ૧ હમેશાં શ્રી પાર્થિવેશ્વર ચિંતામણિનાં સમર્ચનપૂર્વક અભિલાષાષ્ટકનો પાઠ કરવો. ૨ હમેશાં શ્રી ગોપાલચિંતામણિના મંત્રનો સહસ્ત્ર જપ કરવો અને ૩ હમેશાં સકલ કામનાને આપનાર કામદુઘાની પરમપ્રીતિથી પૂજા કરવી ; આ ત્રણ સાધનમાંથી એક સાધન કરી જેની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થયેલી છે એવી તું સત્પુત્રરત્નવતી થઇશ." એમ કહી નારદ મુનિ આકાશમાર્ગે ચાલ્યા ગયા.

અન્નેબ્રાહ્મણી—વત્સે ! ભગવાન્ નારદે ત્રણે લોકોત્તર સાધન બતાવ્યાં. પછી પછી ?

દેવકી—સત્પુત્રપ્રાપ્તિમાં ઉત્સુક હોવાથી મેં તો વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ત્રણે સાધનો એક સાથેજ કરવા માંડ્યાં.

સરસ્વતી—તે પણ સારૂં કર્યું. પછી ?

દેવકી—પછી તે ત્રણે સાધનરૂપ કલ્પવૃક્ષનાં આ સત્પુત્રરત્નરૂપ ફળો

અમારાં સ્વાંતને સંતોષ ઉપજાવેછે.

સરસ્વતી—વત્સે! વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી કરેલાં સુકૃતો કોઇ દિવસ નિષ્ફલ થતાં નથી.

દેવકી—હે માતાજી! એ રીતે નારદે ઉપદેશ કરેલાં ત્રણ સાધનોથી સત્પુત્રની પ્રાપ્તિ અને તેનું રક્ષણ થયું.

સરસ્વતી—તેમાં પણ નૃશંસ પુરૂષોના સમૂહમાં અવતંસરૂપ કંસથી રક્ષણ થયું તે વિશ્વને વિસ્મય કરે તેવો તે ત્રણે સાધનોનોજ મહિમા છે એ નિર્વિવાદ છે.

ભારતભૂમિ—વત્સે! તારો સમય વ્યતીત થાયછે માટે ગાયનું પૂજન કર. અમે પણ તે જોઇને જઇશું.

દેવકી—જેવી દેવીની આજ્ઞા (એમ કહી વસુદેવની સાથે ગાયની પૂજા કરેછે.)

દેવકી વસુદેવ—(ચંદન, અક્ષત અને પુષ્પોથી પૂજા કરી ફૂલની માળા અર્પણ કરી આરતી ઉતારી પ્રદક્ષિણા કરી હાથ જોડીને ગાયની પ્રાર્થના કરેછે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

માતઃ કામદુધે સ્વભક્ત જનને સર્વાર્થ સિદ્ધિપ્રદે,
વારંવાર કરૂં તને નમન હું સત્પુત્રસૌખ્યપ્રદે;
આરાધી તુજનેજ વંધ્ય સઘળા સત્પુત્રવાળા થયા,
રંકો રાજસમાન, અજ્ઞજન તે જ્ઞાની નથી શું થયા?

સરસ્વતી—વત્સે ભારતભૂમિકે! આ બન્નેનો ગોભક્તિમાં કેવો ઉદ્રેક (અતિશય) છે તેને જો.

ભારતભૂમિ—હે માતાજી! જેવી ભક્તિ છે તેવુંજ ફલ તે બન્નેએ અનુભવાયછે.

(વળી દેવકી વસુદેવ પ્રાર્થના કરેછે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

શું કલ્પદ્રુમનાં વનેથી અથવા ચિંતામણીના ગણે,
કિંવા સ્પર્શમણિથી આ જગતમાં કલ્યાણ કોનું બને ;
જેને તું જનનિ પ્રસાદસુમુખી પુણ્યે અગણ્યે થશે,
તેના મંદિરમાં સદૈવ સઘળાં કલ્પદ્રુમાદિ હશે.

વળી પણ

પીને શ્રી યમુનાતણું જલ સખા વૈડૂર્યકાંતિતણું,
ખાઈ નીલમણીસમાન ખડને, આનંદથી ત્યાં ઘણું ;
કાંઠાના વનને પવિત્ર પદના, સંચારથી ત્યાં કરી,
સાંજે તો સુખ આપશો નયનને, એ પ્રાર્થના માહરી.

દેવકી— (જમણી આંખ ફરકવાથી.)

દ્રુતવિલંબિત.

કનકનૂપુર એ પગમાં ધરી, કનક સાંકળ કંઠ વિષે ધરી;
નયન હર્ષ કરી મુજને ફરી, તુરત ઘેનુ ગળો મુદથી ભરી.

નાથ ! અત્યારે આ કામદુઘાને વનમાં મોકલવા મારૂં મન માનતું નથી.

વસુદેવ—પ્રિયે ! ગાયોને વનમાં સ્વેચ્છાસંચાર જેવી પુષ્ટિને કરેછે તેવી પુષ્ટિ ઘરમાં રહેવાથી તેઓને કદી થઇ શકતી નથી માટે તેને વનમાં મોકલવીજ જોઇએ.

દેવકી—જેવી પ્રાણનાથની આજ્ઞા. (એમ કહી ચારૂમતિને બોલાવેછે.)

ચારૂમતિ—(પ્રવેશ કરીને) હે માતાજી ! હું હાજર છું, શી આજ્ઞા છે ?

દેવકી—આ ગાયને યમુના નદીના કાંઠામાં વૃક્ષોની છાયામાં મુકીને તુરત આંહી આવવું. (એમ કહી સોનાની સાંકળ તેના હાથમાં

આપેછે.)

ચારૂમતિ—ચાલ્ર કામદુઘે! ચાલ્ર. (એમ કહેતાં ધીરેધીરે તેને લઇ જાયછે.)

દેવકી—"કનકનૂપુર બે પગમાં ધરી" (એ શ્લોક ભણતાં અને આંખમાંથી અશ્રુ પાડતાં બન્ને દેવી (સરસ્વતી અને ભારતભૂમિ) ની પાસે ઉભી રહેછે.)

સરસ્વતી—વત્સે દેવકી! આમ ઉદાસ કેમ થઇ જાયછે?

દેવકી—હે માતાજી! હું નથી જાણતી કે શા કારણથી મારૂં મન ઉદાસ થાયછે. પણ ગાયને વનમાં મોકલી તે ક્ષણથીજ મારી જમણી આંખ ફરકેછે તે એમ જણાવેછે કે કાંઇ અનિષ્ટ જેવું આવશે.

ભારતભૂમિ— પુત્રિ! કાંઇ ચિંતા ન કર. ગોપાલજ તારી ગાયને પાલન કરવામાં પ્રણયી થશે.

ચારૂમતિ—(ઉદ્વેગસહિત પ્રવેશ કરીને) હા! મહારાજ (કંસ) ના અનુચર વૃકાનુજ તથા બકાનુજ મારા હાથમાંથી સોનાની સાંકળ છોડાવીને ભૂમિતલની કામધેનુરૂપ આપણી ગાયને બળાત્કારથી લઇ જાયછે માટે તુરત દોડો, દોડો.

વસુદેવ—(સાંભળીને) અરે ધિક્કાર છે, કોણ મારી ગાયને હાથથી પણ સ્પર્શ કરવા શક્તિમાન છે? (એમ કહેતાં ખડ્ગસહિત નીકળી જાયછે.)

દેવકી—હા! મારી ગાયને કંસના અનુચર એ અસુર બળાત્કારથી લઇ જાયછે! હાહંત, મારા અપશુકને ફળ બતાવ્યું. હવે હું શું કરીશ! અથવા મારા પ્રાણનું અર્પણ કરીને પણ ગાયને છોડાવીશ. હે માતાજી! મને આજ્ઞા આપો, હું હવે પ્રાણનો અદલોબદલો કરવા જાઉંછું.

સરસ્વતી—અમે પણ તારી સાથેજ આવીશું. (એમ કહી સર્વે નિકળી જાય છે.)

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

श्री प्रेमान्वितशंकरस्य तनयः प्राणादिमः शंकरः ।
झंडूभट्ट इति प्रसिद्धभिषजः शिष्योहिछत्रद्विजः ॥
तेन श्रीगुरुशंभुलालसुकवेर्निमातुराज्ञाभृता ।
गोरक्षाभ्युदयाख्यनाटकवरस्याकारि भाषांतरं ॥

ગોપાલચિંતામણિ નાટક.

અંક બીજો.

(પરિવારસહિત કંસ પ્રવેશ કરેછે.)

કંસ—હે પ્રધાનવર્ય કેશી! તમો સર્વેએ આજસુધી વિષ્ણુના મૂળને ઉખેડવામાટે શું શું કરેલ છે?

કેશી—મહારાજ! દરેક શહેર, દરેક રાજધાની, દરેક ગામ, દરેક નેસ, દરેક ખેટ અને દરેક ખર્વટગાં દેવોને જીતનારા અસુરોને મોકલ્યા-છે. તેઓ પ્રતિદિવસ પોતાના ગુણગૌરવથી કામધેનુની તુલના કરવા યોગ્ય ગાયોને અને શાંત, દાંત સ્વાંતવાળા બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણોને ત્રાસ ઉપજાવેછે, તાડન કરેછે અને મારી નાખેછે.

કંસ—પ્રધાનવર્ય! બહુ સારૂં, તમારા જેવા કારભારીવિના અમારૂં આવું હિત કોણ કરી શકે?

કેશી—આ સર્વ મહિમા મહારાજનોજ છે, વળી મારી બુદ્ધિને અનુસાર બીજું પણ કરેલ છે.

કંસ—તે શું?

કેશી—ગાયોને ચરવાનાં સ્થલો, ગાયોને પાણી પીવાનાં તળાવો અને ગાયોને બેસવાનાં સ્થળો ખોદાવી નાખ્યાંછે. તેઓને છાંયો આપ-નારાં વૃક્ષો મૂળથીજ ઉખેડી નાખ્યાંછે. પાઠશાળાઓ, ધર્મશાળાઓ અને ગૌશળાઓ પડાવી નાખીછે વળી વેદવિરૂદ્ધ વિચારમાં વિચ-રતાં ચિત્તવાળા પાખંડમાર્ગના મોટા પંડિતોના સમૂહને બોલાવી ને તેઓના ઉપદેશની પરંપરાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોની વેદમાં, વેદધર્મમાં અને દેવમાં શ્રદ્ધાને શિથિલ કરી નાખીછે.

કંસ—(સંતોષ પામીને) હે કેશિન્! આ પણ વિષ્ણુના મૂળભૂત ગાયો અને બ્રાહ્મણોના વિનાશનો બીજો પ્રકાર છે તેથી બહુ ઠીક કર્યું. પછી ?

કેશી—તેથી હું એમ માનું છું કે-થોડા દિવસમાં આપના શત્રુ મહાવિષ્ણુનું મૂળ ઉખડી જશે.

કંસ—(સહર્ષ) પ્રધાનવર્ય! અત્યારે અકુંઠિત રીતે પ્રસાર કરતી તમારી મતિથી આપણે બન્ને જીવતા રહ્યા.

(નેપથ્યમાં)

હાય માર્યા, માર્યા, મુઆ, મુઆ હાય ક્યાં જાઉં શું કરું !

કંસ—(ઉદ્વેગસહિત સ્વગત) કોણ આ અપશુકનનો પ્રલાપ કરેછે ? (પ્રકાશ) અરે કોણ એ ખરાબ વચનો બોલેછે ? (એમ કહેતાં ખડ્ગ ઉપાડી ઉભો થાયછે.)

દુર્મુખ—(પ્રવેશ કરીને) શું મહારાજ આંહીજ બેઠા છે, તેમને સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કરૂં. મહારાજ મર્યા, મર્યા, માર્યા, માર્યા.

કંસ—(સરોષ) મૂર્ખ! કોણે માર્યા અને કોણ મર્યા તે સ્પષ્ટ જણાવ.

દુર્મુખ— આપે કહેલા બન્ને વાસુદેવે માર્યા અને મર્યા.

કંસ—(વિશેષ કોપના આવેશથી) ધિક્કાર છે, અરે મૂર્ખ! આ શું બકેછે ? કોણ વાસુદેવ અને તેણે મારા કહેલા કયા બેને માર્યા તે સ્ફુટ કહે.

દુર્મુખ-- (ક્ષણ વાર વિચાર કરી) મહારાજ ! ક્ષમા કરો. વસુદેવે કહેવાને બદલે ભયથી વાસુદેવે એમ મેં કહેલ છે.

કંસ—ઠીક વસુદેવે કયા બેને માર્યા અને મારા કહેલા કયા બે મર્યા તે જલદી કહે.

દુર્મુખ—ક્ષણ વાર વિસામો લઇ કહું છું.

કંસ—તેમ કર. હું સાંભળવાને આતુર છું.

દુર્મુખ—આપના જાણવામાં છે કે–" હે પુત્રો ! કામધેનુના જેવી જે ગાયને દેવકી હમેશાં પૂજેછે તેનું તમારે અપહરણ કરવું " એમ આપે કહેલા વૃકાનુજ અને બકાનુજ તેનું અપહરણ કરવાને પ્રયત્ન-પરંપરામાં પરાયણ થયા હતા.

કંસ—એ વાત જાણવામાં છે. પછી ?

દુર્મુખ—આજ સુધી તે વિષયમાં તેઓની સઘળી પ્રયત્નપરંપરા નિ'ફળ હતી એ પણ દેવના જાણવામાં છે

કંસ—હા જાણવામાં છે. પછી ?

દુર્મુખ—આજ સવારે દેવકીએ પૂજન કરીને છોડેલી અને સોનાની સાંકળથી બાંધેલ તે ગાયને યમુનાને કાંઠે લઇ જતી દેવકીની દાસી ચારૂમતિને તેઓએ દીઠી.

કંસ—પછી પછી ?

દુર્મુખ—પછી તેઓ બલાત્કારથી ચારૂમતિના હાથમાંથી છોડાવી લીધેલી તે ગાયને ગોવર્ધસ્થાનમાં લઇ ગયા.

કંસ—ઘણે કાળે પોતાના સ્વામીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાંજ એક ધ્યાન આપનાર તે બન્નેએ સ્વામિની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. પછી પછી ?

દુર્મુખ—પછી છાતી કુટતાં ચારૂમતિએ વૃત્તાંત જણાવવાથી વસુદેવે ક્રોધથી તેજ ક્ષણે આવીને એકજ ખડ્ગના પ્રહારથી વૃકાનુજ બકાનુજને યમને ઘેર મોકલ્યા અને પોતાની ગાયને એક પણ અંગમાં ક્ષત થયા વગર પોતાને ઘેર લઇ ગયા. એપ્રમાણે પોતાની ગાયને હરકત કરવાના અપરાધથી ક્રોધ કરીને વસુદેવે માર્યા અને વૃકાનુજ બકાનુજ એ બે મર્યા એ દેવને નિવેદન કરવાનેજ હું આવેલ છું. હવે જેવી દેવની આજ્ઞા.

કંસ—(રોષ અને શોકના આવેશસહિત) હા પુત્રો ! તમારી પણ આવી દશા થઇ. ધિક્કાર છે, અરે કૃતઘ્ન વસુદેવ ! તને ધિક્કાર છે.

કેશી—મહારાજ ! વત્સ વૃકાનુજ અને બકાનુજનું મરણ સાંભળીને મારૂં હૃદય ધ્રૂજેછે. યદુવંશનો કદી વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. પ્રથમજ મહર્ષિ નારદે કહેલું છે કે સર્વે યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, દેવના અવતારોજ છે, મનુષ્ય નથી. વસુદેવ પણ તે વંશમાં ઉત્પન્ન થવાથી દેવાંશથી થયેલો અને વિષ્ણુપક્ષપાતી છે એ આપે નિઃશંકજ જાણવું

કંસ—(ખેદસહિત) જેમ અમાત્ય કહેછે તેમજ છે. મેં કલ્પતરૂની બુદ્ધિથી વિષવૃક્ષનું પોષણ કર્યું જે વસુદેવને પોતાનો સંબંધી ગણી રક્ષણ કર્યું.

કેશી—થઈ ગયેલી વાતનો ખેદ કરવાથી શું ફળ છે. પણ હવે પછી યાદવોમાં પ્રિયસુહૃદ્બુદ્ધિ કરવીજ નહિ.

કંસ—પોતાના પ્રમાદનું ફ્ળ ભોગવ્યા પછી ફરીને કેમ પ્રમાદ કરીશ ?

કેશી—દુર્મુખ ! જા પોતાના કામ ઉપર હાજર થા.

દુર્મુખ—જેવી અમાત્યની આજ્ઞા. (એમ કહી જાયછે.)

કંસ—હે કેશી ! વૃકાનુજ અને બકાનુજનો વસુદેવે કરેલો વધ મહાવ્યાધિના પેઠે પ્રતિક્ષણ મારાં સર્વ મર્મોને ભેદી નાખેછે તેથી હવે—

અનુષ્ટુપ્.

લીધા વિના મને આજ, દુર્મતિ વસુદેવથી ;
પ્રાણથી પ્રિય ધેનુ કે, પ્રજાને સુખ તો નથી.

માટે ચાલો વસુદેવના નિવાસમાંજ તુરત જઇએ.

કેશી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. પધારો આ તરફ. (એમ કહી કેશી અને કંસ નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી પરિવારસહિત વસુદેવ અને ભારતભૂમિ તથા સરસ્વતી પ્રવેશ કરેછે.)

સરસ્વતી—વત્સ વસુદેવ! પુત્રિ દેવકિ! કામધેનુજેવી આ ગાયના લાભથી બહુ સારૂં થયું.

ભારતભૂમિ—કાળ અને મૃત્યુના મુખમાંથીજ આ ગાયને પુત્રે બચાવીછે એમ હું માનુંછું.

વસુદેવ—આ સર્વ પ્રતાપ આપ બન્ને ભગવતીનોજ છે એમ મારૂં માનવું છે.

દેવકી—હે માતાજી! વધસ્થાનમાં ગયેલી આ ગાયનું પાછું આવવું તે આપ બન્ને ભગવતીના આશીર્વાદથીજ થયુંછે એ નિર્વિવાદ છે.

અનુષ્ટુપ્.

થયું સફલ આ આજ, જન્મ જીવિત માહરૂં ;
પ્રાણસર્વસ્વ આ ધેનુ, તણાં રક્ષણથી ખરૂં.

(એમ કહી નેત્રમાંથી અશ્રુ પાડેછે.)

કીર્ત્તિમાન—હે માતાજી! આ મારાં માતુશ્રી અત્યંત ભીરૂ સ્વભાવનાં અને મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની નિઃસીમતમ ગોભક્તિભાવમાં પણ અનભિજ્ઞ છે. પરંતુ મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી તો,

અનુષ્ટુપ્.

મને, અનુજ સર્વેને, પોતાના પ્રાણને અરે ;
આપી સર્વસ્વ, વા, એહ, ગોરક્ષાર્થે નહીં કરે.

સરસ્વતી—વત્સ! તે તો અશક્તનો માર્ગ છે. પરંતુ તારા પિતા તો કાળ, મૃત્યુ અને યમથી પણ ગાયને છોડાવવા શક્તિમાન્ છે ત્યારે બિચારા વૃકાનુજ બકાનુજની તો શુંજ વાત કરવી? અમે અગારી આ આંખોથી જોયું કે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ધેનુને પકડી જતાં વધ થવા, માટે વધસ્થાનમાં,
મ્યાનેથી તલવાર બાર નિકળી, જ્યાં દૈત્યની રાનમાં;
ત્યાંતો આ તુજ તાતની, અસિતણા પ્રૌઢ પ્રહારે કરી,
તેના પ્રાણ અરે બહાર નિકલ્યે, બન્ને ગયા તે મરી.

કીર્ત્તિમાન—માતાજી! મારો કહેલો માર્ગ પણ કેવળ અશક્તનોજ નથી. પરંતુ કદાચિત્ સત્ય પાલવા રૂપ પાશથી બધાયેલા શક્તિવાળાને પણ અવશ્ય અનુસરવો પડેછે.

ભારતભૂમિ—વત્સ! આ તમારૂં બોલવું યથાર્થ છે. વસુદેવજેવા પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો આવા વિચારોમાં વિચરતાં ચિત્તવાળોજ હોય.

દેવકી—હે દેવિ! હજી મારૂં હૃદય કંપેછે કે બકાનુજ અને વૃકાનુજનાં પ્રાણનો નાશ થયો એ વાત શ્રવણ થયા પછી કંસ શું કરશે?

બન્નેદેવિ—પુત્રિ! કાંઇ પણ ભય પામીશ નહિ. આખાં જગત્‌નું કલ્યાણ કરનારી ગોભક્તિ તારૂં કલ્યાણ કરવાને જાગતીજ છે.

કીર્ત્તિમાન—(જરાહસીને) માતાજી! આગ પાગરથી પણ શું ભય રાખોછો?

અનુષ્ટુપ્.

આવો ભલે કંસ પોતે, કેશી વા યુક્ત કંસથી;
ખડ્ગમાત્ર સહાયેથી, હું જરા ડરતો નથી.

દેવકી—પુત્ર! હું મારાં પ્રાણરક્ષણ માટે ભય પામતી નથી, પરંતુ તારા પિતાએ વૃકાનુજ બકાનુજને મારીને પણ જે ગાયોની રક્ષા કરી છે તેને જો કંસ કે કેશી અપહરણ કરશે તો આપણા સર્વનું જન્મ અને જીવિત નિષ્ફલ થશે એમ હું ભય પામુંછું.

કીર્ત્તિમાન—કેમ અમો જીવતાં છતાં એમ થવા સંભવ છે? માટે હે

માતાજી! તે વિષયમાં આપે કશી ચિંતા ન કરવી.

અનુષ્ટુપ્.

આવશે કંસ કે કેશી, ગોદ્વેષી અન્ય કોયને ;
પ્રાણુને પણ આપીશું, પ્રાણાધિક ન ગાયને.

(નેપથ્યમાં)

અરે કોણ છે. કમાડ ઉઘાડો. મહારાજ કંસ મહામાત્ય કેશીની સાથે પધારીને આ ઘરનાં આંગણાંને શોભાવેછે.

દેવકી—(ભય પામીને) હે દેવી! જે શંકા થતી હતી તેજ ભય આવીને ઉભો રહ્યો. હવે શું થશે?

બન્ને દેવી—પુત્રિ! વિહ્વલ ન થા. તારી નિષ્પ્રતિમ ગોભક્તિને જોઇને ગોપાલચિંતામણિજ તારી સહાયતા કરશે.

વસુદેવ—(ધીરજસહિત ઉઠી કમાડ ઉઘાડીને) અહો! મહારાજ પોતેજ અમારાં ઘરનાં આંગણાંને શોભાવેછે. આજ મારો સારો દિવસ છે. પધારો પધારો મહારાજ!

કેશી—(સ્વગત) આજ મારો નઠારો દિવસ છે એમ કહેવું જોઇયે. (પ્રકાશ) આર્ય! ખોટી વાણીની મધુરતાથી મહારાજ ખેદ પામેછે.

વસુદેવ—તમારા જેવા પાપી કારભારીઓ સર્વત્ર પાપનેજ દેખેછે. આ મારા બોલવામાં ખોટું વાણીનું માધુર્ય શું છે?

કંસ—શામાટે અમાત્યઉપર પણ આમ કોપ કરોછો?

અનુષ્ટુપ્.

વિત્તાશા ધાતુવાદોમાં, મોક્ષાશા કૌલવે થવી;
જમાઇમાં પુત્ર આશા, તે ત્રણે વ્યર્થ જાણવી.

આ લોકવાણી ખોટી નથી. અમારા પિતાએ પુત્રની બરાબર લાલનપાલન અને પોષણ કરેલા તમે અમારૂંજ અકલ્યાણ ઇચ્છો-

છો અને મુખથી કાનને સુખ આપે તેવી વાણી બોલોછો એજ ખોટું વાણીનું માધુર્ય.

વસુદેવ—મેં ક્યારે અને શું મહારાજનું અકલ્યાણ ઇચ્છ્યું તે બાલ્યાવસ્થાથી આજસુધી પણ મને સ્મરણમાં આવતુ નથી તેથી આપજ તે જણાવશો.

કંસ—જણાવુંછું.

વસુદેવ—સાંભળુંછું.

કંસ—ગાયો, બ્રાહ્મણો અને વેદ એ ભગવાન્ મહાવિષ્ણુનું મૂળ ખરૂં કે નહિ ?

વસુદેવ—" નહિ " એમ કોણ કહેછે ? તેઓ મહાવિષ્ણુનું મૂળજ છે.

કંસ—જે જે વિષ્ણુનાં મૂળભૂત છે તે તે મારાં અકલ્યાણ કરનાર છે.

વસુદેવ—(આશ્ચર્યના આવેશસહિત) હે ભદ્રમુખ ! આ તમને શી ભ્રાંતિ થઇછે ? સર્વ લોકનું કલ્યાણ કરનાર ગાયો, બ્રાહ્મણો અને વેદો તમારૂં અકલ્યાણ કરનાર કેમજ હોય ?

કંસ—વિષ્ણુના મૂળભૂત છે માટેજ. વિષ્ણુ એ મારો પૂર્વજન્મનો વૈરી છે તેથી તેનાં મૂળને ઉખેડવામાટે પ્રવૃત્ત થયેલા અમોને તેનાં મૂળની રક્ષા કરનાર સર્વ માણસ અકલ્યાણ કરનારજ છે.

વસુદેવ—કંસ ! કંસ ! ! આ શો તમારો મતિ વિપર્યાસ ? ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું પ્રતિપાલન કરવામાં પરાયણ અંતઃકરણવાળાં યદુકુળો છે એમ જગત્પ્રસિદ્ધજ છે. તેવાં ઉજ્વલ કુળરૂપ સુધાસમુદ્રના સુધાકર (ચંદ્ર) રૂપ તમને આવી ઉલ્વણ વાણીરૂપ વિષનું વર્ષવું એ ઘટતું નથી. વળી તમે જાણોછો કે—

અનુષ્ટુપ્.

સર્વ કલ્યાણ દેનારી, સર્વ દેવોતણું ઘર ;

વળી ગાયોને પીડતો પાપી, મરે કો નહિ સત્વર.
ગતાયુ વૈદ્યને નિંદે, ગણકોને ગતશ્રિયો ;
કરે બ્રાહ્મણનો દ્વેષ, ગતઆયુ ગતશ્રિયો.

આ રીતે ભગવાન્‌નું કહેલું તમારા સ્મરણમાં નથી આવતું ?

કેશી—યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓને એ બધું ભગવાન્‌નાં વચન વિગેરે માન્ય છે પરંતુ કાળનેમિના નવાવતાર મહારાજને માન્ય નથી. કેમકે તેના તો વિષ્ણુ એ વૈરી છે.

વસુદેવ—હા ! હંત ! દયાસિંધુ વિશ્વબંધુ વિષ્ણુઉપર પણ વૈરીબુદ્ધિ અથવા તમારા જેવા અમાત્યની ગતિને અનુસાર વર્તનારા રાજાઓના ગતિવિપર્યાસમાં શું આશ્ચર્ય ! ઘણુંકરીને રાજાઓના તો પાપપ્રધાન પ્રધાનોજ પહેલા વૈરી છે, બીજા કોઇ નથી. જેઓના સંગથી મંદગતિવાળા અને મંદભાગ્ય રાજાઓ હિતને અહિત અને અહિતને હિત, સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય, પથ્યને અપથ્ય અને અપથ્યને પથ્ય, કૃત્યને અકૃત્ય અને અકૃત્યને કૃત્ય, હેયને ઉપાદેય અને ઉપાદેયને હેય અને વિષને અમૃત અને અમૃતને વિષરૂપ માનેછે. એ રીતે અનર્થને અર્થ બતાવનારા તમસરખા અધમ પ્રધાનોનું નથી આ લોકમાં કલ્યાણ થતું, કે નથી પરલોકમાં કલ્યાણ થતું, કેવળ લોકના ધિક્કારથી બલતા તેઓ આ લોકમાં અકલ્યાણપરંપરાનો અનુભવ કરી કરીને પરલોકમાં કલ્પસુધી અત્યંત નરકની પીડાની પરંપરાનો અનુભવ કરેછે.

કેશી—(સ્વગત) મહારાજનાં અંતઃકરણને આ ક્ષણવારમાં આર્દ્ર કરશે. (પ્રકાશ) હે વસુદેવ! પોતાના સ્વામીનું પ્રિય અને હિત પોતાના પ્રાણ આપીને પણ કરવું એ સારા કારભારીઓ અને સારા નોકરોનો સનાતન ધર્મ છે તેથી અમારા ધર્મને અનુસાર મહારા-

જના મહા વૈરી વિષ્ણુમાં વિદ્વેષ અને મહાવિષ્ણુનાં મૂળભૂત ગાયો તથા બ્રાહ્મણોનું ઉન્મૂલન કરવામાં અમારો શો દોષ છે?

વસુદેવ—(સરોષ) અરે મૂઢ! તને ધિક્કાર છે. પોતાની મૂઢગતિથી મહારાજનુંજ અપ્રિય અને અહિત કરેછે. અથવા તારો શો દોષ? મહારાજનીજ એ મૂઢતા છે કે, જેથી તું સરખા મૂઢ બુદ્ધિવાળા સાથે પોતાના હિતમાટે વિચાર કરેછે અને તારા જેવાનાં ઉપદેશ-વચનોને સાંભળેછે તથા તુંસરખા અધમમાં પણ અધમતમ પ્રધાનોની મતિએ શોધેલા કનિષ્ઠ માર્ગને પણ અનુસરેછે.

કંસ—(સરોષ) બહુ બોલવાની કલ્પના બંધ કરો, બંધ કરો. હું નથી કોઇ પ્રધાનની કે નથી કોઇ બીજાની સલાહથી કાંઇ પણ કરતો, ત્યારે વ્યર્થ પ્રધાનને શામાટે ઠપકો આપોછો?

વસુદેવ—અહો ભોજરાજ! હૃદયચક્ષુને ઉઘાડીને કાંઇક જુઓ, જુઓ, શું કયાંય ગાયો અને બ્રાહ્મણોની હિંસા હિતકારી સાંભળી કે દીઠી છે??? વળી ચૌદભુવનના બંધુ દયાસિંધુ મહાવિષ્ણુમાં વિદ્વેષના લેશનો આવેશ પણ કલ્યાણકારી સાંભળ્યો કે દીઠો છે??? હા! તમારી હિતાહિત જોવાની કુશળતા કયાં ગઇ, કયાં સંતાયું તમારૂં ચાતુર્ય અને કયાં ગુમ થયું તમારૂં નિગમાગમને અનુસરવાપણું? શું ત્રિભુવનને વંદવા યોગ્ય ગાયોનો પણ મહિમા જાણતા નથી? હે રાજા! સાંભળો.

અનુષ્ટુપ્.

યજ્ઞનું ફળ છે ગાયો, રહ્યાછે યજ્ઞ ગાયમાં;
ગાયો ભવિષ્યને ભૂત, રહ્યુંછે સર્વ ગાયમાં.
ગાયો પ્રજાને પાળેછે, પોતાના દૂધ ઘીવડે;
થાય છે ખેડ પૃથ્વીમાં, તેઓના તનયોવડે.

તેથી વિવિધ જાતિનાં, ધાન્યને બીજ થાયછે ;
બનેછે યજ્ઞ તેનાથી, હવ્ય ને કવ્ય થાયછે.
વેદો દેવો અને તીર્થો, યજ્ઞોને અર્ણવો સદા ;
રહેછે ધેનુ અંગોમાં, તેથી તે મંગળપ્રદા.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન પંડિતો કહેછે તેથી તે ગાયો પ્રતિદિવસ પોષવા યોગ્ય પૂજ્ય અને નમન કરવા યોગ્ય છે.

કંસ—ભલે પ્રાચીન પ્રજ્ઞાવંતો તેમ કહો. મારે તે વચનો પ્રમાણ નથી. તમને ગાયો મંગળપ્રદા છે પરંતુ અમોને તે વિષ્ણુનાં મૂળભૂત હોવાથી અમંગળપ્રદાજ છે તેથી તેઓને હણવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ.

વસુદેવ—હા હંત ! આ તમારો અતિભૂમિકાએ પોહોંચેલો મતિમોહ શો છે ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ગાયો કામદુઘા સમસ્ત જગને શાસ્ત્રે કહેલું અરે,
આ ભૂમંડલ સર્વ જેથી સમજો શોભા વિશેષે ધરે ;
જે છે દૈવત આપણું યદુતણા વંશે થયેલાતણું,
હા હા મંગલ મૂર્ત્તિ તેજ, હણવા ઇચ્છે નઠારૂં ઘણું.

કંસ—(સરોષ) ઉપદેશ દેવાની ચતુરાઇને બંધ કર.

અનુષ્ટુપ્.

આપ તું ગાયને શીઘ્ર, પોતાનું શ્રેય જો ચહે ;

દેવકી—(સ્વગત) હા ! હવે પછી શું થશે. ?

સરસ્વતી—પુત્રિ ! ક્રૂર અંતઃકરણવાળા શું નથી કરતા ?

ભારતભૂમિ—માતાજી ! એમજ છે.

વસુદેવ (કોપના આડંબરસહિત)

અનુષ્ટુપ્.

નથી હું આપતો કંસ, કરી લે મન જે ચહે.

(એમ કહી ખડ્ગને ગ્રહણ કરેછે.)

કંસ—(સભય સ્વગત) હંત ! આનો કોપ તો અત્યારે અતિભૂમિકાએ પોહોંચ્યોછે, અસ્તુ. ક્ષણવાર વિલંબ કરીને સમયોચિત કરીશ. (પ્રકાશ કેશીતરફ જોઇને) હે કેશી ! જો જો આ વસુદેવનો સુહૃદ્ધર્મ. જે પોતે અપરાધી છે પણ આપણુ નિરપરાધીઓઉપર પણ કારણુ વિના કોપેછે.

કેશી—(કંસના કાનમાં) એમ એમ.

કંસ—વસુદેવ ! "પુત્રો આપીશ હું આના, જેથી છે ભય તુંજને" એમ જે તમે કહેલ છે તે ખરૂં છે કે ખોટું ?

વસુદેવ—તે ખરૂંજ છે.

કંસ— અનુષ્ટુપ્.

ગાયને દે વિનાવાદે, ત્યારે જો શ્રેય ઇચ્છ તો ;

કીર્ત્તિમાન નયે યુક્ત, પુત્રને આપ તું ન તો.

દેવકી— (સ્વગત) કીર્ત્તિમાનને ધન્ય છે જે ગોરક્ષણુના કારણરૂપ થાયછે.

વસુદેવ—નહિ એમ કોણુ કહેછે (એમ કહી કીર્ત્તિમાનનો હાથ પકડીને) પુત્ર કીર્ત્તિમાન ! સકલ મંગલની કામધેનુ આ ધેનુનાં પ્રાણુરક્ષણુ માટે તને તારા મામાને સોંપુંછુ.

કીર્ત્તિમાન—પિતાજી આ માણુસ ગોરક્ષણુ કરવામાટે સજ્જ છે. (એમ કહી ખડ્ગ લઇને ઉભો થાયછે.)

કંસ અને કેશી—(શું આ પ્રથમ પુત્ર આઠમાનું કામ કરશે એમ વિચારતાં સભય અને મૌનજ ઉભા રહેછે.)

કીર્ત્તિમાન—અરે પાપીઓ! હું જીવતાં આ ગાયને ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોવાને પણ કોણ શક્તિમાન્ છે? મારો આ કરવાલ ખડ્ગરૂપ બાલસર્પ પાપીઓના પ્રાણપવનને પીવાને શક્તિવાળો છે.

કંસ અને કેશી—વસુદેવ! વસુદેવ! આ શું?

વસુદેવ—(કીર્ત્તિમાનને બલાત્કારે પકડીને) પુત્ર! પુત્ર! આમ કરવું તને ઉચિત નથી. તારા એમ કરવાથી મારામાં અસત્યવાદીપણું આવી જાય તે મને નરકપ્રવેશનાં દ્વારરૂપ થાય. કેમકે પ્રથમ મેં કંસની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે કે—"પુત્રો આપીશ હું આના જેથી છે ભય તુંજને;" અને કંસે પણ દેવકીના આઠમા ગર્ભથી મને ભય છે એમ વિચારીને મેં સોંપેલા તમો છએ ભાઇઓને માર્યા નહિ એ કંસનો મારા ઉપર થોડો ઉપકાર નથી. અત્યારે આ ગાયને ન સોંપવાથી કોપેલ કંસ તો "ગાયને અથવા કીર્ત્તિમાનને સોંપી દે" એમ મને આજ્ઞા કરેછે તેથી હું તેને આ ગાયના પ્રાણને બદલે તારા પ્રાણને સોપું છું માટે શસ્ત્ર છોડી નમ્ર મસ્તકથી તારે મહારાજ આગળ રહેવું.

કીર્ત્તિમાન—હે પિતાજી! એ વૃતાંત હું જાણતો હતો તો પણ આજ ગોભક્તિના આવેશમાં પરવશ થઇ જવાથી એ સર્વ ભૂલી જઇને મેં જે બાલચાપલ્ય કરેલ છે તેને ક્ષમા કરો (એમ કહી ખડ્ગ મ્યાનમાં નાખી કંસપાસે જઇને) મામા! આ ખડ્ગ આપની પાસે મેલ્યુંછે અને અસ્ત થયેલા સમસ્ત મનોરથોસાથે આ મારૂં મસ્તક નમાવ્યુંછે હવે જેમ ઉચિત હોય તેમ કરો. (એમ કહેતાં મસ્તક નમાવીને તેની પાસે ઉભો રહેછે.)

કંસ—(સરોષ મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢીને) જેનું સ્મરણ કરવું હોય તેનું કરી લે, થોડીવાર પછી મરણ પામીશ.

કીર્ત્તિમાન—મામા ! કદી પણ ગાયોને પાળવામાં પ્રાણથી શ્રી ગોવિંદ વિસ્મરણ થતાજ નથી. હે માતાપિતા ! મારા મરણથી હૃદયમાં જરા પણ દુઃખ પામશો નહિ. મને મરણનું કશું પણ દુ;ખ થતું નથી પણ અત્યારે હૃદયમાં અમંદાનંદ ઉપજેછે. છેવટ હું પ્રણતજનોનાં પ્રાર્થિતને પૂર્ણ કરનાર શ્રી પરમેશ્વરપાસે પ્રાર્થના કરૂંછું કે—

અનુષ્ટુપ્.

ફરીને જન્મ પામું તો, તમારો પુત્ર હું બની ;
જન્મોજન્મ તજું પ્રાણ, રક્ષાર્થે ગાય વિપ્રની.

(એટલું કહી માતાપિતાને પ્રણામ કરી મૌન ઉભો રહેછે.)

કંસ—અરે વસુદેવ ! વસુદેવ ! ક્ષણવાર વિચાર કરો, વિચાર કરો. પશુને માટે પ્રિય પુત્રને પણ આપતાં લજ્જા નથી થતી ?

વસુદેવ—અમને ગોરક્ષણથી વધારે વહાલો પુત્ર નથી, પત્ની નથી, સર્વસ્વ નથી અને આ જીવિત પણ તેવું પ્રિય નથી.

સરસ્વતી—પુત્રિ ભારતભૂમિ ! બહુ સારીરીતે વધાવી છો વત્સ વસુદેવના હૃદયરૂપ મણિમંદિરમાં ગોભક્તિએ ઉપાસના કરાતી હૃષ્ટપુષ્ટ પુત્રી ગોરક્ષા છે. તેને અલૌકિક નેત્રોથી જોઇને તારા આત્માને કૃતાર્થ કર.

ભારતભૂમિ—હે માતાજી ! દેવી ગોરક્ષાને કુશલ જોઇને કૃતાર્થ છું. પરંતુ તેનું ઉચ્ચાટન કરવાને આ પાપી પ્રવૃત્ત થયોછે એ મોટી ભીતિ છે.

સરસ્વતી—વસુદેવનાં હૃદયમંદિરમાંથી બદ્ધમૂળ થયેલી ગોરક્ષાને ઉખેડવાને આ બિચારો કોણ માત્ર છે? માટે નિર્ભય થા.

કંસ—(સરોષ) હે કેશી ! કીર્ત્તિમાનનું મસ્તક કાપીને આંહી લઇ આવ.

કેશી—જેવી આજ્ઞા. (એમ કહી કીર્તિમાનને પકડીને તલવાર કાઢી અંદર જાય છે.)

દેવકી—હા કુલદીપક ! આમ અકાળે કેમ મરણ પામેછે? મારી વાટ જો, હું પણ તારી સાથેજ આવુંછું. (એમ કહેતાં મૂર્છા પામેછે.)

ભારતભૂમિ અને સરસ્વતી—પુત્રિ દેવકિ ! ધીરજધર, ધીરજ ધર.

દેવકી—(સંજ્ઞા પામીને) હે માતાજી ! મારૂં જીવનસર્વસ્વ ગયું. હવે મારે ધીરજ રાખવાનું કયું સ્થાન છે? ક્રૂર કેશી કીર્તિમાન્‌ને લઈને ગયોછે, હવે તે તેની કેવી દુર્દશા કરશે એમ મારૂં મન કંપેછે.

કેશી—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ ! આપનો હુકમ બરાબર બજાવ્યોછે. આ કીર્તિમાન્‌નું માથું. (એમ કહી કંસના હાથમાં તે મસ્તક આપેછે.)

કંસ—(મસ્તક લઇ વસુદેવને) વસુદેવ ! જુઓ જુઓ, આ ગોરક્ષા અને ગોભક્તિનું ફલ. હજી પણ કંઇક વિચાર કરી ગાયને સોંપી દ્યો.

વસુદેવ અને દેવકી— અનુષ્ટુપ્.

ગાય તો પ્રાણ જાતાંએ, કદી ના આપશું અમે ;
દેવાનાં હોય જે દુઃખો, ભલે તે આપજો તમે.

કંસ— સંમર્દન અને ઋજુ, ભદ્રને ભદ્રસેનને ;
સુષેણને પછી મારૂં, આપો જો નહિ ગાયને.

સરસ્વતી અને ભારતભૂમિ—(દિવ્યદેહ થઇને)

અનુષ્ટુપ્.

હે દેવકી વસુદેવ, ન ડરો ધૈર્યથી રહી ;
ગોપાલ કરશે સારૂં, ગોરક્ષા છોડશો નહીં.

(પછી) કંસને કહેછે.

રે કંસ કર્મચાંડાલ, હણીને બેનના સુત ;

લાજે નહિ જરા દુષ્ટ, ધિક્ તારાં જન્ગ જીવિત.
મૃત્યુ છે દેવકીપુત્ર, હરિથી તે થશે ખરૂં ;
શીઘ્ર મોકલીએ તેને, થવાને મોત તાહરૂં.

જો અમે અત્યારેજ ક્ષીરસાગર પાસે પહોંચ્યાં. (એમ કહી આકાશમાર્ગે નીકળી જાયછે.)

કંસ અને કેશી—હા! આ અકસ્માત્ ક્યાંથી આવી પડયો! (એમ બોલતાં ભયથી ઠેંસો ખાતા પડતા બહાર નિકળી જાયછે.)

દેવકી—હા! દુર્ભાગ્યને લીધે બન્ને દેવી પણ ચાલ્યાં ગયાં.

વસુદેવ—દેવી! ગાયના પ્રાણની રક્ષા કરવાને પોતાના પ્રાણ આપવાથી ગોલોકમાં અલૌકિક આનંદ પામનાર પણ પુત્ર કીર્તિમાનને લૌકિક દૃષ્ટિથી જલાંજલી દેવાને ચાલો આપણે યમુનાજીમાં જઇએ.

દેવકી—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. (એમ કહીને વસુદેવ અને પુત્રોસાથે નિકળી જાયછે.)

બીજો અંક સમાપ્ત.

श्री प्रेमान्वितशंकरस्य तनयः प्राणादिमः शंकरः ।
झंडूभट्ट इति प्रसिद्धभिषजः शिष्योहिछत्रद्विजः ॥
तेन श्रीगुरुशंभुलालसुकवेर्निमातुराज्ञाभृता ।
गोरक्षाभ्युदयाख्यनाटकवरस्याकारि भाषांतरम् ॥

ગોપાલચિંતામણિ નાટક.

અંક ત્રીજો.

(ત્યાર પછી ચિંતામાં નિમગ્ન ચિત્તવાળા ઉગ્રસેન પ્રવેશ કરેછે.)

ઉગ્રસેન—(દીર્ઘ અને ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને) હા! દુષ્ટ પુત્રના કરતાં પુત્રવિનાનાજ રહેવું એ સારૂં છે, મારાં કયાં પાપથી મહા પાપી, આ, મારો પુત્ર થયો કે જેણે દીન અને દુઃખમાં લીન દેવકીના પણ છએ પુત્રોને કરૂણારહિત થઇને કાળની પેઠે મારી નાખ્યા. આ કેવો તેના મનનો મોહ, કેવી તેની ક્ષુદ્રબુદ્ધિ અને કેવું તેનું અવિચારિપણું ? એ મારી બુદ્ધિથી સમજાતુંજ નથી. હા! પુત્રોનો નાશ થવાથી દુઃખિત થયેલી પુત્રી દેવકીને જોવાને પણ મારૂં મન શરમાયછે. તેને હું કેમ આશ્વાસન આપી શકીશ? એક પણ પુત્રનું દૈવેચ્છાથી થયેલ મરણ ધીરવીરમાં અગ્રેસર પુરૂષોનાં પણ ધૈર્યને એકદમ છોડાવી દેછે ત્યારે પછી છ પુત્રોનાં અકસ્માત્ પોતાના સંબંધીએ કરેલાં મરણ ધીરજને છેક છોડાવી દે તેમાં શુંજ કહેવું? (સ્મરણ થવાથી પાસેજ છે એમ ધારીને) પુત્રિ દેવકિ! પુત્ર વસુદેવ! તમને ધન્ય છે, તમારાં માતા પિતાને ધન્ય છે અને તમારાં જન્મ અને જીવિતને પણ ધન્ય છે કે જે તમોએ જગન્માતા ધેનુના પ્રાણરક્ષણ માટે છએ પુત્રોનાં પ્રાણોને વિકાળ કાળરૂપ સર્પના મુખમાં બલિદાનરૂપે આપ્યાં. કોણ બીજો સ્વપ્નમાં પણ તેમ કરવાને શક્તિમાન્ થાય! (એમ કહેતાં અશ્રુ પાડેછે.)

પ્રતિહારી—(પ્રવેશ કરીને) બારણાપાસે દેવકી આવેલ છે અને કહેછે કે પિતાશ્રીને જોવાને ઇચ્છુંછું. હવે જેવો આપનો હુકમ.

ઉગ્રસેન—(સખેદ સ્વગત) હા! પુત્રી દેવકીને મુખ કેમ દેખાડી શકીશ? હે ભગવતિ વસુંધરે! મને તમારા ગર્ભની અંદર લઇ જાઓ, પુત્રના પાપથી દેવકીને મુખ પણ દેખાડવાને હું શક્તિમાન્ નથી. અથવા અત્યારે બીજી શી ગતિ? કોઇ પણ રીતે ધીરજ રાખી દેવકીને મળવું જોઇયે. (પ્રકાશ) પ્રતિહારિ! ઉતાવળથી દેવકીને તેડી લાવ. હું પણ તેને મળવા ઇચ્છુંછું.

પ્રતિહારી—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી બહાર જઇ ફરીને દેવકી સાથે પ્રવેશ કરેછે.)

ઉગ્રસેન—(છેટેથી દેવકીને જોઇ ઉભા થઇને) આવો પુત્રિ દેવકિ! આવો. મને દર્શન આપો. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

દેવકી—બસ બસ, પિતાજી! હુ તો આપની ગર્ભરૂપ છું, મારી પાસે આ આપનો અતિ વિવેક શું? (એમ કહી હાથ પકડી તેમને સિંહાસનઉપર બેસાડેછે અને પોતે તેની પાસે બેસેછે)

ઉગ્રસેન—પ્રતીહાર! તારો અધિકાર ખાલી ન રાખ.

પ્રતિહારી—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

ઉગ્રસેન—પુત્રિ! પાપી કંસના પાપથી તપેલાં અંતઃકરણવાળો હું કયાંય શાંતિ પામતો નથી. હા! સ્મરણમાં આવતાં તેનાં કૃત્યો પણ મને શરમાવેછે. હા! ધિક્કાર છે મારાં વજ્રથી પણ કઠોર હૃદયને, કે જે પુત્રીના છએ પુત્રોનું મરણ સાંભળીને પણ હજાર કટકે ફાટી પડતું નથી. (એમ કહેતાં મૂર્ચ્છા આવતાં પડી જાયછે)

દેવકી—(સંભ્રમસહિત ઉભાં થઇ વસ્ત્રના છેડાથી પવન નાખેછે.)

ઉગ્રસેન—(સંજ્ઞા આવતાં) પુત્રિ! બસ બસ, શ્રમ ન કર. દુષ્ટ પુત્રનાં

દુષ્ટ કૃત્યો જોવાનાં દુઃખોથી બળનાર મને એ દશાજ શાંતિ કરનારી છે, બીજી નથી. (એમ કહેતાં ફરીને અશ્રુ પાડેછે)

દેવકી— પિતાજી ! પિતાજી ! આ શું કરો છો ? આપ જ્યારે આમ ધૈર્ય છોડી દેશો ત્યારે પછી બીજો કોણ મને ધીરજ આપશે ?

ઉગ્રસેન—(અશ્રુ લુછીને) પુત્રિ ! જાણુંછું, બધું જાણુંછું તથાપિ શું કરૂં ? તારા બાલકો વિસ્મરણ થતા નથી.

દેવકી—પિતાજી ! થઇ ગયેલ વાતની ચિંતા ન કરો પરંતુ હવેપછીની વાતની ! ચિંતા અત્યારે કરવાની છે.

ઉગ્રસેન—હવે પછીની વાતની શી ચિંતા છે તે કહે.

દેવકી—પિતાજી! ગાયના પ્રાણરક્ષણ માટે મરેલા પણ તે મારા પુત્રોને હું મરેલાજ નથી એમ માનુંછું. તેથી તેઓનો શોક કરતી નથી, પણ તેમ છતાંએ કઠોરહૃદય કંસ ફરીને ગાયને લેવા આવશે એમ સંભળાયછે. તો તે વખતે ગોરક્ષણમાટે યુદ્ધ કરતાં તમારા જમાઇ અને મને મારીને ક્રૂર અંતઃકરણવાળો તે કંસ જો ગાય નો વધ કરે તો પછી મૃત્યુને સોંપેલા પુત્રોથી, ગોરક્ષણમાટે મરનાર મારા પતિથી અને મારાથી શું ફળ ? તે બધું નિષ્ફળ. માટે મારો ભાઇ કંસ ગોભક્તિ કરનાર અને ગોરક્ષા કરનાર થાય તેવી રીતે પિતાજીએ તેને સદુપદેશ આપવો એવી મારી પ્રાર્થના છે.

ઉગ્રસેન—(દીર્ઘ અને ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને.) પુત્રિ દેવકિ ! કોણ ઉપદેશ સાંભળેછે કે જેને હું ઉપદેશ કરૂં.

અનુષ્ટુપ્.

કંસના કાનને પુત્રિ સૂયાના સરખો ખુંચે ;
ઉપદેશ બધો મારો, સત્સંગ પણ ના રૂચે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ગાયો બ્રાહ્મણ પીડનાર અસુરો સંગે સદા ચાલતો,
પોતાની કુળજાત યાદવતણાં ચિત્તો સદા બાળતો;
હા હા! બ્રાહ્મણ કામધેનુપર તો તેને ઘણો દ્વેષ છે,
કોને વાત કરૂં અરે હૃદયની ચિત્તે ઘણો ક્લેશ છે.

તોપણ જ્યાં સુધી મારી બુદ્ધિ ચાલશે ત્યાં સુધી ગમે તે યુક્તિથી તેના હૃદયમાં ગોભક્તિ ઉપ્તન્ન થવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

દેવકી—પિતાજી! આપની કરેલી તે યુક્તિ સફલ થાઓ. હું હવે કારાગૃહમાં જાઉંછું. કોઇ પણ પ્રકારે બહાર નિકળાયું તેથી પિતાજીને આ વાત કહેવાનેજ આવી હતી. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

ઉગ્રસેન—(સ્વગત) પુત્રી દેવકી તો ગઇ. જે ગાયની રક્ષામાટે છએ પુત્રોને તેઓએ સોંપ્યા તેજ ગાયને જો ક્રૂર કંસ ગ્રહણ કરે તો તેથી વધારે બીજું દુઃખ શું? પણ વિપરીત બુદ્ધિવાળો તે કંસ નિશ્ચે મારાં વચન સાંભળશે નહિ. માટે ગોભક્તિનો ઉદય થાય તેવું કોઇ નાટક બનાવી તે બતાવવાથી કંસના હૃદયમાં ગોભક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઇયે. તેથી દેવસેવાગૃહમાં બેસી એકાંતમાં સર્વ લખું. (એમ નિશ્ચય કરીને પ્રકાશ) દ્વારપાળ!

દ્વારપાળ—(પ્રવેશ કરીને) આજ્ઞા મહારાજ!

ઉગ્રસેન—દેવસેવાગૃહમાં અત્યારે જવાની ઇચ્છા રાખુંછું માટે તેનો માર્ગ બતાવ.

દ્વારપાળ—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી) આતરફ પધારો મહારાજ! (એવું કહેતાં રાજાસાથે નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી ક્ષીર સાગરને કાંઠે બેઠેલી પૂતના પ્રવેશ કરેછે.)

પૂતના—(સ્વગત) મહામાત્ય કેશી ખરા રાજ્યભક્તિભરના ધુરંધર છે. તેણે વસુદેવને ઘેર આવેલી કોઇ બે દેવતાનાં કંસ પ્રતિ—

અનુષ્ટુપ્.

મૃત્યુ છે દેવકીપુત્ર, હરિથી તે થશે ખરૂં ;
શીઘ્ર મોકલીએ તેને, થવાને મોત તાહરૂં.

એવાં દુઃશ્રવ વચન સાંભળી સચિંત થઇને મને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે પુત્રિ પૂતના! ક્ષીરસાગરમાં શેષશાયી નારાયણપાસે કોઇ બે દેવતા ગયેલછે અને તેઓ " હે ભગવન્! આપે સત્વર દેવકીના પુત્ર થવું" એમ તેને પ્રાર્થના કરશે તેઓનાં વચન સાંભળી નારાયણ પણ પોતે દેવકીના પુત્ર થવાને ઉતાવળ કરશે. તે વખતે તારે લક્ષ્મીનો વેષ લઇ લક્ષ્મી પાસે નહોય ત્યારે કોઇ પણ યુક્તિથી દેવકીના પુત્ર થવામાં મહાવિષ્ણુને વિમુખ કરવા. તેથી હું આંહી આવીછું અને મેં લક્ષ્મીનું રૂપ લીધુંછે. હવે અત્યારે લક્ષ્મીવગરના સમયની વાટ જોઉં (એમ કહી કાંઠાના ઝાડ નીચે બેસેછે.)

(ત્યાર પછી બ્રાહ્મણનો વેષ લેનાર કોઇ અસુર (બક) પ્રવેશ કરેછે.)

બ્રાહ્મણ—(ચારે તરફ જોઇ સ્વગત) બ્રાહ્મણનું રૂપ લેવાનાં પરતંત્રપણાંથી ઘણા વખતથી મેં માછલાં ખાધાં નથી અને આ સ્થલ માણસોવગરનું છે માટે આ તળાવમાં નહાવાના મિષથી માછલાં ખાવાનું સુખ લઉં. (એમ કહી તુરત તલાવમાં ઉતરીને)

नारायणाय हरयेऽस्तु नमोनमस्ते.

એમ બોલી ડુબકી મારી માછલું ગળીને—

सर्वात्मने भगवतेऽस्तु नमोनमस्ते.

એમ બોલી ડુબકી મારી માછલું ગળીને–

श्रीविष्णवे नमइदं मुहुरस्तु तुभ्यं.

પૂતના—(સ્વગત) આ કોઇ વિષ્ણુભક્ત બ્રાહ્મણ છે માટે તેની પાસે જઇ ભગવાનના ઘરની પ્રવૃત્તિ પુછું (એમ કહી પાસે જઈ પ્રકાશ) મહાવિપ્ર ! મહા ભક્ત છો એમ વારંવાર પ્રત્યેક ભગવાનના નામોચ્ચારણથી કંઠ રૂંધાઇ જાયછે તેથી અનુમાન થાયછે.

બ્રાહ્મણ—(ન સાંભલ્યું હોય તે રીતે)

हे कृष्ण कृष्ण भगवन् भवते नमस्ते.

એમ કહેતાં માછલું ખાયછે.

પૂતના—(સ્વગત) બહારના દેખાવથીજ છેતરાણી છું. આ મારો વિજાતીય નથી પણ કોઇ સજાતીય હોય એવો જણાયછે. (પ્રકાશ) અરે ભગવત્સે–વક છો તેથી પુછુંછું કે હમણાં ભગવાનના ઘરની શી પ્રવૃત્તિ છે ?

બ્રાહ્મણ—(ભય અને આશંકાસહિત પાછળ જોઇને) માતાજી ! હું બક નથી પણ પૂતના–મા બ્રાહ્મણ આનંદથી તમને પ્રણામ કરૂં છું (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

પૂતના—(સંભ્રમસહિત) અરે ! બક સેવક ! મને મહાલક્ષ્મીને પણ પૂતના જાણેછે ? તને ધિક્કાર છે. નિકળ અમારાં તળાવમાંથી.

બ્રાહ્મણ—કોણે તને પૂતના કહીછે ? પૂતનામા બ્રાહ્મણ તમને આનંદથી પ્રણામ કરૂંછું એમ મેં કહ્યું તેનો તેં પૂતના એવો અર્થ ગ્રહણ કર્યો તેથી તે આચારથી ચોકસ તું પૂતના છો એમ મારો

નિશ્ચય છે.

પૂતના—મેં પણ ભગવત્સેવક છો એમ કહ્યું ત્યાં હું બક નથી પણ પૂતનામા બ્રાહ્મણ છું એમ કહેતાં તારા તે આચાર અને આહારથી તું પણ ચોકસ બકજ છો એમ મારો નિશ્ચય છે.

બક—ત્યારે પરસ્પર પોતપોતાના સ્વરૂપને ઢાંકવાંના પ્રયાસની હવે જરૂર નથી. હે મા પૂતના! હું બકજ છું.

પૂતના—ભાઇ! હું પણ પૂતનાજ છું. પણ તારૂં અંહીં શામાટે આવવું થયું છે?

બક—મહામાત્ય કેશીના હુકમથી આંહી હું આવેલ છું.

પૂતના—મહામાત્ય કેશીએ કયા કાર્યના ઉદ્દેશથી તને અહીં મોકલ્યોછે?

બક—નારાયણની પાસે કોઇ બે દેવતા શું પ્રાર્થના કરેછે અને નારાયણ તેને શું કહેછે તેને ભગવાનના ભક્ત બ્રાહ્મણનો વેષ લઇ તું બધું સાંભળી આંહી આવ. એ ઉદ્દેશથી મને મોકલ્યોછે.

પૂતના—(સ્વગત) મહામાત્ય કેશીને તેજ મોટી ચિંતા છે. (પ્રકાશ) પછી પછી?

બક—પછી બ્રાહ્મણનો વેષ લઇ મેં ભારતભૂમિ અને સરસ્વતીનાં સર્વ કરૂણાજનક વચનો સાંભળ્યાં.

પૂતના—પછી પછી?

બક—પછી જેને અત્યંત દયા ઉપજીછે તેવા નારાયણે "તુરત દેવકીનો પુત્ર થઇશ" એવી પ્રતિજ્ઞા કરી.

પૂતના—પછી પછી?

બક—પછી તે બે દેવતા હમણાંજ પોતાને સ્થાનકે ગઇ અને ભગવાન ગોબ્રાહ્મણને થતું દુઃખ સાંભળી ખિન્નપણાંથી નિદ્રા ઉડી ગઇ હતી તે હમણાંજ કાંઇક નિદ્રાસુખનો અનુભવ કરેછે.

પૂતના—લક્ષ્મી શું કરેછે ?

બક—લક્ષ્મી તો બ્રાહ્મ મુહૂર્ત્ત છે તેથી ઉઠી સ્નાન કરી સ્ફટિક મણિ-મય આ મંદિરમાં પોતાના હસ્તકમલથી સ્થાપિત શ્રી લક્ષ્મીના-રાયણેશ્વર નામના શ્રી શંકરને પૂજવાને ગયાં. એ પ્રમાણે ત્યાંની પ્રવૃત્તિ છે. હવે તમે કયાંથી આવોછો અને કયાં જાઓછો ?

પૂતના—હું પણ અમાત્ય કેશીની આજ્ઞાથી અહીં આવીછું. જ્યારે લક્ષ્મી પાસે ન હોય ત્યારે લક્ષ્મીનો વેષ લઇ મારે કોઇ પણ યુક્તિથી મહાવિષ્ણુને દેવકીના પુત્ર થવામાં વિમુખ કરવા એવી અમાત્યની આજ્ઞા છે.

બક—ત્યારે અત્યારે ત્યાં જવાનો બરાબર વખત છે. માટે તું તારૂં કાર્ય સાધવા તત્પર થા. હું પણ આ વૃત્તાંત અમાત્ય કેશીને જણાવ-વાને તેની પાસે જવાને તત્પર થાઉંછું.

(એમ કહી પૂતના અને બક નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી મણિમય પલંગમાં સુતેલા અને સ્વપ્નમાં હોય તેવા શ્રીનારાયણ અને મહાલક્ષ્મીના પલંગઉપર બેઠેલી મહાલક્ષ્મીના વેષવાળી માયાલક્ષ્મી (પૂતના) પ્રવેશ કરેછે.

શ્રીનારાયણ—(સ્વપ્નમાં બલેછે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

હે ગંગે યમુને સરસ્વતિ પિયો પાણી યમુનાતણું,
ગોદે ગોમતિ ગૌરિ આ ખડ તમે ખાઓ ખુશીથી ઘણું ;
વિશ્રાંતિ સહુ કામધેનુ કરશો ભાંડીર નામે વટે,
ધીરે ધીવરિ ધૂસરે ધવલિકે હે કાલિ કાલાક્ષિકે.

માયાલક્ષ્મી—(સ્વગત) આ ભગવાન્ કોઇ પણ સ્વપ્નને અનુભવેછે. અસ્તુ. ક્ષણવાર ધીરજ રાખી તેને સાંભળું.(એમ કહી ચુપ થઇ

બેસી જાયછે.)

શ્રીનારાયણ—હે સુદામન્! સુદામન્! ચંદ્રપ્રભા દૂર ગઇછે તો જા જા તેને પાછી વાળ, હે સ્તોક! સ્તોક! થોડું થોડું ઇંદ્રનીલમણિના જેવું લીલું ખડ લઇને આ સુરભિને આપ, હે સુબલ! સુબલ! આ બકુલા બહુ ઘાટાં વનમાં ફરીને થાકી ગઈછે માટે તેના પગ ચાંપ. હે અશોક! અશોક! અશોકવૃક્ષની છાયામાં બેઠેલી ગૌરીને તુરત મારી પાસે લઇ આવ. તે છેટે હોય ત્યારે મને કાંઇ રૂચતું નથી.

માયાલક્ષ્મી—(આવેગસહિત શ્રીનારાયણનું વસ્ત્ર ખેંચીને) પ્રાણનાથ પ્રાણનાથ! સ્વપ્નમાં આવીને પણ કોણ આપને આ પ્રમાણે શ્રમ કરાવેછે? આંહી તો ચંદ્રપ્રભા, બકુલા, સુરભિ, કે ગૌરી કોઇ પણ નથી. પરંતુ દુર્ઘટ કપટની ઘટનામાં અતિ ચતુર પ્રાણનાથની કપટની ચતુરાઇને આ સ્વપ્ને પ્રકાશિત કરી. હું મિથ્યોપચારચતુર પ્રાણપ્રિયથી ખરેખર છેતરાણી છું.

શ્રીનારાયણ—(બેઠા થઇ વિંચેલી આંખેજ) હા! કાંઇપણ મન વચનથી અગમ્ય રમ્ય મારૂં સુખ ગયું.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ગંગે ગોમતિ ગૌરિ કાલિ કમલે કાલિંદિ ચંદ્રપ્રભે,
આનંદપ્રદ સંગ ઉત્તમ મને ક્યારે તમોથી નભે;
શ્રીદામન્ પ્રિય મિત્ર ગોકુળ અને આ ગોપની સુંદરી,
ક્યારે હું યમુનાતણો પણ હવે દેખીશ કાંઠો ફરી.

(એમ આંખો વિંચીનેજ બોલેછે.)

માયાલક્ષ્મી—(ફરીને રોષ કરીને) નાથ નાથ! આ શો અલૌકિક પ્રલાપ? જે જાગ્રત્ અવસ્થામાં પણ વિરામતો નથી.

શ્રીનારાયણ—(નેત્ર ઉઘાડીને ચારેકોર જોઇ લાંબો અને ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને) પ્રિયે ! નિદ્રાને છોડાવતાં તેં વ્યર્થજ મારૂં કોઇ અલૌકિક સુખ હરી લીધું, પણ પ્રિયાના પ્રેમથી પરતંત્ર માણુસ તારો મોટો આ અપરાધ છતાં પણ શું કરે ?

માયાલક્ષ્મી—(અશ્રુધારાની વૃષ્ટિ પાડતાં) આ પાપિણી અપરાધવાળીને તજી ઘો. અને ચંદ્રપ્રભા આદિ સાથે હજારો વર્ષસુધી વિહાર કરો કે જેઓ સ્વપ્નમાં પણ આપને છોડતી નથી.

શ્રીનારાયણ—પ્રિયે પ્રિયે ! શા માટે આ વ્યર્થજ ક્લેશની પીડાને વહન કરેછે ? હું કાંઇજ બીજુંજ કહુંછું અને તું કાંઇજ બીજાજ તર્ક કરેછે. " વિચાર વગર બોલવું એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે " એવી લોકોક્તિ ખરી છે એમ હું માનુંછું.

માયાલક્ષ્મી—(સ્વગત) અત્યારે આનો કોપ અતિભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયોછે માટે તેનું સાંત્વન કરવું એજ અત્યારે ઉચિત છે. (પ્રકાશ) પ્રાણનાથ ! પ્રાણનાથ ! આ આપના ચરણકમલની દીન દાસીનો આ અપરાધ ક્ષમા કરશો. પ્રાણનાથે સ્વપ્નમાં અનુભવ કરાતાં કેવાં સુખનો ભંગ મેં પાપિણીએ કરેલ છે તે જાણવા ઇચ્છુંછું.

શ્રીનારાયણ—પ્રિયે ! તું જાણેછે કે મથુરામાં કંસે મારેલ દેવકીના પુત્ર કીર્ત્તિમાનને જોઇને વિષાદરૂપ વિષના દરિયામાં ડુબેલી શ્રી ભારતી અને ભારતભૂમિએ મને પ્રાર્થના કરીછે કે તમે દેવકીના પુત્ર થાઓ.

માયાલક્ષ્મી—તે સર્વ હું જાણુંછું. પછી, પછી ?

શ્રીનારાયણ—તેથી મારે ગાયોના રક્ષણમાટે દેવકીના પુત્રપણાને અવશ્ય અંગીકાર કરવું જોઇએ.

માયાલક્ષ્મી—તેમાં શો સંદેહ. ગોરક્ષણ એજ દેવનો પરમ ધર્મ છે.

પછી, પછી !

શ્રીનારાયણ—પ્રિયે ! તેથી મારે ગોપાલબાલકના વેષથી ગોપાલના બાલકોસાથે ગાયોનું પાલન કરવું જોઇએ.

માયાલક્ષ્મી—તે પણ યુક્ત છે. પછી ?

શ્રીનારાયણ—શ્રી યમુનાને તીરે આ પ્રમાણે હું ગાયો ચારવાનું સુખ અનુભવીશ એમ વિચારતાં સુતેલ મેં તેજ અલૌકિક સુખ સ્વપ્નમાં અનુભવ્યું. તેમાં તે તે ગાયોનાં નામ લેનાર મને, પૂર્ણ સુખ ભોગવ્યું નહિ ત્યાં તેં ઉઠાડયો, હવે વિચારવું જોઇએ કે દેવીએ સ્ત્રીસ્વભાવલઘુતાથી કેવું મારૂં સુખ હરી લીધું ?

માયાલક્ષ્મી—નાથ ! તે મારો મોટો અપરાધ છે. સ્ત્રીઓના નામની સમાનતાથી સ્ત્રીસ્વભાવસુલભ લાઘવવાળી મેં તે તે સંજ્ઞાવાળી સ્ત્રીઓમાં આસક્ત ચિત્તવાળા ભગવાનને માનીને રોષથી ઉઠાડયા તે મારાં સ્ત્રીસ્વભાવચાપલ્યને ક્ષમા કરશો.

શ્રીનારાયણ—દેવિ ! ક્ષમા તો કરેલજ છે. શું તે પણ કહેવું જોઇએ?

માયાલક્ષ્મી—પ્રાણનાથ ! ગોરક્ષણ એજ દેવનો પરમ ધર્મ છે એમ નિઃસંશય જાણુંછું તોપણ કાંઇ વિજ્ઞપ્તિ કરવા ઇચ્છુંછું.

શ્રીનારાયણ—તે શું ?

માયાલક્ષ્મી—દેવ ! ગોરક્ષણમાટે શંખ, ચક્ર, ગદા કે પદ્મ પૃથ્વીમાં અવતરે અને જેવી આપની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે ગોરક્ષણ કરે.

શ્રીનારાયણ—દેવિ! તે બીજાં કાર્યો છે કે જે મારા આયુધના અવતારથી કે મારા પાર્ષદોના અવતારથી સાધી શકાયછે, પણ આ કાર્ય તો મારે પોતાનેજ કરવાનું છે.

માયાલક્ષ્મી—(સ્વગત) અહો ! ગોરક્ષણમાં બદ્ધ. આગ્રહપણું (પ્રકાશ) નાથ ! આપની આજ્ઞાથી આપનાં આયુધ કે આપનો

પાર્ષદ પૃથ્વીમાં અવતરી જેવી આપની ઇચ્છા છે તે પ્રમાણેજ કરવાને શક્તિમાન છે.

શ્રીનારાયણ—મારી આજ્ઞાથી મારાં આયુધનો અવતાર કે મારા પાર્ષદનો અવતાર પણ મારી ઇચ્છાપ્રમાણે કરવા શક્તિમાન્ છે તોપણ ગોરક્ષણ તો પૃથ્વીમાં અવતરીને મારેજ કરવું જોઇએ.

માયાલક્ષ્મી—નેજ નાથનો દુરાગ્રહ છે જે ચૌદ ભુવનના પાલક થઇને પણ કેવળ ગોપાલના બાલકપણાને અંગીકાર કરવાને ઇચ્છોછો.

નારાયણ—ચૌદ ભુવનના પાલકનું પણ ગોપાલન માટે ગોપાલના બાલકપણાનું અંગીકરણ એ ભૂષણ છે, કાંઇ દૂષણ નથી.

માયાલક્ષ્મી—નિશ્ચય એ તો દૂષણજ છે. ભૂષણ નથી. પ્રાણનાથે ચિત્તમાં સારીનાર વિચારવું જોઇયે કે કયાં સકલ લોકપાળને લોભાવનાર મહામણિમય આ લોકમાં નિવાસ અને કયાં ભૂલોકમાં નિવાસ, કયાં નાના પ્રકારના અમૂલ્યતમ સમસ્ત મણિમય અલંકારોના ભારનું ધારવું અને કયાં ચણોઠીના પુંજોના ભારનું ધારણ, કયાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મનું ધારણ અને કયાં. નેતરની સોટી, શિંગડી અને વાંસળીનું ધારણ, કયાં બ્રહ્મા, રૂદ્ર, ઇંદ્ર ઇત્યાદિ દેવોસાથે ગોષ્ઠીરસનો અનુભવ કરવો અને કયાં ગાંબડીયા પામર ગોપાલના બાળકો સાથે ગોષ્ઠીરસનો અનુભવ કરવો, કયાં બ્રહ્માંડમંડલનાં પાલનપોષણ અને લાલનની ચિંતા અને કયાં કેવળ ગોકુલમાં રહેલ ગાયોનાં કુળનાં પાલનપોષણ અને લાલનની ચિંતા, કયાં નાના મણિમય સુવર્ણપાત્રોમાં અમૃતરસથી પણ વિશેષ સ્વાદવાળાં અને લક્ષ્મીના સરખી લક્ષ્મીની સખીઓના કરકમલથી આપેલાં વિવિધ ભોજનો અને કયાં માટી, શિલા અને શીંકારૂપ પાત્રોમાં મલિન ગોપીઓના કરપલ્લવથી

પીરસેલાં ખાટાં દહીં અને ભાતનાં ભોજનો, ક્યાં હરિચંદનથી અંગરાગ અને ક્યાં અનેક ગેરૂ વગેરે ધાતુના અંગરાગ, ક્યાં પીતાંબર આદિ અમૂલ્ય હીરનાં વસ્ત્રો અને ક્યાં કાંબળીનાં વસ્ત્રો, ક્યાં હાથી, ઘોડો, પાલખી અને સોનાના રથોથી ફરવું અને ક્યાં પાવલાં વિનાના પગથી ફરવું તથા ક્યાં કલ્પતરૂના નિકુંજમાં ફરવું અને ક્યાં સાજડ, કડાયો, ખજુર, તાલ, તમાલ, હિંતાલ, અને કંદબના સમૂહમાં ફરવું ?

શ્રીનારાયણ—પ્રિયે ! પ્રિયે ! તેં જે જે દૂષણો દેખાડયાં તે તે ગાયોને પાળવામાં પરાયણપણાંથી મને ભૂષણોજ છે, ગાયોના પાળવાથી ભૂતળનિવાસનાં સર્વ દુઃખો એ મને સુખોજ છે અને ગોપાલન વિના વૈકુંઠ નિવાસનાં સુખો છે તે સર્વે દુઃખોજ છે એમ હું માનુંછું.

માયાલક્ષ્મી—(સરોષ) જ્યારે વિધિ વિપરીત થાય છે ત્યારે બધું વિપરીત ભાસેછે. શું ક્યારે કોઇ પણ સાર્વભૌમ ચક્રવર્ત્તી રાજા, ગોવાળીયાપણાંને, વિધિનાં વિપરીતપણાંવગર અંગીકાર કરવા ઇચ્છે? જો મારાં વચનોને ગણકાર્યા વગર ગોપાલના બાલકપણાનો અંગીકાર કરશો તો વિષપાન કરીને, ગળાટુંપો ખાઇને કે ભેરવજપ ખાઇને અથવા ચિતામાં પ્રવેશ કરીને હું પ્રાણ તજીશ. શું મહાલક્ષ્મીનો પ્રાણપ્રિય પણ ગોપાલબાલકપણાંને ક્યારે પણ યોગ્ય છે ? (એમ કહેતાં અશ્રુધારાને પાડેછે.)

શ્રીનારાયણ— ગીતિ.

ક્ષીરનિર્ધિ સંબંધે, મારાં આ ચિત્તરૂપ હંસે જે ;
જાણેલી કલહંસી, વચનવડે તે બકી જણાયેછે.

હા ! ગોરક્ષણથી ઉલટા પક્ષમાં પક્ષપાતવાળી આ સ્ત્રીથી છેતરાયેલો હું નિઃસીમ પશ્ચાત્તાપના પાત્રપણાનો અનુભવ કરૂંછું. (એમ

કહેતાં પલંગ ઉપરથી ઉઠેછે.)

માયાલક્ષ્મી—(સ્વગત) હા ! આણે મને બકી એમ જાણી. માટે હવે આંહીથી ખસી જવું એજ યુક્ત છે, નહિ તો ચક્રથી મારૂં માથું કાપી નાખશે. (એમ વિચારી ભાગવા ઇચ્છતી ક્ષણવાર વિચાર કરીને) " ઘુણાક્ષર " ન્યાયથી તેમનું આ બોલવું થયુંછે. (પ્રકાશ) પ્રાણનાથ. પ્રાણનાથ ! મારાં વચનનું ઉલ્લંઘન કરીને જો ગોપાલ બાલકપણું અંગીકાર કરો તો તમને મારા પ્રાણથી અધિક પ્રિય ઇષ્ટદેવ પાર્વતીપ્રાણવલ્લભના સોગન છે.

શ્રીનારાયણ—અરે પાપિણિ ! આ પાપપ્રવૃત્તિથી મારી સાથે તને સો વર્ષસુધી અતિ દુઃખ દેનારો વિયોગ થાઓ. (એમ કહી નીકળી જાયછે.)

માયાલક્ષ્મી—હા ! કરેલો પણ મારો સઘળો શ્રમ માત્ર નિષ્ફળ થયો. હવે તુરત પલાયન કરવું એજ ઉચિત છે. (એમ કહી નીકળી જાયછે.)

(ત્યારપછી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણેશ્વરની સ્તુતિ કરતાં મહાલક્ષ્મી પ્રવેશ કરેછે.)

મહાલક્ષ્મી— વસંતતિલકા.

શ્રી શંકર પ્રણતવત્સલ હે કૃપાળો,
પાળો સદૈવ મમ વલ્લભને દયાળો ;
શ્રી શૈલરાજતનયા હૃદયાધિનાથ !
પાળો મને પણ દયામય દીનનાથ.
દેવાધિદેવ કરૂણાકર દીનનાથ,
ભક્તાભિવાંછિત સમર્પણમાં સમર્થ ;
હે શૈલજાહૃદયવલ્લભ ! હે મહેશ !

પાળો મને હૃદયજીવિતને હમેશ.

શ્રીનારાયણ—(પ્રવેશ કરી કાન દઇ આશ્ચર્યસહિત) અહો ! આંહી પણ લક્ષ્મી કયાંથી ? આવી ગોરક્ષણમાં વિમુખ વૃત્તિવાળી(તે)નું મુખ પણ જોવું નહિ અને ભગવાન્ શ્રી પાર્વતીપ્રાણવલ્લભને પ્રણામ કર્યા વગર જવાય નહિ. અસ્તુ. આંહી ક્ષણવાર ઉભા રહીને તે ગયા પછી શ્રી મહેશ્વરને પ્રણામ કરી દેવકીનાં પુત્રપણાંને પામવામાટે પ્રયાણ કરૂં. (એમ કહી ઉભેછે.)

મહાલક્ષ્મી— વસંતતિલકા.

હે પાર્વતીહૃદય દેવ ! સદૈવ મારી,
પ્રાણેશના પદવિષે દૃઢ બુદ્ધિ સારી ;
થાજો, ન કોય દિન તેહ થકી વિરૂદ્ધ,
છે પ્રાર્થના, તુજ દયાથી રહો વિશુદ્ધ.

શ્રીનારાયણ—(સ્વગત) હું માનુંછું કે આ સ્ત્રી હવે પશ્ચાત્તાપને અનુભવેછે.

મહાલક્ષ્મી— દ્રુતવિલંબિત.

મન સદાશિવ ! આ મુજનું અહો, હૃદયદૈવતદૈવત થઇ રહો ;
વળી સદા મુજ ઉપર તેમની, નજર પૂર્ણ દયાની રહો બની.

નારાયણ—(સ્વગત) આની કોઇ જુદા પ્રકારની પ્રેમાળ વાણી છે.

મહાલક્ષ્મી— વસંતતિલકા.

થાજો સદા વિજય નાથતણો મહેશ,
પામો મહાભ્યુદય, આપ દયા, હમેશ ;
વિશ્વાધિનાથ મુજ નાથતણા વિપક્ષો,
જાજો કપાઇ તુજની કરૂણાથી લક્ષો.
થાજો પ્રકાશ યશ આપ દયાથી નિત્ય,

પ્રાણેશનો શિવ અલૌકિક શુદ્ધ નિત્ય ;
તેનાં પદાબ્જયુગમાં કરજો પ્રણામ,
ઇંદ્રાદિ દેવ પણ નમ્ર થઇ તમામ.

શ્રીનારાયણ—ક્ષણવારમાં આ કોઇ બીજીજ થઇ ગઇ !

મહાલક્ષ્મી—(નેત્રમાં અશ્રુસહિત દંડવત્પ્રણામ કરીને.)

વસંતતિલકા.

આ બાલ્યથી દિવસ આજસુધી તમારી,
જો મેં મનોવચનકર્મથકી પુરારિ ;
આરાધના શિવ ! કરી શુભ ભક્તિ સાથ,
પામો જયાભ્યુદય તો મુજ પ્રાણનાથ.

નારાયણ—(પ્રકાશ)

વસંતતિલકા.

હે ચંદ્રમૌલિ ગિરિજાહૃદયૈકબંધો,
વિશ્વેશ હે પ્રણતવત્સલ વિશ્વબંધો;
જે આપની નજીકમાં હગણાં જણાય,
મારી પ્રિયાનું મન તેવું થજો સદાય.

મહાલક્ષ્મી—(આશ્ચર્ય અને આનંદસહિત) અહો ! શું પ્રાણનાથ પધાર્યા ! ! ! પ્રાણનાથ ! આ આપના ચરણકમલની દાસી આપને પ્રણામ કરેછે.

શ્રીનારાયણ—સદૈવ મારા વિચારથી અવિરૂદ્ધ વિચારવાળી થા.

મહાલક્ષ્મી—(સ્વગત) આ આશીર્વાદનો પ્રકાર કોઇ જુદીજ જાતનો જણાયછે. અસ્તુ. ક્રમે કરીને તે જાણીશ. (પ્રકાશ) ભગવન્ હજુ ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ ઉદય પામ્યા નથી ત્યાં પ્રાણનાથ ક્યાં પધારોછો ?

શ્રીનારાયણ—દેવિ! તમને વિદિત છે કે ગોરક્ષણમાટે દેવકીનાં પુત્રપણાનો અંગીકાર કરી મારે નંદના વ્રજમાં ગોપાલબાલકપણાનો સ્વીકાર કરવોછે.

મહાલક્ષ્મી—પ્રાણનાથ! જો એમ હોય તો મારે પણ શ્રી નંદનંદનરૂપ આપની સેવા કરવાને કોઇ પણ ગોપાલની પુત્રી થવું જોઇએ, માટે મને સાથે આવવાની રજા આપો.

શ્રીનારાયણ—(આશ્ચર્યસહિત સ્વગત) કેમ આ ક્ષણવાર પહેલાં કાંઇ બીજુંજ કહેતી હતી અને હમણાં કાંઇ બીજુંજ બોલેછે! (પ્રકાશ) દેવિ!

અનુષ્ટુપ્.

જો ગોપાલતણા બાલ, થશો પોતે તમે નકી ;
તો હું છોડીશ આ પ્રાણ, વિષે કે દોરડી થકી.

એમ પ્રતિજ્ઞા કરનાર તમારાં અત્યારે આ વચનો આશ્ચર્ય ઉપજાવેછે.

મહાલક્ષ્મી—પ્રાણનાથ! મેં ક્યારે એમ કહ્યુંછે?

અનુષ્ટુપ્.

વારાહી નારસિંહીયે, જે હું પ્રેમે થઇ હતી;
ગોપબાલ થવા તેની, વિરૂદ્ધા હોય શું મતિ.

એમ ચિત્તેશ્વરે સારીવાર ચિત્તમાં વિચારવું જોઇયે.

વસંતતિલકા.

આ બાલ્યથી હૃદયનાથ હજીસુધી આ,
સ્વપ્નેય આપથી નથી અવળી મતિહા ;
છે એક આંહીં ગિરિજાપતિ સત્ય સાક્ષી,
શ્રી શંકર પ્રણતવત્સલ જે દયાબ્ધિ.

(એમ કહી અશ્રુસહિત નારાયણના પગમાં પડેછે.)

શ્રીનારાયણ—(આશ્ચર્યસહિત સ્વગત) આ શું ! આ કઇ માયા મને પણ મોહ પમાડેછે. (પ્રકાશ) દેવિ ! જો એમ છે તો સર્વજ્ઞ તેજ દેવ મારી ભ્રાંતિને દૂર કરશે.

(નેપથ્યમાં)

અનુષ્ટુપ્.

શ્રી નારાયણ આ આપ, પ્રિયામાં દોષ એ નથી;
એકરૂપ સદા જેહ, મનો વચન કર્મથી.
માયાલક્ષ્મી સ્વરૂપે તે, પૂતના બોલતી હતી ;
વિરૂદ્ધ ગોરક્ષણથી, કરવા આપની ગતિ.

શ્રીનારાયણ—(આશ્ચર્યસહિત સ્વગત) સર્વજ્ઞ જગદ્‌ગુરૂ શંકરે મારા મનની ભ્રાંતિને મુળથીજ ઉખેડી નાખી. (પ્રકાશ)

માલિની.

હર હર હર હા હા ! પૂતના પાપણી તે,
તુજ શયન બિરાજી તું સ્વરૂપે બનીને ;
કપટ કરી બનાવ્યો દોષને દેખનારો ,
હૃદયસમ રમામાં શું કરૂં છે ન આરો.

(એમ કહેતાં નેત્રમાંથી અશ્રુ પડેછે.)

મહાલક્ષ્મી—પ્રાણનાથ, પ્રાણનાથ ! આ શું કરોછો? આપનો શો અપરાધ છે ? તે પાપણી પૂતનાનાં વચનોથી ભ્રાંતિ થઇ તેમાં પ્રાણનાથ કાંઇ અપરાધી નથી. પરંતુ તે (પૂતના)જ અપરાધવાળી છે તેથી તે વિષયમાં મને કાંઇ પણ ઔદાસીન્ય નથી. માટે પ્રાણનાથે પણ કાંઇ તે વિષયમાં ઉદાસીનતા રાખવી નહિ.

શ્રીનારાયણ—(નિઃશ્વાસસહિત) પ્રિયે ! કેવળ ભ્રાંતિમાત્રથી અપ-

રાધી નથી પણ ભ્રાંતિરૂપ ભૂતનો આવેશ હોવાથી મેં બીજો પણ તમારો મોટો અપરાધ કરેલ છે.

મહાલક્ષ્મી—નાથ! તે શું?

શ્રીનારાયણ—પ્રિયે! ગોરક્ષણ વિરૂદ્ધ અક્ષરો સાંભળી રોષથી.

અનુષ્ટુપ્.

ગોરક્ષણ વિરૂદ્ધાંધ, બુદ્ધે સો વર્ષ છે હદ;
વિયોગ તુજને મારો, થશે દુઃસહ દુઃખદ.

એમ કહ્યું.

મહાલક્ષ્મી—હા! હણાણી છું. જે હું ક્ષણવાર પણ પ્રાણનાથના વિરહના દુઃખને સહન કરવા અશક્ત છું તે સો વર્ષ સુધી પ્રાણનાથના વિરહને કેમ સહન કરી શકીશ? (એમ કહેતાં મૂર્છાથી પડેછે.)

શ્રીનારાયણ—(અશ્રુસહિત) પ્રિયે! ધીરજ રાખો, ધીરજ રાખો. (એમ કહેતાં વસ્ત્રના છેડાથી પવન નાખેછે.)

મહાલક્ષ્મી—(સંજ્ઞા પામીને) પ્રાણનાથ! શ્રમ લેવા જરૂર નથી. માટે આ, શ્રમથી વિરામ પામો.

શ્રીનારાયણ—આમાં શો શ્રમ છે? હું મારો આ મોટો અપરાધ સંભારી સંભારી લજ્જાના સમુદ્રમાં ડુબી જાઉં છું, હવે કયાં જાઉં અને શું કરૂં? (એમ કહી અશ્રુપાત કરેછે.)

મહાલક્ષ્મી—પ્રાણનાથ! શાપ દેવામાં પણ આપનો કાંઇ દોષ નથી પણ મારોજ અપરાધ છે.

શ્રીનારાયણ—તે કેવી રીતે?

મહાલક્ષ્મી—પૂતના મારૂં રૂપ લઇને પણ ગોરક્ષણવિરૂદ્ધ અક્ષરો બોલવા શક્તિમાન્ થઇ તેજ મારાં કોઇ પૂર્વસંચિત પાપનું પ-

રિણામછે. નહિ તો મારો વેષ લેનારી પૂતનાનું અંતઃકરણ પણ ગોરક્ષણમાં પ્રેમવાળુંજ થવું જોઇએ. માટે પ્રાણનાથે યુક્તજ કરેલ છે.

શ્રીનારાયણ—પતિવ્રતા શિરોમણે! પ્રાણપ્રિયે! તમને એમજ બોલવું શોભે. તમારાં આ સ્વભાવસિદ્ધ સરલપણાંથી હું પ્રસન્ન થયોછું, તેથી જન્મથી અગિયારવર્ષસુધી તમારી સાથે તેવું સહવાસ સુખ આપીશ કે જેથી તેના સ્મરણના આનંદથી પણ બાકીનાં વિરહનાં વર્ષો ક્ષણની પેઠેજ ચાલ્યાં જશે. વળી તમારો મોટો અપરાધ કરનારી પૂતનાનો પ્રથમજ હું નાશ કરીશ.

મહાલક્ષ્મી—આ મોટો અનુગ્રહ કર્યો. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

શ્રીનારાયણ—પ્રિયે! દેવકીના જઠરમાં જન્મ લઇ હું શ્રી ગોકુલમાં શ્રી નંદ યશોદાના પુત્રપણાંને અંગીકાર કરીશ. તેથી તમારે પણ શ્રી ગોકુળમાં વૃષભાનુની પુત્રી થવું. માટે ચાલો પરમેશ્વરને પ્રણામ કરીને આપણે પ્રયાણ કરીએ.

મહાલક્ષ્મી—જેવી પ્રાણનાથની આજ્ઞા (એમ કહી શ્રીનારાયણ સાથે નીકળી જાય છે.)

અંક ત્રીજો સમાપ્ત.

श्री प्रेमान्वितशंकरस्य तनयः प्राणादिमः शंकरः ।
झंडूभट्ट इति प्रसिद्धभिषजः शिष्योहिछत्राद्विजः ॥
तेन श्रीगुरुशंभुलालसुकवेर्निमातुराज्ञाभृता ।
गोरक्षाभ्युदयाख्यनाटकवरस्याकारि भाषांतरम् ॥

ગોપાલચિંતામણિ નાટક.

અંક ૪ થો.

ગર્ભાંક.

(અગાસ્ય કેશીની સાથે કંસ નાટકશાળામાં પ્રવેશ કરેછે.)

कंस—કેશિન્! "પ્રિય પુત્ર કંસ! વિદેશીય અપ્સરાઓ ઘણાં સારાં નાટકોને ભજવી બતાવેછે માટે તમારે તેઓનું ભજવેલું એક નાટક જોવું." એવી પિતાશ્રીએ આજ્ઞા કરેલ છે તેથી હું અત્યારે આ નાટકશાળામાં આવેલ છું. પરંતુ શા હેતુથી પિતાશ્રીએ આવી આજ્ઞા કરેલ હશે તે હું જાણી શકતો નથી.

केशी— (ઉભો થઇને હાથ જોડીને) રાજાધિરાજ! અખિલ અવનીવલયમા આપનો હિતૈષી અમારા કુટુંબ વગર બીજો કોઇ નથી એ નિઃશંક જાણવું.

कंश—તે વાત હું જાણું છું. તેથી શું?

केशी—તેથી આપના પિતા પણ આપના રિપુપક્ષના પક્ષપાતી છે એમ જાણવું.

कंस—પિતાશ્રીમાટે એ વાત સંભવતી નથી.

केशी—જો એમ હોય તો આ નાટકજ તેમના આશયને નિવેદન કરશે કે જે નાટક જોવાને આગ્રહથી મહારાજને આજ્ઞા કરીછે.

कंस—ઠીક છે, જોઇને વિચાર કરશું. હવે નાટક જોનારા સર્વે

પુરૂષો અને રાજાઓથી આ સ્થલ ભરાઇ ગયું છે માટે નાટક શરૂ કરવાને અપ્સરાઓને આજ્ઞા કર.

કેશી—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી) સૂત્રધાર !

(એટલું કહેતાં-)

સૂત્રધાર—અમાત્ય ! શી આજ્ઞા ફરમાવોછો ?

કેશી—સર્વ નાટક જોનારાઓ આવી ગયાછે માટે પ્રાસંગિક નાટકનો પ્રારંભ કરો.

સૂત્રધાર—જેવી અમાત્યની આજ્ઞા.

(એમ કહી નેપથ્યતરફ જોઈને) પ્રિયે ! આંહી આવ.

નટી—(પ્રવેશ કરીને) પ્રાણનાથ ! આ હું હાજર છું. મને શું ફરમાવોછો ?

સૂત્રધાર—પ્રિયે ! અભિનવ નાટક જોવાને ઉત્સુક આ સભ્યજનોને સંગીતથી રંજન કર.

નટી—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. (એમ કહી ગાયછે)

માલિની.

જય જય જય પામો બાલ ગોપાલચિંતા—
મણિ દિન દિન ઇંદ્રોપેંદ્ર રૂદ્રે નમેલ ;
સ્મરણ પથ કરી જે ભક્ત ઇચ્છા ધરેછે,
તુરત નિજજનોની પૂર્ણ સર્વે કરેછે.

કેશી—મંગળાચરણનો શ્લોકજ ગોપાલબાલની ભક્તિપરાયણ આ નાટકને કહેછે.

કંસ—તેમ હોય તેથી પણ શું ?

સૂત્રધાર—પ્રિયે ! ઠીક ગાયન કર્યું. પરંતુ તારી મુખમુદ્રા ઉદાસીન કેમ જણાયછે ?

નટી—નાથ ! આપ જાણોછો કે આ દુષ્કાળના પ્રભાવથી ખોરાક ન મળેલાં પુત્રી અને પુત્રની દીનથી પણ દીન મુખમુદ્રાને સંભારી સંભારી મારૂં મન પરમ ઉદાસીને પામેછે.

વસંતતિલકા.

વીંછી, ફણીંદ્ર કરડે વનસિંહ ખાય,
પીડા સમસ્ત પણ આયુધની ખમાય ;
દુઃખો બધાં નરકનાં પણ ભોગવાય,
મોઢું ક્ષુધાર્ત્ત શિશુનું નવ જોયું જાય.

(નેપથ્યમાં)—નટી ! સાચું કહ્યું, સાચું કહ્યું.
મોઢું ક્ષુધાર્ત્ત શિશુનું નવ જોયું જાય.
(એમ ફરીને બોલેછે.)

સૂત્રધાર—પ્રિયે મહીજિત્ નામના રાજાની મહારાણી શૈબ્યાની આ વાણી સંભળાયછે. તેથી ચાલો આપણે હવે પછીનાં કાર્યમાટે સજ્જ થઇએ (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી ખિન્ન થયેલી શૈબ્યાની સાથે રાજા મહીજિત્ પ્રવેશ કરેછે.)

શૈબ્યા— વસંતતિલકા.

વીંછી, ફણીંદ્ર કરડે, વનસિંહ ખાય,
પીડા સમસ્ત પણ આયુધની ખમાય ;
દુઃખો બધાં નરકનાં પણ ભોગવાય,
મોઢું ક્ષુધાર્ત્ત શિશુનું નવ જોયું જાય.

(એમ કહેતાં આંખોમાંથી અશ્રુ પાડેછે.)

રાજા—પ્રિયે ! તારૂં કહેવું યુક્તજ છે પરંતુ દૈવાધીન વાતમાં શું કરવું ?

શૈબ્યા—નાથ! સર્વં પોતાને આધીનજ છે. દૈવાધીન શું છે ?

राजा—प्रिये ! तारां आ वचनो सत्यज छे.

शैब्या—अत्यारे पुत्ररूप गणीने पाळेलां अने लडावेल तथा पोषण करेल आ जयसेना अने जयसेन अन्नमाटे अश्रुपातसहित कजीयो करेछे ते पण आपणां करेलां पूर्व कर्मनुंज फळ छे. तेमां दैवनो दोष नथी.

राजा—(स्वगत) हा ! में पुत्ररूप गणेलां ते बन्नेनो पण अन्नमाटे कजीयो थायछे, हंत ! त्यारे हवे अभ्युदयनी आशा गइ. (प्रकाश) देवि ! मारूं अंतःकरण तारां वचननी सत्यतानो स्वीकार करेछे.

शैब्या—प्रथम तो साम्राजय राज्य पामेलां पण आपणने औरस पुत्रनां मुखदर्शनसुखनो विरह ए शुं दैवकृत छे ? नथीज. परंतु आपणांज पूर्वकृत कर्मथीज थयेलछे. वळी आपणे पुत्ररूप गणेलां जयसेन अने जयसेना अन्नविना कजीयो करेछे ते पण आपणां पूर्वकृत कर्मनुंज परिणाम छे. प्रजा एज राजानी परम संततिछे ते पण दुष्काळ भयथी पीडाती नाश पामशे ए पण करेलां पूर्व कर्मनीज परिणति छे.

राजा—एमज छे. ते बे छोकरां अत्यारे कयां छे? तेने जोवानी इच्छा राखुछुं.

(त्यार पछी जयसेन अने जयसेना प्रवेश करेछे.)

जयसेन—(अश्रुसहित) बेन जयसेना ! तुंज आ पूळी खाइने कांइक क्षुधानी शांति कर.

राजा—मारा पुत्रने आमज करवुं उचित छे.

जयसेना—भाइ ! हुं ते नहि खाउं. तुंज तेने खा, परम क्षुधाथी तारूं मुखकमल करमाइ गयुंछे.

राजा—पुत्रि ! तें पण आ वचनथी मदीयपुत्रीपणुं शोभाव्युं.

જયસેન—બેન જયસેના! તું ભુખી હો ત્યાં સુધી હું આ પૂળી કેમ ખાઉં ? નહિજ ખાઉં.

જયસેના—ભાઇ! હું મોટી બેન છું. તે તું નાનો ભાઇ ભૂખ્યો હો ત્યાંસુધી આ પૂળી ખાવાને ઇચ્છા પણ કેમ કરૂં? ભલે પ્રાણ જાઓ, પણ હું ખાતી નથી. (એમ કહી પૂળીને દૂર ફેંકી દેછે.)

જયસેન—વહાલી બેન! અન્ન એ દેવતા છે માટે તેનો અનાદર કરીએ તો પણ દોષ લાગે, માટે ચાલ તે પૂળી માતુશ્રીને આપી આવીએ. (એમ કહી પૂળી લઇ માતુશ્રી પાસે જઇને) માતુશ્રી! માતુશ્રી! આ પૂળીને મારાવિના બેન જયસેના ખાતાં નથી અને હું તેના વગર ખાતો નથી એ રીતે અમો બન્નેએ તજી દીધેલી આ પૂળીમાં માતુશ્રીએ આદર કરવો એવી મારી પ્રાર્થના છે.

રાજા—(સ્વગત) હવે મારી અભ્યુદયની આશા જીવતી થઇછે. (પ્રકાશ) પ્રિયે! અન્નમાટે પણ આ બે છોકરાંનો કજીઓ વખાણવા લાયક અને અલૌકિક છે. આનો આ આવો કજીઓજ મારાં ભાવી કલ્યાણનું નિવેદન કરેછે.

શૈબ્યા—પ્રાણનાથ! જોકે આ કજીઓ લૌકિક નથી પણ અલૌકિક છે તોપણ જ્યાં રાજકુમારની પણ અન્નમાટે આવી સ્થિતિ છે ત્યાં બિચારી આપણી પ્રજાનાં પુત્રો અને પુત્રીઓની અન્નમાટે કેવી સ્થિતિ હશે એ વિચારવું જોઇએ. અને તેવી સ્થિતિમાં ઠપકાનું પાત્ર કોણ છે? તેપણ વિચારવું જોઇએ. (એમ કહેતાં અશ્રુ પાડેછે.)

कंस—કેશી! કેશી! ઘઉં, ચોખા અને મગની લાખ ગુણીઓ મહારાજ મહીજિત્‌ને મોકલો.

केशी–(ઉભો થઇ હાથ જોડીને) મહારાજ! આ તો નાટક છે·

કંસ—એ વાત હું ચુકી ગયો.

રાજા—પ્રિયે ! રાજ્યની આવી દુર્દશા થવાનું કારણ મારો પ્રધાનજ છે

ગીતિ.

પશુધન નહિ ધન ધન તે, અરધું ધન છે, ખરૂંજ ધન ધાન્ય;
અતિધન આ ત્રણ જાણો, વિદ્યા, પૃથ્વી, સુમિત્ર જગમાન્ય.

આવા પ્રાચીન બુદ્ધિવાનોની બુદ્ધિથી નિર્ણીત થયેલા નિર્ણયનો અનાદર કરી ત્રાંબું, રૂપું, અને સોનાના કટકાગાંજ માત્ર ધનબુદ્ધિવાળા અલ્પમતિ તે પ્રધાને પ્રતિવર્ષ ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યોને વેંહેચી વેંહેચીને મારો દેશ ધાન્યના કણ વગરનો કરી દીધો, અત્યારે તેના લોભના પ્રભાવથી સર્વ પ્રજાનાં નેત્રોથી પડતી અશ્રુ જલની ધારાઓ દેખાયછે પરંતુ કોઇના ઘરમાં ધાન્યની ધારા પડતી દેખાતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ હું ક્ષત્રિય છતાં મને દુર્બુદ્ધિ પ્રધાને વૃત્તિથી વૈશ્ય બનાવી દીધો. ક્ષત્રિયકુળશિરોમણિરૂપ મારો પરમ ધર્મ પ્રજાનું પાલન કરવું તેજ છે. મારે ધાન્ય વેંચવાથી થયેલાં ધનસમૂહને ભેળા કરવાથી પ્રયોજન શું ? અત્યારે હવે તે દુષ્ટ પ્રધાનના ભેદથી મારી પ્રજાનું પાલન કરવું જોઇયે. (ક્ષણવાર વિચાર કરી નિઃશ્વાસ નાખી અશ્રુ સહિત) દેવિ ! બીજાને ઠપકો શું આપવો? બુદ્ધિવગરનો હુંજ ઠપકાનું પાત્ર છું. બીજો કોઇ નથી. જે મેં પ્રધાનપદને અયોગ્ય પણ તેને પ્રધાનપદે સ્થાપ્યો અને નિર્દયતમ હૃદયવાળા તે પ્રધાનની અનુમતિથી પ્રતિવર્ષ નવા નવા કરોને નાખતાં મેં મારી પ્રજાને ધન, ધાન્ય અને અન્ન વસ્ત્રવગરની કરી નાખી તથા રાક્ષસના અવતારરૂપ તે પ્રધાને ભક્ષણ કરાતી મારી પ્રજાને ધનલવના લાભમાં લોભથી અંધ બુદ્ધિવાળા મેં બકરાંની પેઠે અતિ કરૂણાવાળા વિલાપ કરતી

પણ જોઇજ નહિ. એટલુંજ નહિ પણ દેવ અને ગોચરસ્થાન, ગાયોને બેસવાનાં સ્થાન અને ગાયોને પાણી પીવાનાં સ્થલો પણ ધનલોભથી તે દુષ્ટે ખેડાવી નાખ્યાં તોપણ મારી બુદ્ધિની મંદતાથી આ મારૂંજ અહિત થાયછે એમ મેં ન જાણ્યું. અત્યારે આ થઇ ગયેલી વાતનું સ્મરણ કરી પશ્ચાત્તાપથી બહુ થયું. હવે હું સમજ્યોછું તો બધું ઠીકજ કરીશ. અરે કોણછે? (એમ કહેતાં)

દ્વારપાલ—(પ્રવેશ કરીને) દેવ! આજ્ઞા કરો.

રાજા—જા તુરત અતિ વૃદ્ધ અર્થનિધિનામના કુલક્રમાગત કારભારીને આહીં લઇ આવ.

દ્વારપાલ—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી ક્ષણવારમાં પાછો આવીને) દેવ! આ અમાત્ય.

અર્થનિધિ—(પ્રવેશ કરી) દેવ! જય પામો જય પામો. (એમ કહેતાં પ્રણામ કરેછે.)

રાજા—આર્ય અર્થનિધિ! આહીં બેસો (એમ કહીને આસન આપેછે.)

અર્થનિધિ—મહારાજ! બસ બસ. કિંકરપરમાણરૂપ મારેમાટે બહુ ઉપચારની જરૂર નથી. જે આજ્ઞા કરવાની હોય તે ફરમાવો.

રાજા—આર્ય! દુષ્ટ અનર્થનિધિના સંગદોષથી મેં મારો સઘળો દેશ ધન અને ધાન્યકણવિનાનો કરી દીધો. પુત્રના જેવી મારી પ્રજા ધાન્યવગર મરણની તૈયારીમાં છે. તો આ મારા ભંડાર અને આ ઘરેણાં. વધારે શું કહું? મારૂં સર્વસ્વ આપને આપુંછું તે બધું આપીને બીજા દેશોમાંથી ધાન્યને કોઇ પણ યુક્તિથી સત્વર સંપાદન કરીને, હું આવું ત્યાં સુધી પુત્રજેવી આ મારી પ્રજાનું તમારે પોષણ કરવું અને મહાપાપી અનર્થનિધિને જેલમાં નાખવો કે જેની બુદ્ધિના પરિણામે મારા દેશની દુર્દશા થઇ.

અર્થનિધિ—મહારાજ ! આપે ક્યાં પધારવાનું છે ?

રાજા—હું મારી આ પ્રિયાસાથે ભગવાન્‌શ્રી યગદેવની સંયમિનીપુરી-માં જવા ઇચ્છા રાખું છું.

અર્થનિધિ—શામાટે આવા વિષમ સમયે ત્યાં જવું છે ? મહારાજ ! આપવિના આ સર્વ લોક નિ:શૃંખલ થઇ જશે. માટે જ્યારે દુ-ષ્કાલ શાંત થાય ત્યારે આપે ત્યાં પધારવું એવી મારી પ્રાર્થના છે.

રાજા—કુલપરંપરાથી અમાત્યપદને પામેલા અને મારા પિતાતુલ્ય આપ જ્યારે લોકવ્યવસ્થા જોવાના છો તેથી એ શંકાજ ઉપજતી નથી એટલે સૂર્યના પુત્ર યમરાજ પાસેથી અત્યારેજ મારે કાંઇ જાણવાનું છે તેથી ત્યાં જાઇશ.

અર્થનિધિ—ત્યારે સુખેથી આપ ત્યાં પધારો. મહારાજનો પ્રતાપજ અત્રે પ્રજાપાલનમાટે રહેછે, આ માણસ તો નિમિત્તમાત્ર છે. તો પણ મહારાજે તેવિષે ચિત્તમાં કશી ચિંતા ન રાખવી.

રાજા—તેવિષે મારૂં ચિત્ત નિશ્ચિંતજ છે.

અર્થનિધિ—મહારાજ ! અનર્થનિધિને જેલમાં શામાટે નાખવો છે ?

રાજા—આર્ય ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તેણે મારા સર્વ દેશને રંકથી પણ રંક દશાને પમાડેલ છે તેથી તેને જેલમાં નાખવો એ બહુજ થોડી શિક્ષા છે. તે પાપી તો પ્રાણાંતશિક્ષાને યોગ્ય છે માટે તેને પ્રા-ણાંતદંડ આપવો જોઇએ.

અર્થનિધિ—(હાથ જોડીને) મહારાજ ! ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો. નોકરનો એક અપરાધ ધણીએ સહન કરવો જોઇએ એ આપનો ધર્મ છે.

રાજા—આર્ય ! તેનો એક અપરાધ નથી પણ અનેક છે.

અર્થનિધિ—તેના અનેક અપરાધો હશે તોપણ તેને મહારાજે મારવો ન જોઇએ, કેમકે સર્વ લોકે નિંદેલાં કર્મોથીજ તે હણાએલો છે.

તેને પછી શું મારવો ?

રાજા—જો આપનો એમજ આગ્રહ હોય તો તેને પ્રાણાંતદંડ ન આપવો. પરંતુ મારા આવવા સુધી જેલમાં તો રાખવોજ.

અર્થનિધિ—મહારાજ ! જેને આપે પ્રથમ પ્રધાનપદે રાખેલો તેને તેમ કરવું (જેલમાં રાખવો) તે પણ યોગ્ય નથી માટે જ્યાંસુધી મહારાજનું અત્રે પધારવું થાય ત્યાંસુધી કામવગર તે પોતાને ઘેરજ બેસે તેમ કરીશ. તેથી વધારે શિક્ષા કરવા મારૂં મન ચાલતું નથી.

રાજા—(સ્વગત) અહો ! સજ્જનોની અજાતશત્રુતા કાંઇ અદ્ભુત હોયછે. જેથી આ પોતાના પરમ વેરીમાં પણ વેરી છે એવી બુદ્ધી રાખતા નથી એટલુંજ નહિ પણ મેં આજ્ઞા કરી તેમ છતાં પણ તેનું અહિત કરવા ઇચ્છતા નથી. (પ્રકાશ) આર્ય ! જેવી આપની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે આપે તેવિષે કરવું.

અર્થનિધિ—મહારાજે મારાઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો.

રાજા—આર્ય ! પ્રજાવિષે-(એટલું બોલી આંખમાં અશ્રુ સહિત વિરમેછે.)

અર્થનિધિ—મહારાજ ! આ પ્રજા મારાં બહિશ્વર પ્રાણ છે. પ્રાણનું અર્પણ કરીને પણ તેઓને હમેશાં અમંદાનંદના અનુભવવાળી કરવા યત્ન કરીશ એ મહારાજે નિઃસંશય જાણવું.

રાજા—આર્ય ! આપનાં આ વચનથી મારી સર્વ ચિંતા નિવૃત્ત થઇછે તેથી આ પ્રયાણના પ્રણામ કરૂંછું. (એમ કહી આકાશમાર્ગે દેવીની સાથે નિકળી જાયછે.)

અર્થનિધિ—મહારાજનો જય થાઓ જય થાઓ. (એમ કહેતાં નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી ચિત્રગુપ્તસહિત યમરાજા પ્રવેશ કરીને સિંહાસન-ઉપર બેસેછે.)

યમ—સખે ચિત્રગુપ્ત ! આજે કેટલા પાપીઓ છે ?

ચિત્રગુપ્ત—દેવ ! આજે દશ મહા પાપીઓજ દેવે દંડ દેવાના છે.

યમ—ત્યારે ક્રમ પ્રમાણે તેઓને આંહી બોલાવો.

ચિત્રગુપ્ત—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી) વક્રતુંડ ! પાપીને લઇ આવ.

વક્રતુંડ—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમકહી બહાર નિકળી ફરીને પાપી સાથે પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—(પાપીને જોઇને) ચિત્રગુપ્ત ! જુઓ, આનું શું પાતક છે.

कंस—કેશી ! આમાં શું જોવાનું છે? કેવલ મનને ઉદ્વેગ કરનાર બધું દેખાયછે.

केशी—મહારાજ ! આપનું કહેવું ખરૂં છે, પરંતુ પિતાની આજ્ઞા છે માટે સમાપ્તિસુધી જોવું જોઇયેજ.

कंस—ના કોણ કહેછે ? જોવાયછે.

ચિત્રગુપ્ત—(ક્ષણવાર પાનામાં જોઇને) ભગવન્! પૂર્વે આ ખેડુ હતો.

યમ—પછી ?

દ્વારપાળ—(પ્રવેશ કરીને) ભગવન્ બારણે ઉભેલા સ્ત્રીસહિત મહીજિત્ નામના રાજા દેવનાં દર્શનની ઇચ્છા રાખેછે. હવે જેવી દેવની આજ્ઞા.

યમ—(આશ્ચર્યસહિત) શું મહીજિત્ મહારાજ બહાર ઉભાછે ? ચિત્રગુપ્ત ! તુરત સ્ત્રીસહિત તેને આંહી લઇ આવ.

ચિત્રગુપ્ત—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી નિકળી રાજાસહિત પાછા પ્રવેશ કરેછે.)

રાજા—દેવ શ્રીયમરાજનો જય થાઓ જય થાઓ. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

યમ—હે પૃથ્વીંદ્ર ! પૂર્ણાભિલાષ થાઓ.

રાણી—કર્મસાક્ષી સૂર્યના પુત્રરત્નને નમન કરૂંછું. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

યમ—પુત્રિ ! પવિત્ર પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી પરમ અભ્યુદયને પામ. (ચિત્રગુપ્તને) ચિત્રગુપ્ત ! પવિત્ર ચરિત્રવાળાં આ દંપતિમાટે આસન આપો.

ચિત્રગુપ્ત—જેવી દેવની આજ્ઞા (એમ કહીને સોનાનું સિંહાસન તેને અર્પણ કરેછે.)

રાજા—(યમરાજાની આજ્ઞાથી સ્રીસહિત તેના ઉપર બેસેછે.)

યમ—મહારાજ ! પ્રજાપાલનરૂપ સ્વધર્મકર્મને છોડી મહારાજનું આંહી શામાટે આવવું થયુંછે તે જાણવા ઇચ્છુંછું.

રાજા—(હાથ જોડી સિંહાસનથી ઉતરીને) હે કર્મસાક્ષિપુત્ર ! મારી ઔરસ સંતતિ નથી. વળી ઔરસ પુત્રની પેઠે રાખેલી પ્રજા પણ હમણા બાર દુકાળીથી પીડાયછે. આ મારાં કયાં કેવાં પૂર્વ જન્મકૃત દુષ્કૃતનું ફલ છે તે પુછવાને અને કયા સત્કર્મથી ઔરસ સંતતિમુખદર્શનસુખની પ્રાપ્તિ અને મારી પ્રજા સુભિક્ષસુખામૃતસમુદ્રમાં નિમગ્ન થાય એ પુછવાને આપના ચરણકમલપાસે આવેલો છું (એમ કહી દંડવત્ પ્રણામ કરેછે.)

કંસ—કેશી ! મહીજિત્‌ના પ્રશ્નના ઉત્તરથી આપણે પણ ઔરસ સંતતિ પ્રાપ્તિના સાધનને સાંભલશું. પિતાશ્રીએ એટલામાટેજ મને આ જોવાની આજ્ઞા કરીછે એમ હું માનુંછું.

કેશી—(સ્વગત) હા ! આ નાટક જોવાથી આ ધર્મમાં પ્રીતિવાળો થશે અને જો તેમ થશે તો અધર્મપક્ષપાતી અમે હણાયા. (પ્રકાશ) મહારાજ ! મને પણ એમ જણાયછે.

યમ—રાજન્ ! તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રસંગપતિત આ કામ સમાપ્ત કરીને આપીશ. સ્વસ્થતાથી સિંહાસનઉપર બેસો.

રાજા—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી તેમ કરેછે.)

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! આનું કૃત્ય કહો.

ચિત્રગુપ્ત—આ ખેડુએ ખેડમાં ઉપયોગી જમીનના લાભના લોભથી ગોચરનાં સ્થલો, ગાયોને પીવાનાં તળાવો, અને ગાયોનાં વિશ્રામ સ્થલોને યાવત્જીવિત ખેડેલાં છે.

યમ—(સક્રોધ) દુષ્ટ દુષ્ટ ! ગોચરસ્થલનેજ તેં ખેડયું ! બીજું કાંઇ ન જોયું ? તે પાપતગ કર્મથી હજારો નરકની પીડાને હજારો વર્ષ સુધી ભોગવ. તારૂં મુખ મને ન દેખાડ.

પાપી—(કંપસહિત આંખમાં અશ્રુ લાવીને રોતો અને વક્રતુંડે મારેલો નિકળી જાયછે.)

બીજો પાપી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! બતાવો આનાં કર્મ.

ચિત્રગુપ્ત—(પત્રો જોઇને) ભગવન્ ! આ મારવાડના રાજાનો કારભારી હતો. વૈશ્ય જાતનો છતાં પણ પોતાનાં પેટ ભરવામાં પરાયણ અંતઃકરણવાળા તેણે બલાત્કારથી ગોચરોનેજ લઇ લઇ ખેડુઓને ખેડવાને આપ્યાં અને તેથી ઉપજેલ ધનથી આવકમાં વધારો બતાવી રાજાનું પ્રિયપણું સંપાદન કર્યું.

યમ—(સક્રોધ) ધિક્રે ! કર્મચંડાળ ! કુલપરંપરાના ધર્મને છોડી

પોતાનાં પેટ ભરવામાટે ગોચરોને લઇ લઇ પોતાના ધણીનું પણ અકલ્યાણ કર્યું ? જા જ્યાં સુધી સૂર્ય ને ચંદ્ર છે ત્યાં સુધી ક્રમથી સર્વ નરકની પીડાને ભોગવ. (યમકિંકરોએ ચાબખાથી મરાતો રાડો પાડતો પાપી નિકળી જાયછે.)

ત્રીજો પાપી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! જલદી બોલો.

ચિત્રગુપ્ત—દેવ ! ગુજરાતમાં રહેનાર આ માણસે પોતાના ખેતરમાં પડેલી ગાયની આંખમાં થોરનું છીર નાખી બલાત્કારે તે ગાયને આંધળી કરીછે.

યમ—(સક્રોધ)

અનુષ્ટુપ્.

ધિક્કાર કર્મચાંડાલ, મુખ દેખાડ ના મને ;
વક્રતુંડ ! અરે આની, હમેશાં ફોડ આંખને.

केशी—(કંસને) મહારાજ ! અત્યારે આપના પિતાશ્રીનો આશય સમજાયો. આ નાટક દેખાડીને આપને તેઓ ગાયની ભક્તિવાળા કરવાને ઇચ્છેછે.

कंस— કેશી ! કશી ચિંતા ન રાખ. તેવાં સો નાટકો પણ મને ગોભક્તિવાળો કરી શકે તેમ નથી.

રાજા—પ્રિયે ! આપણા પ્રધાન અનર્થનિધિએ પણ આ સર્વ નરકની પીડાઓ ભોગવવી પડશેજ. કેમકે તેણે યાવત્જીવિત આવાંજ કર્મો કરેલાં છે.

રાણી—તે વાત મને બહુ પ્રિય છે. પરંતુ તેનો સંસર્ગદોષ આર્યપુત્રને સ્પર્શ કરશે એમ મારું હૃદય ધ્રુજેછે.

રાજા—પ્રિયે ! ભય ન રાખ. નીચનીચતમ તેના સંસર્ગદોષને મટાડ-

નાર પ્રાયશ્ચિત ધર્મરાજથી જાણીને તે પ્રમાણે હું કરીશ.

ચોથો પાપી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—(સરોષ જોઇને) ચિત્રગુપ્ત ! આ પાપી શું કર્મ કરનાર છે ?

ચિત્રગુપ્ત—ઉજ્જેણમાં આ બ્રાહ્મણે ઉપસ્કરલાભના લોભથી ગાયોને લઇ પછી તેઓને ખડ પણ ન ખવરાવ્યું તેથી તેઓએ ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તડકો વાયુ અને વર્ષાદથી યાવત્જીવિત દુઃખ ભોગવ્યું.

યમ—(રોષના આવેશથી) રે પઠિતમૂર્ખ ! તને ધિક્કારછે. ગોમહિમાને જાણતાં છતાં પણ અંધ થયો ? હવે અત્યારે સ્વકર્મનું ફલ ભોગવ. વજ્રતુંડ ! આ પાપી ભુખ, તરસ, ટાઢ, તડકો, વાયુ અને વર્ષાદનાં અસહ્ય દુઃખોનો યાવત્જીવિત અનુભવ કરો.

પાપી—હા ! મારા બાપરે. (એમ રાડ પાડતો નિકળી જાયછે.)

પાંચમો પાપી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! આનું પાપ કહો.

ચિત્રગુપ્ત—દેવ ! આણે માતાપિતાની આજ્ઞા સ્વપ્નમાં પણ પાળી નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું પ્રતિદિવસ તેઓનું અંતઃકરણ નાનાપ્રકારના ક્લેશોથી સંતાપ્યુંછે.

યમ—(દાંતથી હોઠને દબાવીને) રે નીચ ! કૃતઘ્નશિરોમણિ ! આ પોતાનાં કરેલાં કર્મથી રૈરવ અને મહારૈરવની વેદનાનો અનુભવ કર.

પાપી—હા ! દુઃસંગને લીધે મેં માતાપિતાની સેવા ન કરી. (એમ રુદન કરતાં નિકળી જાયછે.)

કેશી—મહારાજ ! મારી સંગતિથી આપ માતપિતાની આજ્ઞા પાળતા નથી તે દેખાડવા પિતાશ્રીએ આ નાટક

જોવાની મહારાજને આજ્ઞા કરી હશે એમ હું માનુંછું.

કંસ—આ તમારી કપોલકલ્પના મને નથી રૂચતી.

યમ—બોલાવો બીજા પાપીને.

પેહેલી પાપણી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! આ પાપણીનાં કૃત્યો કહો.

ચિત્રગુપ્ત—(પત્રો જોઇને) મહારાજ ! આણે કોઇ દિવસ પણ સાસુસસરાની સેવા સ્વપ્નમાં પણ કરી નથી, સ્વપ્નમાં પણ સત્ય વચન બોલી નથી અને પોતાના પ્રાણનાથના ચરણકમલની સેવા પણ સ્વપ્નમાં કરી નથી. કેવળ નિષ્કારણ હજારો ક્લેશો કરીને હમેશાં તેઓનાં ચિત્તને સંતાપ્યાંછે અને કુટિલ તથા અત્યંત કડવાં અસત્ય વચનોરૂપ વિષની વિષમજ્વાલાની માલાથી તેઓનાં અંતઃકરણોને સદા બાળ્યાંછે.

યમ— અનુષ્ટુપ્.

પાપે ! દુષ્કૃત્યથી તારાં, રે દુરાચારની ઘર ;
રહે રૌરવમાં દુષ્ટે, યાવચ્ચંદ્રદિવાકર.

પાપિણી—હા ! દુષ્ટા અસતીની સંગતિથી મેં આમ કર્યું, પરંતુ દુઃખ તો મારેજ ભોગવવું પડશે. (એમ કહેતી નિકળી જાયછે.)

કેશી—દેવ ! પિતાશ્રીનો કેવળ મારા ઉપરજ રોષ નથી, પરંતુ મહારાજનાં બન્ને રાણીઓ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ ઉપર પણ રોષ હોય એમ આ પાપિણીનો પ્રવેશજ નિવેદન કરેછે.

કંસ—કેશી ! કુતર્કો કરવાથી બહુ થયું. મને જણાયછે કે, તારૂં મન ભ્રાંતિપિશાચીના આવેશથી પરવશ થઇ સર્વ વિપરીતજ જુવેછે.

કેશી—(સ્વગત) હવે મહારાજ કોપ્યા જણાયછે માટે પ્રતિક્ષણ નજ કહેવું. (પ્રકાશ) મહારાજનું કહેવું બરાબર છે.

બીજી પાપિણી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! આનાં કૃત્યો નિવેદન કર.

ચિત્રગુપ્ત—દેવ ! જન્મથી માંડી ખોટું બોલનારી આ સ્ત્રીએ અત્યંત કડવાં વચનોરૂપ વિષના કોળીઆથી સત્પુરૂષોનાં કુક્ષોને વ્યાકુળ કરેલાં છે અને પોતાના પતિને તથા પોતાના કુલને હમેશાં છેતરેલ છે.

યમ—(ક્રોધ સહિત.)

અનુષ્ટુપ્.

પાપે ! આ પાપથી તારાં, નિવાસ તુજનો બને,
કુંભીપાકે સદાકાળ, મુખ દેખાડ ના મને.

પાપિણી—હા ! બાલ્યથીજ નીચમાં નીચ કુલટાકુળની સંગતિરૂપ વિષલતાના પરિચયનો આ પરિણામ આવ્યો. (એમ કહેતાં રૂદન કરતી નીકળી જાયછે.)

શૈબ્યા—પ્રાણનાથ ! મારૂં મન આ દુષ્ટા સ્ત્રીને યોગ્ય દંડ અપાયો તે જોઇને સંતોષ પામ્યું.

રાજા—દેવિ ! ભગવાન્ દંડધર (યમ) યોગ્ય દંડને આપનારજ છે એ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

ત્રીજી પાપિણી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! આનાં કૃત્યો બતાવો.

ચિત્રગુપ્ત—(પત્રો જોઇને) ભગવાન્ ! આ ખેતર સાચવનારીએ ખેતરમાં પડેલી અને વેગથી દોડી જતી ગાયોને લાકડીના પ્રહારોથી

તથા પાણાના પ્રહારોથી અતિ નિર્દય થઇને મારેલી છે.

યમ— અનુષ્ટુપ્.

નિર્દયે ! તુજનાં કૃત્યો, નિર્દયેથી નિરંતર ;
મારે નિર્દય દૂતો તે, પીડાને ભોગવ્યા કર.

પાપિણી—હા ! અજ્ઞાનથી કરેલું દુષ્ટ કર્મ પણ અસહ્યતમ દુઃખ દેનાર છે તે મેં અત્યારેજ જાણ્યું. હવે મારે શું કરવું ? (એમ કહેતી નીકળી જાયછે.)

ચોથી પાપિણી—(પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—પ્રધાન ! કહો.

ચિત્રગુપ્ત—દેવ ! હુંકારે તુંકારેથી ભરેલાં દુષ્ટ વચનોથી આ સ્ત્રીએ સાસુ, સસરા, નણંદ અને પતિના મનને સંતાપેલ છે.

યમ— અનુષ્ટુપ્.

અત્યંત પાપથી પામી, પીડા નરકની ઘણી ;
પાંચવાર પછી પામે, યોનિને કુતરીતણી.

પાપિણી—હા ! મંદભાગ્યવાળી હું હણાણી છું. આ કેમ ભોગવી શકાશે ? (એમ કહેતાં રૂદન કરતી નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી પાંચમી પાપિણી પ્રવેશ કરેછે.)

યમ—પ્રધાન ! આનાં કૃત્યો ઉતાવળથી કહો.

ચિત્રગુપ્ત—દેવ ! આ અનભિજ્ઞા સ્ત્રીએ પ્રતિનિમેષ પોતાના પતિને છેતરીને પરપુરૂષો તરફ પાપદૃષ્ટિઓ કરેલી છે.

યમ— અનુષ્ટુપ્.

દુષ્ટે ! આ દુષ્ટ કૃત્યેથી, હમેશાં આંખ તાહરી ;
ઉખેડશે કાગડાઓ, વજ્રતુંડો ફરી ફરી.

જા તારૂં મુખ દેખાડ નહિ.

પાપિણી—હાહંત! શું કરૂં ? ક્યાં જાઉં ? તે વખતે મને કોઇએ પણ પરપુરૂષમાં પાપદૃષ્ટિનું આવું પરિણામ છે એમ શીખવ્યું નહિ. (એમ રાડો પાડતી નિકળી જાયછે.)

યમ—પ્રધાન! હવે કોઇ પાપી પુરૂષ કે સ્ત્રી બાકી છે ?

ચિત્રગુપ્ત— દેવ ! નથી. આ કામ સમાપ્ત થયું.

યમ—(મહીજિત્ રાજાને જોઇને) હે રાજન્! તમારા અપ્રતિમ પ્રજાપાલનપ્રેમથી સંતુષ્ટચિત્ત હું તમને ન દેખાડવાનું પણ દેખાડું છું.

મહીજિત્—મોટો અનુગ્રહ.

યમ—ચિત્રગુપ્ત! તે ચિત્રપટ આંહીં લઇ આવો. જે મેં આજથી સો વર્ષ પેહેલાં જેઠ શુદ આઠમને દિવસે મધ્યાન્હે ચિત્રેલ છે.

ચિત્રગુપ્ત—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી બહાર નિકળી ફરીને પ્રવેશ કરીને) દેવ! તે આ ચિત્રપટ. (એમ કહી ધર્મરાજના હાથમાં આપેછે.)

યમ—(ચિત્રપટનો વિસ્તાર કરીને) વત્સે શૈબ્યે ! વત્સ મહીજિત્! આમાં નજર કરો. શું આમાં દેખાયછે ?

મહીજિત્અનેશૈબ્યા—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી આદરસહિત જોઇને)

કંસ—(ચિત્રપટ જોઈને) કેશિન્! અહો, નિર્જન અરણ્ય જેવું દેખાયછે. આનંદવગરનું છે.

કેશી—મહારાજ ! પ્રારંભથીજ આનંદ આપનાર શું દેખાડયું છે?

શૈબ્યા—પ્રાણનાથ! મહારાજ ધર્મરાજની ચિત્રકળામાં અદ્ભુત કુશળતા જણાયછે. આ તરફ દૃષ્ટિ કરો.

અનુષ્ટુપ્.

તીવ્ર ગ્રીષ્મતણા તાપે, તપ્યું ચોમેર આ વન ;
છાયા નથી, બધાં મ્લાન, પત્ર પલ્લવ સાફ્લ.

રાજા—પ્રિયે! એમજ છે. આ તરફ પણ નજર કર. આ વનની નદી જેનું નિઃશેષ પાણી સુકાઇ ગયેલ છે અને જે સૂર્યનાં અત્યંત કઠોર કિરણો પડવાથી તપેલી ઝીણી રેતીને લીધે જાણે અંગારાના સમૂહો પાથરેલા હોય તેવા બન્ને કાંઠાવાળી છે તે અતિ સુકાઇ ગયેલાં ખડને લીધે જાણે ઘડપણથી ધોળાં આવી ગયાં હોય તેવી દેખાયછે.

શૈબ્યા—નાથ! ઝાંઝવાનાં પાણીથી ભ્રાંતમનવાળા, દૂરથી આવતા, તૃષાથી સુકાઇ ગયેલ કંઠ, હોઠ, તાળવું અને જીભવાળા પથિકોને રોકતાં હોય નહિ શું એમ આ જલપક્ષિઓ પક્ષપરિભ્રમણ સંજ્ઞાથી દીનદીન મુખવાળાં થઇને ચારેકોર ઉડેછે.

રાજા—પ્રિયે! આવા સ્થલમાં તો સો દુકાળીમાં પણ સુકાય નહિ તેવું મોટું તળાવ કરાવવું જોઇએ.

શૈબ્યા—અનર્થનિધિ પ્રધાન જીવતાં એ દુષ્કર છે.

રાજા—તે તો અત્યારે મૃતપ્રાય જાણવો.

શૈબ્યા—તે પોતે ભલે જીવો, પરંતુ તેની દુષ્ટ બુદ્ધિજ મરો.

રાજા—(ચતુરાઇથી જોઇને) પ્રિયે પ્રિયે! જો જો તુરત વિયાણેલી આ ગાય વાછડાસહિત વિરડામાં રહેલું એક માણસ પી શકે તેટલું પાણી છે તેને પીવાને જતાં કોઇ પાપી પુરૂષ તેને રોકીને પોતે પીયેછે.

શૈબ્યા—પ્રાણનાથ! આપે ખરૂં કહ્યું. આ ગાય દીન, તરસથી પીડાતી અને આંખમાં અશ્રુ આવી ગયેલાં હોય તેવી જણાયછે. આ પા-

પી કંઇ જાતનો હશે ?

રાજા—વસ્ત્ર અને આકૃતિથી વૈશ્યગમાં કોઇ અસગ હોય તેવું જણાયછે.

શૈબ્યા—એમજ. અનર્થનિધિનો કોઇ સજાતીય હોવો જોઇએ. બીજો કોણ તેવું પાપ કરે ?

રાજા—(સ્મૃતિ લાવીને) પ્રિયે, હું જાણુતો નથી કે શા કારણથી આ મારા મનમાં પરમ ઉદાસીનતા થાયછે ?

રથોદ્ધતા.

ધ્રૂજતું હૃદય અશ્રુ ઢળાએ, એય નેત્ર પરિપૂર્ણ ભરાયે ;
તાપ થાય અતિદુ:સહ લાજ, જોઈ ચિત્રપટ આ અહિં આજ.

(એમ કહેતાં મૂર્છા આવવાથી પડી જાયછે.)

કંસ—આ રાજા અતિ કરૂણાળુ જણાયછે.

કેશી—આ અતિ બીકણ અંત:કરણવાળો છે એમ કહેવું જોઇએ.

શૈબ્યા—પ્રાણનાથ પ્રાણનાથ ! ધીરજ રાખો ધીરજ રાખો. આ ચિત્ર છે. (એમ કહેતાં વસ્ત્રને છેડેથી પવન નાખેછે.)

રાજા—(સંજ્ઞા લાવીને)

માલિની.

બસ બસ બસ રાખો બંધ આ ચિત્ર જોવું,
નયમય નયનેથી દેખવા છું અશક્ત ;
કંઇ પણ મુજ ચિત્તે થાયછે દુ:ખ ભારી,
અહિંયાંજ વિરમું છું માફ માગી તમારી.

યમ—રાજન્ ! હવે પછી કંઇ પણ જોવાનું નથી, પણ સાંભળવાનુંજ છે.

રાજા—સાંભળવા તૈયાર છું.

યમ—જે વાણીએ તે તરસી ગાયને પાણી પીતી પોતાના પ્રાણરક્ષણ

માટે અટકાવી તેજ તું, કોઇપણ પોતાનાં પુણ્યકર્મોથી મહારાજા-પણાંને પામેલ છો. પરંતુ અસહ્યતમ અનપત્ય (વંધ્યત્વ)તા-દુઃખનો જે અનુભવ કરેછે તથા પોતાની પુત્રજેવી પ્રજા પ્રતિ-વર્ષ જે દુર્ભિક્ષથી પીડાયછે તે સર્વ તારાંજ પૂર્વજન્મનાં તે ક-ર્મનું ફલ છે.

રાજા—ભગવન્! કેવાં સત્કર્મો કરવાથી વેદના મટી જાય તે બતાવો.

યમ—રાજન્! પ્રત્યેક રાજધાની શેહેર, ગામ, ખેટ, ખર્વટ અને નેસો-માં વિશાળા ગૌશાળા બંધાવો, ગોચરમાટે ખેતરો રાખો, સર્વત્ર બબ્બે ગાઉઉપર જેની પાસે મોટાં છાયાવાળાં વૃક્ષોની હાર શોભે-છે એવી પાનીયશાળા (પીયાવા) બંધાવો, પ્રતિદિવસ ગાયોનાં ધણુને દુધપાક, પુડલા, લાડુ, મગજ ઈત્યાદિ નૈવેદ્યો આપો અને સવારમાં પરમ મંગળ આપનાર ગાયોને ગંધાક્ષત પુષ્પથી પરમ દેવતાની પેઠે પૂજન કરો. વળી ગાયોને મારવાની વાત તો છેટે રહી પરંતુ જો કોઇ ગાયોને મારવા માટે લાકડીને પણ ઉગામશે તેનો પણ હાથ કાપી લેવામાં આવશે એ રીતે સર્વત્ર ઢંઢેરો પી-ટાવો. તેથી આજ વર્ષમાં સત્પુત્રમુખદર્શન સુખને પામશો અને તમારા દેશમાં કોઇ દિવસ દુષ્કાળનો ભય નહિ થાય એ નિઃશંક જાણજો.

રાજા—આપની આજ્ઞા માથે ચડાવુંછું. આજેજ મારા શહેરમાં જઇને તે સર્વ હું કરીશ. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

શૈબ્યા—ભગવન્! મોટો અનુગ્રહ કર્યો. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

યમ—પુત્ર! તમારી રાજધાનીમાં જાઓ.

રાજા—જેવી ધર્મરાજની આજ્ઞા. (એમ કહી નીકળી જાયછે.)

કેશી—મહારાજ! જોયું, નોકરનો તર્ક ખરો છે કે ખોટો.

કંસ—સર્વ જોયું. બાકીનું પણ જોઇને યથાયોગ્ય કરશું.

યમ—ચિત્રગુપ્ત ! વિમાન લઇ આવો.

ચિત્રગુપ્ત—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી બહાર નિકળી ફરી પ્રવેશ કરીને) દેવ ! વિમાન તૈયાર છે.

યમ—(વિમાનમાં બેસીને) વિમાનવર ! શ્રી મથુરાપુરી પાસે શ્રીયમુનાના તીરઉપર સત્વર પોચાડ.

કંસ—કેશી ! આ શું !! શું યમ મથુરામાં આવેછે?

કેશી—મહારાજ ! આતો નાટક છે, કાંઇ ખરૂં નથી. (ધર્મરાજ ચિત્રગુપ્તસાથે વિમાનમાં બેસી નિકળી જાયછે.)

કંસ—કેશી ! જો નાટકશાળામાંજ નાટકની કળામાં કુશલ અપ્સરાઓએ આ શ્રીયમુના વન અને ઉપવન સહિત દેખાડી.

કેશી—દેવ ! આપે ખરૂં કહ્યું. તે તે સર્વ યમુનાના રમ્ય પ્રદેશો દેખાયછે. (ત્યારપછી માછી લોકો પ્રવેશ કરેછે.)

મુખ્યમાછી—પુત્રો ! જાળને ખેંચો, જાળને ખેંચો.

સર્વમાછી—(ખેંચેછે અને થોડીવાર વિશ્રામ લઇને) આજ કોઇ મોટો મગર અથવા ઘણાં માછલાં જાલમાં પડયાં જણાયછે તેથી બલથી ખેંચીએ છીએ તોપણ તેમાંથી પાણી નિકળતું નથી.

વૃદ્ધમાછી—પુત્રો ! તમે સર્વે ભેળા થઇ બળ કરો. (સર્વ માછી તે પ્રમાણે કરેછે.)

કંસ—કેશી ! મચ્છીમારો માછલાં ગ્રહણ કરવાને આવેલા છે. આ એવો દેખાવ કરેલો છે તેથી આ નાટક કાંઇક રમ્ય લાગેછે.

કેશી—દેવ ! આરંભથી અત્યારસુધી તો આ અપ્સરાઓએ

શું રમ્ય દેખાડયું છે? (ત્યારપછી જાલમાં માછલાં-
સાથે પડેલા સમાધિસ્થ ચ્યવન મુનિ પ્રવેશ કરેછે.)

સર્વેમાછી—(સકૌતુક જોઇને) અરે! આજે તો માણસના આકારનો ગત્સ્ય આ કોઇ દિવસ ન ખાધેલો મળ્યો છે તેથી આનંદ થાયછે. (એમ તાળીઓ પાડી કોલાહલ કરેછે.)

મુનિ—(અતિ કોલાહલથી સમાધિથી જાગ્રત થઇને કોપસહિત) પાપીઓ! શું કોલાહલ કરોછો ? આ શું છે ?

વૃદ્ધમાછી—(પાસે આવી બરાબર જોઇને) દુષ્ટો! છાના રહો છાના. આ માણસના આકારનું મત્સ્ય નથી, પણ કોઇ તપસ્વી દેખાયછે.

સર્વેમાછી—(ભય સહિત છાના ઉભા રહેછે.)

કંસ—કેશી! આ જાલમાં મુનિનું આવવું કયાંથી થયું?

કેશી—દેવ! મેં એમ પુરાણોમાં સાંભલ્યું છે કે ચ્યવનમુનિએ પ્રથમ યમુનાનાં જલમાં સાઠહજાર વર્ષ તપ કરેલું છે. ઘણું કરીને તેજ ચ્યવનમુનિ આ હોવા જોઇયે એવો મારો તર્કછે.

મુનિ—રે દુષ્ટો! આ માછલાંને શા માટે પકડયાંછે ?

વૃદ્ધમાછી—(ધ્રુજતાં) ભગવન્! અમે મચ્છીમારો છીએ. અમારી એ આજીવિકા છે. આપ અજાણતાં જાળમાં પડવાથી પકડાએલા છો તે ક્ષમા કરો. હવે જ્યાં પધારવું હોય ત્યાં પધારો.

મુનિ—પછી આ માછલાંઓની શી દશા થશે ?

વૃદ્ધમાછી—તેઓને વેંચીને અમારાં કુટુંબનું પોષણ કરશું.

મુનિ—ત્યારે મને પણ વેંચો. હું મારી સાથે રહેનાર આ માછલાંને છોડી ક્યાંય જવાનો નથી.

વૃદ્ધમાછી—મુનિવર્ય! આપને કોણ ગ્રહણ કરે ?

મુનિ—આહીંનો રાજાજ મને ગ્રહણ કરશે. પણ પ્રથમ આ સર્વને છોડી મારા વચનથી તે રાજાને કહો કે યમુનાના જલમાંથી નિકળેલ ચ્યવન તને બોલાવેછે.

વૃદ્ધમાછી—જેવી ભગવાન્‌ની આજ્ઞા. (એમ કહી માછલાંઓને જલમાં રાખી તે નિકળી જાયછે.)

રાજા—(પુરોહિત તથા તે માછી સહિત પ્રવેશ કરીને) ભગવન્ ! મથુરાનો રાજા હું આપને અભિવંદન કરૂં છું.

મુનિ—રાજન્ ! દીર્ઘાયુ થા

રાજા—ભગવાન્‌ની (આપની) શી આજ્ઞા છે ?

મુનિ—મારૂં મૂલ્ય આ લોકોને આપીને તું મને લઇલે.

રાજા—જેવી મુનિરાજની આજ્ઞા. (એમ કહી માછીને કહેછે) ધીવર ! કહે આ મુનિનું શું મૂલ્ય આપું ?

મુનિ—મારૂં મૂલ્ય તારેજ કહેવાનું છે. માછીલોકોએ કહેવાનું નથી.

રાજા—ભગવન્ ! તેમ કરીશ. દશ ગામ (આ મુનિનું મૂલ્ય) આપીશ.

મુનિ—નહિ નહિ. મારી એટલી કિંમત હોય નહિ.

રાજા—ત્યારે સો ગામ આપીશ.

મુનિ—એ પણ મારૂં યોગ્ય મૂલ્ય નથી.

રાજા—ત્યારે એકહજાર ગામ આપીશ.

મુનિ—હું મારી આત્મપ્રશંસા કરવા ઇચ્છતો નથી પરંતુ મારે યોગ્ય કાંઇ અપાય તો ઠીક.

રાજા—ભગવન્ ! મારૂં સમગ્ર રાજ્ય આપને માટે આ મચ્છીમારોને આપીશ.

મુનિ—રાજન્ ! તારાં સમગ્ર રાજ્યને પણ યોગ્ય હું નહિ. માટે મંત્રિઓસાથે વિચાર કરીને કાંઇ મારા યોગ્ય આપ.

कंस—આ મુનિ નિર્દય જણાયછે. સર્વસ્વ આપનારો રાજા હવે શું કરે?

केशी—દેવ! બ્રાહ્મણો તેવા ક્રૂર સ્વભાવવાળાજ હોયછે. તેથીજ દેવે (આપે) બ્રાહ્મણોનું નિકંદન કરવાને દૈત્યોને આજ્ઞા કરેલછે તે યુક્તજ કરેલું છે.

कंस—તમારા જેવા મંત્રિની મંત્રસંપત્નો એ પરિણામ છે.

રાજા—ભગવન્ ગવિજાત! હવે શું આપવું? જો આ મુનિ ક્રોધ કરશે તો ત્રિલોકીને પણ બાળી દેવાને તે સમર્થ છે તો તે મને બાળી નાખે તેમાં શુંજ કહેવું? માટે આ સંકટથી મારી રક્ષા કરો. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

ગવિજાત—રાજન્! ભય ન પામ તે મુનિપ્રવરને હું પ્રસન્ન કરીશ. બ્રાહ્મણો એ અમૂલ્ય અને જગત્પૂજ્ય વસ્તુ છે તેઓનું કશું મૂલ્ય છેજ નહિ. (કાનમાં કાંઇ કહેછે.)

નહુષ—(સહર્ષ મુનિપાસે આવી પ્રણામ કરેછે.)

અનુષ્ટુપ્.

ઉઠો હે ભગવન્! આપું, મૂલ્ય હું એક ગાયને;
મનમાં મેં વિચાર્યું કે, યોગ્ય છે એજ આપને.

(એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

મુનિ— અનુષ્ટુપ્.

આ ઉઠ્યો યોગ્ય તેં આપ્યું, મૂલ્ય તેથી ખુશી થશું;
ગાયોના તુલ્ય ના જાણું, પવિત્ર જગમાં કશું.

માછીઓ—(ખેદ સહિત) હા! હણાયા. આ બ્રાહ્મણે દશ ગામથી માંડી સમગ્ર રાજ્ય પણ ન લીધું અને હમણાં કેવલ એક ગાય

લીધી. હા ! આજનો દિવસ આપણે આ મુનિના પ્રસંગથી દુઃખ આપનારો થયોછે.

કંસ—માછીમારોનું તેવું ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે જેથી મુનિ પોતાના મૂલ્યમાં રાજ્યનો સ્વીકાર કરે.

કેશી—આપનું કહેવું ખરૂં છે. મચ્છીમારો આટલાનેજ (એક ગાયને) યોગ્ય.

મુનિ—મહારાજ નહુષ ! ગાયોનું માહાત્મ્ય તું જાણેછે તેથી મારૂં મન સંતુષ્ટ થયુંછે બ્રહ્માએ સર્વ મંગલને આપનાર ગાયોને ઉત્પન્ન કરેલછે તે ગાયોનું દર્શન, સ્પર્શન અને પૂજન એ કલ્યાણ પરંપરાને કરેછે. વળી જેઓ ગાયોની ટાઢ, પવન અને તડકાથી રક્ષા કરેછે તેઓ પણ સર્વ દુઃખથી મુક્ત થઇ આત્યંતિક સુખનો અનુભવ કરેછે અને જેઓ ગાયોને ખડ તથા અન્ન આપેછે તે રાજાધિરાજો પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્રની પરંપરાનાં મુખ જોવાનાં સુખરૂપ અમૃતસાગરમાં નિમગ્ન થાયછે. સાંભળ પ્રાચીન મહર્ષિઓનાં વચનો.

અનુષ્ટુપ્.

ન આપે અગ્નિ હોમેલ, પિતૃ ને દેવ પૂજતાં ;
દિન એક ખરા ભાવે, આપે જે ગાય સેવતાં.
યજ્ઞનું આદિ છે ગાયો, મધ્યને અંત જાણવું ;
ખરૂં અમૃત દેવોનું, દૂધ ઘી ગાયથી થવું.
માટે ગાયો સદા દેવી, હમેશાં પૂજવી અરે ;
કરી જંગમ છે ગાયો, સ્વર્ગની સીડી ઈશ્વરે.

તેથી એક ગાય આ મચ્છીમારોને આપો.

રાજા—જેવી મુનિવર્યની આજ્ઞા. (એમ કહીને વાછરડાસહિત એક

ગાય મમાવી) હે મચ્છીમારો ! આ મુનિનું આ મૂલ્ય ગ્રહણ કરો
(એમ કહીને આપેછે.)

વૃદ્ધ મછીમાર—પુત્રો ! જન્મથી માંડી આજ સુધી મેં આ અવસ્થા પાપથી કાઢેલી છે તેથી જો તમારી સંગતિ હોયતો આ બ્રાહ્મણ નેજ આજ આ ગાય આપું.

સર્વે માછીઓ—આર્ય ! અમે ખુશીથી અનુમોદન આપીએ છીએ માટે ઇચ્છાનુસાર કરો.

વૃદ્ધ માછી—ભગવન્ ! આપ સરખા ભવ્ય પુરૂષોનું દર્શન, સ્પર્શન, ભાષણ અને સ્મરણ એ પવિત્ર કરનાર છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. આજે તે સર્વ આપની સાથે અમારે થયુંછે. તો હવે આ ગાયનું ગ્રહણ કરીને અમને કૃતાર્થ કરશો એવી આશા રાખીએ છીએ.

મુનિ— અનુષ્ટુપ્.

કરૂં ગ્રહણ હું ગાય, થયા છો મુક્ત કિલ્બિષો ;
કાઢેલાં માછલાં સાથે, નિષાદો સ્વર્ગમાં જશો.

(એમ કહી ગાયને ગ્રહણ કરેછે.)

માછીઓ—અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો. (એમ કહી દંડવત્પ્રણામ કરેછે.)

મુનિ— અનુષ્ટુપ્.

જે મેં કાંઇ કર્યું પુણ્ય, મનોવચનકર્મથી ;
દુઃખાર્ત્ત જંતુઓ સર્વે, તેથી થાઓ સદા સુખી.

(એમ કહી સૂર્યને પ્રણામ કરેછે.)

આકાશમાં શાર્દૂલવિક્રીત.

છો તું ધન્ય મુનીંદ્ર હે ચ્યવન છે ધન્યા દયા તાહરી,
ધન્યો ગોમહિમા જણાય જગમાં જેના પ્રસાદે કરી ;

આખો જન્મ કરેલ પાપ તજીને સત્પુણ્યથી પાગરો,
આરોહો અમરાવતી, જલચરો સાથે બધા ધીવરો.

(એમ કહેતાં ચિત્રગુપ્તસહિત યમરાજા વિમાનથી ઉતરેછે.)

યમ—ભગવાન્ ચ્યવન! ગોપ્રદાનના પુણ્યના પરિપાકથી પાપરહિત આ ધીવરોને સ્વર્ગમાં લઇ જવા માટે આવેલ છું માટે મને ત્યાં જવાની રજા આપો.

ચ્યવન—ભગવાન્ ધર્મરાજ! સર્વ કુટંબ સાથે આ ધીવરોને સ્વર્ગમાં લઇ જાઓ એવી મારી પ્રાર્થનાછે.

યમ—" પ્રાર્થનાછે " એમ ન કહેવું પરંતુ " મારી એવી આજ્ઞા છે " એમ કહેવું જોઈએ. જેવી આપની આજ્ઞા છે તેમ કરવા તૈયાર છું.

ચિત્રગુપ્ત—ભગવાન્! આ ધીવરોનાં કર્મોની શી ગતિ કરવી?

યમ—મિત્ર ચિત્રગુપ્ત! એમ લખોકે " શ્રી યમુનાને કિનારે સાઠહજાર વર્ષોસુધી તપ કરીને બાહાર નિકળેલા મુનિવર્ય ચ્યવનને શ્રીયમુનાને કાંઠે રહેનારા આ લોકોએ શ્રદ્ધાથી એક ગાય આપી તેના અગણ્ય પુણ્યથી આ લોકોનાં અગણિત પાપો પણ નાશ પામી ગયાં. "

ચિત્રગુપ્ત—(તેવીજ રીતે લખીને) ભગવન્! આ જલચરોનાં કર્મો છે તેનું શું કરવું?

યમ—ચિત્રગુપ્ત! "મહામુનિ ભગવાન્ ચ્યવનના અનુગ્રહથી તથા સહવાસના પ્રભાવથી આ સર્વ માછલાં પોતપોતાનાં કર્મથી મુક્ત થયાં." એમ લખો.

ચિત્રગુપ્ત—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહીને તેવીજ રીતે લખીને બતાવેછે.)

યમ—(તે જોઇને તેના ઉપર પોતાની સીલ મારેછે.) આ તો ધીવરો

સહકુટુંબ આવો (એમ કહી તેઓને વિમાનમાં બેસાડીચ્યવનને પ્રણામ કરી) ભગવન્! હું જવાની રજા લઉંછું.

ચ્યવન—જાઓ, આપનો માર્ગ કલ્યાણરૂપ થજો. (ધર્મરાજા માછી લોકો અને જલચરોને વિમાનમાં લઇનિકળી જાય છે.)

નહુષ—ભગવન્! બ્રાહ્મણોનો મહિમા અપ્રતિમ છે કે જેમના એક ક્ષણના સમાગમથી પાપપુષ્ટ મચ્છીમારો પણ સ્વર્ગમાં ગયા.

ચ્યવન—રાજન્! આ કંઇ મારો મહિમા નથી પણ જગદ્વંદ્યા ગાયોનોજ મહિમા આપ જાણો.

અનુષ્ટુપ્.

ગાયો પ્રદક્ષણી કાર્યા, વંદનીયા હમેશ છે;
મહા કલ્યાણ દેવાને, બ્રહ્માએ સરજેલ છે.

ઇત્યાદિક ભગવાન્ વ્યાસે ગાયોનો બહુ બહુ મહિમા કહેલ્છે.

નહુષ—ભગવન્! આપની કૃપાથી તે મહામુનિ વેદવ્યાસે કહેલો મહિમા આજે મેં નજરે જોયો.

ચ્યવન—રાજન્! તારૂં શું પ્રિય કરૂં?

નહુષ—ભગવન્ આપની કૃપાથી મત્સ્યો અને ધીવરો સ્વર્ગમાં ગયા અને મારો પણ યશ વિનાશ ન પામ્યો તેથી બીજું શું પ્રિય હોય? તોપણ આપની કૃપાથી એમ થાઓ કે,

વસંતતિલકા.

ગાયોનું પૂજન સમસ્ત જને કરાય,
પ્રેમેથી ગાય મુજ દેશવિષે પળાય;
ભક્તિ થજો વિમલ ગાય વિષે અમારી,
જે ભક્તનું સકલ ઇચ્છિત આપનારી.

ચ્યવન—રાજન્ તેમ થાઓ (એમ કહી નિકળી જાયછે)

નહુષ—ભગવન્ ગવિજાત ! આપની કૃપાથીજ સપરિવાર અમારૂં રક્ષણ થયુંછે માટે આપના ચરણકમલની રજથી મારી રાજધાનીને પણ પવિત્ર કરો.

ગવિજાત—જેમ મહારાજને રૂચે તે રીતે કરવા તૈયાર છું (એમ કહી રાજા સહિત નિકળી જાયછે)

સૂત્રધાર—અહો ભોજકુલમંડલના મુકટરૂપ કંસ ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

શ્રી ગોરક્ષણમાં પરાયણ થજો વિપ્રો ધરાધીશ્વરો,
વૈશ્યો શૂદ્ર જનો અને ઇતર સૈ ગોભક્તિને આદરો;
તેને આપ, થજો સહાય હમણાં જે સર્વ ભૂમીશ્વર,
તેથી કામદુધા સુરક્ષિત તમે ગાયો થજો સત્વર.

એવી અમારી પ્રાથના છે. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

केशी—મહારાજ ! જોયું નાટક, મેં પ્રારંભમાંજ જે કહ્યું હતું તે ખરૂં કે નહિ તે આપે વિચારવું જોઇએ.

कंस—(સક્રોધ ઉભો થઇને) અરે દુષ્ટાઓ ! અપ્સરાઓ ! ભાગો આંહીથી, મારા પૂર્વના વૈરી વિષ્ણુનાં મૂળભૂત ગાયો અને બ્રાહ્મણોની ભક્તિ કરાવવા તમે પ્રયત્ન કરો છો એમ મે જાણ્યું, મારા શહેરની બાહાર નિકળી જાઓ નહિતો પ્રાણાંતદંડના પાત્રપણાને પામશો.

केशी—મહારાજ ! ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો આ લોકો નિરપરાધ છે તેઓએ તો કોઇની પ્રેરણાથી આ નાટક કરી બતાવ્યું છે.

कंस – (સ્મરણ લાવીને) મારા પિતા પણ મારાંજ અહિતની ઇચ્છા રાખેછે, માટે મારે આ ખડ્ગથી તેને મારવા જોઇયે

(એમ કહી ઉભો થાયછે.)

द्वारपाळ—(પ્રવેશ કરીને) દેવ! દેવકીને બાલકનો પ્રસવ થયો. હવે જેવી આપની ઇચ્છા. (એમ કહી પ્રણામ કરે છે).

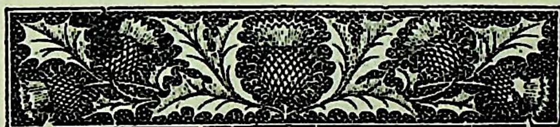
कंस—કેશી! જા મારા પિતાને જેલખાનામાં નાખ. હું પણ ઉતાવળથી દેવકીના આઠમા ગર્ભને હણવા જાઉંછું

केशी—જેવી દેવની આજ્ઞા. તે આપના પિતાને મેં બાંધેલાજ જાણો. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

कंस—કેશી ગયો. હું પણ ઉતાવળથી દેવકીના સુવાવડના ઘરતરફ જાઉં. (એમ કહી ઠેસું ખાતો મુકુટ પડી જતાં નિકળી જાયછે.)

અંક ચોથો સમાપ્ત.

श्रीप्रेमान्वितशंकरस्य तनयः प्राणादिमः शंकरः ।
झंडूभट्ट इति प्रसिद्धभिषजः शिष्योहिछत्रद्विजः ॥
तेन श्रीगुरुशंभुलालसुकवेर्निमातुराज्ञाभृता ।
गोरक्षाभ्युदयाख्यनाटकवरस्याकारि भाषांतरम् ॥

ગોપાલચિંતામણિ નાટક.

અંક ૫ મો.

(ઉદ્વેગવાળો કંસ પરિવાર સહિત પ્રવેશ કરેછે.)

કંસ—કેશી ! દેવો પણ અસત્ય વચન બોલનારા છે એમ મેં આજેજ જાણ્યું.

કેશી—મહારાજ ! કેવી રીતે ?

કંસ—પામર તે દેવોએ " દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે " એમ ખોટુંજ કહેલું જેને ભરોંસે મેં અત્યંત ક્રૂરતર માણસોએ કરવા જેવું ભાણેજોને મારવારૂપ કામ કર્યું. દેવકીએ તો આજે અર્ધ રાત્રિએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો.

કેશી—મહારાજ ! પુત્રી છે તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. તે પણ મારવીજ જોઇયે. કેમકે બહુ માયાવી વિષ્ણુ કોઇ પણ પ્રકારે આપનો વધ કરશેજ.

કંસ—કેશી ! તારૂં કેહવું સત્ય છે તેથીજ મેં દીનદીના અને અત્યંત કરૂણ રૂદન કરતી પણ દેવકીના હાથમાંથી ખેંચી બે પગથી ઝાલીને તે બાલકીને છીપર ઉપર પછાડી, તેટલામાં તો મારા હાથમાંથી નિકળી જઇને તુરત આકાશમાં કોઇ અષ્ટભુજા દેવી દેખાયાં.

કેશી—(આશ્ચર્ય સહિત)એ શું આવીપડયુ ! ! પછી પછી ?

કંસ—પછી દિવ્ય અલંકારો, દિવ્ય વસ્ત્રો, દિવ્ય અંગરાગો અને દિવ્ય પુષ્પોની માળાને ધારણ કરનારાં તે અષ્ટભુજા દેવીએ મને કહ્યું.

કેશી—દેવ! શું કહ્યું?

કંસ— અનુષ્ટુપ્.

" શું મને હણતાં મંદ, થયો છે તુજ અંતક;
ગમે ત્યાં પૂર્વનો શત્રુ. હણે ના દીનને વૃથા."

મને એ રીતે સરોષ બોલીને તે આકાશગાંજ અંતર્હિત થઇ ગયાં.

કેશી—રાજન્! તે આપનો પૂર્વ શત્રુ ઉત્પન્ન થયો છે તોપણ આપને કશો ભય નથી. કેમકે દેવો લડાઇથી ભીરૂ અને ક્ષેમશૂર છે એ વાત આપનાથી અજાણી નથી.

રથોદ્ધતા.

શું કરે હરિ અને વળી શંભુ, શું ચિરંતન મુનિજ સ્વયંભૂ;
પામરો અગર અન્ય આપને, દુઃખ, શૌર્ય સહ ધૈર્ય યુક્તને.

તોપણ જરા જેટલા પણ શત્રુની ઉપેક્ષા ન કરવી એવી નીતિછે માટે વિષ્ણુનાં મૂળતું ઉન્મૂલન કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

કંસ—સારૂં અમાત્ય વર્ય! સારૂં. ભલે તેમ કરો.

કેશી—રાજન્! તેમજ કરીશ, પરંતુ બકી અને બકાસુરને મેં ભગવાન્નાં મંદિર પ્રત્યે મોકલ્યાંછે તે બન્નેએ ત્યાંની શી હકીકત મેળવીછે તે જાણીને પછી તેને યોગ્ય કરશું.

બક—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ અને અમાત્યનો જય થાઓ જય થાઓ હું બક આપને પ્રણામ કરૂંછું

કંસ—આવ બક! તું કુશળ છો?

બક—દેવનાજ પ્રસાદથીજ.

કેશી—સંભારતાંજ આવ્યો તેથી મારૂં મન અત્યંત પ્રસન્ન થયું. બોલ શું હકીકત મેળવી છે?

બક—દેવ! અમાત્ય! આંહીથી ગયેલી તે બન્ને દેવીઓમાં એક ભૂદેવી

અને બીજી ભારતીદેવી હતી.

કેશી—પછી પછી ?

બક—તે બન્નેએ દેવકીના પુત્ર થવાને પ્રાર્થના કરાયેલા પરમેશ્વરે તેની પ્રાર્થના અંગીકાર કરી એ સર્વ વૃત્તાંત ભગવાન્‌ના ભક્તનો વેષ ધારણ કરનાર મેં જાણ્યું.

કેશી—તે ભગવાન્‌નો ઉત્સાહ ભંગ કરવા માટે મેં મોકલેલી પૂતનાને તેં ક્યાંય દીઠી કે નહી ?

બક—અમાત્ય! અચ્છોદ તળાવમાં હું નહાવા ઉતરેલ હતો ત્યાં મેં તેને દીઠી હતી અને તે ભગવાન્‌નાં મંદિરમાં ગયેલછે, હું ધારૂંછું કે તેપણ હમણાંજ આવવી જોઇએ.

પૂતના—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ અને અમાત્યનો જય થાઓ.

કંસ—આવ પૂતના! આવ તું કુશળ છે ?

પૂતના—દેવના પ્રસાદથી કુશળ છું

કેશી—પુત્રિ! તેં ભગવાનની શી ખબર મેળવી ?

પૂતના—આર્ય અમાત્ય વર્ય! આપની આજ્ઞાથી મેં ક્ષીરસાગરમાં જઇને માયાલક્ષ્મીરૂપ લઇને ભગવાન્‌ને બહુ બહુ કહ્યું કે-તમારે અવતાર ન લેવો તોપણ તેણે મારૂં વચન માન્યું નહિ. વળી ક્યાંય યમુનાના કાંઠા પાસે તે ગોપાલબાલપણાંને અંગીકાર કરશે એમ મેં ભગવાન્‌ના બોલવા ઉપરથી નિશ્ચય કરેલ છે. હવે જેમ દેવની મરજી.

કેશી—(આંખો વીંચી થોડીવાર વિચાર કરીને) દેવ! હું એમ માનું-છું કે વસુદેવે દેવકી પુત્રને કોઇ ગોપને ઘેર પોચાડયો અને તેની પુત્રીને તે આંહી લઇ આવ્યો.

કંસ—(જરા હસીને) કેશી! તારી ભ્રાંતિતો અતિ ભૂમિકાને આ રૂઢ

થઇ જણાયછે. બેડીમાં નાખી જેલમાં પૂરેલા અને રાત્રિ દિવસ અપ્રમત ચોકીવાળાઓએ ચોકી કરાતા વસુદેવનું બાહાર નિકળવું કેમજ સંભવે ? માટે એવી આકાશ પુષ્પના જેવી કલ્પના કરવા જરૂર નથી.

કેશી—(ઉદ્વેગ સહિત સ્વગત) રાજ સેવારૂપ પિશાચીને ધિક્કાર છે કે જે રાત દિવસ સેવકોનું રૂધિર પીએછે પ્રયત્ન પરંપરાથી સેવા કરાતાં છતાં પણ જે કયારે પણ યશ આપતી નથી પરંતુ અપયશના મોટલાને તો પગલે પગલે આપેછે. આ પ્રસંગે મારે મારા પિતાનેજ ઠપકો આપવા જેવુંછે કે જેણે બાલક પણથીજ મને આવા હિતા હિતને ન જાણનારા રાજાની સેવામાં યોજયો હવે બીજી શી ગતિછે ? પોતે કરેલાં કર્મનુ ફળ જીવતાં સુધી પોતેજ ભોગવવું જોઇએ, (પ્રકાશ) મહારાજ ! આપ ઠીક કહોછો. આ મારી વૃદ્ધ પણાને લીધે ભૂલ થતી હતી. હવે પછી મહારાજની શી આજ્ઞાછે ?

કંસ—દેવીએ જે કહ્યું કે " તારો પૂર્વ વૈરી કયાંય જન્મ્યોછે " તેની પ્રતિ ક્રિયા આજ કરો.

કેશી—નાથ ! એ વિષયમાં આપે કશી ચિંતા ન રાખવી. પૂતનાના કેહવા પ્રમાણે યમુનાના કાંઠા ઉપર કયાંય ગોપ કુટંબમાં તેણે ઉત્પન્ન થવું જોઇએ. માટે યમુનાના કાંઠાની આસપાસ હમેશાં દશ દિવસની અંદરનાં તથા દશ દિવસ ઉપરનાં બાલકોને શેહેર, ગામડા, ને સો, અને આકરો (ખાણો) માં મારવાં, અને બ્રાહ્મણો તથા ગાયોની હિંસા તો પ્રથમથીજ કરવા માંડીછે, તેથી વિષ્ણુની નિર્મૂલતા અવશ્ય થશે એમ મારી મતિછે.

કંસ—અમાત્ય ! તમે સાચું કહ્યું.

કેશી—પૂતના ! દશ દિવસની અંદરનાં તથા ઉપરનાં બાલકોને મારવાને તું જા.

પૂતના—જેવી અમાત્યની આજ્ઞા. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

કેશી—અરે બકાસુર ! તૃણાવર્ત્તાસુર ! શકટાસુર ! વત્સાસુર ! વ્યોમાસુર ! અઘાસુર ! અને વૃષભાસુર ! તમો સર્વ શેહેર, ગામડાં, ઘોષ, વ્રજ અને આકરોમાં બાલકોને મારવામાટે પોતેપોતાની ઇચ્છાનુસારરૂપ લઇને મહારાજની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરો. આ મહારાજ, તમારી કરેલી સહાયતાને કદી પણ ભૂલશે નહિ. બ્રાહ્મણો અને ગાયોને પ્રત્યેક રસ્તે પીડા કરવી. કેમકે તે બન્ને વિષ્ણુના મૂળભૂતછે એ તમારૂં અજાણ્યું નથી.

સર્વ દૈત્યો—(એકદમ ઉભા થઇને) આર્ય ! આપની આજ્ઞાનુસાર કરવા માટે અમોને ગયેલાજ આપ જાણો. (એમ કહી પ્રણામ કરી સર્વ નિકળી જાયછે.)

કેશી—મહારાજ ! આ સર્વ ગયા, તેઓ અવશ્ય સર્વત્ર તુરત જન્મેલ બાલકોનો ક્ષય કરશે. હવે બીજો મહારાજનો શો હુકમ છે ?

કંસ—કેશી ! મહારાજ ઉગ્રસેનનું તમે શું કર્યું. ?

કેશી—મહારાજની આજ્ઞા થઇ કે તુરતજ તેને પગોમાં બેડીઓ નાખી જેલમાં દાખલ કરી દીધેલ છે.

કંસ—બહુ સારૂં કર્યું. હવે મારૂં નિષ્કંટક રાજ્ય થયું. એટલે હવે દેવના અવતાર રૂપ યાદવોને પીડીશ. તેથી મારા પિતાના પક્ષપાતી સર્વ યાદવોને પકડવાને તું જા.

કેશી—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

કંસ—(મનમાં) કેશી ગયો તેથી હું પણ મારા પરમ મિત્રો બાણાસુર, ભોમાસુર અને જરાસંધ આદિના અનુમતિપત્રદ્વારા યાદવો-

ને પકડીને ઉખેડી નાખવા પ્રયત્ન કરૂં. (એમ કહી આકાશમાર્ગે નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી નારદ અને કંસ પ્રવેશ કરેછે.)

કંસ—હે મહામુનિ ! દેવો પણ ખોટાં વચનોની રચનાથી માણસોને મોહ પમાડેછે એમ મેં આજેજ જાણ્યું.

નારદ—રાજન્ ! તે કેવી રીતે ?

કંસ—દેવોએ કહેલુંકે-દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે. તે ખોટુંજ થયું. વળી દેવોના વચનોપર વિશ્વાસ લાવી મેં દેવકીના પુત્રોને વ્યર્થજ માર્યા, એમ હવે ચિત્તમાં ખેદ થાયછે.

નારદ—(સ્વગત) હમણાં દેવોનો પક્ષ ન લેવો. (પ્રકાશ) વત્સ ! દેવપણું કાંઇ જાતિઉપર આધાર રાખતું નથી કે નાતઉપર આધાર રાખતું નથી. પરંતુ તે સદ્‌ગુણોઉપરજ આધાર રાખેછે. તેથી જેઓ સદ્‌ગુણવાળાછે તેજ દેવો અને જેઓ સદ્‌ગુણવિનાના છે તે અસુરો જાણવા.

કંસ—મુનિરાજે સત્ય કહ્યું.

નારદ—વત્સ ! તારા સર્વ હજુરીઓ ક્યાં ગયેલા છે ?

કંસ—દેવર્ષિ ! દેવકીએ પ્રસૂતા પુત્રીને પગેથી ઝાલીને મેં જ્યાં છીપર ઉપર પછાડી તેટલામાં તો તે કોઇ અષ્ટભુજા દેવી થઇને—

" શું મને હણતા મંદ, થયોછે તુજ અંતક ;
ગમે ત્યાં પૂર્વનો શત્રુ, હણે ના દીનને વૃથા.

એમ કહીને અંતર્હિત થઇ ગયાં.

નારદ—(આશ્ચર્યની પેઠે દેખાવ કરીને) રાજન્ ! દેવીનાં વચનોથી ક્યાંય તારો પૂર્વનો શત્રુ ઉત્પન્ન થયો એતો નિશ્ચય થાયછે. પછી પછી ?

કંસ—એમજ. તેથીજ શહેર, ગામડાં, ખેટ, ખર્વટ, ઘોષ અને વ્રજોમાં

મેં મારા નોકરો કે જેઓએ રમતમાં પણ દેવોને મારી નાખેલ છે એવા અસુરોને મોકલ્યાછે. તેઓ સર્વત્ર દશ દિવસની અંદરનાં તથા દશ દિવસ ઉપરનાં બાલકોને ખાઇ જશે અને ગાયો તથા બ્રાહ્મણોની હિંસા કરશે તેથી વિષ્ણુની નિર્મૂલતા અવશ્ય થશે.

નારદ—(સ્વગત હસીને) જ્યારે વિધિ વિપરીત હોય ત્યારે બધું વિપરીતજ ભાસે છે, એ લોકવાણી ખોટી નથી. (પ્રકાશ) રાજન્! અપરાહિતકરી બુદ્ધિ તને કોણે આપી ?

કંસ—મુનિવર્ય! પરમ હિતૈષી અમાત્ય કેશીએજ.

નારદ—વત્સ! ત્યારે તો તારો પૂર્વવૈરી હતપ્રાય એમ નિશ્ચય જાણવું.

કંસ—તેમાં શી શંકાછે? દેવકીને પુત્રી ઉત્પન્ન થઇ તેને આજ અગિયાર વર્ષ થઇ ગયાં અને બારમા વર્ષનો આ બીજો મહિનો ચાલેછે.

નારદ—રાજન્! તારો પરમ હિતૈષી કેશી અત્યારે ક્યાં ગયોછે ?

કંસ—ભગવન્! બલવિનાના પણ વૈરીની ઉપેક્ષા ન કરવી તેથી વિષ્ણુનું મૂળ ઉખેડવાને અને પ્રથમ ગયેલા મારા નોકરોની ખબર કાઢવાને તે ગયેલ છે. તે ગયાને આજે પાંચમો દિવસ જાયછે. પણ મને તો તેના વિના પાંચ વર્ષ જેવા તે દિવસો ગયાછે. હવે તે પરમહિતૈષી અમાત્યને હું ક્યારે મળીશ અને અમાત્ય કુશળછે તથા પ્રથમ ગયેલા મારા પરમહિતકારી સર્વ નોકરો ક્યાંછે તે સર્વ પરાવરજ્ઞોમાં પ્રમુખ આપ ભગવાન્‌નાજ મુખથી જાણવા ઇચ્છુંછું.

નારદ—(સ્વગત) આ જીવશે ત્યાં સુધી ગાયો, બ્રાહ્મણો અને દેવોને પીડા શાંત નહિ થાય માટે તેને તુરત મહાપરાધી કરી ભગવાન્‌ના વધ્યપણાંનું પાત્ર કરૂં (પ્રકાશ) રાજન્! આ વિષય જ્યોતિર્વિદોનો છે તોપણ તારા આગ્રહથી પંચાંગપત્ર જોઇને જેમ

તેમ કહીશ. (એમ કહીને પંચાંગપત્ર પ્રસારીને જુવેછે.)

કંસ—(જોઇને) ભગવન્ ! આ આપનું તો પંચાંગપત્ર વિચિત્ર જ-ણાયછે આમાં તો વિઘ્નવૈરી દેવ (ગણપતિ) નથી અને લક્ષલા-ભયુક્ત સિદ્ધિ, બુદ્ધિ પણ નથી.

નારદ—રાજન્ ! ગાયો અને બ્રાહ્મણોની પીડામાં પ્રવૃત્ત થયેલાઓનું કુશલ પ્રશ્ન જોવાગાં વિઘ્નવૈરીદેવનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી અને લક્ષલાભયુક્ત સિદ્ધિ બુદ્ધિ તો તેઓનાથી ભયથીજ દૂર ભાગી જાયછે. વળી દેવના વૈરિ તમારે દેવોથી શું પ્રયોજન છે ?

કંસ—સારૂં મુનિવર્ય ! સારૂં નિર્દૈવત પંચાંગજ મને ગમેછે.

નારદ—(સ્વગત) જેવું તને ગમે છે તેવુંજ તુરત તારૂં પંચાંગ થશે. (પ્રકાશ) તેથીજ તેવું પંચાંગ તારી પાસે પસાર્યું.

કંસ—તેવો બીજો કોણ ઇંગિતજ્ઞ હોય ? (ફરીને સારી રીતે જોઇને) ભગવન્ ! તિથિ, વાર, યોગ, કરણ અને નક્ષત્રો પણ આ પંચાંગ-માં દેખાતાં નથી.

નારદ—તે પંચાંગ તો જ્યોતિષીનુંજ. અમારૂં નહિ. વળી તે પણ તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે તેથી તેઓનું તારી પાસે કાંઇ જરૂર નહિ. વધારે શું કહેવું,

વસંતતિલકા.

તે વાર, યોગ, તિથિને કરવુંજ શું છે ?
નક્ષત્રથી કરણથી પણ કાર્ય શું છે ?
જે જાણવાની મરજી મનમાંહિ રે'શે,
ભૂપાલ ! સર્વ તુજને મુજ પત્ર કેશે.

કંસ—મારે થયેલી વાત જાણવાનું પ્રયોજન છે, બીજું કાંઇ કામ નથી

નારદ—ત્યારે પૂછો.

કંસ—આંહીથી પ્રથમ ગયેલી પૂતનાની શી પ્રવૃત્તિ છે તે જુઓ.

નારદ—(એક પાનું ફેરવીને બતાવે છે.)

કંસ—(જોઇને)

વૈતાલિય.

અતસીસમ કાંતિવાન છે, બહુ કૂણા કર પાદ રક્ત છે ;
શિશુ તે સ્તન ધાવતાં મરી, પડી આ હે મુનિ કોણ સુંદરી.

નારદ—રાજન્ ! આતો નિમિત્તમાત્ર જોવાનું છે, તમે પુછ્યું કે પૂતનાની શી પ્રવૃત્તિ છે, તેથી પત્રમાં જોતાં કોઇ સ્ત્રી મરેલી છે. તેથી પૂતનાનાં કોઇ બાલકે પ્રાણ પીધાં છે એવું અનુમાન થાયછે.

કંસ—ભગવન્ ! આ કાંઇ અનુમાન નથી, પણ ખરેખરી પૂતનાજ છે. હા ! સકલ પૃથ્વીનાં બાલકોનાં રક્તપાનમાં વ્યસનવાળી ! તારૂં રક્તપાન આ બાલકે કર્યું, હા ! દૈવને ધિક્કાર છે. (એમ કહી નિસાસો નાખેછે.)

નારદ—રાજન્ ! વિદ્વાનો થઇ ગયેલી વાતનો શોક કરતા નથી.

કંસ—(ધીરજ ધરીને) મુનિરાજ ! આપનું કહેવું ખરૂંછે. આગળ દેખાડો.

નારદ—(બીજું પત્ર ફેરવેછે.)

કંસ—અહો ! કોઇ મહોત્સવ થતો દેખાયછે, એક તરફ ગોપો આનંદસહિત અલંકારો પહેરીને ચારે કોર ફરેછે, બીજી તરફ ગોપીઓ નાચતી, ગાતી, અને ક્રીડા કરતી આનંદમાં નિમગ્ન દેખાયછે. (બીજી તરફ જોઇને આશ્ચર્યસહિત)

વસંતતિલકા.

સૂતેલ તેજ અહિં બાલક ઘોડીઆમાં,
જાગી જતાં મૃદુલ પાય ઉલાળવામાં ;

ભાંગી ગયું શકટ પાત્રભર્યું વિચિત્ર,
શું આ કહે સમજવું મુનિવર્ય ચિત્ર.

નારદ—હું એમ ધારૂંછું કે ગાડાંમાં પેઠેલો કોઇ અસુર હોવો જોઇએ.

કંસ—(યાદ લાવીને) હા સ્મરણ થયું, આતો શકટાસુર ગાડાની પાસેજ પ્રાણરહિત થયો દેખાયછે. હા શકટાસુર! તારીપણ આ દશા થઇ? મુનિવર્ય! તેથી પણ આગળ બતાવો.

નારદ—જે તારી અભિરૂચિ. (એમ કહી આગળ બતાવેછે.)

કંસ—(જોઇને) હા! હું હણાયો.

શિખરિણી.

પડયો પૃથ્વીમાથે બહુ ચડી તૃણાવર્ત્ત ગગને,
બધાં અંગો ભાંગ્યાં અસુરહિત એ સત્વર બને;
અરે તેના માથે ભયરહિત આ બાલક ફરે,
હસેછે નાચેછે મુજ મરણનો એ ભય કરે.

(એમ કહી આંખમાંથી આંસુ પાડેછે.)

નારદ—(સ્વગત) એ તારૂં અનુમાન સત્યજ છે. (પ્રકાશ) રાજન્! ધીરજ રાખ ધીરજ રાખ.

કંસ—મુનિ આગળ બતાવો.

નારદ—જેવી તમારી ઇચ્છા. (એમ કહી બતાવેછે)

કંસ—(જોઇને આશ્ચર્યસહિત) મુનિવર્ય! આ શું! બગાસું ખાતાં આ બાલકના મુખમાં નિખિલ વિશ્વ દેખાયછે. હું જાણુંછું કે આ આ બાલક કોઇ ઇંદ્રજાલ બતાવનારો છે. આ તેની માતાપણ ભયભીત થયાં હોય એમ જણાયછે.

નારદ—રાજન્! એમજ છે.

કંસ—(આગળ જોઇને)

ઉદ્ગીતિ.

દહિંની દોણી ભાંગી, માખણનો ચોર ભાગે આ ;
લઈ લાકડી હાથે, પાછળ દોડેલ તેહની માતા.

(આગળ જોઈને) અહો ! આ ચપલ બાલકને અબળા ગોપીએ આંહી પકડયો અને નોંઝણેથી ખાંડણીઆસાથે બાંધ્યો. માટે હે મન ! તું નિર્ભય થા. અત્યારે આ બાલકનું બલ દેખાઇ રહ્યું.

નારદ—(સ્વગત) મૂર્ખ ! આતો પ્રેમથી બંધાયાછે. નોંઝણેથી નહિ.
(પ્રકાશ) રાજન્ ! તારૂં કહેવું ખરૂં છે.

કંસ—મને આગળ જોવાની ઇચ્છા વધેછે, માટે દેખાડો.

નારદ—(પત્રને ફેરવેછે.)

કંસ—(જોઈને) વૈતાલિય.

યમલાર્જુનની વચે જતાં, વચગાં ખાંડણીઓ થઇ જતાં ;
થડમાંથી પડેલ ઝાડ એ, બલ આ કયાંથી અનંત, બાલકે.

(ફરીને જોઇને) અહો કોઇ એ દેવ આ બાલકની સ્તુતિ કરેછે. (વળી આગળ જોઇને) અહો ! ઘણાં વાછડાનાં યૂથોને યમુના નદીના કાંઠા ઉપર ગોપના બાલકો ચરાવેછે તેમાં પણ એ, ગોપોમાં શ્રેષ્ઠ આ બાલકોનાં વિચિત્ર ચરિત્રો દેખવામાં આવેછે.

નારદ—એજ છે.

કંસ—હજુ આગળ બતાવો.

નારદ —ભલે જેવી તારી ઇચ્છા. (એમ કહી પત્રને ફેરવેછે.)

કંસ—અહો ! આ શું ?

અનુષ્ટુપ્.

વત્સના પુંછડાંસાથે, પકડી પાછલા પગ ;
પછાડી કોઠની સાથે, મારે તોપણ નિર્મદ.

કેમ આ વત્સપાલક થઇને વત્સમારકપણાને અંગીકાર કરેછે ? (ચતુરાઇથી જોઇને) અહો જાણવામાં આવ્યું. આ વાછડો નથી પણ વાછડાને આકારે વત્સાસુર મૃત્યુને પામ્યો એમ જણાયછે. હા! વત્સ વત્સાસુર! તું પણ અગારેમાટે આ દશાને પામ્યો ? (એમ કહી રૂદન કરેછે.)

નારદ—રાજન્! આમ અત્યંત બીકણપણું તમને શોભતું નથી.

કંસ—(ધીરજ ધરી નેત્રમાંથી આંસુ લુઇને) ભગવન્ આગળ જોવાને હું તૈયાર છું.

નારદ—આ પણ વિચિત્ર ચિત્ર જુઓ.

કંસ—(સાદર જોઇને.)

વસંતતિલકા.

હાહા બકાસુર અહિં વળી બાલકે આ,
ચાંચેથી ચીરી બલવાન હણ્યો અરે હા;
આનંદથી કુસુમવૃષ્ટિ સુરો કરેછે,
ગોપાલબાલક બધા સ્તુતિ ઓચરેછે.

તેઓ બધાને હું મારૂં. (એમ કહી ઉભો થાવા જાયછે.)

નારદ—આ તો ચિત્ર છે.

કંસ—અહો! એ તો હું ચુકી ગયો. હા! બકાસુરની પ્રવૃત્તિ પણ કુશળ નથી એમ અનુમાન થાયછે.

નારદ—રાજન્! સંપૂર્ણ જોયા પછી વિચાર કરશું.

કંસ—મુનિવર્ય! આપનું કહેવું યુક્ત છે. પાનું ફેરવો.

નારદ—તેમજ. (એમ કહી પત્ર ફેરવેછે.)

કંસ—(જોઇને) આ એક યોજનના વિસ્તારવાળો મહાસર્પ (અજગર) ની આકૃતિ જેવો સુંદર પર્વત છે, તેની આ સુંદર ગુફા છે, તે-

માંથી આનંદસહિત નિકળીને આ ગોપબાલકો આશ્ચર્યસહિત પીતાંબર ધરનાર આ બાલકને પૂર્ણ પ્રેમાશ્રુની વૃષ્ટિ પાડતી દૃષ્ટિઓથી જુવેછે, એ શું છે? (નિપુણ જોઇને) હંત! આ કાંઇ પર્વત નથી પરંતુ સર્પના આકારવાળો અઘાસુર પ્રાણરહિત થઇને પડ્યોછે સખે! તું પણ બકાસુર અને પૂતનાની પછવાડે ગયો અને તારાથી પણ આ ગોપાલબાલક જીતી શકાયો નહિ. અથવા ગાયો અને ગોકુળ સહિત આ ગોપાલબાલકને ગળી જવાંથી તેં તો સર્વ મારૂં કાર્ય કર્યું, પરંતુ મારા મંદ ભાગ્યના મહિમાથી આ ચપલ ગોપાલબાલકે તે સર્વ નિષ્ફલ કર્યું

નારદ—આ તરફ પણ નજર કરો.

કંસ—હે મુનિ! મારી દૃષ્ટિ બાલનાર આ ચિત્રછે. આ પાપીઓ અઘાસુરને મારીને અગંદાનંદ પામીને યમુનાને કાંઠે દહીંને ચોખા ખાયછે.

(ફરીને જોઇને) વાછડાઓને આકાશમાર્ગે હરી લેતા વિધાતાએ તેઓનાં ભોજન સુખમાં વિઘ્ન પાડયું.

નારદ—જેમ રાજા કહેછે તેમજ છે.

કંસ—(ફરીને જોઇને) ભગવન્! આંહીથી વાછડાં અને ત્યાંથી વત્સપાલકો (ગોપ બાલકો) ને હરી જતા બ્રહ્માએ ભૂલી ન જવાય તેવું મારૂં સાહાય્ય કરેલ છે.

વૈતાલિય.

કવલ હાથવિષે લઇને ફરે, પ્રતિવને યમુનાતટમાં અરે,
સ્વજન, વત્સ વિયોગ દુખી કરે, પ્રતિગિરિ પ્રતિકુંજ ભમ્યા કરે.

તેથી મારૂં ચિત્ત પ્રસન્ન થાયછે.

નારદ—રાજન્! આ તરફ નજર કરો.

કંસ—(જોઇને ઉદ્વેગ સહિત) હાહંત! આ ગોપાલબાલકનો કોઇ અ-
પ્રતિમ પ્રતાપ જણાયછે.

વસંતતિલકા.

તે ગોપ બાલક અને વળી વાછડાંને,
આપી નમાવી નિજ ચાર કિરીટ આને ;
માગે ક્ષમા વિનયથી વિધિ મોહ પામી,
આ બાળમાં હરિથકી ન જણાય ખામી.

નારદ—એમજ છે. આ તરફ નજર કરો.

કંસ—(આશ્ચર્યસહિત જોઇને)

વસંતતિલકા.

આ નાગની શતફણાપર વારવાર,
નાચે ધરી ચરણ નિર્ભય આ કુમાર ;
નાગસ્ત્રિઓ પ્રણયથી પ્રણમી કહેછે,
સ્વપ્રાણનાથ પરિરક્ષણને ચહેછે.

ભગવન્ ! દેવર્ષિ ! આ નાગ કોણ છે ?

નારદ—રાજન્ ! તે આ કાલિય નાગ છે.

કંસ—અહો ! જે નાગોનો અંત કરનાર ગરૂડથી પણ બીતો નથી તેને
પણ આ બાલકે આ દશાને પમાડયો !

નારદ—રાજન્ ! તેમાં શો સંદેહ, આ પણ જુઓ.

કંસ—(જોઇને)

વસંતતિલકા.

ભાંડીર નામ વડથી નહિ દૂર જાતાં,
આ કોઇ બાલક લઇ હદપાર થાતાં ;
બેઠેલ બાલક ખભે પણ મૂઠ મારે,

વજ્રે હણેલ ગિરિતુલ્ય ગરેલ હા ! રે !

(નિપુણ જોઇને) હા ! આ તો ગયપુત્ર પ્રલંબાસુર હોય એમ જણાયછે. વત્સે ! કેમ તારી પણ આ દશા ?

નારદ—કંસ ! કંસ ! ખેદ કરો નહિ આ તો ચિત્ર છે. બીજી તરફ પણ જુઓ.

કંસ—(જોઇને) ભગવન્ ! આ તાલનું વન છે તે ગધેડારૂપ, પ્રાણુરહિત, અસુરોથી વ્યાપ્તછે, એવું દેખાયછે. શું મારા મિત્ર ધેનુકાસુરને પણ જ્ઞાતિ અને બાંધવ સહિત આ ગોપ બાલકાએ મારી નાખ્યો ? જેથી ગાયો અને ગોપ સહિત આંહી હર્ષથી તેઓ વિહાર કરેછે. (થોડે છેટે જોઇને) અહો ! આ ગોપાલ બાલકની, ગાયોઉપર ઘણી ભક્તિ છે જેથી આંહી અખિલ ગોધનને ખાઇ જતા દાવાનલને પણ—

અનુષ્ટુપ્—" જો ગાયોમાં ખરી ભક્તિ, જો તેઓ પ્રાણુથી પ્રિય ;
ગાયો જો મુજ સર્વસ્વ, ગાયો જો મુજ દૈવત.
તો દાવાનલ આ લીન, મુજના મુખમાં થજો ;
સર્વ આ ગોપ ગાયોને, અગ્નિથી ભય ના થજો "

એમ કહી નિ:શેષ દાવાનલને પણ આ બાલક પી ગયો, આ ચમત્કાર અદ્‌ભુત છે આ ગોપાલબાલક મારો પરમ શત્રુ છે કે જે દુ:સહ દુ:ખોને પણ સ્વીકારીને વિષ્ણુનાં મૂળભૂત ગાયોની રક્ષામાં દીક્ષિત હોય એમ જણાયછે.

નારદ—આ જુઓ.

કંસ—(જોઇને) મુનિવર્ય !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

મેઘે વ્યાપ્ત થયું બધું નભ અહો થાયે બહુ વીજળી,

વૃષ્ટિનાં જળથી જણાય ન મહી નીચી ન ઉંચી વળી ;
ગોપી ગોપ ફરે અહીં તહિં, ધરી છાતીસમાં બાલને,
વર્ષાથી દુખ પામતા નિકળવા ઇચ્છે સુખે કાળને.

રથોદ્ધતા.

ગાયનાં ધણ કરે પલાયન, વૃષ્ટિથી થરથરે બધાં જન ;
ક્યાં જવાથી વરસાદ ના નડે, એ ઉપાય નહિ કોયને જડે.

ઇંદ્રે મને મોટી સહાયતા કરીછે.

નારદ—તેમાં શો સદેહ ? પણ આ તરફ પણ જુઓ.

કંસ—(જોઇને આશ્ચર્યસહિત) હા ! આ શું ?

મંદાક્રાંતા.

દીઠું દુઃખે રૂદન કરતું ગામ આબાલ તેથી,
હાથે ધારી ગિરિવરવડે સઘ ગોવર્ધનેથી ;
આનંદોના જલનિધિવિષે મગ્ન સૌને કરેછે,
રક્ષા થાતાં અભય થઇને ગોપ ગોપી ફરેછે.

(ફરીને જોઈને) એટલુંજ નહિ, પણ—

વસંતતિલકા.

આ ઇંદ્ર તે સભયવિસ્મય અત્ર આવી,
પ્રેમે પડ્યો ચરણમાં શિરને નમાવી ;
પોતે કરેલ અપરાધવડે ડરેછે,
છોડી સ્વગર્વ સઘળો સ્તુતિ ઓચરેછે.

(આગળ જોઇને) એટલુંજ નહિ પણ સુવર્ણના સિંહાસનઉપર તેજ ગોપાલબાલકને બેસાડીને ઇંદ્ર પોતે કામધેનુના દુધથી અને ઐરાવત હાથીની સુંઢે ઉપાડેલ ગંદાકિનીનાં જલથી અભિષેક કરેછે. હા હંત ! આ શો કાળનો ફેરફાર ! જેમાં દેવો પણ ગોપા-

લબાલકની સેવામાં પરાયણ થાયછે.

નારદ—આ પણ જોવા લાયક છે તે જુઓ.

કંસ—(જોઇને સાશ્ચર્યાનંદ સ્વગત)

મંદાક્રાંતા.

શી આ માયા ક્યમ કરી થયો એક પોતે અનેક,
સૌંદર્યેથી નિરતિશય છે મેઘથી શ્યામ છેક;
લાવણ્યેથી નિજ મુખતણા ચંદ્રકાંતિ હરે તે,
ગોપી વૃંદો સહ નિરૂપમા રાસલીલા કરેછે.

સત્યછેકે—ચક્રવર્તિ રાજાઓ પણ આ પરમાનંદના પારાવાર (સમુદ્ર) ના એક બિંદુનો પણ અનુભવ કરી શકતા નથી. (પ્રકાશ) ભગવન્! આવો નિર્મર્યાદ આ ગોપાલબાલક પ્રચંડ દંડની પાત્રતાનો અનુભવ કરશે.

નારદ—વત્સ! આતો ચિત્ર છે. આ બીજું પણ જો.

કંસ—(જોઇને.) માલિની.

વૃષ અતિ બળવાળો ગર્વથી અંધ પુષ્ટ,
હય પણ વ્રજને છે દુઃખ દેનાર દુષ્ટ;
નિજ જન ભય જોઇ બાલ સામા થયા છે,
યમસદનવિષે તે હાય બન્ને ગયા છે.

(બારીક નજરથી જોઇને) હા હંત! શું વૃષાસુર અને કેશી એ બન્ને પણ આ બાલકથી વિનાશ પામ્યા? સખે કેશિન્! કેશિન્! આ શી તારી વિપરીત દશા? (એમ કહેતાં મૂર્છા ખાઇ પડેછે.)

નારદ—રાજન્! ધીરજ રાખ, ધીરજ રાખ.

કંસ—ભગવન્! આ દુષ્ટ ચિત્રકાર કોણ છે? જેણે આવાં ખોટાં ચિત્રો ચિંતરેલાં છે. તે ચિત્રકાર મારાથી પ્રાણાંતદંડનું પાત્ર છે.

નારદ—રાજન્! આ કાંઇ ખોટાં ચિત્રો નથી. પરંતુ ખરેખરાંજ ચિત્રો છે તેથી ચિત્રકારનો કશો અપરાધ નથી.

કંસ—મહામુને! શું બધાં ચિત્રો ખરેખરાં છે? ત્યારે તે ગોપાલબાલક ક્યાં છે? જેણે મારા સર્વ પુરૂષોને મારેલા છે.

નારદ—(સ્વગત) ગાયો અને બ્રાહ્મણોની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થયેલો આ કંસ જેમ તુરત યમરાજાનો અતિથિ થાય તેમ કરવું જોઇએ. (પ્રકાશ) રાજન્! આ કંઇ ગોપાલબાલક નથી પણ દેવકીનો આઠમો પુત્ર છે તેને તારાથી બીતા વસુદેવે પોતાના મિત્ર નંદને ઘેર ગુપ્તરીતે રાખેલ છે, અને તેની કન્યાને આંહી લઇ આવ્યા જે અષ્ટભુજા આકાશ માર્ગે સ્વર્ગમાં ગયાં. તેથી દેવો અસત્ય બોલનારા નથી એમ તારે નક્કી જાણવું.

કંસ—(સ્મરણ લાવીને) હા! કેશીએ પણ પોતાની બુદ્ધિથી આજ તર્ક કરેલ હતો પરંતુ મેં તેનાં વચનો સાંભળ્યાં નહિ, હંત હંત!! કેશિન્! કેશિન્! તારા જેવો મંત્રી મને ક્યાંથી મળશે.? (એમ કહેતાં રૂદન કરેછે.)

નારદ—(સ્વગત) એટલામાટેજ જ્યાં મંત્રી ગયો ત્યાંજ તારે પણ તુરત જવું. (પ્રકાશ) રાજન્! ધીર પુરૂષે થઇ ગયેલી વાતનો શોક ન કરવો જોઇએ.

કંસ—(કોપ કરી ઉઘાડી તરવાર લઇને) ધિક્રે વસુદેવ! તને ધિક્કાર છે. હવે તું નથી. (એમ કહી મારવા દોડેછે.)

નારદ—(ઉભા થઇને) રાજન્! આ કર્તવ્ય નથી. વસુદેવને મારવાથી તેનો પુત્ર આંહી આવશે નહિ. પણ વસુદેવ જીવતા હશે તો પિતૃસ્નેહથી અવસ્ય તે આંહી આવશે. માટે તેને હમણા મારવા ન જોઇએ.

કંસ—મુને ! સાચું કહોછો. દેવકી અને વસુદેવને બેડીગાં નાખી તેના પુત્રોને મારીશ.

નારદ— રાજન્ ! હવે હું જાઉંછું. આ પત્રે તને જે અપેક્ષિત હતું તે સર્વ જણાવ્યું હવે પછી મહારાજની મનોવૃત્તિજ પ્રમાણછે. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

કંસ—ભગવાન્ ! નારદ પણ ગયા. તેણે સર્વ વૃતાંત ખરેખરૂં જણાવી ને મારો બહુ ઉપકાર કરેલો છે.

વસંતતિલકા.

સંબંધીઓ પણ અરે વસુદેવજેવા,
થાયે ઘણા કુટિલ વાઙ્ગન કર્મ એવા ;
અંતે જણાય પણ પાપ અવશ્ય તેનું,
છાના કુરોગસમ છે પરિણામ જેનું.

ભવતુ. ચાણૂરઆદિની સાથે વિચાર કરી વસુદેવના પુત્રોને બોલાવવા અક્રૂરનેજ મોકલીશ (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

અંક પાંચમો સમાપ્ત થયો.

श्रीमेमान्वितशंकरस्य तनयः प्राणादिमः शंकरः ।
झंडूभट्ट इति प्रसिद्धभिषजः शिष्योहिच्छत्रद्विजः ॥
तेन श्रीगुरुशंभुलालसुकवेर्निमातुराज्ञाभृता ।
गोरक्षाभ्युदयाख्यनाटकवरस्याकारि भाषांतरम् ॥

ગોપાલચિંતામણિ નાટક.

અંક ૬ ઠ્ઠો.

(ત્યાર પછી રામ અને કૃષ્ણ જેની સેવા કરેછે એવા અક્રૂર પ્રવેશ કરેછે.)

અક્રૂર—પુત્રો! ઘણા સમયથી થયેલો મારો મનોરથ પૂર્ણ થયોછે.

શ્રીકૃષ્ણ—આર્ય! અમારાં માતપિતાનું તથા સર્વ યાદવોનું કુશળ છે?

અક્રૂર—કંસ જીવતાં યાદવોની કુશળતાની આશા પણ ક્યાંથી?

બળભદ્ર—આર્ય! શું પોતાના વંશજોની સાથે પણ પાપી કંસ વિદ્રેષ કરેછે?

અક્રૂર—વત્સ! નારદના ઉપદેશથી તે સર્વ યાદવોને દેવોના અવતારો માનેછે, મનુષ્ય ગણતો નથી, અને પોતે પોતાને કાળનેમિનો અવતાર માનીને કાળનેમિને પૂર્વે વિષ્ણુએ હણેલો તે આફેરે પણ દેવકીને ઘેર જન્મેલા વિષ્ણુથીજ હણાશે એવો નિશ્ચય કરી વિષ્ણુનાં મૂળભૂત ગાયો તથા બ્રાહ્મણો અને વિષ્ણુભક્ત યાદવોને અત્યંત પીડા કરેછે.

શ્રીકૃષ્ણ—આર્ય! આપનું અત્ર પધારવું શા ઉદ્દેશથી થયુંછે, તે જાણવા ઇચ્છુંછું.

અક્રૂર—વત્સ! ગઇ કાલે આવેલા નારદે તમારૂં સર્વ ચરિત્ર કંસને જણાવ્યું તેથી કોપેલા કંસે "ધનુર્યાગ જોવાના મિષથી આંહી લાવેલા રામ, કૃષ્ણને કુવલયાપીડ હાથીથી અને ચાણૂર આદિ મલ્લોથી મારીશ", એમ નિશ્ચય કરીને તમને બોલાવવામાટે મને

હુકમ કર્યો છે, દેવકી અને વસુદેવને ફરીને બેડીમાં નાંખ્યાં છે અને પોતાના પિતા ઉગ્રસેનને પણ કારાગારવાસી કરી દીધાછે તથા ગાયો, બ્રાહ્મણો અને યાદવોને પ્રતિક્ષણ પીડેછે. વળી દશ હજાર ગાયોને અધર્મથી ભેળી કરીછે તેઓનું શું કરશે તે મારી બુદ્ધિથી કાંઇ સમજાતું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ—આર્ય ! મારે અવશ્ય ત્યાં આવવું પડશે.

વસંતતિલકા.

માબાપનું નિગડબંધન દુ:ખકારી,
છે ઉગ્રસેન સહુ યાદવ દુ:ખી ભારી ;
હાહા ! વ્યથા નવ કરે પણ દુ:ખ થાય,
ગાયોનું પીડન સુણી ખળથી કરાય.

માટે આર્ય ! યશોદાનંદને મથુરા જવા માટે પ્રાર્થના કરીએ.

બલદેવ—એમજ. તેઓની સંગતિવિના એક પગલું ભરવાને પણ આપણે શક્તિમાન્ નથી.

અક્રૂર—તમારૂં કહેવું ખરૂં છે, ચાલો જઇએ. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

(ત્યારપછી બે ગોપી પ્રવેશ કરેછે.)

ચંદ્રભાગા—સખિ વિશાખા ! મેં સાંભળ્યું છેકે-અતિક્રૂર અક્રૂર આપણ સર્વના હૃદયસર્વસ્વ શ્રી નંદનંદનને મથુરા લઇ જનાર છે.

વિશાખા—મેં પણ એમ સાંભળ્યુંછે.

ચંદ્રભાગા—શું તે બાબતમાં શ્રી વૃષભાનુની પુત્રી આદિ ગોપીઓ પણ કાંઇ પ્રતિકાર નહિ કરે ? તેમ માતા યશોદા કે પિતા નંદ પણ તેને રોકશે નહિ ?

વિશાખા—અયિ ચંદ્રભાગે ! શ્રી રાધા આદિ સર્વ ગોપીઓએ મથુરા

ન જવા માટે તેવી તેવી પ્રાર્થના કરી કે જેથી વજ્ર પણ ફાટી પડે અને પર્વત પણ રોવા માંડે. તેમ માતા યશોદા અને પિતા નંદરાયે પણ બહુ બહુપ્રકારે ના પાડી ત્યારે શ્રી નંદકુમારે કહ્યું કે-નિરવધિ વત્સલરસ પીયૂષના પૂરથી પૂર્ણ મનવાળાં હે માતપિતા! અને પરમ પ્રેમપીયૂષથી પૂર્ણ સ્વાંતવાળી અહો ગોપીઓ! હું તમારા સર્વની સંગતિ વગર મથુરા જઇશ નહિજ તેથી નિશ્ચિંત થઇ ઉદ્વેગના વેગને છોડીને આ નવા આવેલ અતિથિપણાથી વિષ્ણુરૂપ તાત અક્રૂરના મનને વિનોદ થવા માટે આજ રાત્રિએ નાટકકળામાં કુશળ અપ્સરાઓએ કરાતું નાટક તમારે સર્વેએ જોવું ત્યારપછી જેવી તમારી સંગતિ હશે એમજ કરીશ.

ચંદ્રભાગા—આ વચનોથી શ્રીકૃષ્ણ મથુરા જવાથી પરાઙ્મુખ થયા હોય એમ મને ભાસેછે. પછી પછી?

વિશાખા—તેથી હું અત્યારે માતા યશોદાની આજ્ઞાથી સર્વ ગોપીઓને નાટક જોવાનું આમંત્રણ કરવાને જાઉંછું.

ચંદ્રભાગા—ભલે જા, હું પણ નંદરાયના પરમ મિત્ર ઉપનંદને ઘેર જઇને આ વૃત્તાંત નિવેદન કરૂં (એમ કહી બન્ને જાયછે.)

(ગર્ભાંક.)

(ત્યાર પછી સર્વ ગોપસહિત નંદ, સર્વ ગોપીઓથી વિંટાયેલાં યશોદા અને રામ, તથા શ્રીકૃષ્ણ સહિત અક્રૂર પ્રવેશ કરેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ—શ્રીદામન્! નાટક જોવાને આવેલ સર્વ ગોપ અને ગોપીઓથી સભામંડપ ભરાઇ ગયોછે. માટે નાટકનો પ્રારંભ કરવાને સૂત્રધારને આજ્ઞા કર.

શ્રીદામા—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહીને સૂત્રધારને)

સૂત્રધાર! નાટકનો આરંભ કરો.

સૂત્રધાર—જેવી ભગવાનના મિત્રની આજ્ઞા. (એમ કહી નેપથ્યતરફ જોઇ) પ્રિયે! આંહી આવ.

નટી—(પ્રવેશ કરીને) આર્યપુત્રની શી આજ્ઞાછે?

સૂત્રધાર—પ્રિયે! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી "ગોભક્ત્યુદય" એ નામનું નાટક કરવાનું છે તો આ સમાજમાં આવેલાં મનુષ્યોનાં મનને પ્રસંગાનુકૂલ સંગીતથી રંજિત કર.

નટી—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. (એમ કહી ગાયછે.)

વસંતતિલકા.

કલ્યાણ થાય ધનધાન્ય સુપુત્ર રત્ન,
આનંદ દે નિખિલરોગ હણે અયત્ન;
ધર્માર્થ કામ વળી મોક્ષ અહો કરેછે,
ગોભક્તિથી ઉદય શું અવશિષ્ટ રે'છે.

નેપથ્યમાં—સાચું સૂત્રધારપ્રિયે! સાચું. (એમ કહી) "ગોભક્તિથી ઉદય શું અવશિષ્ટ રે'છે." (એમ કહેછે)

સૂત્રધાર—(આશ્ચર્ય સહિત) પ્રિયે! કાલયવનના નગરમાં રહેનારી સ્ત્રીઓનો સમૂહ ગોત્રિરાત્રિવ્રતનિમિત્ત પોતે પૂજેલી ગાયને નદીને કાંઠે લઇ જાયછે તેઓનો આ ગીતધ્વનિ સંભળાયછે માટે ચાલ આપણે હવે પછીનાં કર્તવ્યમાટે સજ્જ થઇએ. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી ગંધ, અક્ષત, અને પુષ્પોથી પૂજેલી સુવર્ણનાં ઝાંઝર, સોનાનાં શિંગડાં, અને સોનાની સાંકળવાળી ગાયની પાછળ જતો સ્ત્રીઓનો સમૂહ પ્રવેશ કરેછે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

માતઃ કામદુધે સદા નમન આ ભાવે તને કીજીએ,
માતા તાત સુદૈવ દૈશિક બધું તુંને અમે માનીએ ;
તું સર્વસ્વ અમારૂં પાલન કરે પ્રેમે હમેશાં અહો,
તારી પૂર્ણ દયાળ દૃષ્ટિ સહુને માથે હમેશાં રહો.

ત્રોટક.

અયિ કામદુધે જનની જગમાં, તુજના સમ તુંજ ધરાતળમાં ;
નિજ ભક્તમનોરથ પૂર્ણ થવા, અતિ નિશ્ચલ છે તુજ વત્સલતા.

સ્રીઓ— પદ.

નમન કરૂં કામદુધા માતા, જેના ગુણો દેવ બધા ગાતા—નમન૦
માતા તાત દૈવતછો ધારૂં, આપો ફળ પૂજનથી સારૂં,
પાલન કરો પ્રેમે અમારૂં— નમન કરૂં૦
નથી ક્યાંય વત્સલતા તેવી, ભક્તોમાથે આપ રાખો જેવી,
પામે પુત્ર આપ ચરણ સેવી— નમન કરૂં૦

સર્વગોપ—અહો ! આ સ્રીઓની ભક્તિ ઘણી છે.

સર્વગોપીઓ—ગોમહિમાનું ગીત શ્રવણેંદ્રિયને સંતોષ ઉપજાવે છે.

નંદ—કાલયવનના પુરમાં પણ આવી ગોભક્તિ છે એ પરમ વિસ્મયનું કારણ છે.

અક્રૂર—આર્ય ! ધર્મચર્યામાં એક કંસરાજ્યવિના સર્વત્ર પ્રજાને સ્વતંત્રતા હોયછે.

સ્રીઓ—(ફરીને ગાયછે.)

પદ.

જ્યારે માજી આપ દયા થાયે, નિર્ધન રંક ક્ષણમાં બને રાયે,

મૂર્ખો સારાં કાવ્ય રચી ગાયે— નમન કરૂં૦
દિલીપરાયે આપ સેવા કીધી, આપે તેની ભક્તિ જાણી લીધી,
તુરત તેને ફલસિદ્ધિ દીધી— નમન કરૂં૦
માજી આપ રમ્યવને જાશો, લીલાં ખડ પેટ ભરી ખાશો,
નિર્મલ જલ પીને સુખી થાશો— નમન કરૂં૦
સાંઝે પાછાં અત્ર આવો જ્યારે, દર્શન લઇ રાજી થશું ત્યારે,
પૂજન અમે કરશું ઘણે પ્યારે— નમન કરૂં૦

શિખરિણી.

અયેગાતઃમાતઃ સુરભિ! સુખ દેનાર તમને,
પરપ્રેમે સેવી ક્ષણપણ જનો શું નહિ બને ;
અપુત્રો, સત્પુત્રો ધનરહિત તે ઉત્તમ ધનો,
મહામૂર્ખો, વિદ્યામૃત રસ ભરેલા કવિજનો.

વસંતતિલકા.

માતા જગજ્જનનિ રમ્ય વને પધારી,
સ્વેચ્છાથી પાન કરી નિર્મલ મિષ્ટ વારિ ;
ખાઇ સુનીલમણિ નીલ ઘણાં તૃણોને,
આનંદ દર્શન દઇ કરશો અમોને.

यशोदा अने नंद—અહો ! સાક્ષાત્ કામધેનુજેવી આ ગાય આપણનાં નેત્રને આનંદ કરેછે.

गोप अने गोपीओ—આ સ્ત્રીઓના જેવી ગોભક્તિ કોના મનોરથને પૂરે નહિ !!!

नेपथ्यमां— વસંતતિલકા.

લોકો વિલંબ તજી સત્વર દૂર ભાગો,

ક્રોધાંધ સિંહ નિજપંજર તોડી ભાગ્યો ;
વિકાળ રૂપ ધરી આ તરફેજ આવે,
તેણે કર્યું ગ્રહણ તો નહિ કો બચાવે.

સ્ત્રીઓ—હાય હાય! હવે શું કરવું. અને ક્યાં જવું ? કોણ હવે પ્રચંડ પંચાનનથી આ ગાયની રક્ષા કરશે!! (ત્યારપછી પ્રચંડતર નખવાળો કેસરીસિંહ પ્રવેશ કરેછે.)

नंद अने अक्रूर—(એકદમ ખડ્ગ ઉપાડી સક્રોધ થઇને) ધિક્ રે પાપ! આ ગાયનો રસ્તો છોડી દે, નહિ તો મુવો જાણજે.

श्रीकृष्ण—આર્ય! આ તો નાટક છે.

नंद अने अक्रूर—એ અમે ચુકી ગયા. (એમ કહીને બેસી જાયછે.)

(સ્ત્રીઓ સર્વે જુદા જુદા રસ્તામાં દોડીને નિકળીજાયછે.)

यशोदा—ગોપીઓ! આ ગાય અને તેની ભક્તિવાળી સ્ત્રીઓનું શું થશે એ ચિંતાથી મારૂં હૃદય કંપેછે.

गोपीओ—દેવિ! કશી ચિંતા ન કરો. ગોભક્તિજ તેઓની રક્ષા કરશે.

(ત્યારપછી પાશમાં બાંધેલ ગાય, નર્મદા અને કાળચંડ નામનો વ્યાધ પ્રવેશ કરેછે.)

નર્મદા—(અશ્રુસહિત હાથ જોડીને) ભાઇ કાળચંડ! તારી પ્રાર્થના કરૂંછું. આ સર્વ દેવમયી ગોમાતાને છોડીદે.

કાળચંડ—શું આ તારી માતા છે? તું સ્ત્રી છો, તેની ગાય માતા કેમ હોય?

નર્મદા—કેવળ મારીજ નહી પણ સર્વ જગત્‌ની પણ આ માતા છે.

કાલચંડ—ગાય એ પશુજાતિછે અને તેથી તે આખા જગતની મા-
તા હોય એમ કેમજ સંભવે ?

નર્મદા—અરે કાળચંડ ! સાંભળ.

હિંડી.

વિના ગોરસો ન હવ્ય કવ્ય થાય, હવ્ય કવ્ય વગર યજ્ઞ ટળી જાય ;
યજ્ઞના અભાવથી ન થાય વૃષ્ટિ, વિના વૃષ્ટિ કહે કેમ ટકે સૃષ્ટિ.
તે થકીજ હવ્ય કવ્ય જેથી થાય, માત જગતતણી ગાય તે ગણાય ;
ભક્તમનોરથો નિત્ય પૂરનારી, ધેનુ કામધેનુરૂપ લે વિચારી.
પૂજનાર વંદનાર પાળનાર, અને જરૂર પરમ ક્ષેમ ધારનાર ;
એમ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું, સુખદ પદ સમગ્ર મુનિજને
ગણાવ્યું.

માટે હું પ્રાર્થના કરૂંછું કે તારા અને તમામ જગતના કલ્યાણને
વાસ્તે આ જગન્માતા ગાયને છોડીદે.

કાળચંડ—તે તારાં સર્વ વચનો તો આર્યપ્રજાને માન્ય છે. અમે તેવાં
વચનોને સાચાં માનતા નથી.

નર્મદા—ભલે તે વચનો તમને માન્ય ન હો પરંતુ જે લાભમાટે તેં આ
ગાય ગ્રહણ કરેલ છે તેનાથી બમણું કે ચોગણું ધન લઇને આ
ગાયને છોડીદે.

કાળચંડ—ચોગણું ધન કોણ આપશે ?

નર્મદા—શંભુશર્મા મારા સસરા અને શિવશર્મા મારા પિતા છે. તેથી
ચોગણું કે તેથી પણ વધારે મારા કહેવાથી તેઓ તને આપશે.

કાળચંડ—સર્વ તારાજેવા વિચારવિકલ ન હોય કે જેઓ નિરર્થક પશુ-
માટે ચોગણું ધન આપે.

નર્મદા—જો તારા ચિત્તમાં વિશ્વાસ ન હોય તો લે આ તારાઓના સ-

મૂલ જેવો સુંદર નિર્મલ હાર, મહામૂલ્ય રત્નનાં બાજુબંધની જોડી અને અનેક રત્નોથી જડિત્ર આ બે ઝાંઝર. પરંતુ આ ત્રિભુવનજનની કામદુધા ગાયને છોડી દે. (એમ કહી અંગમાંથી સર્વ આભરણો ઉતારી તેની પાસે રાખેછે.)

કાળચંડ—હું કાંઇ ધનનો અભિલાષી રાંક નથી. મારે મહારાજનાં આપેલાં ઘણાં આભૂષણો છે.

કર્કશા—અરે મૂર્ખા આ ગાયથી શું છે, આ રત્નનાં ઘરેણાં લઇને આને છોડી દે.

કાલચંડ—રાંડ, રાંડ! તુંજ મૂર્ખ છો. એ કાંઇ ગાયનું મૂલ્ય નથી.

નર્મદા—દાસવર્ય! જો એ ગોમૂલ્ય ન હોય તો તુંજ જે મૂલ્ય કહે તે આપીશ.

નંદ—વ્યાધની નિષ્ઠુરતાને ધિક્કાર છે.

અક્રૂર—આવા પાપી લોકોથીજ આપણી ભારતભૂમિ દુર્દશાને પામી.

ગોપીઓ—નર્મદાને ધન્ય છે કે જે કાલના જેવા કાળચંડથી પણ બીતી નથી

ગોપ—ધિક્ રે કર્મચાંડાલ કાલચંડ! તું કોણ કે જે પ્રણયથી પ્રાર્થના કરતી બ્રાહ્મણની પુત્રીને પણ ન ગણકારી ગાયને પાશમાંથી છોડતો નથી. આ તું નથી જાણજે. (એમ કહી લાકડીઓ લઇને ઉભા થઇ જાયછે.)

બલભદ્ર—સુદામ સ્તોક આદિ મારા પ્રિય મિત્રો! ક્રોધ કરવાની જરૂર નથી. આ તો નાટક છે.

ગોપ—એ તો અમે ચુકી ગયા. (એમ કહીને ફરીને બેશી

જાયછે.)

કાળચંડ—તું ગાયના મૂલ્યમાં બીજું શું આપી શકીશ ?

નર્મદા— મંદાક્રાંતા.

શોભાવાળાં, ઘર અનુપમો કોષપંક્તિ સમગ્ર,
ગ્રામો ક્ષેત્રો, મુજ પતિતણાં ને પિતાનાં સમગ્ર ;
આપું તે હું સકલ તુજને કેમ સંદેહ લાવે ?
છોડી ધેનુ કઠિન તુજના પાશથી જો બચાવે.

એટલુંજ નહિ પણ જીવતાંસુધી એ તારો ઉપકાર હું ભૂલીશ નહિ.

કાળચંડ—મારે તારાં ગામો, ખેતરો, કોષો કે સર્વસ્વથી કશું પ્રયોજન નથી. મારે પણ તે બધું મહારાજના પ્રસાદથી છે. માંસ વેંચનારા અમોને માંસની જરૂર છે

નર્મદા—દાસવર્ય ! જો એમ હોય તો.

રથોદ્ધતા.

ખડ્ગથી પ્રથમ મારીને મને, બાલચંદ્રસરખાજ બાલને ;
માંસ પ્રાપ્ત કરી પાશથી અને, છોડ લોકતણી માત ગાયને.

એવી મારી તને પ્રણામસહિત પ્રાર્થના છે. (એમ કહેતી વ્યાધના પગમાં પડેછે.)

ગોપીઓ—(સ્નેહાશ્રુ સહિત) ધન્ય છો. નર્મદા ધન્ય છો.

કાળચંડ—શું વૃથા પ્રલાપ કરેછે ? મહારાજ કાલયવનને જાણે છે ?

નર્મદા—જાણું છું. તે આ નગરીના અધિપતિ છે.

કાળચંડ—ત્યારે તેમને માટે મેં આ ગાયને પકડીછે. મહારાજ કાંઈ રાક્ષસ નથી કે તે મનુષ્યનું માંસ પણ ખાય, માટે તું ચાલી જા. નહિ તો તારા દેખતાં મારા નોકરો આ ગાયનો વધ કરશે. કાળ

યવનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાને કોણ શક્તિમાન છે? માટે ભાગી જા, ભાગી જા.

નર્મદા—(આંખમાં અશ્રુસહિત હાથ જોડીને) ભાઈ કાળચંડ! પ્રથમ મનેજ તારા નોકરો મારી નાખો, એવી મારી પ્રાર્થના છે.

કાળચંડ—એમ કદિ બનવાનું નથી, માટે જા, પાપિણિ! જા.

નર્મદા—(ફરીને પ્રણામસહિત) ભાઇ, ભાઇ! ક્ષમા કર; ક્ષમા કર. અલંકારોથી, સર્વસ્વથી, મારા પ્રાણથી અને છેવટ મારા પુત્રના પણ પ્રાણથી જો આ ગાય તારાથી છોડી ન શકાતી હોય તો આ ગાયને છોડવાનો બીજો કોઇ ઉપાયછે કે નથી? જો હોય તો તે જણાવ અને જો બીજો કોઇ ઉપાય નજ હોય તો હું જીવતાં તારા નોકરો આ ગાયને મારવાને શક્તિમાન નથી. તને અને તારા આ બે ત્રણ અનુચરોને મારીને હું પછી મારાં પ્રાણ છોડીશ ત્યાર પછી જે થવાનું હશે તે થાશે એમ નિઃશંક જાણવું. (એમ કહી કછોટો વાળી તેનીજ ઉઘાડી તલવાર લઇ લેછે.)

કાળચંડ—(સ્વગત) કોપેલી આ સ્ત્રી કાલિકા જેવી જણાયછે. તે જરૂર બે ત્રણ કે પાંચ માણસોને મારવાને શક્તિવાળી છે. તેણે જીવવાની આશા છોડી દીધી જણાયછે. હવે શું કરવું? (ક્ષણ્વાર વિચાર કરીને) નર્મદા! નર્મદા! રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનાર મારાઉપર તારે રોષ કરવો ઉચિત નથી. જો ઉપાયનેજ પુછતી હો તો એકજ બીજો આ ગાયને છોડવાનો ઉપાય છે.

નર્મદા—જણાવ, શો ઉપાયછે?

કાળચંડ—હું કહીશ. પણ તું તે સ્વીકારીશ નહિ.

નર્મદા—હું જરૂર તે પ્રમાણે કરીશ. નિઃશંક થઇને કહે.

કાળચંડ—(સ્વગત) અહો પતિવ્રતાનો કેવો પ્રભાવછે મનથી પણ

આના ઉપર પાપ કરવાને શક્તિમાન્ થવાતું નથી ત્યારે વચનથી કે શરીરથી તો કેમજ શક્તિમાન્ થવાય? (પ્રકાશ) નર્મદે! જો તું મારા ઘરમાં ભોજન કર તો આ ગાયને હું છોડી દઉં.

નર્મદા—(સ્વગત) હા! ક્યાં બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ અને ક્યાં આ નીચમાં નીચ, જન્મથી આજ સુધી અસંખ્ય ગોવધ કરનારના ઘરમાં ભોજન? અસ્તુ. આ લોકમાતા કામધેનુ મારૂં કલ્યાણ કરશે. (પ્રકાશ) ભાઈ કાળચંડ! જો એમજ તારો આગ્રહછે તો આ ગાયના પાશને કાપી નાખ અને તે નિર્ભય થઇને ખડ ખાઓ અને પાણી પીયો. હું તારે ઘેર જમવાને તૈયાર છું.

કાળચંડ—(હર્ષસહિત ગાયના પાશ કાપીને તેને ખડ અને પાણી આપેછે.)

કર્કશા—રે મૂર્ખાધિરાજ! તને ધિક્કાર છે. મહામૂલ્ય મણિનાં ઘરેણાં છોડીને ઘરક્ષેત્ર અને ગામોને છોડીને અને તેના પતિનું સર્વસ્વ છોડી આ શું માગ્યું? તેથી તને શો લાભ? (એમ કહેતી હાથપગના પ્રહારથી તેને મારેછે.)

ગોપ—આ નર્મદાની કોઈ અદ્ભુત ગોભક્તિ છે.

ગોપીઓ—નર્મદાએ આ બીજાથી ન થઇ શકે તેવું કબુલ કર્યું.

નંદ અને અક્રૂર—કાલયવનનાં રાજ્યમાં અધિકારી જનોના અંધાપાને ધિક્કારછે કે—જેથી આવી રીતે નિરપરાધી પ્રજા પીડા પામેછે.

કાળચંડ—મૂર્ખાધિરાજની દીકરી તુંજ છો. મૂર્ખ! હું મૂર્ખ નથી. આ બ્રાહ્મણી પોતાનો ધર્મ છોડી આપણે ઘેર ભોજન કરશે તેજ પરાર્ધ સોનામહોરના લાભથી પણ અધિક લાભ છે તે તું નથી જાણતી તેથી આમ બકબકાટ કરેછે.

નર્મદા—કાળચંડ ! હું આમ એકાંતમાં છાનામાના તારૂં અન્ન નહિ ખાઉં. તારા નોકરદ્વારા કાલયવનને નિવેદન કર જેથી તે મહારાજ સહકુટુંબ, મારા સાસુસસરાને અને મારા માતપિતાને તેમજ મારા પ્રાણનાથ, અને બીજા પણ પ્રખ્યાત પંડિતોને સાથે લઈને આંહી આવે. તેઓ સર્વ જોતા હોય તેમ હું તારા ઘરનું રાંધેલ ખાઇશ.

કાળચંડ(સહર્ષ) અહો ! એ તો અમને બહુ પ્રિય છે. (એમ કહી ચિઠ્ઠી લખીને મહારાજને આપવાસારૂ દૂતના હાથમાં આપેછે.)

દૂત—(સ્વગત) હવે હું આ મહાકાળીના હાથમાં રહેલી વિકરાળ તરવારરૂપ વ્યાઘ્રના મુખમાંથી છુટયો. (પ્રકાશ) જેવી તમારી આજ્ઞા. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

अक्रूर—અહો ! નર્મદાનું ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણપણું છે.

नंद—એમજ. છાના રાખેલાં પુણ્ય પાપ હમેશાં વૃદ્ધિને પામેછે અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાથી તે ક્ષય પામેછે, એમ ધારીનેજ તેણે બહુજનસમક્ષ તારૂં અન્ન ખાઇશ એમ કહેલ છે.

गोपीओ—યશોદે ! આ કેવળ કમલસરખી કોમલાંગી, કોમલ-સામોક્તિજ બોલવામાં કુશલ નથી પણ નિગ્રહમાં પણ પ્રવીણ હોય એમ જણાયછે.

यशोदा—તેમાં શો સંદેહ ? આણે જ્યારે ક્રોધથી મહાકાલીજેવી વિકરાલતાને અંગીકાર કરી હાથમાં કરાલ કરવાલ ગ્રહણ કર્યો ત્યારે દુષ્ટ કાળચંડની આંખો પણ ફાટી રહી.

राधा—તેનું ધૈર્ય, શૌર્ય અને ધર્મધુરંધરપણું જોઇ પરમેશ્વર

તેનો અભ્યુદય કરો.

નેપથ્યમાં—મહારાજ કાલયવનનો જય થઓ, જય થાઓ.

સર્વ—(સંભ્રમસહિત જુએછે.)

(ત્યારપછી સકુટુંબ શંભુશર્મા અને શિવશર્મા તથા દયાશંકર અને બીજા શિષ્ટ પુરૂષો અને મંત્રિઓસહિત કાલયવન પ્રવેશ કરેછે.)

કાલયવન—(સિંહાસનઉપર બેસીને) હે શંભુશર્મા! શિવશર્મા! દયાશંકર! મંત્રિઓ અને શિષ્ટ પુરૂષો આંહી તમો સૌ બેસો.

સર્વ પુરવાસિઓ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (એમ કહી બેસેછે.)

કાળચંડ—મહારાજ! મહારાજ! આ મારો પરમ ભાગ્યોદય છે જેથી મહારાજ પોતાના ચરણકમલથી મારા ઘરનું આંગણું શોભાવેછે.

કાલયવન—કાળચંડ! જે મારા કારભારીઓએ, સામંતોએ, મંત્રિઓએ સેનાપતિઓએ અને કોશાધિપતિએ તથા પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓના અધિકારીઓએ આજસુધી નથી કર્યું તે તેં આ વખતે કરેલું છે કે એક બ્રાહ્મણીને પોતાના ધર્મથી છોડાવી. તેથી તું મને પ્રિયથી પણ વધારે પ્રિય છો.

કાળચંડ—તે આપનો અનુગ્રહ છે.

કાલયવન—પુત્રિ નર્મદે! તારે કહેવાનું હોય તે કહે

નર્મદા—(ઉભી થઇને) અહો માન્ય મહારાજા! અહો પૂજ્ય માતપિતા! અહો સેવ્ય સાસુસસરા! પ્રાણ સર્વસ્વ પ્રાણનાથ અને સર્વ પુરવાસીઓ! મંદભાગ્યવાળી હું મારૂં વૃત્તાંત કહુંછું તે સાંભળો. આજે ગોત્રિરાત્રવ્રતની સમાપ્તિનિમિત્તે તે વ્રતની કરનારીઓ અમે સર્વ આ ગાયને વનમાં મોકલવા માટે સીમાડાસુધી

તેની પાછલ ચાલતી હતી, રાજ ચોવટામાં અમે આવ્યાં ત્યાં અકસ્માત્ રાજાનો સિંહ પાંજરામાંથી છુટીને ત્યાં આવ્યો. સિંહનો શબ્દ સાંભળીને મારી સર્વે બેહેનો આ ગાયને છોડીને જુદીજુદી શેરીઓમાં દોડી ગઇ. આ ગાય પણ ત્રાસથી તરલ નેત્રવાળી થઇ અને મારા હાથમાં રહેલી સાંકળ વછોડાવીને ભાગી ગઇ. ત્યારપછી હું સર્વસ્વ હરાઇ જવાના ભયથી અને કંપથી તેનાં પગલાંની પાછળ ચાલી જ્યાં આંહી આવુંછું ત્યાં પાશમાં બાંધેલી આ ગાયને મારવાને ઉગામેલા આયુધવાળા આ કાળચંડને તેના નોકરોસહિત મેં દીઠો, તેને જોઇનેજ મારા મનમાં જે ભય, જે દુઃખ અને જે ઉદાસીનતા તથા જે વિષાદ થયો તે કહેવાને હું શક્તિમાન્ નથી. પછી કોઇ પણ રીતે ધીરજ ધારીને પાપિષ્ઠ કાળનો પ્રતીકાર કરવાનેમાટે આ કાળચંડની મેં પ્રાર્થના કરતાં તે ઘરેણાંઓ આપવાથી, ઘર, ગામ અને ખેતરો આપવાથી, મારા સસરાનું સર્વસ્વ આપવાથી, મારા પિતાનું સર્વસ્વ આપવાથી, મારાં પ્રાણ આપવાથી, અને આ મારા બાલકનાં પ્રાણ પ્રદાનથી પણ ગોવધ કરતાં અટક્યો નહિ તેથી આ પ્રચંડ તરવારને હાથમાં લઇ " રે કાળચંડ ! આ ગાયને છોડવાનો કોઇપણ ઉપાય છે ? જો હોયતો કહીદે. નહિતો તને અને તારાં આ માણસોને તારીજ તરવારથી મારવાને તૈયાર છું. મારાં પ્રાણ ગયાપછી જે થવાનું હોય તે થાઓ." એમ મારા કહેવાથી તેણે કહ્યુંકે–"જો તું મારા ઘરમાં ભોજન કર તો આ ગાયને છોડી દઉં, નહિતો કોઇ પણ પ્રકારે છોડનાર નથી." તેથી આ કામધેનુની રક્ષામાટે તેનું અન્ન ખાવાને હું તૈયાર થઇછું તે આપ સર્વના જાણવામાં આવો.

સૈવ—(નેત્રમાંથી આંસુ પાડતાં) ધન્ય છે, પુત્રી નર્મદા! તને ધન્ય છે.

કાલયવન—પુત્રિ! બ્રાહ્મણનો ધર્મ છોડી આતું અન્ન ખાતી તને મારી ખરી પુત્રીની પેઠે પાળીશ, લડાવીશ અને પોષણ કરીશ.

નર્મદા—મારો આ પ્રયાસ તેટલામાટે નથી.

નંદ—કાલયવનને ધિક્કાર છે જે નર્મદાની આવી ગોભક્તિ જોઇને પ્રસન્ન થઇ "તારૂં અન્ન ખાધા વગર પણ આ ગાયને છોડી દે" એવી કોમલ, મીઠી, અને રસવાળી આજ્ઞા કાળચંડને કરતો નથી.

અક્રૂર—જો એમ કહેતો તેનું કાલયવનપણું શું?

રાધા—(સ્વગત) નર્મદાને ધન્ય છે જે ગાયના પ્રાણની રક્ષામાટે અકૃત્યને પણ કૃત્યની પેઠે કરવાને હર્ષથી પ્રવૃત્ત થઇછે.

કાલયવન—કાળચંડ! ઉતાવળ કર અને જે ભક્ષ્ય ભોજ્ય હોય તે લઇ આવ.

નર્મદા—હે સાસુ સસરા અને માત પિતા! મેં તમારી પૂજા નથી કરી, ભક્તિ નથી કરી, પણ ઉલટું બાલપણાંથી વારંવાર તમારી આજ્ઞાનું ઉલંઘનજ કરેલ છે તેની ક્ષમા કરશો એ મારી છેલ્લી પ્રણામસહિત પ્રાર્થના છે.

શંભુશર્મા અને શિવશર્મા—(અશ્રુસહિત) પુત્રિ! શોક ન કર. તેં આ ગાયની પ્રાણરક્ષા કરવાથી કુલીન કામિનીને કરવાનું બધું કરેલું છે.

નર્મદા—(માતા અને સાસુને) હે માતાજી! આ બાળક હવે તમને ભળેછે. માટે તેનું પાલન પોષણ અને લાલન તમારે કરવું.

માતા અને સાસુ—પુત્રિ! ચિંતા ન કર. આ બાલક અમારો બહિશ્ચર પ્રાણ છે. વળી આ તારી અપ્રતિમ ભક્તિ તેનું સર્વદા કુશલ કરશે.

નર્મદા—પ્રાણનાથ! કામદુધાના પ્રાણરક્ષણમાટે અકૃત્યને પણ કૃત્યની પેઠે આચરતી હું આપના ચરણકમલની પરિચર્યામાં અયોગ્યપણાંને પામીશ, તોપણ આપનાં ચરણકમલને મારૂં મન સ્વપ્નમાં પણ ભૂલશે નહિ અને જન્માંતરે પણ આપનીજ સહધર્મચારિણી (પત્ની) થઇશ.

દયાશંકર—પ્રિયતમે! તમેતો શ્રી ગોમાતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરતાં બન્ને કુળનો ઉદ્ધાર કરેલછે અને કુલીન કાંતાને કરવાનાં સર્વ કૃત્ય કરેલાં છે માટે ઉદાસીનતાને છોડી દ્યો. આ કામદુધાજ તમારા મનોરથો પૂર્ણ કરશે.

(ત્યારપછી વસ્ત્રથી ઢાંકેલ પાત્ર લઇને નોકર પ્રવેશ કરેછે.)

નોકર—મહારાજ! આ ભોજન.

કાલયવન—આ ટેબલઉપર રાખ.

નોકર—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (એમ કહી ટેબલઉપર ભોજનપાત્ર રાખેછે.)

કાળચંડ—નર્મદા! આંહી આવીને આ ખા.

નર્મદા—(સ્વગત) હા! હવે શું કરવું? અથવા આ કામદુધાજ મારો ધર્મ રાખશે.

(પ્રકાશ) વૈતાલિય.

કરીજો મન વાક્ય કર્મથી, તુજ સેવા અવિ ધેનુ ધર્મથી;
કર તો કરૂણા કરી તથા, ન બને જીવિત જન્મ આ વૃથા.

(એમ કહી ગાયને પ્રણામ કરીને, પુરવાસિઓને) અહો પુર-

વાસિઓ! ગાયના પ્રાણરક્ષણમાટે સર્વસ્વનો ત્યાગ, પ્રાણનો ત્યાગ, પુત્ર, મિત્ર, કલત્રનો ત્યાગ અને ધર્મનો ત્યાગ, પણ ગણ્યો નહિ એમ વિચારી હું આપ સર્વની સમક્ષ સ્વધર્મ છોડી આ અન્ન આવાને ઇચ્છુંછું.

પુરવાસિઓ—પુત્રિ નર્મદા! તું સ્વધર્મ છોડતી નથી પણ તેનું રક્ષણ કરેછે તેથી અમો ખુશી થઇયે છીએ.

નર્મદા— અનુષ્ટુપ્.

અભક્ષ્ય પણ છે ભક્ષ્ય, બચે જો ગાય આ અહીં;
અભક્ષ્ય છે બધાં ભક્ષ્ય, જેથી ગાય બચે નહીં.

(એમ કહી દાગડપરનું વસ્ત્ર ઉપાડી લેછે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

(દ્રાક્ષા, દાડિમ, આમ્ર, જંબુ, કદળી, કેળાં ફળોથી ભર્યું,
લોકોની વચમાં બધા નિરખતાં તે ઠામ શોભી રહ્યું;
પાત્રો દૂધભરેલ સર્વ નિરખી હર્ષાશ્રુથી નર્મદા,
જાણે કામદુધા પ્રસન્ન થઇને ટાળી બધી આપદા.)

કાળચંડ-(જોઇને સક્રોધ) અરે મૂઢ, મૂઢ! આ શું લાવ્યોછો?

નોકર—જે તમે આજ્ઞા કરી હતી તેજ લાવ્યોછું. માંસોદનથી ભરેલ પાત્ર અને મદ્યથી ભરેલ પાનપાત્રો.

કાળચંડ—અંધ! જો જો ક્યાં છે માંસોદન અને સુરાપાત્રો.

નોકર-(જોઇને) અહો આશ્ચર્ય છે. કર્કશાએજ મને તે આપેલું અને આ શું થઇ ગયું?

કાળચંડ—(ક્રોધથી) રે ધુતારા! ખોટું બોલ નહિં, તેં નર્મદાતરફ પક્ષપાત કરેલ છે, તેં તું જીવતો નહિ રહે. (એમ કહી પાડ્ડ નાંખેછે)

કાલયવન—કાળચંડ! થઇ ગયેલી વાત પૂર્ણ કર. બીજું પાત્ર લઇ આવ.

કાળચંડ—કર્કશા! તુંજ રસોડામાંથી માંસોદન અને મદિરાપૂર્ણ પાનપાત્રો લઇ આવ.

કર્કશા—જેવી પતિની આજ્ઞા. (એમ કહી ભોજનપાત્ર લઇ આવી નર્મદાપાસે મુકેછે.)

નર્મદા—"કરિજો મન વાણી કર્મથી" (એમ ફરીને બોલીને પાત્ર ઉપરનું વસ્ત્ર લઇ લેછે ત્યાં પાત્ર ફલોથી ભરેલું અને પાનપાત્રો (પ્યાલાઓ) દુધથી ભરેલાં થઇ જાયછે.)

કાળચંડ—(કોપ કરીને) રે પાપિણી! કર્કશા! તું ખરેખરી કર્કશાજ છે, જે નર્મદાના પક્ષપાતથી તારા પતિનું વચન પણ નથી કરતી. તેથી આજે જીવવાની નથી. (એમ કહી લાકડીથી પ્રહાર કરેછે.)

કર્કશા—અરે પાપી! નિરપરાધી મને શામાટે મારેછે? તું પણ આજ જીવતો નહિ રહે. (એમ કહી સામું મારવા માંડેછે.)

કાલયવન—કાળચંડ! તું કોઇનો વિશ્વાસ ન રાખ. તુંજ રસોડામાં જઇ માંસોદન અને મદ્યનાં પાત્રો લઇ આવ અને ઉઘાડુંજ તે પાત્ર નર્મદાને આપ.

કાળચંડ—જેવી દેવની આજ્ઞા. (એમ કહી માંસોદન અને સુરાપાત્રો લઇ આવી સર્વને દેખાડેછે.)

કાલયવન—(કાળચંડના હાથમાંથી લઇને) પુત્રિ નર્મદા! લે આ ગ્રહણ કર.

નર્મદા—પ્રજાના પિતા મહારાજની જેવી આજ્ઞા (એમ કહી) "કરિજો મનવાણીકર્મથી" (એમ પ્રકાશમાં બોલીને પાત્ર લેવા જાયછે)

કાલયવન—(આશ્ચર્યસહિત) અહો! આ શું આશ્ચર્ય! જેમ જેમ નર્મદા મારી પાસે આવેછે તેમ તેમ—

વૈતાલિય.

સઘળાં ફૂળ માંસ થાયછે, મદિરા તે પણ દૂધ થાયછે;
અપરાધ ન નોકરે કહો, અપરાધી નથી કર્કશા અહો.

આ તો કાંઇ નર્મદાનોજ પ્રભાવ છે. (એમ કહી નર્મદાને પ્રણામ કરેછે)

કાળચંડ—નર્મદા! ગાયને હું છોડીશ નહિ. કારણકે તું "ભોજન કરીશ" એવી પ્રતિજ્ઞા લઇ ઇંદ્રજાલ કરેછે. જેથી માંસ પણ ફલરૂપ થઇ જાયછે અને મદ્ય પણ દૂધરૂપ થાયછે. તેથી તારા દેખતાંજ ગાયને હણુંછું. (એમ કહી ખડ્ગ ગ્રહણ કરેછે.)

નર્મદા—(કાળચંડનો હાથ પકડીને) અરે મૂઢ! હૃદય વિનાના! દેખતાં છતાં આંધળો કેમ થઇ ગયોછે? આ ઇંદ્રજાલ નથી. આતો આ કામધેનુનોજ પ્રભાવ છે. જે મારો ધર્મ સાચવવા મારી પ્રાર્થનાથી માંસને ફલ કરેછે અને મદ્યને દૂધ બનાવેછે. તે મારી પ્રાર્થનાથી સિંહનું રૂપ લઇને તમ સર્વને ખાઇ જવાને પણ શક્તિવાન્ છે પરંતુ સર્વભૂતદયાથી આર્દ્ર હૃદયવાળી હું તેમ કરવા ઇચ્છતી નથી. એવા પ્રભાવવાળી કામદુઘાઓનું પણ પાલન પોષણ અને લાલન થવાને બદલે તારા હાથથી હનન થાયછે તે તારા જેવો બીજો કોણ પાપી, કોણ ક્રૂર, અને કોણ કૃતઘ્ન છે? તારી બુદ્ધિ, જન્મ અને જીવિતને ધિક્કાર છે. રે મૂઢ! ચિત્તમાં જરા વિચાર કર, વિચાર કર, જે આ ગાય જેને તું મારી નાખે છે તોપણ તને તે વૃત્તિ આપીને નભાવેછે. તે શું તને તું તેઓનું પાલન, પોષણ અને લાલન કરે તો વૃત્તિને ન આપે? જો હજુ પણ

તને મારા વચનઉપર વિશ્વાસ ન હોય તો આ પ્રત્યક્ષ તેં નજરે જોયેલા ગોમાતાના પ્રભાવમાં પણ કેમ મૂઢપણું ધારણ કરેછે ? મહાદુર્લભ આ મનુષ્યજન્મ પામીને તેં શું સુકૃત્ય કરેલ છે ? હાય હાય ! તારૂં જન્મ અને જીવવું નિરર્થક છે. માટે હવે પછી પણ તારૂં પોતાનું હિત કેમ થાય તેનો વિચાર કર, વિચાર કર.

કાળચંડ – (સ્વગત) આ નર્મદા સત્ય કહેછે. મેં મારૂં જન્મ અને જીવિત પાપી કર્મથી નિષ્ફલ કરેલ છે માટે તેવાં અકૃત્ય કરવાથી હવે બહુ થયું. (પ્રકાશ) માતા નર્મદા નર્મદા !

વસંતતિલકા.

તું છો ગુરૂ પરમ દૈવત તુંજ મારૂં.
માતા અને વળી પિતા પણ તુંજ ધારૂં ;
સર્વસ્વ છો વિનયથી પ્રણમું સદાય,
જન્માંધતા તુજતણાં વચનોથી જાય.
પાશો બધા મુજતણા અહિં નાશ થાઓ,
ને સર્વ આયુધતણી પણ રાખ થાઓ ;
હું શિષ્ય છું તુજતણો કરવું હવેથી,
ગાયોનું સેવન સદા શુભ થાય એથી.

નર્મદા—જો એમ છે તો તારી કલ્યાણની પરંપરા થવાની જાણ.

કાલયવન—(સિંહાસનથી ઉભો થઇને)

વસંતતિલકા.

હે નર્મદે ! સતિ શિરોમણિરૂપ તું છું,
આ ગાયને વળી તને વિનયે નમું છું ;
કોઇ હવે ન કરશે કરૂણાવિનાની,
ગાયોપરે નજર આ મુજ દંડ માની.

(એમ કહી નર્મદાના પગમાં પડેછે.)

નર્મદા—મહારાજાધિરાજ! હવે આપની પરમ અભ્યુદયની વૃદ્ધિ થશે.

नंद अने अक्रूर—પુત્રી નર્મદાની ગોભક્તિકલ્પલતા ફલિત થઇ.

गोपीओ—દેવિ નર્મદા! બહુ સારૂં થયું.

गोप—શું તેવી ગોભક્તિ કોઇ દિવસ નિષ્ફલ જાય?

નર્મદા—(સાસુ સસરા અને માતા પિતાને પ્રણામ કરેછે.)

સાસુ સસરા અને મા બાપ—(આંખમાં અશ્રુસહિત) પુત્રિ! નિઃસીમતર સૌભાગ્યપરંપરાનો અનુભવ કરજે.

કાલયવન—પુત્રિ નર્મદા! આ ગાયને લઇને વિવિધ વાદ્યો અને ગીતોથી રસ્તે ચાલતાં તારાં ભુવનને શોભાવ. અમે પણ સહુ તારા ઘરનાં આંગણાસુધી આવશું.

નર્મદા—મહારાજ! આપની પુત્રીરૂપ મને અતિ ઉપચાર કરવાથી બહુ થયું. જો તેવી આપની મારા ઉપર પ્રીતિ હોય તો.

વસંતતિલકા.

ગ્રામે પુરે નગરમાં વળી દેશમાંય,
વાણી ક્રિયા વચનથી ન પીડાય ગાય;
જો આપ છો મુજતણું હિત ઇચ્છનાર,
સાદો પડાવી સહુના મનમાં ઉતાર.

કાલયવન—પુત્રિ! જેવી તારી ઇચ્છા છે તેવી રીતે ઢોલ પીટાવી સાદ પડાવીશ. વળી આવું તારૂં પરમ પવિત્ર ચરિત્ર જોઇ સંતોષ પામીને પુત્રબુદ્ધિથી તને સો ગામ ઇનામમાં આપુંછું. (પ્રધાન તરફ જોઇને) અહો પ્રધાનો અને સર્વ મનુષ્યો! તમો સર્વ ગીતવાદિત્રના અવાજોસાથે ગાયસહિત પુત્રી નર્મદાને તેને ઘેર પ-

હોંચાડો.

પ્રધાનો અને પુરવાસિઓ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

કાળચંડ—અયે નર્મદા! તારા સદુપદેશનું અનૃણીપણું તો સુવર્ણથી ભરેલ સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વી આપવાથી પણ થઇ શકે તેવું નથી. તોપણ મારા મનના સંતોષમાટે તું આનો સ્વીકાર કરીશ એમ આશા રાખુંછું (એમ કહીને રત્નાવલી પગમાં મૂકેછે.)

નર્મદા—ભદ્રમુખ! આ, મને પ્રીતિ કરનારી નથી તેથી આ અને મારા અલંકારો પણ હું તારા પુત્રને આપુંછું. મારી પ્રીતિ કરનાર શું છે તે તું જાણેછે તેથી તેવું કાંઇ આપીશ તો હું બે હાથે તેનું ગ્રહણ કરીશ.

કાળચંડ—(ક્ષણવાર વિચારી) માતા નર્મદા! આજથી હું આ નીચમાં પણ નીચ ધંધાને છોડી દઉંછું. તેથી મારા વંશજો પણ સર્વ ગાયોની સેવા કરશે એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

નર્મદા—(હર્ષાશ્રુ સહિત) ભદ્રમુખ! તેં મને લાખો રત્નાવલી આપી એમ હું માનુંછું.

(નેપથ્યમાં ગીતવાદિત્રના શબ્દો સંભળાતાં સર્વે આનંદ સહિત ઉભાં થાયછે.)

નર્મદા—સર્વનું પરમ કલ્યાણ થાઓ. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

કાલયવન—દેવી નર્મદા ગયાં. હવે હું પણ તેમના કેહેવા પ્રમાણે સાદ પડાવું. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

શ્રીકૃષ્ણ—(સિંહાસનથી ઉભા થઇને) હે મારા પિતા! ગોપ અને ગોપીઓ! બ્રાહ્મણની પુત્રી નર્મદાએ પણ એક ગાયની રક્ષા માટે શું કર્યું તે તમો સર્વેએ જોયું. હમણાં પાપી કંસે અન્યાયથી ભેળી કરેલી અને મારવા માટે

બાંધેલી દશ હજાર ગાયોની રક્ષા કરવામાટે મારે ત્યાં જવું કે નહિ તે હવે તમોજ કહો.

यशोदा अने नंद— અનુષ્ટુપ્.

વત્સ ! ગોરક્ષવા માટે, વત્સે સત્વર ત્યાં જવું;
ગોરક્ષા તુજની રક્ષા, કરશે એમ જાણવું.

गोपीओ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ મોહોટો અનુગ્રહ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

હે શ્રીકૃષ્ણ તમે સદૈવ અમને છો પ્રાણથી વલ્લભ,
થાશે દુઃસહ વિપ્રયોગ મળવું થાવું હવે દુર્લભ;
તોયે વિનતિએ સુસત્વર તમે ગાયોની રક્ષા કરો,
ગોરક્ષા કરશે તમારી સઘળે રક્ષા સુખે સંચરો.

श्रीकृष्ण—ગોભક્તિની દીક્ષા ધારણ કરતી તમો સર્વેનું એમજ બોલવું શોભેછે.

गोप— શાર્દૂલવિક્રીડિત.

હે સન્મિત્ર શિરોમણે વળી જગદ્ગોપાલચિંતામણિ,
ચેતશ્ચંદન નંદનંદન કરો રક્ષાજ ગાયોતણી;
તારીસાથ અમો બધા પણ અરે વૃદ્ધો બધા આવશે,
શું આંહી રહીને ઉદાસ સઘળા તારા વિયોગે થશે?
એટલુંજ નહિ પણ ગોરક્ષણરૂપ પોતાનો સ્વધર્મ પાળવામાટે તેઓ તથા અમો સર્વ તમારી સાથે આવવાને ઇચ્છીએ છીએ.

श्रीकृष्ण—(સંતોષસાથે) તે, મને બહુ પ્રિય છે. હે શ્રીદામા ! સવાર પડવા આવ્યુંછે તેથી પૂજ્યપિતાશ્રી

આદિ વૃદ્ધોને ગાડામાં બેસાડો તમે આગળથી મથુરા જાઓ ત્યાં અમે પણ રથમાં બેસી ત્યાં આવીએ છીએ.

श्रीयशोदा अने नंद—અહો અપ્સરાઓ! ચમત્કારવાળાં તમોએ ભજવેલ આ નાટકથી અમારાં મન પરમ પરિતોષને પામેલ છે. (એમ કહીને તેઓને ઇનામો આપેછે.)

अप्सराओ—(પ્રણામ સહિત તેને લઇને નીકળી જાયછે.)

गोपीओ—અયિ પ્રાણસર્વસ્વ! ફરીને થોડા સમયમાં દર્શન આપવાનો અનુગ્રહ કરશો એવી અમારી પ્રાર્થના છે (એમ કહી નિકળી જાયછે)

श्रीदामा—અયે મુખ્યમીઓ! ગાડાંઓ તૈયાર છે માટે સત્વર બેસી જાઓ, બેસી જાઓ.

नंद आदि सर्व गोपवृद्धो—સન્મિત્ર અક્રૂર અને પુત્ર બલભદ્ર તથા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર! અમે જઇએ છીએ. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

श्रीकृष्ण अने बलभद्र—માતાજી આ અમારો આપને પ્રયાણસમયનો પ્રણામ છે. (એમ કહી યશોદાને પ્રણામ કરેછે.)

यशोदा—પુત્રો! તમારો માર્ગ કલ્યાણકારી થજો.

बन्ने भाइओ—પૂજ્ય માતાજીનો આ આશીર્વાદ એજ અમારો રક્ષામણિ છે (એમ કહી નીકળી જાયછે.)

अक्रूर—માતા યશોદા! પુત્રની પેઠે રાખેલા આ અક્રૂરનો પ્રયાણપ્રણામ છે.

यशोदा—વત્સ! તમે રસ્તામાં કુશળ રહો. આ બન્ને પુત્રોનું કુશળ તમારે આધારે છે, (એમ કહેતાં આંખમાંથી અશ્રુ પાડેછે.)

अक्रूर—માતાજી! જગતની રક્ષામાટે દીક્ષા લીધેલા આ બન્નેની આપે કશી ચિંતા ચિત્તમાં કરવા નહિ. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

यशोदा—રોહિણિ! રથમાં બેસીને અક્રૂરસાથે બન્ને પુત્રો ગયા. હવે તે રથ, રથની ધ્વજા કે રથની ધૂળ પણ દેખાતી નથી. તેથી તેઓનું મંગલ થવા સર્વ મંગલોના અધીશ્વર શ્રીશંકરને તેમનાં મંદિરમાં જઇ પ્રાર્થના કરીએ.

रोहिणी—પ્રિયસખી! ઠીક કહોછો. ચાલો આપણે શ્રીમહેશ્વરના મંદિરમાં જઇએ. (એમ કહી નીકળી જાયછે.)

છઠ્ઠો અંક સમાપ્ત.

श्रीप्रेमान्वितशंकरस्य तनयः प्राणादिमः शंकरः ।
झंडूभट्ट इति प्रसिद्धभिषजः शिष्योहिछत्रद्विजः ॥
तेन श्रीगुरुशंभुलालसुकवेर्निर्मातुराज्ञाभृता ।
गोरक्षाभ्युदयाख्यनाटकवरस्याकारि भाषांतरम् ॥

ગોપાલચિંતામણિ નાટક.

અંક ૭ મો.

(ત્યાર પછી ઉદ્વેગવાળો કંસ અને ચાણૂર પ્રવેશ કરેછે.)

ચાણૂર—મહારાજ! આપની શી આજ્ઞા છે?

કંસ—સખે! મેં સાંભળ્યું છે કે મથુરામાં આવેલા વસુદેવના પુત્રે અપરાધ વિના એક રાજના ધોબીને મારી નાખ્યો.

ચાણૂર—મેં પણ એમ સાંભળ્યું છે પછી?

કંસ—પછી ધનુર્યાગના સ્થલમાં આવીને ત્રણતાલના જેટલું ઉંચું ધનુષ પણ રમતમાં ભાંગી બે કટકા કર્યા.

ચાણૂર—(ખેદ સહિત) એ તેણે બહુ બાલચાપલ્ય કર્યું. પછી પછી?

કંસ—પછી તેના રક્ષકોને અને મેં મોકલેલા બીજા હજારો યોદ્ધાઓને પણ એક મુહૂર્ત્ત માત્રમાં માત્ર તે ધનુષના કટકા રુપ હથીયારથી બલભદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્રે મારી નાખ્યા એ વાત સાંભળી મને નિદ્રા આવતી નથી.

ચાણૂર—આ તેઓનું નિઃશૃંખલ બાલચાપલ્ય તેઓનેજ નિઃસીમ પશ્ચાત્તાપના પાત્ર પણાનો અનુભવ કરાવશે. પછી પછી?

કંસ—તેથી કાલે સવારમાં હજાર હાથીના બળવાળા કુવલયાપીડ નાગના હાથીપાસે તેને મરાવીશ. પણ કદાચિત્ તેથી છુટી જાયતો તમો જેના બરોબરીઆ કોઇ નથી તેઓએ મલ્લયુદ્ધમાં તેને મારવા એવો મારો હુકમ છે.

ચાણૂર—(સ્વગત) હાય! આપણો પણ કાળ આવ્યો. (પ્રકાશ) મહા-

રાજ ! આ વિષયમા કશી ચિંતા ન રાખ!! તઆને ગાર્યાજ છે એમ જાણો. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

કંસ—ચાણૂર ગયો તેથી હું પણ સુવામાટે શયનાગૃહમાં જાઉં. (એમ કહી નીકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી નંદ તથા બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રવેશ કરેછે.)

નંદ—પુત્રો ! આજે તમારે મહારાજ કંસની પાસે આવવું નહિ.

બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ—શા માટે ન આવવું ?

નંદ—મેં સાંભળ્યું છે કે-તમોને મારવા માટે કુવલયાપીડ નામના મદોન્મત હાથીને સજ્જ કરેલ છે, અને વજ્ર જેવા અપ્રતિમ મલ્લો પણ તમને મારવા સારૂ તૈયાર થઇ રહેલ છે.

બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ—આર્ય! ત્યારે પ્રથમ આપ સર્વ જજો, અને અમો પછી આવશું.

નંદ—પછી પણ ન આવવું એવી મારી પ્રાર્થના છે.

બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ—પિતાજી ! અમારા ત્યાં આવ્યા વિના દશ હજાર ગાયો દુઃખમુક્ત કેમ થશે તે આપે વિચારવું જોઇએ.

વળી. વસંતતિલકા.

ગોભક્તિ જો જનમથી મનમાં ધરી છે,
તો શું મદાંધ કરશે અમને કરી તે ;
મલ્લો વળી પ્રબળ બાહુ બળેથી લક્ષો,
રક્ષામણિ સમજવો શુભ ધેનુ રક્ષા.

નંદ—પુત્રો ! જો કે બાલપણથી પ્રાણથી પણ વધારે પાળેલી ગોરક્ષા એ તમારા રક્ષામણિરૂપ જામેજ છે તોપણ મારૂં મન ધારજથી સ્થિર રહી શકતું નથી (એમ કહી અશ્રુપાત કરેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ—પિતાજી પિતાજી ! આશું ? ધીરજ અને બુદ્ધિના ભંડારરૂપ

આપ પણ જ્યારે ધીરજ છોડી દેશો ત્યારે પછી અમે બાલકો કેમ ધરી શકીશું ? માટે આપે તો ધીરજ રાખીને અમ સર્વ બાલકોને ધીરજ આપવી જોઇએ. હવે મારો મત સાંભળો.

અનુષ્ટુપ્.

માતા, પિતા અને ભાયો, જે, મને પ્રિય પ્રાણથી;
પ્રાણને ધેનુ રક્ષાર્થે, છોડવામાં દયા નથી.

નંદ—પુત્ર ! તને ધન્ય છે, તને ધન્ય છે.

બલભદ્ર— અહો ! પિતાશ્રી !

ગીતિ.

ગોરક્ષાભ્યુદયાર્થે, જૂનાં ખડસમ જીવિતને ગાનું ;
અન્યતણી શી વાર્ત્તા, જે છે સુખરૂપ જીવનારાનું.

નંદ—વત્સ ! શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઇને એમજ બોલવું યોગ્ય છે. તોપણ.

શિખરિણી.

તમો બે પુત્રો ક્યાં, કમલ સરખા કોમલ અરે,
અને ક્યાં તે હાથી, પ્રબલ મદથી મત્તજ ખરે ;
હવે શું ત્યાં થાશે, ક્યમ હૃદય આ ધીરજ ધરે,
કહું કોની પાસે, સુતભય મને મૂર્ચ્છિત કરે.

(એમ કહેતાં મૂર્ચ્છા પામી પડી જાયછે.)

શ્રીકૃષ્ણ તથા બલભદ્ર - પિતાજી ! ધીરજ ધરો ધીરજ ધરો. (એમ કહેતાં વસ્ત્રથી પવન નાખેછે.)

નંદ—(ક્ષણ વારમાં સંજ્ઞા પામીને) પુત્રો !

અનુષ્ટુપ્.

ધન, ધાન્ય અને રાજ્ય, યશોદાને અને મને,
ગાયોને બદલે મારો, એ છે અરજ કંસને.

(એમ કહેતાં ફરીને મૂર્ચ્છા પામેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ—આર્ય ! અતિભૂમિગતઃ વત્સલં ભાવ પિતાશ્રીને પીડેછે. હવે અત્યારે શું કરવું ?

બલભદ્ર—કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! ચિંતા ન કરો. તાત અક્રૂરનેજ તેડી લાવો તેઓ પિતાશ્રીને ધીરજ આપશે.

શ્રીકૃષ્ણ— શ્રીદામન્ ! જા આર્ય અક્રૂરને તેડી લાવ.

શ્રીદામા—જેવી પ્રિયમિત્રની આજ્ઞા. (એમ કહીને તુરત જાયછે.)

નંદ—(સંજ્ઞા પામીને) હા ! પ્રિયમિત્ર અક્રૂર ! અમને આંહી લઇ આવીને આ શું કર્યું ? (એમ પ્રલાપ કરેછે.)

(ત્યાર પછી શ્રીદામાની સાથે અક્રૂર પ્રવેશ કરેછે.)

અક્રૂર—(સંભ્રમસહિત) કેમ આ ધીરજનો સાગર પણ સુકાણો ?

શ્રીકૃષ્ણ— આર્ય ! એ પુત્રવાત્સલ્યનોજ પ્રભાવ છે.

અક્રૂર—આર્ય ! ધીરજ ધરો.

નંદ—(નેત્ર ઉઘાડીને) અહો ! મારો પ્રિયમિત્ર અક્રૂર આંહી આવેલ છે ? " ધન ધન્ય અને રાજ્ય " (એમ ફરીને બોલેછે.)

અક્રૂર—આર્ય ! ચિત્તને સ્થિર કરીને મારાં વચન સાંભળો.

નંદ—હા હવે હું સ્થિર થયોછું માટે કહો.

અક્રૂર—તમો દંપતીના એકજ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને તથા વસુદેવ રોહિણીના એક પુત્ર બલભદ્રને રથથી આંહી લઇ આવતાં મારા મનમાં પણ તમારી પેઠેજ ચિંતા થઇ, તેમાં પણ પ્રયાણ વખતે શ્રીયશોદા, રોહિણી અને વ્રજ સ્ત્રીઓની તે તે દશા જોઇને, ભલે રોષથી આવિષ્ટ થઇ કંસ મને સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર અને પરિવાર સાથે મારી નાખે પરંતુ આ, કમલની પાંખડી જેવા કોમલ અંગવાળા, અંધ (દંપતી) ના નેત્રરૂપ અને નિર્ધન (દંપતી)ના ધનરૂપ, બન્ને બા-

લકોને નૃશંસ કંસની પાસે ન લઇ જવા એમ વિચાર થયો, પણ વળી જો આને નહિ લઇ જાઉં તો આગળ ગયેલા નંદ, આદિની શી દશા થશે અને દશ હજાર ગાયોની આ શ્રી ગોપાલચિંતામણિરૂપ કૃષ્ણ વિના કોણ રક્ષા કરશે ? એ વિચારમાં ચિત્ત જવાથી ધીરે ધીરે ક્રમે કરી મધ્યાહ્ને શ્રી યમુનાને કાંઠે આવ્યો.

નંદ—ચિંતામાં નિમગ્ન થયેલાની મંદ ગતિ થાય એ ઘટેછે. પછી ?

અક્રૂર—પછી જે થવાનું હોય તે થાઓ પણ આંહી મધ્યાહ્ન સંધ્યા કરી શ્રી રામકૃષ્ણને પાછા ગોકુલમાં મુકી આવવા અને નંદ આદિ ગોપોએ ગૌશાળાના દરવાજા પાસે ઉભા રહીને પોતાના પ્રાણથી ગાયોના પ્રાણ બચાવવા એ નિશ્ચય કર્યો.

નંદ—અક્રૂર ! અક્રૂર ! તમને ધન્યછે. બહુ સારો વિચાર કર્યો. પછી પછી ?

અક્રૂર—પછી " પુત્રો ! તમે આ રથમાંજ બેસી રહો. હું મધ્યાહ્ન સંધ્યા કરીને તુરત આવીશ. " મેં એમ કહેલા તે બે પુત્રોએ " આર્ય ! આપની આજ્ઞાથી અમે રથમાંજ બેસી રહીશું. રથની નીચે નહિ ઉતરીએ, તેથી નિશ્ચિંત પણે સંધ્યા કરજો " એમ મને કહ્યું.

નંદ—તેઓએ તે યોગ્ય કર્યું. પછી ?

અક્રૂર—પછી શ્રીયમુનામાં મેં ડુબકી મારી ત્યાં તે બન્ને ભાઈયોને વસ્ત્રાલંકાર સહિત પાણીની અંદર મેં દીઠા.

નંદ—એ તેઓની બાલબુદ્ધિ કહેવાય. પછી ?

અક્રૂર—પછી " અહો બાલપણની ચપલતા બહુ બલવતી છે " એમ વિચારી ઝટ પાણીમાંથી બાહાર નિકળી રથની ચિંતાથી રથના ઉપર મેં જ્યાં નજર નાખી ત્યાં જેમ પ્રથમ મેં રથમાં બેસાડ્યા

હતા તેવીજ રીતે તે બે ભાઇયો રથમાંજ બેઠા હતા.

નંદ—(સ્વગત) એ આશ્ચર્યની વાત. (પ્રકાશ) પછી ?

અક્રૂર—પછી " મારી ભ્રાંતિજ આમાં ઠપકાનું પાત્ર છે. આ વિનય- સંપન્નશિરોમણિ બન્ને ભાઇયો કેમ અવિનય લેશને પણ આચરે?" એમ મનમાં નિશ્ચય કરી ફરીને અઘમર્ષણ કરવામાટે મેં શ્રી- યમુનામાં ડુબકી મારી ત્યાં તેજ પાણીમાં ભગવાન્ શેષશાયીનાં પરિવારસહિત મને દર્શન થયાં.

નંદ—મિત્રમણે! રામકૃષ્ણનું દેખવું તો રામકૃષ્ણાકાર વૃત્તિ હોવાથી તમને ઘટેછે. પરંતુ ભગવાન્ શેષશાયીનું અતર્કિતજ તમને દ- ર્શન થવું એ આશ્ચર્યછે. પછી પછી ?

અક્રૂર—પછી રોમાંચિત થયેલ અને હર્ષાશ્રુવર્ષયુક્ત નેત્રયુગલવાળા મેં પ્રણયસહિત અંજલિ બાંધી મારી બુદ્ધિપ્રમાણે સ્તુતિ કરી. તેને સાંભળી પ્રસન્ન થયા હોય એમ જણાતા તે ભગવાન્ પરિ- વાર સહિત અંતર્હિત થયા અને હું પણ મધ્યાહ્ન કૃત્યને પોચી રામકૃષ્ણ બેઠા હતા ત્યાં રથપાસે ગયો.

નંદ—અહો! પ્રિયમિત્રનું ભાગ્યશાળીપણું. પછી ?

અક્રૂર—પછી રથમાં બેઠેલા અને આ વાત જાણતા હોય તેવા તે બન્ને ભાઇયોએ મને પુછ્યું કે—આર્ય! આટલી થોડી વારમાં આપે આ- કાશમાં, પૃથ્વીમાં કે પાણીમાં કાંઇ અદ્ભુત દીઠું હોય એવું અમને ભાસેછે તેના ઉત્તરમાં મેં કહ્યું કે સર્વ અદ્ભૂતના સાગરરૂપ ત- મો બન્નેને દેખતાં મેં શું અદ્ભુત નથી દીઠું ? આમ કહીને મન જેવા વેગવાળા રથથી તેઓને લઇને હું મથુરામાંજ આવ્યો.

નંદ—તેથી તમારો શો નિશ્ચય છે ?

અક્રૂર—મારો નિશ્ચય સાંભળો.

અનુષ્ટુપ્.

નારાયણ ગણું કૃષ્ણ, રામને શેષ જાણવા;
સ્વેચ્છાથી જન્મ લીધોછે, ગોપીડાને મટાડવા.

તેથી સો હાથીઓ, હજાર મલ્લો, અને દશ હજાર કંસોથી પણ આ તમારા બન્ને બાલકને ભય નથી એમ નિશ્ચય કરી વયોવૃદ્ધ ગોપગણથી વિંટાયેલા તમે મારી સાથેજ રાજ દરબારમાં આવો અને આ બે તમારા પુત્ર રામકૃષ્ણ પોતાના સમાન વયવાળા ગોપસાથે પાછળથી આવે એવો મારો મત છે.

નંદ—અહો પ્રિયમિત્ર! આ આપનું કહેવું યથાર્થ છે. મેં પણ તેનો કોઇ દિવ્ય પ્રભાવ, પશ્ચિમ દિશાના પતિ વરૂણના ઘરથી પાછા આવતાં વયોવૃદ્ધ સર્વ ગોપસાથે શ્રીગોલોકને નજરે જોતાં, અનુભવેલ હતો પણ તે અત્યારે વિસ્મરણ થયું હતું. હવે ચાલો આપણે નિશ્ચિંત ચિત્ત થઇને ત્યાં જઇએ. (એમ કહી નંદ અક્રૂર અને વૃદ્ધ ગોપસાથે નિકળી જાયછે.)

બલભદ્ર—ભાઇ! પિતાજી તો આર્ય અક્રૂર અને વૃદ્ધ ગોપસાથે ગયા. હવે આપણે શું કરવાનું છે?

શ્રીકૃષ્ણ—આર્ય! શ્રી ગોપેશ્વરનાં દર્શન પૂજન વિના મારા મનને શાંતિ નથી, માટે ક્યાંય પણ શ્રીપાર્વતીપ્રાણવલ્લભની પૂજા કર્યા પછી કર્ત્તવ્ય કરશું.

બલભદ્ર—વત્સ! મેં એમ સાંભળ્યુંછે કે આટલામાં નજીકજ " શ્રી યાદવકુલેશ્વર " નામના શંકરનું મંદિર છે.

શ્રીકૃષ્ણ—જો એમ હોય તો ત્યાં જઇને પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરનું પૂજન કરી પછી રાજા પાસે જઇશું.

બલભદ્ર—વત્સ! મને પણ તે વાત બહુ પ્રિય છે, માટે ચાલો ત્યાં જ-

છીએ. (એમ કહી સમાન વયના ગોપ સાથે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી કેદખાનામાં રહેલાં વસુદેવ અને દેવકી તથા પાછ-લથી સક્રોધ કંસ પ્રવેશ કરેછે.)

વસુદેવ—દેવકિ ! બલભદ્ર અને કૃષ્ણ નંદાદિ ગોપ સાથે અત્રે આવ્યા અને તેણે ધનુષ્ ભાંગ્યું એમ મેં સ્વપ્નમાં જોયું.

દેવકી—નાથ !

શિખરિણી.

અહો ક્યાં તે પુત્રો કમળસરખા કોમલ બહુ,
મહા મોટું એવું ધનુષ પણ ક્યાં વજ્રસરખું;
શિરીષોનાં પુષ્પે સુ કઠિન શિલાખંડન અહો,
કદી ક્યારે થાયે પ્રિયતમ! મને આપજ કહો.

તેથી સ્વપ્નથી આપનું અંતઃકરણ છેતરાયું જણાયછે.

વસુદેવ—અસ્તુ. શ્રી ગોરક્ષાજ આપણનું કલ્યાણ કરશે.

નેપથ્યમાં—અરેરે મંદમતિ ! હજી સુધી તારી ગોરક્ષામાં શ્રદ્ધા શિથિલ નથી થઇ ? વિચાર વિચાર કે ગોરક્ષાએ તારૂં શું કલ્યાણ કર્યુંછે?

વસુદેવ—આ કંસના જેવો અવાજ સંભલાયછે.

દેવકી—(સભય) હા ! હવે પછી શું થશે ! !

વસુદેવ—ચિંતા ન કર. ભગવતી કામદુધાજ આપણનું શરણ છે.

કંસ—(પ્રવેશ કરીને) વસુદેવ ! વસુદેવ ! મહાપરાધની પરંપરાને કરનાર પણ તારાઉપર નિકટ સંબંધને લીધે મારૂં હૃદય સ્નિગ્ધ થાયછે. તેથી આ છેલ્લું મારૂં વચન સાંભળ.

વસુદેવ—(ઉભા થઇને) અહો મહારાજ ! આંહી આંહી બિરાજો. (એમ કહીને આસન આપેછે.)

કંસ—(આસનઉપર બેસીને) વસુદેવ ! તારા છ પુત્રો અને એક પુત્રી નાશ પામ્યાં, યાવજ્જીવિત જ્ઞાતિસંબંધી અને બાંધવોનાં વિયોગનાં દુઃખથી દુઃસહ એવો બેડીખાનામાં નિવાસ અનુભવ્યો, શરીરે વળિયાં પડી ગયાં, માથામાં ધોળાં આવી ગયાં, મોઢામાંથી દાંતો પડી ગયા, તોપણ તારો દુરાગ્રહ છોડતો નથી ? આ તારી કેવી મૂર્ખતા છે ?

વસુદેવ—મહારાજ ! તમારાં પાંડિત્યના કરતાં મારી એ મૂર્ખતા પણ કલ્યાણ કરનારી છે.

કંસ—અકલ્યાણ કરનારી છે એમ કહે. નંદને ઘેર રાખેલા તારા બે પુત્ર રામ અને કૃષ્ણ આંહી ગઇ કાલ આવેલા છે, જેણે મારા ઇષ્ટદેવ શંકરનું ધનુષ ભાંગ્યું અને તે ધનુષની રક્ષા કરનાર અનેક માણસોને મારી નાખ્યા. એવા મહાપરાધને પણ ન ગણકારી હું તને પ્રાર્થના કરૂંછું કે–તારી ગાય મને આપ જેથી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થઇને સુખપરંપરાનો અનુભવ કર.

વસુદેવ—હું અને દેવકી જ્યાં સુધી જીવીએ છીએ ત્યાં સુધી એ વાત બનવાની નથી. ગોરક્ષા કરતાં આવેલી દુઃખપરંપરા પણ મારે સુખપરંપરારૂપજ છે.

કંસ—(સરોષ) અરે કોણ છે ? મુસળ લઇ આવો, જેવડે આ બન્ને દુષ્ટનાં મસ્તકને ભેદીને પછી ગાયને લઇ લઇશ.

દુર્મુખ—(પ્રવેશ કરીને) દેવ ! આ મુસળને ગ્રહણ કરો. (એમ કહી મુસળ (સાંબેલું) આપે છે.)

કંસ—(તુરત ગ્રહણ કરીને સોનાના વલયથી શોભતું અને લોહીથી ભીનું જોઇને) દુર્મુખ ! દુર્મુખ ! ક્યાંથી આ લાવ્યો ?

દુર્મુખ—દેવ ! 'તુરત મુસળ લઇ આવ' એમ આપે આજ્ઞા કરવાથી

મેં રંગમંડપમાંથી લીધું છે. અને બીજું પણ તેવુંજ એક મુસળ ત્યાં પડેલ છે.

કંસ—(સ્વગત) હા! દશહજાર હાથીનાં જોરવાળો કુવલયાપીડ કૃષ્ણે મારી નાખ્યો. હવે ચાણૂર અને મુષ્ટિક એ બેજ વસુદેવના પુત્રો-ને મારવા બાકી રહ્યા.

દુર્મુખ—મહારાજ! વિચાર ન કરો. બન્ને પણ હવે પછી આના એકજ પ્રહારથી જીવતા રહેશે નહિ.

કંસ—(સ્વગત) આ વળી બીજું અપશકુન થાય છે. (પ્રકાશ) મૂર્ખ! કોણ બન્ને હવે પછી જીવતા નહિ રહે.

દુર્મુખ—હું તો એમ કહું છું કે—આ મુસળના એકજ પ્રહારથી વસુદેવ અને દેવકી એ બન્ને જીવતાં રહેશે નહિ માટે મારો. વિલંબ કરોમાં.

કંસ—દુર્મુખ! અત્યારે નહિ મારૂં. ચાણૂર અને મુષ્ટિકની વજ્ર સરખી મુઠીઓની પ્રહારપરંપરાથી મરેલા પોતાના પુત્રોને જોઇનેજ તેઓ જીવશે નહિ તેથી મુસળ મારવાની શું જરૂર? માટે આને લઇને મલ્લમંડપમાં આવ. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

દુર્મુખ—આર્ય! રાજાની આજ્ઞાનુસાર આપ બન્નેએ તુરત મલ્લમંડપ-માં આવવું જોઇએ.

દેવકી—હાય! હવે પછી શું થશે એમ મારૂં હૃદય કંપેછે.

વસુદેવ—પ્રિયે! તું જાણેછે કે—

અનુષ્ટુપ્.

ગો વિપ્ર ગુરૂ પુજાનો, કર્ત્તા કોઇ કદી નર;
દુર્ગતિને નથી પામ્યો, માટે તું ધૈર્યને ધર.

દેવકી—એ વાત જાણુંછું તોપણ સ્ત્રીસ્વભાવસુલભ ભયને લીધે ચુકીગઇ.

દુર્મુખ—પરસ્પર વાતો કરવાથી વિલંબ કેમ કરો છો ? મહારાજ કંસ કાલક્ષેપને સહન નહિ કરે.

વસુદેવ—(સ્વગત)

અનુષ્ટુપ્.

જો મને ગાયની રક્ષા, વા'લી છે પ્રાણથી વધુ ;
કરો કુશલ કલ્યાણ, ગૌરીશ, રામ કૃષ્ણનું.

(પ્રકાશ) દુર્મુખ! ચાલ જઇએ. (એમ કહી દેવકીવસુદેવ દુર્મુખ-સાથે નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી ઉદ્વિગ્નકંસ પ્રવેશ કરેછે.)

કંસ—(સ્વગત) હા ! ચાણૂર, મુષ્ટિક, અરિષ્ટ, શલ અને તોશલને તે રામકૃષ્ણે મૃત્યુ પમાડયા, હવે શું કરવું ? (ક્ષણવાર વિચાર કરી) ગાયો અને બ્રાહ્મણો એ વિષ્ણુનાં મૂળ છે તેને ઉખેડી નાખવાથી વિષ્ણુનું ઉન્મૂલન થવું સહેલ છે એમ અમાત્યશિરોમણિ કેશીનો મત હતો માટે પ્રથમ વિષ્ણુનાં મૂલનેજ ઉખેડી નાખવાં. (પ્રકાશ) અરે કોણ મારૂં માણસ છે ! (એમ બોલાવેછે)

કૃષ્ણ—(પ્રવેશ કરીને) આ હું આપનો હાજર છું.

કંસ—(જોયા વિનાજ) પ્રથમ રામ કૃષ્ણને મારી નાખ, ત્યાર પછી વસુદેવ દેવકીને અને ત્યાર બાદ નંદાદિક ગોપોને પણ વધસ્થાનમાં લઇ જા.

કૃષ્ણ—(સ્વગત) અહો ! મારા મામાની પાપમાં કેવી પ્રિયતા છે ? (પ્રકાશ) અહો ! મૂળને કેમ ભૂલીને (એમ અર્ધ બોલતાં)

કંસ—સાબાશ, વત્સ ! સાબાશ. મારાથી વિષ્ણુનું મૂળ ભૂલાયું તે તેં ઠીક સંભારી દીધું. પ્રથમ ગાયો અને બ્રાહ્મણોને મારવા. તેથી નાશ પામેલ વૃક્ષની પેઠે પોતાની મેળેજ નિર્મૂળ થયેલ વિષ્ણુ

નાશ પામશે.

શ્રીકૃષ્ણ—(સ્વગત) અહો! આનું રોષના આવેશથી વિવશપણું ઘણું છે. જેથી પાસે ઉભેલા પણ મને આ ઓળખતો નથી અને મારૂં કહેવું પૂરૂં સાંભળતો નથી (પ્રકાશ) અરે હું કહુંછું કે અખિલ કલ્યાણનાં મૂળરૂપ અહિંસાને ભુલીને હિંસાનેજ કલ્યાણકારી કેમ સમજેછે?

કંસ—(પાછળ જોયા વગર) તું અહિંસાનો ખરે પક્ષપાતી પારકો છતાં મારા માણસના જેવું બોલેછે.

શ્રીકૃષ્ણ—હું પારકો નથી. તમારો છું અને તમારૂં કલ્યાણ ઇચ્છનાર છું.

કંસ—તુરત બોલ કે મારા માણસોમાં તું કોણ છે? જે ખોટી પંડિતાઇથી મને ઉપદેશ આપવા ઇચ્છેછે.

કૃષ્ણ—જો એમ ગરજી છે તો સાંભળો.

કંસ—સાંભળું છું.

શ્રીકૃષ્ણ— અનુષ્ટુપ્.

ચાણૂર, મુષ્ટિકારિષ્ટ, શલતોશલ અંતકૃત્;
હાથીને મારનારો હું, શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલપ્રિય.

જે તમારા ભાણેજાઓમાં આઠમો છું.

કંસ—(ભયના આવેગસહિત સ્વગત) આંહી સાતમા મંચઉપર શ્રીકૃષ્ણ ક્યાંથી આવ્યો? (પ્રકાશ) આવ કૃષ્ણ! આવ, મને બથ ભરીને મળ.

શ્રીકૃષ્ણ—પરમપ્રેમથી આલિંગન કરીશ.

કંસ—ક્યારે?

શ્રીકૃષ્ણ—જ્યારે તમારી ગાયો અને બ્રાહ્મણો ઉપર પૂર્ણ ભક્તિ થશે ત્યારે.

કંસ—ત્યારે તો " બીજા જન્મમાં " એમજ કહે.

શ્રીકૃષ્ણ—(સ્વગત) અહો દુરાગ્રહમાં આનું ગ્રસ્તપણું કેવું છે ? (પ્રકાશ) મામા ! મામા ! ગાયો અને બ્રાહ્મણોના ભક્તિજ તમારૂં કલ્યાણ કરનારી છે તેઓની સાથે વિરોધ એ કલ્યાણકારી નથી.

કંસ—હું જાણું છું કે તું વિષ્ણુરૂપ છો, તે પોતાના મૂળને દૃઢ કરવા પ્રયત્ન કરેછે.

શ્રીકૃષ્ણ—મામા ! ગાયો અને બ્રાહ્મણોની ભક્તિ એ કેવળ મારૂંજ મૂળ છે એમ નથી પરંતુ સમસ્ત બ્રહ્માંડનું પણ એજ મૂળ છે માટે તમારે પણ એ તમારૂં પોતાનું મૂળ છે એમ જાણી ગાયો અને બ્રાહ્મણોઉપર ભક્તિ રાખવી. અથવા ગાયોઉપર ભક્તિની વાત તો એક બાજુ રહી પરંતુ અન્યાયથી હરી લીધેલ દશ હજાર ગાયોને શા માટે પીડાછો ? હું વધારે શું કહું,–

અનુષ્ટુપ્.

મારાં, પિતાનાં, માતાનાં, નંદાદિ સર્વ ગોપનાં ;
પ્રાણ, પૈસાવડે યાચું, પ્રાણોને સર્વ ગાયનાં.

કંસ—એમ કદી બનશે નહિ, પેહેલાં ગાયોનાં પ્રાણ, પછી તમો બન્ને ભાઇઓનાં પ્રાણ અને ત્યારપછી દેવકીવસુદેવ તથા નંદાદિકનાં પ્રાણોને હરીશ.

શ્રીકૃષ્ણ—(સ્વગત) આ કંસ સામ, દામ અને ભેદથી સાધ્ય નથી, માટે અહીં નિગ્રહ યુક્ત છે (પ્રકાશ) મામા ! મામા ! ફરીને પ્રાર્થના કરૂંછું કે–

જો હોય જીવવું તારે, ઇચ્છા જો " રાજ્ય ભોગવું " ;
છોડી દે ગાયને તો તું, નહિ તો મૃત્યુ પામવું.

કંસ—કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! હું કાંઇ બકી (પૂતના) કે બક નથી, હું તો કંસ છું. મારી પણ પ્રાર્થનાને સાંભળ.

જો હોય જીવવું તારે, ઇચ્છા જો " સુખ ભોગવું ";
પૂજેલી દેવકીએ તે, ગાય સત્વર આપ તું.

શ્રીકૃષ્ણ—(સક્રોધ) અમે જીવતાં યાદવકુલનાં કલંકમાટે એ ગાયને આપશું નહિ.

કંસ—અમે પણ જીવતાં સુધી ગાયોને છોડશું નહિ.

શ્રીકૃષ્ણ—ત્યારે હવે યુદ્ધ એજ આપણું શરણ છે.

કંસ—યુદ્ધમાટે મારો કરાલ કરવાલ (ખડ્ગ) સજ્જ છે.

શ્રીકૃષ્ણ—મારી પણ તમ સરખા પામરપરમાણુને મર્દન કરવામાં ચતુર ચપેટાં તૈયારજ છે.

કંસ—ત્યારે યુદ્ધને યોગ્ય ભૂમિમાં જઇએ.

શ્રીકૃષ્ણ—ભલે તમારી છેલ્લી ઇચ્છાને રોકવી નહિ. ચાલો મંચથી નીચે ઉતરીએ. (એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ અને કંસ નીકળી જાયછે.)

(ત્યારપછી કંસની સ્ત્રીઓ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ તથા બીજી બાજુથી વસુદેવ, દેવકી અને દુર્મુખ પ્રવેશ કરેછે.)

અસ્તિ—હા ! પ્રાણનાથ ! ક્યાં ગયા ! આ તમારી પ્રિયતમાને પ્રતિઉત્તર પણ કેમ નથી આપતા ?

પ્રાપ્તિ—હા ! જીવિત વલ્લભ ! જ્યાં આપને જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં અમને સાથે આવવા આજ્ઞા આપો.

દેવકી—નાથ ! સ્ત્રીઓનો વિલાપ સંભળાયછે, તેથી મારૂં હૃદય કંપેછે.

વસુદેવ—એમજ, તેમાં પણ રાજદ્વારમાં સ્ત્રીઓનો વિલાપ એ કાંઇ. અમંગલને જણાવેછે તોપણ ધીરજ રાખીને ક્ષણવાર તેને સાંભળી નિશ્ચય કરીએ.

દેવકી—જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા.

અસ્તિ—હા ! યદુકુળરૂપ સુધાસમુદ્રના ચંદ્ર ! હા ગોબ્રાહ્મણને પાળનાર ગોપાળચિંતામણિ ! હા યશોદાનંદનંદન ! હા દેવકીપુત્ર ! વસુદેવ હૃદય સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણ ! (એમ કહેતાં)

દેવકી—હાય હણાણી છું. વત્સ શ્રીકૃષ્ણનુંજ કાંઇ અહિત સંભળાયછે.

મંદાક્રાંતા.

હા હા વત્સ, દ્વિજ સુર અને ગાયની પ્રાણની હે,
રક્ષા કર્ત્તા વિફલ મુજનું જીવવું તું વિના છે;

(એમ કહેતાં મૂર્ચ્છા ખાઇ પડી જાયછે)

વસુદેવ—અંધારૂં છે, સકલ જગમાં કૃષ્ણ સૂર્યાસ્ત થાતાં,
હા હા ! મારાં કયમ હજુ નથી દેહથી પ્રાણ જાતાં.

(એમ કહેતાં મૂર્ચ્છા ખાઇ પડી જાયછે.)

દુર્મુખ—(સખેદ) આર્ય ધીરજ ધરો ધીરજ ધરો. (એમ કહી વસ્ત્રથી પવન નાખેછે)

દેવકી—(સંજ્ઞા પામીને) ભદ્રમુખ ! શા માટે અમોને તેં સંજ્ઞા (ભાન) પાછી આપી ? મહાદુ:ખરૂપ આ સંજ્ઞાથી તો અમોને બેભાની વધારે સુખકારી હતી.

અસ્તિ—ભાણેજા ! ભાણેજા ! પોતના મામાને પણ આમ નિર્દયપણે મારતાં તારા હૃદયમાં દયા ન ઉપજી ? હા પ્રાણનાથ ! ભોજકુલભૂષણ ! મદોન્મત્ત દશહજાર હાથીના બળવાળા તમારી, નિર્બલ બાલક ભાણેજથી આવી દશા થઇ ! (એમ કહેતાં મૂર્ચ્છા ખાઇ પડેછે.)

પ્રાપ્તિ— વૈતાલિય.

હૃદય પ્રિય કંસ ભૂપને, પરલોકે ક્ષણમાં તમો જતે ;

વિધવા મથુરા અને અમે, જગ આખું પણ શૂન્ય આ સમે.

(એમ બોલતાં મૂર્છા ખાઇ પડી જાયછે.)

વસુદેવ—(સાશ્ચર્ય) દેવિ ! કાંઇજ બાજુંજ સંભળાયછે.

દેવકી—હા ! મારા ભાઇ કંસનું કાંઇ અનિષ્ટ સંભળાયછે. (એમ કહી મૂર્છા ખાઇ પડી જાયછે)

દુર્મુખ—(સ્વગત) હા ! મહારાજ કંસને શ્રીકૃષ્ણે યમપુરીમાં મોકલ્યા. માટે હવે આંહીથી હરિણની પેઠે ભાગવું એજ ઉચિત છે. નહિ-તો મહારાજનો કિંકર ગણીને મને પણ શ્રીકૃષ્ણ યમપુરીમાં મો-કલશે (એમ કહી ભાગી જાયછે)

વસુદેવ—પ્રિયે દેવકી ! ધીરજધર ધીરજધર "ભવિતવ્યતા બલવતી છે" એ તારાથી અજાણ્યું નથી.

દેવકી—(સંજ્ઞા પામીને) પ્રાણનાથ ! એ બધું જાણુંછું. તથાપિ "ભ્રાતૃ વાત્સલ્ય" મને પીડા કરેછે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ભાઇ કંસ ? મહીમહેંદ્ર મુકુટાલંકારરત્નાવળી,
સદીપાવળીથી હમેશ પગને, જેને થતી આરતી ;
અસારે તજી રાજપાટ સઘળા સ્નેહી સગાંને અરે,
ક્યાં ચાલ્યો તુજના વિના રહી હવે આ દેવકી શું કરે ?

(એમ કહી પડી જાયછે.)

વસુદેવ—(સ્વગત) અહો દેવકીનું ભ્રાતૃ વાત્સલ્ય ! (પ્રકાશ) દેવકી ! હવે વિલાપ બંધ કર અને યમપુરના અતિથિ થયેલા મહા-રાજની આ રાણીઓની આશ્વાસના કર.

અસ્તિપ્રાપ્તિ—(સાંભળીને) અહો શું બનેવી વસુદેવ અને પૂજ્ય દેવકી આંહી આવેછે? હા ! આ દેખી શકાશે નહિ. ભાઇના શોકથી

તપેલાં આર્યા દેવકીની કેમ આશ્વાસના કરી શકીશું ? (એમ કહી મૂર્છા ખાઇ પડી જાયછે.)

દેવકી—વત્સે અસ્તિ ! વત્સે પ્રાપ્તિ ! ધીરજધરો ધીરજ ધરો. નિયતિનો નિયગ દુર્લંધ્ય છે. રોવાથી, માથાં પછાડવાથી કે હજારો વિલાપ કરવાથી પણ મૃત્યુ પામેલા પ્રાણીને માણસો ફરીને દેખતાં નથી એ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

વસુદેવ—પુત્રીઓ ! અતિ રૂદન કરવું બંધ કરો વિપત્તિમાં આર્ય કુલીન કામિનીઓએ ધીરજ રાખવી જોઇએ એ કાંઇ તમારૂં અજાણ્યું નથી.

અસ્તિપ્રાપ્તિ--આર્યે દેવકી ! આર્ય વસુદેવ ! અસ્તિ-પ્રાપ્તિના પ્રણાગનો સ્વીકાર કરો. આપને અમારા પ્રાણનાથ મહારાજ કંસે આપેલાં તે તે કષ્ટોથી આપને મોઢું દેખાડવા પણ અમે સમર્થ નથી.

દેવકી-વસુદેવ—પુત્રિઓ ! એ વિષયમાં કદિપણ ચિત્તમાં કાંઇ વિચાર કરવો નહિ પ્રાચીન પ્રજ્ઞાવાન મહાત્માઓના નિશ્ચયને સાંભળો.

ઉપજાતિ.

ન દુ:ખ કિંવા સુખ કોઇ દેછે.
આપે મણે અન્ય કુબુદ્ધિ એ છે ;

તેથી અમારાં કૃત્યોએજ અમોને દુ:ખ આપેલું છે કાંઇ મહારાજાએ આપ્યું નથી. માટે તે વિચારને છોડી દઇને મહારાજનાં પારલૌકિક કૃત્યો કરવાને તત્પર થાઓ.

અસ્તિપ્રાપ્તિ—જેવી આર્યની આજ્ઞા. (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

વસુદેવ—મહારાજા કંસની પટરાણીઓ ગઇ. હા ! તેઓની વિધવા-

વસ્થા જોવાનું દુઃખ મને બહુ લાગેછે

દેવકી—એમજ. નાથ! જે પ્રથમ સર્વ શૂરસેન દેશનાં નાથપણાંને ભોગવીને અત્યારે અનાથપણાને ભોગવશે તેથી વધારે બીજું શું દુઃખ છે?

વસુદેવ—પ્રિયે દેવકી! મારી આંખ હવે સકલ લોકની દૃષ્ટિના સુધાંજનરૂપ શ્રીકૃષ્ણને તથા બલભદ્રને જોવાની ઉત્કંઠા રાખેછે.

દેવકી—પ્રાણનાથ! મારૂં મન પણ તેઓને કાંઇ કહેવાને ઇચ્છેછે.

વસુદેવ—શું કહેવાને ઇચ્છેછે?

દેવકી—જન્મથી દુઃખી પરમપવિત્ર આર્ય ઉગ્રસેનને બંધનમાંથી છોડી રાજ્યાસન ઉપર તેનો અભિષેક કરવો.

વસુદેવ—સારૂં દેવિ! સારૂં. એટલુંજ કહેવાનું છે કે બીજું કાંઇ તમારે કહેવાનું છે?

દેવકી—બીજું પણ કાંઇ કહેવાનું છે.

વસુદેવ—તે શું?

દેવકી—નાથ! દીન અને અનાથ અસ્તિ તથા પ્રાપ્તિનો મનોરથ પૂરવો એમ કહેવાનું છે.

વસુદેવ—શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રની માતાને તેની દયાર્દ્રતા શોભેછે.

(ત્યાપછી બંધનમુક્ત ઉગ્રસેનસાથે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર પ્રવેશ કરેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ—આર્ય! આ આર્ય ઉગ્રસેનને બેડીમાંથી મુક્ત કર્યા, હવે માતપિતાને બંધનમાંથી મુક્ત કરીએ.

બલભદ્ર—એમજ, એ આપણું કર્તવ્ય છે.

ઉગ્રસેન—પુત્રો! હજુસુધી તેઓને છોડયાં નથી? ચાલો મલ્લમંડપમાંથી જવાને રસ્તેથી કારાગૃહમાં જઇએ.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—જેવી આર્યચરણની આજ્ઞા. (એમ કહી ચા-

લવા માંડે છે.)

ઉગ્રસેન—(મલ્લગંડામાંજ તેઓને જોઇ સહર્ષ.) પુત્રો! જુઓ.

અનુષ્ટુપ્.

મૂર્તિમાન ખરાં બીજાં, શ્રદ્ધા ધર્મ સમાન જે;
તમારાં પૂજ્ય આ આંહી, દેવકી વસુદેવ છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—(હર્ષાશ્રુ સહિત)

દ્રુતવિલંબિત.

સુકરુણાયુત માત અને પિતા,
પ્રબલ પુણ્ય વડે વરસો જતાં;
સુદિન આજ ગણાય મહેશ્વરી,
શિવસમાં નિરખ્યા નજરે કરી.

દેવકી અને વસુદેવ—(હર્ષ, આશ્ચર્ય અને વિસ્મયથી સ્તબ્ધની પેઠે ઉભાં રહે છે)

ઉગ્રસેન—વત્સ વસુદેવ! વત્સે દેવકી!

ઉપજાતિ.

સ્વરૂપધારી શિવના પ્રસાદ,
સુભાગ્ય કલ્પદ્રુમ છે અબાદ;
ચિંતામણિ સુંદર શ્વેત-કૃષ્ણ,
પુત્રો તમારા અહિં રામકૃષ્ણ.

દેવકી અને વસુદેવ—(આનંદાશ્રુ પાડી બન્નેને આલિંગન કરી સ્વગત)

અનુષ્ટુપ્.

બાલ કલ્પલતા જાલ, છાયાતલ નિષેવવું;
સુધાસિંધુવિષે સ્નાન, પુત્રાલિંગન માનવું.

(પ્રકાશ) આર્ય મુરબ્બી ! આપનાં પુણ્યનો અને આશીર્વાદનો આ પ્રભાવ છે કે જેથી રામ અને કૃષ્ણને અમો અત્યારે કુશળ દેખીએ છીએ.

ઉગ્રસેન—તમોએ પ્રાણથી પણ અધિક રક્ષણ કરેલી ગોરક્ષાનોજ એ પ્રભાવ જાણવો.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—(માત પિતાના પગમાં બેડી જોઇને સખેદ) અહો માત પિતા ! અમોને ધિક્કાર છે કે જેને માટે આપે આવાં દુઃસહ દુઃખો વેઠયાં, અરે કોણ છે આંહી ? કાપી નાખો આ બેડીને.

વસુદેવ—વત્સ ! હમણા બેડી તોડવી યોગ્ય નથી.

શ્રીકૃષ્ણ—કેમ ?

વસુદેવ—વત્સ ! પ્રથમ કંસે બાંધેલી દશહજાર ગાયોને છોડો, પછી અમને છોડજો.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—એ વાત અમને બહુ પ્રિય છે. યદુવંશ મુક્તા મણિરૂપ આપ માત તાતને એમજ શોભે છે. ભલે એમ કરીએ અરે કોણ છે ? મહારાજ ઉગ્રસેનની આજ્ઞાથી કંસે બાંધેલી દશ હજાર ગાયોને છોડી દો.

દેવકી અને વસુદેવ—પુત્રો ! કેવલ તે ગાયોને છોડવાને અમો નથી ઇચ્છતાં પણ સર્વ ગાયોને શણગારીને નાના ગોત્રવાળા ઉત્તમ સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને દેવાને ઇચ્છીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—જેવી આપની ઇચ્છા હોય તેવી રીતે કરવા તૈયાર છીએ.

ઉગ્રસેન—પુત્રો ! એ બહુ સારૂં ધારેલ છે.

વસુદેવ અને દેવકી—અત્યારે શ્રીયમુનાને કાંઠે જઇને સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને ઉપસ્કર સહિત તે ગાયોને આપીએ.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર--અહો માતા પિતા ! આ તરફ પધારો. (એમ કહી તેઓના હાથ ઝાલી નિકળી જાય છે.)

ઉગ્રસેન—બન્ને પુત્રો દેવકી વસુદેવ સાથે શ્રીયમુનાકાંઠે ગયા, હવે હું પણ સર્વ ગાયોને સોનાનાં શિંગડાં, સોનાની સાંકળ અને સોનાનાં ઝાંઝર સહિત તથા વાછડાંઓ સહિત ત્યાં મોકલાવું (એમ કહી નિકળી જાયછે.)

(ત્યાર પછી સરસ્વતી અને ભારતભૂમિ પ્રવેશ કરે છે.)

સરસ્વતી—વત્સે ભારતભૂમિ ! વધાવી છો. ઘણે દિવસે તારો મનોરથ સફલ થયોછે.

ભારતભૂમિ—માતાજી ! એ આપનોજ પ્રભાવછે. જો પરમ પૂજ્ય આપે પ્રણતજનોના પારિજાતરૂપ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના ન કરી હોત તો આવો સારો દિવસ કદી ન આવત એ નિર્વિવાદ છે.

સરસ્વતી—પુત્રિ ! હવે પછી તારી શી ઇચ્છા છે ?

ભારતભૂમિ—માતાજી તે સમયે પુત્ર મરણનાં દુઃખથી દુઃખી પુત્રી દેવકીની દીનમાં દીન મુખમુદ્રા હજુ મારી નજર પાસેથી ખસતી નથી. માટે હવે અત્યારે શ્રીકૃષ્ણનાં મુખચંદ્રનાં દર્શનથી થયેલ અનન્ય સામાન્ય સુખના સમુદ્રમાં નિમગ્ન થએલ દેવકીને જોવા ઇચ્છુંછું.

સરસ્વતી—પુત્રિ ! દેવકી તો અત્યારે શ્રીકાલિંદીના તટઉપર પોતાના પતિસહિત બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં દાન કરે છે. એમ મેં ગંધર્વને મોઢેથી સાંભળ્યું છે.

ભારતભૂમિ—માતાજી ! ત્યારે ત્યાં જઇને દેવકીનાં મુખદર્શનનું સુખ લઇએ.

સરસ્વતી—પુત્રિ ! ચાલો તેમ કરીએ. (એમ કહી થોડીવાર ફરી પાછાં

આગળ જોઇને) પુત્રિ! તું વધાવી છો વધાવી છો!

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જો આ શ્રીવસુદેવ ઉન્નત મને ગોભૂહિરણ્યો નકી,
આપે બ્રાહ્મણને, સુપૂજન કરે તે સર્વનું દેવકી;
શ્રદ્ધાથી વળી રામ કૃષ્ણ સહુનાં ધોઇ પગો હાથથી,
તે પાદોદકને સ્વમસ્તકપરે ધારે ઘણા ભાવથી.

ભારતભૂમિ—આપણી આંખોનાં અહોભાગ્ય છે. કે જેણે અત્યારે પ્રણતજન પારિજાતરૂપ શ્રીનંદનંદનનાં દર્શન કર્યાં. માટે ચાલો તેની પાસે જાઇએ.

સરસ્વતી—જેવી પુત્રીની ઇચ્છા. (એમ કહી આગળ જઇને) વત્સે દેવકી! વત્સ વસુદેવ! તમારૂં કુશલ છે? કોઇ વખત પરિચિત. આ માણસને સંભારોછો?

વસુદેવ અને દેવકી—(સહર્ષ ઉભાં થઇને) દેવી! તમોને નમન કરીએ છીએ. આપ બન્ને ભગવતીનાં દર્શનથી અમો અત્યારે કૃતાર્થ થયાં છીએ. અગ્યાર વર્ષ પહેલાં આપનું દર્શન થયું હતું. આજે આવો સારો દિવસ આપની કૃપાથીજ અમોને મળ્યોછે. (એમ કહેતાં પ્રણામ કરેછે.)

સરસ્વતી—પુત્ર! તે ગોરક્ષાનોજ પ્રભાવ છે.

ભારતભૂમિ—ભગવતી સરસ્વતી સત્ય કહેછે.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—માતાજી! અમે પ્રણામ કરીએ છીએ.

સરસ્વતી અને ભારતભૂમિ—એતો ઉલટું થાયછે. કેમકે સર્વને વંદવા યોગ્ય આપ બન્ને ભાઇઓ છો. વળી અમારી બન્નેની પ્રાર્થનાથી બહુ બહુ અતિ દુઃખોને અનુભવી આ ગોરક્ષાને આપેજ પુનરૂજ્જીવિત કરેલી છે.

ગોરક્ષા—(પ્રવેશ કરીને) ભગવતી ભારતી અને ભારતભૂમિ સત્ય કહેછે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જે હું નિષ્ઠુરચિત્ત પામર જને પીડા ઘણી પામતી,
નિંદાનાં વચનો સદૈવ શુણુતી દુઃખી અતિશે થતી ;
જાણે જીવ વિનાની દુર્બલ અને દીના બનેલી ખરી,
છાની સજ્જનચિત્તમાં રહી, તમે તે આજ પુષ્ટા કરી.

(એમ કહી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં દંડવત્પ્રણામ કરેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ— શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેની પૂર્ણ દયાથી વત્સ બકને જીત્યો વળી કેશિને,
દાવાગ્નિ વળી શંખચૂડ કરીને જીત્યા બધા મલ્લને ;
જે ઉન્મત્ત હજાર હાથી સરખો જીત્યો જતે કંસને,
ગોરક્ષા સુખ આપજો ભગવતી આ વિશ્વમાં સર્વને.

(એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર પ્રણામ કરેછે.)

ગોરક્ષા—અહો ભગવન્ ! આ વિપરીત કહેવાય. તોપણ લોકસંગ્રહાર્થે આપ બન્ને આમ કરોછો તો કહુંછું કે આપ બન્નેનો હમેશાં અભ્યુદય થાઓ.

દેવકી અને વસુદેવ—અહો ! સાક્ષાત્ ભગવતી ગોરક્ષાએ દર્શન આપ્યું તે આપણું મહદ્ભાગ્ય ! (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

ગોરક્ષા—પુત્રરૂપ થયેલા પરમેશ્વરથી પરમ સુખની પરંપરાનો અનુભવ કરો.

સરસ્વતી—વત્સે ગોરક્ષે ! તારૂં કુશલ છે ?

ગોરક્ષા—(ઉઠીને) અહો માતાજી સરસ્વતી ! હું પ્રણામ કરૂંછું. આપની કૃપાથી મારૂં કુશળ છે.

સરસ્વતી—વત્સે ! આ ભારતભૂમિ તારા વિના આ આખા જગતને

શૂન્યજ દેખતી હતી, અને જીવિત છોડવાની ઇચ્છા કરતી હતી.

ગોરક્ષા—માતા ભારતભૂમિ! આંહી આવી મને બાથ ભરીને મળો.

(એમ કહી પોતે આનંદાશ્રુસહિત મળેછે.)

વસુદેવ—માતા ગોરક્ષા! આ બે દેવીની સાથે આપને શું સંબંધ? તે જાણવા ઇચ્છુંછું.

ગોરક્ષા—આર્ય!

અનુષ્ટુપ્.

આ છે શ્રી ભારતી દેવી, આ છે ભારતભૂમિકા;
તેની દયાથી હું જીવી, ગોરક્ષા દીનબાલિકા

દેવકી અને વસુદેવ—(સાનંદાશ્ચર્ય) માતા ભારતિ અને માતા ભારતભૂમિ! પ્રથમ પણ દર્શનદાનથી કૃતાર્થ કરીને અમને આશ્વાસના આપીને ગયેલાં આપ બન્ને ભગવતીએ અત્યારે અગિયાર વર્ષે ફરીને દર્શન આપ્યું તેથી હું એમ જાણુંછું કે આપ બન્ને દેવીએજ અમારૂં કલ્યાણ કરેલ છે.

સરસ્વતી—વત્સ! આ તમારા નિર્મલ હૃદયમંદિરમાં રહેલી ગોરક્ષાએજ તમારૂં સર્વ કલ્યાણ કરેલ છે.

ગોરક્ષા—મારૂં પણ કલ્યાણ તે બન્નેએ કરેલ છે.

શ્રીકૃષ્ણ—અયિ! માતાપિતા! હવે આપના પગમાં બંધન છે તે અમને દુઃખ ઉપજાવેછે. માટે તે બંધન કાપવામાટે અમને આજ્ઞા કરો.

બલભદ્ર—શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું ખરૂં છે.

ઉગ્રસેન—પુત્રો! તમારી વાત સાચી છે.

વસુદેવ—પુત્ર! જેજે આપણા પરમ ઉપકારી છે અને જેઓએ આપણાં દુઃખસાથે દુઃખ ભોગવ્યું છે તેઓને દુઃખથી મુક્ત કરી

પછી મારે બંધનમુક્ત થવું છે.

ગોરક્ષા—આર્ય વસુદેવની કૃતજ્ઞતાવાળી બુદ્ધિને ધન્ય છે.

સરસ્વતી—વસુદેવ ! યદુવંશભૂષણરૂપ તમારૂં આ આચરણ ભૂષણરૂપ છે.

ભારતભૂમિ—આર્ય ! આપના જેવા નરરત્નોથીજ હું રત્નગર્ભા કહેવાઉં છું.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—પિતાજી ! કહો કોણ કોણ આપણા પરમ ઉપકારક છે તેઓનું આનૃણ્ય પ્રથમ પામવું જોઇયે.

વસુદેવ—આ આર્ય ઉગ્રસેનજી, જેમણે આપણેસારૂ રાજ્યભ્રષ્ટપણું, તથા કેદમાં રહેવાનું દુઃખ ભોગવ્યુંછે, તેઓને ફરીને રાજ્યાભિષેક કરી રાજ્યાસને બેસાડવા.

શ્રીકૃષ્ણ—આ આપની આજ્ઞા કરીજ છે એમ જાણો. હવે બીજું ફરમાવો.

વસુદેવ—મારા બહિશ્ચર પ્રાણરૂપ, પરમમિત્ર, બીજું હૃદય હોય તેવા નંદગોપ આપણા પરમ ઉપકારી છે માટે તેમનો બદલો વાળવો જોઇએ. (ત્યારપછી સર્વ ગોપસહિત નંદ પ્રવેશ કરેછે.)

નંદ—અહો ! મારા મૂર્તિમાન હૃદયરૂપ મિત્ર વસુદેવને આજે મળીશ, તેથી સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યોછે (જરા આગળ જઈને) અહો ! દેવકી અને રામકૃષ્ણસહિત વસુદેવ આંહીજ બેઠાછે. ઠીક હું સાંભળું કે શો પ્રસંગ ચાલેછે ? (એમ કહીને થોડે છેટે ઉભા રહેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ—અયિ પિતાજી ! અમારો નિશ્ચય સાંભળો.

વસુદેવ—સાંભળુંછું.

શ્રીકૃષ્ણ— અનુષ્ટુપ્.

જન્મદાયિ તમે માત, તાત છો વાત તે ખરી ;

પણ પાળક છે તાત, માત નંદવ્રજેશ્વરી.
તેઓને કેમ ભૂલશું !

બલભદ્ર—યાવજ્જીવિત એ માતાપિતાનો ઉપકાર ભૂલાય તેમ નથી.

નંદ—(સ્વગત) બલભદ્રને તો એમ બોલવું યોગ્ય છે પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો મને મોહ ઉપજાવેછે.

વસુદેવ—તેથી તેઓપણ યાવજ્જીવિત અમારી પેઠેજ તમારાથી પુત્ર-સુખને ભોગવો એવી મારી પ્રાર્થના છે.

નંદ— ઉપજાતિ.

છો ધન્ય છો ધન્ય સુમિત્રરત્ન, શ્રીશૂરસેનાત્મજ! પુણ્યપુંજે ;
દેખું તમોને જય પુત્રયુક્ત, સમસ્ત શત્રુંજનથી વિયુક્ત.

વસુદેવ—પ્રિયમિત્ર! સ્મરણ કરતાંજ આવ્યા તેથી દીર્ઘાયુષી છો. (એમ કહી ગાઢ આલિંગન કરેછે.)

અનુષ્ટુપ્.

ગંદારમકરંદોનાં, બિંદુ છંટાય અંગને ;
કિંવા પીયૂષલહરી, લાગેછે અંગમાં મને.

(એમ કહી બન્ને હર્ષાશ્રુ પાડતા ઉભા રહેછે)

શ્રીકૃષ્ણ—યાવજ્જીવિત ઉપકાર ભૂલાય નહિ એવાં આપ અમારાં માતાપિતા છો.

બલભદ્ર—શ્રીકૃષ્ણ ખરૂં કહેછે.

નંદ—તમારૂં ગંભીર વચન મને ભમાવેછે. શું આમ કહીને તમારૂં મન મને છોડવા ઇચ્છેછે ? (એમ કહી રૂદન કરેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—આર્ય ! નહિ નહિ સ્વપ્નમાં પણ એ શંકા ન કરવી.

વસુદેવ—આપનાજ આ બન્ને પુત્રો છે. અમે તો જન્મ આપનરા

ગાત્ર છીએ.

ગોરક્ષા—આર્ય શ્રીકૃષ્ણ! બલભદ્ર! અનેક ગોપીઓસંગે અનેકરૂપે રાસક્રીડા કરનાર અથવા બ્રહ્માથી સ્તંબપર્યંત સર્વ ચરાચર પ્રાણિઓની અંદર અને બહાર ચારે તરફ પ્રકાશતા આપને વસુદેવ અને નંદને ઘેર પુત્રસુખ આપવું તે શો શ્રમ આપનાર છે?

શ્રીકૃષ્ણ—ગોરક્ષે! તમારૂં વચન હું સ્વીકારૂંછું તેથી તે બન્નેના ઘરમાં નિવાસ કરીને તે બન્નેના ચિત્તને સંતોષ ઉપજાવીશ.

બલભદ્ર—ગોરક્ષે! શ્રીકૃષ્ણે અનુસરેલી સરણીએ હું પણ અનુસરીશ.

નંદ અને વસુદેવ—આ પરમ અનુગ્રહ કર્યો.

ગોરક્ષા—તેથી તમારો હું ઉપકાર માનુંછું.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—માન્ય માતાપિતાજી! હવે પછી આપની શી આજ્ઞા છે?

દેવકી અને વસુદેવ—(આંખમાંથી અશ્રુ પાડતાં) પુત્રો! તમને જોઇને, ગાયના પ્રાણ બચાવવા માટે મરેલા (કંસે મારેલા) તમારા છ સહોદર મોટા ભાઇઓનું અત્યારે અમોને સ્મરણ થાયછે, અને તેઓને જોવાને અમારી આંખો ઇચ્છા રાખેછે.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—જો માતાપિતાની એવી ઇચ્છા છે તો આ શ્રીગોરક્ષાચિંતામણિ પાસેજ છે.

અનુષ્ટુપ્.

પૈસા અને પ્રાણથી એ, ગોરક્ષા હોય જો પ્રિય ;
તો અમારા છએ ભાયો, જીવીને આંહિ આવજો.

(એમ કહી ગોરક્ષાને પ્રણામ કરેછે.)

કીર્તિમાનઆદિ છએ ભાઇઓ—(આકાશમાર્ગથી ઉતરીને) ઘણેકાળે આજ માતાપિતાના ચરણકમલનાં દર્શન થાયછે. (એમ

કહી માતપિતાના પગમાં પડેછે.)

દેવકી અને વસુદેવ—(હર્ષાશ્રુસહિત સર્વનું આલિંગન કરી) પુત્રો! ભગવતી ગોરક્ષાને પ્રણામ કરો કે જેના પ્રતાપથી તમોને આજ જીવતા દીઠાછે.

કીર્ત્તિમાન્ આદિ છએ ભાઈઓ—પોતાના ભક્તજનોનું રક્ષણ કરવાની દીક્ષામાં ચતુર ભગવતી ગોરક્ષાને નમન કરીએ છીએ. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

ગોરક્ષા—પુત્રો! ચિરંજીવ રહો, ચિરંજીવ રહો. તમારા નાના ભાઇના બન્ને હાથરૂપ કલ્પતરૂની છાયાથી તાપરહિત તમો ચિરંજીવ રહો. વળી ગોરક્ષાની પણ રક્ષામાં ચતુર તમારા ભાઇઓનેજ પ્રણામ કરો.

સર્વેભાઈઓ—(શ્રીકૃષ્ણની પાસે જાયછે.)

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—(પ્રેમથી આલિંગન કરેછે.)

સરસ્વતી—અહો કલ્યાણપરંપરા! ધન્ય છે.

ભારતભૂમિ—વિજયવતી ગોરક્ષાનો અભ્યુદય થયે શું દુર્લભ છે?

શ્રીકૃષ્ણ—માતાપિતા! હવે પગની સાંકળ કાપવામાં કાંઇ વિલંબ છે?

દેવકી—પુત્રો! મારા ભાઈ કંસની આ બે રાણીઓ પોતાના પ્રાણનાથના મરણથી દુઃખિત થયેલ છે તેથી તેઓનો મનોરથ પૂરવોછે.

શ્રીકૃષ્ણ—માતાજી! આપની આજ્ઞાથી અત્યારે કોઇને કાંઇ ન અપાય એવું નથી તેથી મારી મામીઓ ખુશીથી જે ઇચ્છા હોય તે માગે.

અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ—(પ્રવેશ કરી હાથ જોડીને) ભદ્રમુખ ભાગિનેય! કેશિ આદિ દુષ્ટજનોના સંસર્ગથી, પાતકસમૂહરૂપ અંધકારે અંધ થયેલા અમારા પ્રાણનાથે જે જે પાપો કરેલાં છે તે સર્વ પાપથી અમારા પતિ મુક્ત થાઓ એ માગીએ છીએ. (એમ

કહી આંખમાં અશ્રુ લાવી પ્રણામ કરેછે.)

શ્રીકૃષ્ણ—મામીઓ ! તમારૂં અજાણ્યું નથી કે આ કરાલ કલિકાળમાં એક ગોરક્ષાજ સર્વ કામનાઓને પૂરનારી છે, તેથી તમે તે ગોરક્ષાનો અભ્યુદય કરનાર કાંઇ પણ કાર્ય કરો.

અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ— વસંતતિલકા.

જે છે સુવર્ણનિધિ કંસતણા ભરેલ,
માણિક્ય મૌક્તિક સુરત્ન અમે ધરેલ ;
તે સર્વ પોષણ થવા દ્વિજધેનુસારૂ,
સર્વસ્વ અર્પણ અમે કરીએ અમારૂં.

(એમ કહી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમા જલ મુકેછે.)

નેપથ્યમાં— ઉપજાતિ.

શ્રીકૃષ્ણ ! ગોપાલનબદ્ધબુદ્ધે, દયાંબુધે ! હું તમને નમુછું ;
ગોબ્રાહ્મણો ને તમ સત્કૃપાથી, વૈકુંઠમાં જાઉં વિમાન આથી.

સર્વ—(આશ્ચર્યસહિત) અહો ! કંસના જેવોજ મેઘગંભીર શબ્દ સંભળાય છે. (એમ કહી ચારેતરફ જુવેછે.)

કંસ—(વિમાનમાં બેસીને)

મંદાક્રાંતા.

ક્યાં હું પાપી નિરવધિ મહાપાતકોથી ભરેલ,
ક્યાં વિષ્ણુનું અનુપમ અહો સ્થાન પુણ્યે પમાતું ;
તે હું પામ્યો અતુલ સુખને આપતું એ પ્રતાપ,
ગાયો વિપ્રો વળી તમતણો હું તમોને નમુંછું.

(એમ કહી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો જાયછે.)

સર્વ—(આનંદસહિત જુવેછે.)

અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ—ભગવન્ ! મોટો અનુગ્રહ કર્યો.

દેવકી અને વસુદેવ—પુત્રો ! (એમ અર્ધું બોલતાં) શ્રી પરમેશ્વર ! (એમ કહેતાં)૦

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—માન્ય માતાપિતાજી ! આપના મુખકમલમાં પ્રથમ કહેલું છે તેજ સંબોધન શોભેછે. માટે તેમજ બોલવું.

દેવકી અને વસુદેવ— અનુષ્ટુપ્.

હવે આ પગની કાપો, શૃંખલા અતિદુ:ખદા ;
કર્યાં કૃતાર્થ પુત્રોએ, અમે પૂર્ણમનોરથ.

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર—(સહર્ષ ઉભા થઇને પોતાને હાથેજ તે સાંકળોને કાપી નાખેછે.)

સરસ્વતી—પુત્રિ ગોરક્ષે ! અને પુત્રિ ભારતભૂમિકે !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેણે આજ કર્યું સમસ્ત જગમાં નિષ્કંટ આ રાજ્યને,
મારી શત્રુ સમસ્તને ખુશી કર્યાં ગોવિપ્ર ને સંતને ;
ગોરક્ષાપર આજ આદર ધરે સર્વે દયા છે ઘણી,
તે પામો જગમાં સદા વિજયને ગોપાલચિંતામણિ.

માટે સર્વે પોતપોતાનું જે ઇચ્છિત હોય તે માગીલ્યો.

દ્રુતવિલંબિત.

ગોરક્ષા— પ્રણતપાળ કૃપાળુશિરોમણિ,
સ્થિતિ કરો અતિ નિર્ભય હું તણી ;
નહિ બનું ફરી જ્યાં જગના પિતા,
પરમદુ:ખવતી ખલપીડિતા.

શ્રીકૃષ્ણ—ગોરક્ષે ! આ સર્વ ભારતભૂમિ, તેમાં પણ તેના નિવાસી ચાર વર્ણનાં મનુષ્યોનાં હૃદય, તે ચારે વર્ણમાં પણ યદુવંશી અમારા વંશજોનાં હૃદય જ્યાંસુધી સૂર્ય ચંદ્ર રહે ત્યાંસુધી તારી નિ-

ભય નિવાસભૂમિ થશે. જેઓ " ગોબ્રાહ્મણપાલક " એવું અનન્ય સામાન્ય બિરૂદને ધારણ કરનારા છે તે તને કદી પણ પ્રાણનો નાશ થતાં પણ પોતાના હૃદયથી બાહાર કાઢશે નહિ.

ગોરક્ષા—પરમ અનુગ્રહ કર્યો. (એમ કહી પ્રણામ કરેછે.)

સરસ્વતી—વત્સે ભારતભૂમિકે! તારૂં શું વધારે પ્રિય કરૂં?

ભારતભૂમિ—માતાજી! આથી વધારે મારૂં પ્રિય શું હોય? કેમકે—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ગોરક્ષા સુખમાં રહી મુજવિષે ગોપાલચિંતામણિ,
પામ્યા પૂર્ણ અહો મહોદય બની ગોભાકત લોકોતણી;
પામ્યા શત્રુ વિનાશ ગોદ્વિજતણા મુક્તિ મળી કંસને,
માતા તાતતણા મનોરથ થયા તેથી ખુશી છે મને.

તોપણ આ પ્રમાણે થાઓ.

રાજાઓ સુખમાં રહો જગતમાં ગોવિપ્રને પાળતા,
વિપ્ર ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્ર સુખમાં રેજો સ્વધર્મી થતા;
સદ્બોધપ્રદ કલ્પના સુકવિની થાજો પ્રસિદ્ધિ ઘણી,
રાખો સર્વ મનુષ્યના પર દયા ગોપાલચિંતામણિ.

(એમ કહી સર્વે નિકળી જાયછે.)

સંપૂર્ણ.

વસંતતિલકા.

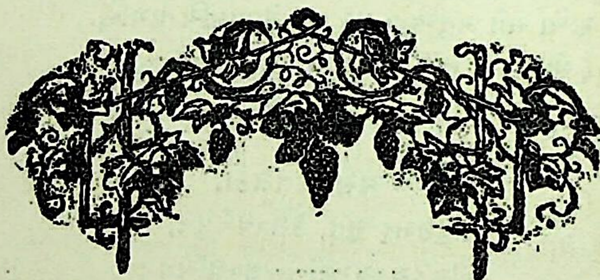
માહેશભટ્ટ સુત, કેશવધર્મપુત્ર,
શ્રીચંદ્રચૂડચરણાંબુજલુબ્ધચિત્ત;
થાજો કૃતિ મુજ જટાશિવ મિત્રની જે,
ગૌરી ગિરીશ ચરણે કુસુમાંજલી તે.

આ મેં રચેલ કૃતિથી પ્રણતપ્રિય શ્રી-
શૈલાધિરાજતનયાપતિ તુષ્ટ થાજો ;
દૃષ્ટિ દયાની મુજનાપર તે હમેશ,
શ્રી કેશવેશ્વર અને કરજો મહેશ.

અનુષ્ટુપ્.

પંચાવનતણી સાલે, ચૈત્રના શુકલપક્ષમાં ;
નવમી બુધવારે આ, પૂર્ણ સો ઓગણીશમાં.

श्रीप्रेमान्वितशंकरस्य तनयः प्राणादिमः शंकरः ।
झंडुभट्ट इति प्रसिद्धभिषजः शिष्योऽहिछत्राद्द्विजः ॥
तेन श्रीगुरुशंभुलालसुकवेर्निर्मातुराज्ञाभृता ।
गोरक्षाभ्युदयाख्यनाटकवरस्याकारि भाषांतरम् ॥

चंद्रप्रभा चरित्र.

કિંમત માત્ર ૧ રૂપીયો. ટપાલખર્ચ બે આના.

ગુજરાતી ભાષામાં બાળકથી માંડીને વૃદ્ધો સુધી સ્ત્રીપુરૂ-ષોને સુબોધ આપનારી એક સુંદર રસીલી કથા.

શાસ્ત્રીજી શીઘ્રકવિ શંકરલાલ ગાહેશ્વરના સંસ્કૃત પુસ્તક ઉપરથી.

આ ચોપડી રાજાથી માંડીને રંકલોકોપર્યંત સ્ત્રીપુરૂષોને બોધ લેવાયોગ્ય રચનાથી ભરેલી છે. પાર્વતીજી પોતાની સખીઓને બોધ આપતાં હોય એ ઢપગાં તે વાર્તા ગોઠવાયેલી છે અને ચંદ્રપ્રભા નામની એક પતિવ્રતા સુલક્ષણી રાજકન્યાનું તેમાં અદ્દભુત વૃત્તાંત છે. એ વૃત્તાંતની અંદર સઘળા વ્યાવહારિક સુધર્મો સાથે વિનય, વિવેક, નીતિ, ધૈર્ય અને સદ્વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ખુશી થવા જેવું એ છે કે એમાં તજી દેવાના હેતુથી પણ કાળી બાજુનો લેશ પણ ભાગ લીધો નથી, જેથી અંતઃપુરમાં પણ બેધડક એ પુસ્તક શોભા આપનાર થઇ પડે એવું છે. ગમે તેવા ઉદાસ માણસ પણ પોતાની ઉદાસી દુર કરી તેમાં તલ્લીન થઇ જાય એવી તેની વસ્તુસંકલના છે, કે જે વાંચ્યાવિના જાણવામાં આવે તેમ નથી. વાતની ગોઠવણી એક મહાકવિની કથા જેવી છે પરંતુ રસમાં, અભિપ્રાયમાં, અને કારણમાં તે જુદી પડે છે. ન્યાય, નીતિ અને નમ્રતા વિગેરે સદ્દગુણો વિદ્યાની ઉન્નતીસાથે પદે પદે દેખાય છે. એટલામાટે લોકો તેનો લાભ લે એવી અમારી ઇચ્છા છે.

વેદધર્મ સભા.

ભુલેશ્વર—મુંબઇ.

॥ श्रीः ॥

श्रीविद्यारण्यप्रणीत वेदान्तना अप्रतिम प्रकरण ग्रंथ

श्रीपंचदशी-

नुं शास्त्री हाथीभाइ कृत गुजराती भाषान्तर.

रोयल ८ पेजी १०० फार्म्सना पुस्तकनी किम्मत टपालखर्चे सहित रू. ४

हवे नकलो बाकी थोडी रही छे माटें मुमुक्षुजनोनें भलामण करिए छइए के पुस्तक मेलववानी इच्छा होय तेमणे विलंबश थवुं नहिं.

पुस्तकनी उत्तमताविषे तो कइं विशेष कहेवानी जरूर नथी केमके समस्त गुजरातना अग्रगण्य महाशयवर्य मन:सुखराम सूर्यराम त्रिपाठी, तत्त्वज्ञवर्य मणिलाल नभुभाई द्विवेदी तथा गुजरात कोलेजना प्रोफेसर आनन्दशङ्कर बापूभाई ध्रुव एओए आ भाषान्तरनी एके अवाजें प्रशंसा करी छे. विशेषमां 'गुजराती' पत्रना अधिपति साक्षरवर्य इच्छाराम सूर्यराम देसाईजीए पण पोतानी पंचदशीनी प्रस्तावनामां आ भाषान्तरने उत्तम कथेलुं छे.

मेनेजर प्रीतमलाल वि. हाथीभाइ,

जामनगर मनोरंजक प्रीन्टिंग प्रेस.

